

ERIC HOBSBAWM

DOBA KAPITALA
1848 — 1875

ZAGREB 1989.

HOBSBAWMOVO DOBA KAPITALA

Osnovne odrednice evropskog i svjetskog razvoja od 1848. do 1875. sadržaj su drugog dijela velike trilogijske sinteze prof. E. Hobsbawma, britanskog historičara koji se svojim istraživačkim rezultatima uključio među vodeće povjesničare »dugog devetnaestog stoljeća«, tj. razdoblja od 70-ih godina XVIII. stoljeća do 1914. Početni dio njegove trilogije o tom razdoblju objavljen je u nas kao prva knjiga biblioteke »Povijesna istraživanja«. U njezinom se predgovoru mogu naći informacije o autoru, njegovu opusu i znanstvenim kvalitetama kojima je stekao međunarodnu reputaciju.

Hobsbawmovo »Doba Kapitala« izišlo je prvi put u Velikoj Britaniji 1975, a organski je nastavak knjige »Doba revolucije« i dobro polazište za shvaćanje posljednjeg dijela autorove trilogije — »Doba imperija*. Taj spojni svezak obrađuje period velikog poleta kapitalizma, možda presudnoga za dugovječnost buržoaskog sistema, iako je period omeđen velikom revolucijom (1848/1849) i »velikom depresijom« (1873/1874). Kakve je izvanredne snage oslobodila ili pokrenula »dvojnja revolucija«, britanska industrijska i francuska političko-socijalna, vidi se upravo u vremenu od sredine XIX. stoljeća do njegovih sedamdesetih godina. Glavne jezgre kapitalizma, one u Zapadnoj Evropi, djeluju kao moćne nakupine ekspanzivne energije, impresivni uzorci, snažni poticaji. Ogromnim koracima napredovala je izgradnja kapitalizma kao prvog svjetskog sistema u čijim vodećim sektorima teče izvanredan rast proizvodnih snaga i ukupnih privrednih potencijala. To »zlatno doba« kapitalističkog progressa autor prikazuje u raznim presjecima epohe, pri čemu ostaje dosljedan svojim kritičkim gledištima o buržoaskom poretku, potanko izloženim u prvom dijelu trilogije.

Velik i dug polet kapitalizma, samo ponekad usporavan cikličkim krizama osrednje jačine, počinje poslije revolucije 1848/1849. Hobsbawm ističe da je revolucija bila dotad najveći val simultanih političkih i socijalnih potresa, ali da je ipak, negdje prije a negdje kasnije, pretrpjela potpun poraz. No revolucija je svojom snagom i širinom, s pravom upozorava autor, izdašno poslužila kapitalizmu: uzmicanje ili umiranje feudalnih odnosa ubrzalo se, a prostori za agilno poduzetništvo naglo se otvaraju ili povećavaju. Uvelike zato da bi se izbjegla nova revolucija, možda moćnija i opasnija, vladajući se slojevi u mnogim zemljama priklanjaju liberalizmu, prije svega ekonomskome, smanjuje se njihov otpor postepenoj demokratizaciji, a pomalo se probija i shvaćanje da su socijalne reforme cijena društvenog mira. Radnički pokret, koji su porazi revolucije bacili u dulju depresiju, postepeno se oporavlja i na toj osnovi niče Prva internacionala. Ona nije bila revolucionarna jer takvi nisu bili ni njezini glavni sastavni dijelovi. U nekoliko prilika prof. Hobsbawm upozorava da je realni tok historijskog razvoja razuvjerio Marxa u izglede bliske nove evropske revolucije. Brzo napredujući bez većih potresa, kapitalistički je polet omogućio popravljavanje položaja radnih slojeva u razvijenim zemljama. Autor naglašava da to poboljšanje nije bilo veliko, ali je ipak bilo dovoljno da za dulje vrijeme isključi mogućnost ozbiljnih socijalnih pobuna. U skladu s time i Parišku komunu vidi kao izoliranu iznimku koja je, doduše, obnovila strah od »aveti komunizma«, ali stvarno nije bila popracena nikakvim neposrednim oponašanjem izvan francuskih međa. Za neko doba vrijeme revolucije je prošlo.

U djelu se pažnjom adekvatnom suvremenim tokovima, naročito u Evropi, obrađuje širenje nacionalne ideje i pokreta za nacionalnu afirmaciju. U većem dijelu razdoblja, iz Hobsbawmova teksta slijedi, nacionalna je problematika zasje-

nila socijalnu na općoj evropskoj pozornici; tome odgovarajuća tendencija tek je kasnije zahvatila razne izvanevropske sredine.

Te su sredine također jedna od glavnih autorovih tema u »Dobu kapitala«. Naime, on je u krug gubitnika ogromnog poleta kapitalizma uvrstio zemlje koje su, uz veću ili manju, izravnu ili posrednu prisilu bile uključene u svjetsko tržište, stare i nove kolonije i polukolonije. Bilans tog uključivanja — ono je davno počelo, ali se u razmatranom periodu intenzivira i brzo proširuje — pretežno je negativan za zemlje — objekte, kao i u prethodnom razdoblju. Bilo bi dobro da je autor tu svoju ocjenu potkrijepio s više podataka.

Važno mjesto u knjizi, kao i u »Dobu revolucije«, pripalo je agraru i selu. No tom se prilikom jače akcentira uključivanje poljoprivrede u svjetsko tržište i procesi modernizacije koji sve više zahvaćaju i tu granu. S time autor povezuje velika pitanja likvidacije kmetstva i ropstva, čuvajući se pretjeranih gledišta o neospornoj nerentabilnosti poduzetništva zasnovanog na tradicionalnim proizvodnim odnosima.

Vrijeme velikog poleta kapitalizma prof. Hobsbawm prikazuje i kao doba dotad neviđenih migracija, kretanja stanovništva unutar zemalja i iseljavanja izvan njihovih granica. Latentni viškovi radne snage iz poljoprivrede zahvaćene modernizacijom sele u gradove koji bujaju. Istodobno masa ljudi odlazi iz Evrope, što, moglo bi se dodati, znatno pogoduje eksplozivnom širenju njezine privredne, političke i vojne snage, a i amortizira unutrašnje tenzije u evropskim zemljama. Dakako, osim ljudi, iz Evrope se sve više izvozi roba i kapital.

Procesi industrijalizacije i urbanizacije u knjizi se razmatraju kao usko povezani. Autora podjednako zanima život buržoazije i radnika u gradu. On nam nastoji predočiti pripadnike trijumfalne buržoazije ne samo kao poduzetnike ili javne ličnosti, već i kao privatne osobe, u njihovoj kući i obiteljskom krugu. O položaju radničke klase autor piše s mjerom, uočavajući poboljšanja, ali pretežno u njezinu gornjem, kvalificiranom sloju, najaktivnijem u organiziranom pokretu radništva. Nažalost, nije obrađen i položaj radnika u nerazvijenim zemljama, posebno u kolonijama i polukolonijama.

Završna poglavlja Hobsbawmova djela obrađuju znanost, literaturu i umjetnost. Autor ispituje te sfere kulture u općem sklopu ubrzanoga kapitalističkog napretka, utvrđujući koliko mu one služe, kako ga izražavaju, koliko su njime uvjetovane. Prirodne znanosti, po njegovu mišljenju, postigle su u razmatranom periodu dobre rezultate, ali ne i proboje kao u doba »dvojne revolucije« ili onakve kakvi su ostvareni na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće. U društvenim naukama autor ne primjećuje epohalne dosege, osim u Marxovu djelu, iako zadržava kritičko stanovište prema osnivaču »naučnog socijalizma«. U literaturi i umjetnosti traje sjajno doba realizma, za koje Hobsbawm smatra da je primjereno buržoaskom poletu, ali i obilježeno raznovrsnim osudama sistema. Nove, avangardne tendencije razvijaju se kao smišljeni ili spontani izazovi svijetu »uglednih« i »pristojnih« dok se dobrostojeći građanin ne privikne na njih. Moglo bi se primijetiti da se u sklopu tih tendencija javljaju i crte zamora nabujalom buržoaskom dinamikom, pa i dekadanse.

U zaključku knjige autor naglašava razlike obrađenog razdoblja i onoga koje slijedi — doba imperijalizma, zaoštavanja međunarodnih odnosa, rasta političkih i socijalnih napetosti, pripremanja velikog krvoprolića i novih revolucija. Analitičku sliku toga perioda prof. Hobsbawm pruža u posljednjem dijelu svoje trilogije — u »Dobu imperije«, s kojom će se knjigom čitaoci također moći upoznati u edicijama »Povijesnih istraživanja«.

Prof. dr. Rene Lovrenčić

Premda je ova knjiga poput ostalih svezaka u seriji Historija civilizacije, zamišljena kao zasebno djelo, napisao ju je autor sveska koji joj kronološki prethodi (E. J. Hobsbawm, Doba revolucije, Evropa 1789—1848). Stoga će među čitaocima Doba kapitala vjerojatno biti i onih koji poznaju Doba revolucije. Njima se želim ispričati zbog povremenog uključivanja već poznatog materijala koje je bilo nužno da bi se stvorila odgovarajuća informacijska podloga za one koji nisu čitali Doba revolucije. Takva ponavljanja nastojao sam svesti na najmanju moguću mjeru i rasporediti ih u knjizi tako da ih učinim prihvatljivijim. Ovu je knjigu, nadam se, moguće čitati kao samostalno djelo. Doista, ona traži samo odgovarajuće opće obrazovanje budući je svjesno namijenjena čitaocima koji nisu stručnjaci u ovom području. Ako historičari žele pružiti opravdanje za sredstva koje društvo izdvaja u korist njihova znanstvenog rada, makar kako ta sredstva bila mala, ne bismo smjeli pisati isključivo za druge historičare. Ipak, elementarno poznavanje evropske povijesti bit će prednost za čitaoca ove knjige. Pretpostavljam da bi se čitaoci za nuždu mogli snaći bez prethodnih znanja o padu Bastille ili napoleonskim ratovima, ali takva znanja pomažu pri čitanju.

Razdoblje kojim se ova knjiga bavi relativno je kratko, ali je ono u geografskom smislu široko. Razmatrano razdoblje od 1789. do 1848. kroz prizmu evropske povijesti — pretežno britanske i francuske — bilo je realistično. Međutim, u razdoblju poslije 1848. glavna je tema širenje kapitalističke privrede u svijetu, te stoga više nije moguće pisati samo evropsku historiju. Bilo bi, štoviše, apsurdno razmatrati ovo razdoblje ne obraćajući pažnju u većoj mjeri i drugim kontinentima. Moja studija podijeljena je u tri dijela. Rasprava o revolucijama 1848. uvodi čitaoca u odsjek o glavnim tokovima razvoja u razdoblju kojim ćemo se baviti. Te tokove razmatrat ću iz evropske i, tamo gdje je potrebno, iz svjetske perspektive, a ne kao niz samovoljnih nacionalnih povijesti. Tekst je podijeljen u poglavlja s obzirom na teme, a ne kronološki, no nadam se da će biti moguće razaznati manje cjeline unutar razdoblja 1848—1875, tj. mirne ali ekspanzionističke pedesete godine 19. stoljeća, nemirnije šezdesete, te boom i krizu ranih sedamdesetih godina. Treći dio knjige sastoji se od niza presjeka kroz privredu, društvo i kulturu treće četvrtine 19. stoljeća.

Budući da se mogu smatrati stručnjakom samo za malen dio ogromne materije kojom se bavi ova knjiga, morao sam se u velikoj mjeri oslanjati na izvore iz druge ili treće ruke. No to je neizbježno. Već je napisan velik broj djela o devetnaestom stoljeću, a svake godine povećava se gomila specijaliziranih izdanja koja zamračuje nebo historičara. Budući da se raspon interesa učenjaka proširio tako da uključuje sve aspekte života koji za nas u dvadesetom stoljeću imaju značenja, količina informacija koje treba uzeti u obzir postala je prevelika i za najvećeg eruditu. Stoga je često nužno, u kontekstu šire sinteze, te informacije svesti na pasus ili dva, redak, usputnu primjedbu ili ih izostaviti. A pisac se mora oslanjati, često mehanički, na rad drugih.

Nažalost, nemoguće je držati se dobrog običaja po kojem učenjaci točno navode svoje izvore, a posebno svoje dugove drugima, tako da samo prvim istraživačima pripada zasluga za objavljivanje materijala. Međutim, ponajprije sumnjam da bih mogao ustanoviti točno porijeklo svih sugestija i ideja koje sam tako slobodno posudio, slijediti ih do izvora u nekoj knjizi ili članku, raspravi ili razgovoru. Mogu samo zamoliti one čijim djelima sam se poslužio, svjesno ili nesvjesno, da mi oprostite neuljudnost. Nadalje, pokušaj navođenja svih izvora opteretio bi knjigu neprikladnim pomoćnim aparatom. Jer njezin cilj nije sažimanje poznatih činjenica koje bi upućivalo čitaoca prema detaljnijim razradama pojedinih tema, već stvaranje opće historijske sinteze koja bi »uhvatila smisao« treće četvrtine devetnaestog stoljeća, te pomogla u traženju korijena sadašnjeg vremena u tom razdoblju. Ipak, u knjizi postoji opći vodič za daljnje čitanje (v. str. 254—258). On uključuje neke radove koji su mi bili vrlo korisni i kojima mnogo dugujem.

U bilješkama sam se ograničio gotovo isključivo na navođenje izvora citata, statističkih i nekih drugih podataka, te nekih stavova koji su kontroverzni ili iznenađujući. Većina navedenih podataka potječe iz standardnih izvora ili neprocjenjivih priručnika poput Mulhallovog Dictionary of Statistics; takvi izvori nisu posebno naznačeni. Bilješke o književnim djelima — npr. o ruskim romanima — koja postoje u brojnim izdanjima ograničene su samo na naslov; točno navođenje izdanja kojim se služio autor, a koje možda nije dostupno čitaocu, bilo bi posve sitničavo. Za tekstove Marxa i Engelsa, najznačajnijih suvremenih komentatora ovog razdoblja, navodio sam naslov djela ili datum pisma, kao i svezak i stranicu na kojoj se spomenuti tekstovi nalaze u postojećem standardnom izdanju (K. Marx i F. Engels, Werke (Istočni Berlin, 1956—71).

Zahvaljujem Sigurdu Zienauu i Francisu Haskellu na ispravicima u poglavljima o znanosti i umjetnosti; Charlesu Curwenu dugujem neka znanja o Kini. Nitko osim mene nije odgovoran za pogreške i omaške u ovoj knjizi. W. R. Rodgers, Carmen Claudin i Maria Moisd mnogo su mi pomogli u istraživanju kao asistenti. Andew Hobsbawm i Julia Hobsbawm pomogli su mi u izboru ilustracija, kao i Julia Brown. Želim također izraziti zahvalnost svom izdavaču Susani Loden.

E. J. Hobsbawm

Šezdesetih godina devetnaestog stoljeća u ekonomskom i političkom rječniku svijeta pojavila se nova riječ: kapitalizam.* Zbog toga se čini prikladnim dati ovoj knjizi naslov *Doba kapitala*, naslov koji nas podsjeća i na to da je u ovom razdoblju objavljeno i veliko djelo kritike kapitalizma, Marxov *Kapital (1867)*. Jer glavna tema povijesti u desetljećima nakon 1848. svjetski je trijumf kapitalizma. Bio je to trijumf društva koje je vjerovalo da se ekonomski rast zasniva na konkurentnom privatnom poduzeću, na uspješnoj kupnji na najjeftinijem tržištu (što uključuje i kupnju radne snage) i prodaji na najskupljem. Takva privreda, vjerovalo se, čiji je prirodan i solidan temelj buržoazija koju su uzdigle energija, zasluge i inteligencija, stvorila bi svijet ne samo prikladno raspoređenog materijalnog obilja, već i prosvijećenosti, razuma i novih mogućnosti, svijet u kojem bi cvale znanosti i umjetnosti, ukratko, svijet neprekidnog i sve bržeg materijalnog napretka. Treba još, smatralo se, ukloniti nekoliko preostalih zapreka na putu nesmetanog razvoju privatnog poduzeća. Uređenje svijeta, točnije, onih dijelova svijeta koji se još nisu otarasili tiranije tradicije i praznovjerja i onih čiji stanovnici, na nesreću, nemaju bijelu kožu (koja se još više cijeni ukoliko potječe iz srednje ili sjeverozapadne Evrope), postepeno će se približiti međunarodnom uzoru teritorijalno određene nacionalne države, s ustavom koji štiti imovinu i građanska prava, s izbornim predstavničkim tijelom, i tom tijelu odgovornom vladom, te tamo gdje postoje odgovarajuće prilike, s učešćem običnog naroda u politici unutar okvira koji osiguravaju buržoaski društveni poredak.

Ovoj knjizi nije cilj bavljenje ranijim razvojem kapitalističkog društva. Dovoljno je da se podsjetimo da je to društvo već ostvarilo svoj historijski proboj na ekonomskom i političko-ideološkom planu tokom šest desetljeća koja su prethodila 1848. Godine od 1789. do 1848. (o kojima sam pisao u prethodnoj knjizi, *Doba revolucije*, na koju ću povremeno upućivati čitaoca) obilježila je dvojna revolucija: industrijski preobražaj koji je otpočeo u Britaniji, a u tom razdoblju uglavnom još nije zahvatio i druge zemlje, i politički preobražaj, karakterističan za Francusku, te pretežno povezan s njom. I jedan i drugi preobražaj značili su pobjedu novog društva, no suvremenicima nije bilo jasno, kao nama, da se radi o društvu liberalnog kapitalizma, društvu, kao što kaže jedan francuski historičar, »pobjedničke buržoazije«. No iza buržoaskih političkih ideologa stajale su mase spremne da umjerenu liberalnu revoluciju pretvore u socijalnu. Oko kapitalističkih poduzetnika komešala se nezadovoljna, iz korijena iščupana, radna sirotinja. Tridesete i četrdesete godine 19. stoljeća bile su godine krize, čiji su se ishod usuđivali predviđati samo optimisti.

Ipak, dvojnost revolucije u razdoblju od 1789. do 1848. daje tom vremenu obilježje jedinstva i simetrije. O njemu je, u određenom smislu, lako pisati

* Porijeklo ove riječi možemo tražiti u razdoblju prije 1848., kao što se spominje u Uvodu *Doba revolucije*, ali it detaljnijeg istraživanja proizlazi da se rijetko javlja prije 1849, a u širu upotrebu ne ulazi prije šezdesetih godina 19. stoljeća.

jer ima jasnu glavnu temu i čist oblik, te kronološke granice ocrtane onoliko precizno koliko je u ljudskoj povijesti moguće. Revolucijom 1848, kojom počinje ova knjiga, simetrija se raspada, a oblik mijenja. Politička revolucija se povlači a industrijska napreduje. Revolucija 1848, slavno »proljeće naroda«, prva je i posljednja evropska revolucija, trenutno ostvarenje snova ljevice i mora desnice, istovremeni slom starih režima po čitavoj kontinentalnoj Evropi zapadno od Rusije i Turske, od Copenhagena do Palerma, od Brašova do Barcelone. Ova se revolucija iščekivala i predviđala. Izgledala je kao vrhunac i logičan proizvod razdoblja dvojne revolucije.

Međutim, ona je posvuda propala, brzo i — premda politički izbjeglice još godinama to nisu shvaćali — definitivno. Više neće biti općih socijalnih revolucija kakve se zamišljalo u naprednim zemljama prije 1848. Gravitacijski centar takvih socijalnih revolucionarnih režima dvadesetog stoljeća bit će u marginalnim i zaostalim područjima, premda u razdoblju kojim se bavi ova knjiga pokreti ove vrste ostaju epizodni, arhaični i nerazvijeni poput zemalja u kojima nastaju. Naglo i naizgled bezgranično širenje svijeta kapitalističke privrede pružilo je političke alternative razvijenim zemljama. Industrijska revolucija (britanska) progutala je političku revoluciju (francusku).

Povijest razdoblja kojim ćemo se baviti stoga je nesimetrična. To je u prvom redu povijest velikog napredovanja svjetske privrede industrijskog kapitalizma, društvenog poretka koji ona donosi, te ideja i vjerovanja koja odobravaju i ozakonjuju taj poredak, tj. vjerovanja u razum, znanost, napredak i liberalizam. To je razdoblje pobjedničke buržoazije, premda su evropski buržui još oklijevali da se prihvate političke vlasti. U tom, i možda samo u tom smislu, doba revolucije nije bilo mrtvo. Evropske srednje klase bile su i ostale u strahu od naroda: još uvijek se vjerovalo da je demokracija svojevrsan kratak uvod u socijalizam. Pobjedničkom buržoaskom poretku u trenutku njegova trijumfa službeno su na čelu bili duboko reakcionarni pruski plemići, imitacija cara u Francuskoj i aristokratski zemljoposjednici u Britaniji. Strah od revolucije bio je stvaran, a nesigurnost koju je nagovijestao duboko ukorijenjena. Na samom kraju razdoblja koje nas zanima jedini primjer revolucionarnog zbivanja u nekoj razvijenoj zemlji, gotovo posve lokalna i kratkotrajna pobuna u Parizu, izazvala je veće krvoproliće nego ijedan događaj 1848. i bujicu nervoznih diplomatskih poruka. Ipak su do toga vremena vladajući slojevi razvijenih evropskih zemalja počeli shvaćati, s manje ili više neodlučnosti, ne samo da je demokratizacija, tj. parlamentarno uređenje zasnovano na općem pravu glasa neizbježno, već i da će vjerojatno biti politički neškodljivo. Ovo su mnogo prije otkrili vladajući slojevi u SAD.

Razdoblje od 1848. do sredine 70-ih godina 19. stoljeća stoga neće nadahnuti čitaoce koji uživaju u dramatičnim i herojskim događajima u uobičajenom smislu. Ratovi toga vremena — a bilo ih je više nego u prethodnih trideset ili sljedećih četrdeset godina — bili su ili kratke operacije onih na čijoj strani je tehnološka i organizacijska premoć — poput većine evropskih prekomorskih vojni ili kratkih ratova kojima je između 1864. i 1871. stvoreno Njemačko Carstvo — ili loše vodena krvoprolića kojima se nisu mogli oduševljavati čak ni patrioti zaraćenih zemalja, poput krimskog rata 1854—1856. Najveći rat u ovom razdoblju, američki građanski rat, dobila je ekonomski nadmoćnija strana koja je raspolagala boljim izvorima. Jug je imao bolju vojsku i vojskovođe. Pojedini primjeri romantičnog heroizma — poput Garibaldija u crvenoj košulji, s kosom koja vijori — izdvajaju se već zato što su bili rijetki. Ni u politici nije bilo mnogo dramatičnih zbivanja; Walter Bagehot je uvjet

za uspjeh u toj sferi odredio kao posjedovanje »uobičajenih mišljenja i neuobičajenih sposobnosti«. Napoleonu III očigledno je plašt velikog ujaka, prvog Napoleona, bio neudoban. Izrazitosti likova Lincolna i Bismarcka u javnosti pridonosila je oštrina njihovih lica i ljepota govora, no njihova prava postignuća bila su ostvarena kroz politički i diplomatski talent, po čemu su bili slični Talijanu Cavouru, kome je u potpunosti nedostajalo ono što danas smatramo njihovom karizmom.

Najočiglednija drama ovog razdoblja zbivala se u sferi privrede i tehnologije. Ona se ispoljavala u proizvodnji milijuna tona čelika koji se izliva u željezničke tračnice preko kontinenta, u polaganju podmorskih kablova koji su prelazili Atlantik, u izgradnji Sueskog kanala, podizanju velikih gradova američkog Srednjeg zapada poput Chicaga, u rijekama iseljenika. Bila je to drama evropske i sjevernoameričke moći kojoj se podvrgavao čitav svijet. No oni koji su istraživali i pokoravali svijet bili su, izuzmemo li mali broj avanturista i pionira, trijezni ljudi u urednoj odjeći, od kojih se, zajedno s plinarama, željeznicama i zajmovima, širio ugled i osjećaj rasne nadmoći.

Bila je to drama *napretka*, ključnog pojma u ovom razdoblju, masivnog, prosvijećenog, samopouzdanog, samozadovoljnog, no iznad svega neizbježnog. Malo tko od ljudi koji su imali moć i utjecaj, barem u zapadnom svijetu, još se nadao da ga može zaustaviti. Samo nekolicina mislilaca i možda nešto veći broj intuitivnih kritičara predviđjeli su da će taj napredak stvoriti svijet različit od onoga prema kojemu se činilo da vodi, možda posve različit. Nitko od njih — čak ni Mara koji je predviđao socijalnu revoluciju 1848. i desetak godina kasnije — nije očekivao brz preokret. Čak i Marxova očekivanja bila su 60-ih godina 19. stoljeća dugoročna.

»Drama napretka« je metafora. No za dvije vrste ljudi ona je bila stvarnost. Za milijune siromašnih koji su odlazili u novi svijet, često preko granica i oceana, ona je značila kataklizmičnu životnu promjenu. Za narode koji nisu pripadali kapitalističkom svijetu, a za kojima je kapitalizam sad posegnuo, ona je značila izbor između otpora u okvirima starih tradicija, unaprijed osuđenog na propast i mučnog procesa usvajanja i korištenja oružja samog Zapada, procesa koji podrazumijeva usvajanje i usmjeravanje samog »napretka«. Svijet treće četvrtine 19. stoljeća bio je svijet pobjednika i žrtava. Njegova drama odnosila se na žrtve.

Historičar ne može biti objektivan u vezi s razdobljem kojim se bavi. U tome se razlikuje (i u tome je njegova intelektualna prednost) od tipičnih ideologa treće četvrtine 19. stoljeća, koji su vjerovali da im napredak tehnologije, pozitivnih znanosti i društva omogućuje da sagledaju svoju sadašnjost s neoborivom nepristranošću prirodnih znanosti čije metode su (pogrešno) vjerovali da razumiju. Autor ove knjige ne može sakriti određenu odvratnost, stanovit prezir prema razdoblju kojim se bavi, premda ublažen divljenjem prema ogromnim materijalnim postignućima tog doba, te pokušajem da se razumije i ono što se ne voli. Autor ne dijeli nostalgичnu čežnju za sigurnošću i samopouzdanjem buržoaskog svijeta sredine 19. stoljeća, čežnju kojoj su skloni mnogi žitelji današnjeg, krizom izmučenog zapadnog svijeta kad gledaju unatrag. Autorove sklonosti okrenute su prema onima koje je malo tko slušao pred stotinu godina. U svakom slučaju i sigurnost i samopouzdanje bili su promašeni. Buržoaski trijumf bio je kratkotrajan i nestabilan. Upravo u trenutku kad se činilo da je potpun pokazalo se da je pun napuklina. Početkom 70-ih godina 19. stoljeća izgledalo je da su ekonomsko širenje i liberalizam neodoljivi. Krajem istog desetljeća više nije bilo tako.

Ova prekretnica označava svršetak razdoblja kojim se bavi ova knjiga. Tu kronološku granicu, za razliku od početne, obilježene revolucijom 1848, ne određuje nijedan određeni događaj. Ako bismo ipak morali odabrati neku godinu kao granicu, bila bi to 1873. koja u viktorijanskoj eri predstavlja početak krize usporedive s onom 1929. Te godine, naime, počinje ono što je suvremeni promatrač nazvao »čudnim i po mnogo čemu nečuvenim metežom i depresijom u trgovini i proizvodnji«. Razdoblje između 1873. i 1896. suvremenici su nazvali »velikom depresijom«.

Spomenuti promatrač piše:

»Najznačajnija osobina depresije bila je njezina univerzalnost; zahvatila je narode koji su ratovali kao i one koji su živjeli u miru, one koji su imali stabilnu valutu ... i one koji nisu imali stabilnu valutu ..., one koji su imali sistem slobodne razmjene dobara i one kod kojih je razmjena bila više ili manje ograničena. Kriza je pogodila stare zajednice poput Engleske i Njemačke, no isto tako i Australiju, Južnu Afriku i Kaliforniju; bila je to nesreća jednako teška stanovnicima pustog Newfoundlanda ili Labradora i onima na sunčanim plodnim otocima Istočne i Zapadne Indije, a njome se nisu obogatili ni oni koji u centrima svjetske trgovine obično najviše zarađuju upravo kad su poslovi kolebljivi i nesigurni.«²

Tako je pisao jedan promatrač iz Sjeverne Amerike iste godine kad je, pod utjecajem Karla Marxa, osnovana radnička i socijalistička Internacio-nala. Nakon krize otpočelo je novo doba, te je možemo smatrati zaključnim događajem prethodnog perioda.

I. DIO

REVOLUCIONARNA PREDIGRA

»PROLJEĆE NARODA «

»Molim te, pažljivo čitaj novine — sada se isplati čitati ih... Ova revolucija promijenit će oblik zemlje — ona to treba i mora da učinil — Vive la Republique!«

Pjesnik Georg Weerth svojoj majci, 11. 3. 1848¹

»Zaista, kad bih bio mladi i bogatiji nego što jesam otišao bih danas u Ameriku. Ne iz kukavičluka — jer ovo vrijeme meni lično može škoditi koliko i ja njemu — već zbog tegobnog gađenja prema moralnoj pokvarenosti koja, po Shakespeareovim riječima, smrdi do neba.«

Iz pisma pjesnika Josepha von Eichendorffa, 1. 8. 1849.²

I.

Početakom 1848. istaknuti francuski politički mislilac Alexis de Tocqueville u skupštini je izrazio osjećaje koje je dijelila većina Evropljana: »Mi spavamo na vulkanu... Zar ne vidite kako zemlja ponovno podrhtava? Diže se vjetar revolucije, oluja je na pomolu.« Otprilike u isto vrijeme dva njemačka prognanika, tridesetogodišnji Karl Marx i dvadesetosmogodišnji Friedrich Engels, formulirali su principe proleterske revolucije na koju je upozoravao de Tocqueville, pišući za (pretežno njemački) Savez komunista program koji je anonimno štampan u Londonu oko 24. februara 1848. pod naslovom *Manifest komunističke partije* (na njemačkom), objavljen i »na engleskom, francuskom, njemačkom, talijanskom, flamanskom i danskom jeziku«. Tokom idućih tjedana, tokom idućih sati što se tiče *Manifesta*, činilo se da su nade i strahovi prorocatelja na rubu ostvarenja. Srušena je francuska monarhija, proglašena republika, otpočela je evropska revolucija.

Bilo je mnogo većih revolucija u povijesti modernog svijeta, mnogo revolucija uspješnijih od ove. No nijedna se nije tako brzo širila i poput požara prelazila granice, zemlje, pa čak i oceane. U Francuskoj, prirodnom centru i detonatoru evropskih revolucija (vidjeti *Doba revolucije*, VI. poglavlje), republika je proglašena 24. veljače. Do 2. ožujka revolucija se proširila u jugozapadnu Njemačku, do 6. ožujka u Bavarsku, do 11. ožujka zahvatila je i Berlin, 13. ožujka Beč i odmah zatim Mađarsku, 18. ožujka Milano, tj. Italiju (gdje je već trajala nezavisna sicilijanska pobuna). U to vrijeme najbrža služba prenošenja informacija (ona Rothschildove banke) nije mogla prenijeti vijesti iz

* *Manifest* je preveden i na poljski i švedski u toku iste godine, no treba reći da su njegove političke posljedice, izvan malog kruga njemačkih revolucionara, bile beznačajne sve do ponovnog izdanja početkom 70-ih godina 19. stoljeća.

Pariza u Beč za manje od pet dana. U toku nekoliko tjedana nijedna vlada na evropskom području koje danas pokriva deset država* nije se održala, a revolucija je u manjoj mjeri zahvatila i niz drugih zemalja. Štoviše, revolucija 1848. bila je prva potencijalno svjetska revolucija čiji je neposredan utjecaj moguće otkriti u pobuni 1848. u Pernambucu (Brazil), a nekoliko godina kasnije i u dalekoj Kolumbiji. Na izvjestan način bio je to upravo primjer »svjetske revolucije« o kojoj su dotad sanjali pobunjenici, koju su mislili da prepoznaju u rijetkim trenucima, uglavnom nakon velikih ratova. Zapravo su istovremene eksplozije, koje obuhvaćaju čitav kontinent ili još veće područje, izuzetno rijetke. U evropskoj povijesti jedino su zbivanja 1848. zahvatila i razvijene i zaostale dijelove kontinenta. Bila je to najraširenija i najmanje uspješna revolucija ove vrste, šest mjeseci nakon početka moglo se sa sigurnošću predvidjeti njezin opći slom, osamnaest mjeseci nakon početka svi srušeni režimi osim jednog ponovno su uspostavljeni, a jedini izuzetak, Francuska Republika, distancirala se koliko god je bilo moguće od pobune kojoj je dugovala svoje postojanje.

Tako revolucije 1848. stoje u neobičnom odnosu prema onome čime se bavi ova knjiga. No da nije bilo njih, da nije bilo straha od ponovnih revolucionarnih zbivanja, povijest Evrope u idućih dvadeset pet godina odvijala bi se sasvim drugačije. 1848. nije bila »prekretnica na kojoj se Evropa nije uspjela okrenuti«. Evropa se nije uspjela »okrenuti« na revolucionarni način. Zbog toga se godina revolucije izdvaja kao predigra, ali ne kao glavno zbivanje, kao trijem čiji arhitektonski stil ne odgovara sasvim onome koji ćemo zateći unutar građevine.

II.

Revolucija je pobjeđivala na području velike centralne jezgre evropskog kontinenta, ali ne i na njegovoj periferiji. Nije se proširila na zemlje suviše udaljene ili suviše historijski izolirane da bi mogle prihvatiti neposredan ili brz utjecaj (npr. Pirenejski poluotok, švedska i Grčka), kao ni na zemlje toliko zaostale da u njima nije postojao politički revolucionaran društveni sloj (npr. Rusko ili Tursko Carstvo). No revolucija nije zahvatila ni industrijalizirane zemlje, čiji se politički život već odvijao po novim pravilima, tj. Britaniju i Belgiju.** Ipak je revolucionarna zona, čiji su bitni dijelovi bili Francuska, Njemačka Konfederacija i Austrijsko Carstvo koje se protezalo duboko u jugoistočnu Evropu i Italiju, bila dovoljno heterogena, te je uključivala zaostale no raznolike krajeve poput Kalabrije i Transilvanije, razvijene poput Porajnja i Saske, pismene poput Pruske i nepismene poput Sicilije, udaljene jedne od drugih kao Kiel od Palerma, Perpignana od Bukurešta. U većini tih zemalja vladali su kraljevi ili kneževi koje se može nazvati apsolutnim, no Francuska je već bila ustavna i doista buržoaska kraljevina, a jedina značajnija republika na kontinentu, Švicarska Konfederacija ušla je u godinu revolucije već zahvaćena kratkim građanskim ratom koji je izbio krajem 1847. Revolucija je izbila u državama raznolikim po veličini, od Francuske s

* To su Francuska, zapadna i istočna Njemačka, Austrija, Italija, Čehoslovačka, Mađarska, dio Poljske, dio Jugoslavije i Rumunjska. Ozbiljnih političkih posljedica revolucija je imala i u Belgiji, Švicarskoj i Danskoj.

** Poseban je slučaj Poljske koja je između 1772. i 1795. podijeljena između Rusije, Austrije i Pruske. Ona bi sigurno sudjelovala u revoluciji da vladari Rusije i Austrije nisu uspjeli pokrenuti seljaštvo protiv (revolucionarnog) plemstva (str. 22).

trideset pet milijuna stanovnika do smiješnih operetnih državica srednje Njemačke u kojima je živjelo svega po nekoliko tisuća ljudi; zahvatila je nezavisne svjetske sile kao i provincije pod stranom upravom i satelitske zemlje, centralizirane države, kao i labave državne zajednice.

Historijsko nasljeđe — društvena i ekonomska struktura — i politika podijelili su revolucionarnu zonu u dva dijela, čije su krajnosti imale malo zajedničkoga. Njihove društvene strukture bitno su se razlikovale, osim što je posvuda u velikoj mjeri prevladavalo seosko stanovništvo nad gradskim kao i mali gradovi nad velikima; posljednje se često previđa jer je gradsko stanovništvo, a posebno ono u velikim gradovima bilo politički vrlo značajno." Na zapadu Evrope seljaci su bili zakonski slobodni, a veliki posjedi imali su relativno malo važnosti; u istočnim dijelovima kontinenta seljaci su pretežno bili kmetovi, a vlasništvo nad zemljom koncentrirano u rukama plemića veleposjednika (v. poglavlje X). Na zapadu su srednju klasu sačinjavali domaći bankari, trgovci, kapitalistički poduzetnici, pripadnici slobodnih zanimanja i stariji službenici (uključujući profesore), premda su neki od ovih osjećali da pripadaju višem građanskom sloju (*haute bourgeoisie*), spremnom da se natječe sa zemljoposjedničkim plemstvom, barem po rastrošnosti. Na istoku odgovarajući gradski sloj sastojao se velikim dijelom od pripadnika nacija stranih domaćem stanovništvu, kao što su Nijemci i Židovi, a bio je i mnogo manji. Pravi ekvivalent »srednjoj klasi« bio je obrazovani, poslovni dio seoske vlastele i manjih plemića, koji je u nekim područjima bio iznenađujuće velik (v. *Doba revolucija*, str. 33). U srednjoj zoni, od Pruske na sjeveru do centralne Italije na jugu, koja predstavlja svojevrsnu jezgru revolucionarnog područja, bila su na razne načine izmiješana svojstva relativno razvijenih i zaostalih dijelova.

U političkom je smislu revolucionarna zona također bila heterogena. Izuzevši Francusku, u pitanju je bio ne samo politički i društveni karakter država, već i njihov oblik ili čak samo postojanje. Nijemci su se borili da stvore Njemačku — da li će ona biti unitaristička ili federalna? — od brojnih njemačkih država raznih veličina i značaja. Slično njima Talijani su se trudili da od onoga što je austrijski kancelar Metternich prezrivo, ali ne i netočno, nazvao »pukim geografskim terminom«, stvore jedinstvenu Italiju. Jedni i drugi su, s uobičajenim težnjama nacionalista, u svoje planove uključivali narode koji nisu bili niti su se osjećali kao Nijemci ili Talijani, npr. Čehe. Njemački, talijanski i zapravo svi nacionalni pokreti umiješani u revoluciju (ostavivši po strani Francusku) usmjerili su se protiv velikog višenacionalnog carstva Habsburgovaca koje se protezalo u Njemačku i Italiju i obuhvaćalo čehe i Mađare, te velik broj Poljaka, Rumunja, Južnih Slavena i drugih slavenskih naroda. Neki od tih, ili barem njihovi politički vođe, smatrali su carstvo privlačnijim od sudbine koju bi im donio neki ekspanzionistički nacionalizam poput njemačkog ili mađarskog. Priča se da je profesor Palacky, predstavnik Čeha, rekao: »Kad Austrija ne bi postojala, trebalo bi je izmisliti.« U revolucionarnoj zoni, dakle, politički život odvijao se u nekoliko dimenzija istovremeno.

Rješenje kojemu su težili radikali bilo je bez sumnje jednostavno: unitaristička, centralizirana, demokratska republika Njemačka, Italija, Mađarska ili koja druga, stvorena u skladu s iskušanim principima francuske revolucije; takva republika nakon rušenja svih kraljeva i kneževa diže svoju verziju trobojnice koja je, po francuskom uzoru, bila model nacionalne zastave (v. *Doba revolucije*, str. 120).

* Od predstavnika Porajnja u njemačkom »preparlamentu« četrdeset pet je predstavljalo velike gradove, dvadeset četiri male gradove, a samo deset selo, tj. područje gdje je živjelo 73% stanovništva.

S druge strane umjereni su se upetljali u mreži složenih računa zasnovanih pretežno na strahu od demokracije koju su izjednačavali sa socijalnom revolucijom. Tamo gdje mase nisu još srušile vladare ne bi bilo mudro poticati ih na takvo uzdrmanje društvenog poretka, a tamo gdje jesu bilo bi poželjno ukloniti ih s ulica i rastaviti barikade koje su bile simbol 1848. Zato se postavljalo pitanje koji bi vladar, paraliziran revolucijom ali ne i svrgnut, bio spreman da podrži pravednu stvar. Kako bi se konkretno moglo stvoriti federalnu i liberalnu Njemačku ili Italiju, na kakvoj ustavnoj osnovi i pod čijim pokroviteljstvom? Da li bi u njemu mogli sudjelovati i pruski kralj i austrijski car (kako su mislili pristalice »Velike Njemačke« — koje ne treba miješati s radikalnim demokratima, po definiciji zastupnicima »Velike Njemačke«, ali druge vrste) ili nova država treba da bude »mala Njemačka«, tj. bez Austrije? Slično tome, umjereni u Habsburškom Carstvu ponavljali su igru sastavljanja federalnih i multinacionalnih ustava sve do 1918. Nije bilo vremena za takve ustavne spekulacije tamo gdje je izbila revolucija ili rat; gdje do takvih zbivanja nije došlo, kao u većem dijelu Njemačke, one su se razvile u punoj mjeri. Budući da su ovdje veći dio umjerenih liberala sačinjavali profesori i javni službenici — 68% poslanika Frankfurtskog parlamenta bili su službenici, a 12% pripadnici slobodnih profesija — rasprave ovog kratkovječnog parlamenta postale su poslovičan primjer inteligentne beskorisnosti.

Rasprava o revolucijama 1848. zahtijevala bi stoga detaljne studije pojedinih država, naroda i regija, kakvima se ovdje nećemo baviti. Ipak su one imale mnogo zajedničkoga, izbile su gotovo istovremeno, sudbine su im bile povezane, u svima je prevladavalo slično raspoloženje i sličan stil, posebna romantičarsko-utopijska atmosfera i retorika za koju su Francuzi izmislili riječ *quarante-huitard* (četrestosmaš).

Svaki historičar prepoznat će odmah ovu revoluciju: brade, uskovitlane kravate i šeširi uskog oboda koje su nosili pobunjenici, trobojnice, posvuda prisutne barikade, početni osjećaj oslobođenja, ogromnih nada i optimistične zbrke, Bilo je to »proljeće naroda« — i poput svakog proljeća nije potrajalo. Sad ćemo ukratko ispitati zajedničke karakteristike tih revolucija.

U prvom redu sve su u kratkom roku uspjele i zatim, također brzo i u većini slučajeva, potpuno propale. Tokom prvih par mjeseci sve vlade u revolucionarnoj zoni bile su zbrisane ili nemoćne. Sve su pale ili se povukle uglavnom bez otpora. No u relativno kratkom roku revolucija je skoro svuda izgubila početni zamah: u Francuskoj do kraja travnja, u drugim zemljama tokom ljeta, premda je ostalo nešto sposobnosti za ponovni udarac u Beču, Mađarskoj i Italiji. Prvi znak konzervativne obnove u Francuskoj bili su travanjski izbori; općim pravom glasa izabran je, doduše, mali broj monarhista, ali su veliku većinu dobili konzervativci; za njih su glasali seljaci, politički prije neiskusni no reakcionarni, kojima se gradska ljevica još nije znala obratiti. (Zapravo, 1849. već je postojao republikanski i ljevičarski dio francuske pokrajine, poznat onima koji se bave kasnijom francuskom politikom, i upravo u tim krajevima — npr. Provansi — ukidanje republike 1851. naišlo je na najgorčiji otpor.) Drugi znak konzervativne obnove bila je osamljenost i poraz revolucionarnih radnika Pariza, potučenih u lipanjskoj pobuni (v. str. 24).

U srednjoj Evropi do preokreta je došlo kad se habsburška vojska, čija je manevarska sloboda porasla zbog careva bijega u svibnju, uspjela regrupirati i suzbiti radikalnu prašku pobunu u lipnju — ne bez podrške umjerene

srednje klase Čeha i Nijemaca — te tako ponovno uspostaviti vlast nad češkim krajevima, ekonomskom jezgrom carstva, a malo kasnije ponovno zadobiti kontrolu i nad sjevernom Italijom. Kratkotrajnu i kasnu revoluciju u dunavskim kneževinama ugušile su ruska i turska intervencija.

Između ljeta i kraja godine stari režimi vratili su se na vlast u Njemačkoj i Austriji, premda se u listopadu pokazalo nužnim vojskom pokoriti sve više revolucionarni Beč, i to po cijenu od preko četiri tisuće života. Nakon toga pruski je kralj skupio hrabrosti da ponovno uspostavi vlast nad pobunjenim Berlinčanima, što mu je bez muke uspjelo, a preostali dio Njemačke (osim nekih uporišta opozicije na jugozapadu) ubrzo se pokorio prepustivši njemački parlament, tj. ustavotvornu skupštinu, izabranu u proljetnim danima s više nade, kao i radikalnije skupštine Pruske i drugih država, njihovim raspravama i postepenom raspuštanju. Revolucija je do zime trajala samo još u dva područja — u nekim dijelovima Italije i u Mađarskoj. Nakon umjerenе obnove revolucionarnih zbivanja u proljeće 1849. i ti krajevi su pokoreni sredinom iste godine.

Nakon poraza Mađara i Venecijanaca u kolovozu 1849. revolucija je bila mrtva. Osim u Francuskoj, svi stari vladari ponovno su imali vlast — ponegdje, kao u Habsburškom Carstvu, veću no ikad ranije — a revolucionari su se raspršili u izgnanstvu. Uz ponovno izuzeće Francuske, sve ustavne promjene, svi politički i socijalni snovi iz proljeća 1848. ubrzo su izbrisani, a čak i u Francuskoj republika je imala živjeti još samo dvije i po godine. Zbila se samo jedna velika promjena: zauvijek je ukinuto kmetstvo u Habsburškom Carstvu.*

Ako ostavimo po strani ovo značajno postignuće, 1848. izgleda kao jedina revolucija u modernoj evropskoj povijesti u kojoj su se sjedinila najveća obećanja, najširi raspon i neposredan početni uspjeh s potpunom i brzom propašću. Na neki način ona je slična drugom masovnom fenomenu 40-ih godina 19. stoljeća, čartističkom pokretu u Britaniji. Njezini ciljevi su naposljetku ostvareni — ali ne revolucijom, niti u revolucionarnom kontekstu. I njezine šire težnje nastavile su živjeti, no pokreti koji su ih preuzeli i razvili bili su posve različiti od onih 1848. Nije slučajno upravo *Komunistički manifest* najznačajniji dokument iz te godine, s najtrajnijim i najznačajnijim djelovanjem.

Još je nešto bilo zajedničko svim revolucijama 1848. što je uvelike pridonijelo njihovoj propasti. One su bile socijalne revolucije radne sirotinje ili neposredna predigra takvim revolucijama. To je preplašilo radikalnije političare — barem toliko koliko i pristalice starog režima. Na tu slabost upozorio je nekoliko godina prije (1846) grof Cavour iz Piemonta, budući tvorac ujedinjene Italije:

»Ako bi društveni poredak bio doista ugrožen, a veliki principi na kojima se zasniva ozbiljno dovedeni u pitanje, uvjereni smo da bi velik broj najodlučnijih opozicionara, najoduševljenijih republikanaca brzo prišao konzervativnoj stranci.«⁴

Nema sumnje, revoluciju je digla radna sirotinja. Oni su umirali na barikadama po gradovima: među tri stotine žrtava martovskih borbi u Berlinu bilo je samo petnaest predstavnika obrazovanih klasa, i tridesetak majstora obrtnika;

* Općenito uzevši, ukidanje kmetstva i feudalnih prava nad seljacima u drugim dijelovima zapadne i srednje Evrope (uključujući Prusku) odigralo se u doba francuske revolucije i Napoleona (1789—1815), premda su neki ostaci feudalne ovisnosti u Njemačkoj ukinuti 1848. U Rusiji i Rumunjskoj kmetstvo se održalo do 70-ih godina 19. stoljeća (v. 10. poglavlje).

od 350 poginulih u Milanu bilo je samo dvanaest studenata, službenika i zemljoposjednika.⁵ Glad radne sirotinje dala je demonstracijama snagu koja ih je pretvorila u revoluciju. Pokrajina je u zapadnim dijelovima revolucionarne zone ostala relativno mirna, iako je u jugozapadnoj Njemačkoj bilo mnogo više seljačkih pobuna nego što je ostalo u sjećanju. No strah od seljačkog ustanka bio je dovoljno jak da zamijeni stvarnu opasnost, premda nije trebalo mnogo mašte da se zamisli takav ustanak u krajevima poput južne Italije gdje su seljaci posvuda spontano kretali s bubnjevima i zastavama da dijele velike posjede. Sam strah bijaše dovoljan da usmjeri djelovanje zemljoposjednika. Preplašen lažnim glasinama o velikoj seljačkoj pobuni pod vodstvom pjesnika S. Petofija (1823—1849), mađarski sabor — sastavljen pretežno od zemljoposjednika — izglasao je neodložno ukidanje kmetstva već 15. ožujka, ali samo nekoliko dana nakon toga carska je vlada, želeći odvojiti revolucionare od agrarne baze, proglasila ukidanje kmetstva u Galiciji i ukidanje prisilnog rada i drugih feudalnih obaveza u Češkoj. Nema sumnje, društveni poredak bio je u opasnosti.

Opasnost nije bila posvuda jednako velika. Seljake su mogle iskupiti konzervativne vlade — što se i događalo — pogotovo tamo gdje su zemljoposjednici ili trgovci i lihvari koji su iskorištavali selo, bili pripadnici strane i najčešće »revolucionarne« nacije, tj. Poljaci, Mađari ili Nijemci. Slabo je vjerojatno da je njemačka srednja klasa, uključujući samopouzdanu poduzetnike Porajnja u usponu, bila jako uplašena neposrednim izgledima za ostvarenje proleterskog komunizma, niti snagom proletarijata koja je bila prilično beznačajna osim u Kolnu (gdje je bilo Marxovo sjedište) i u Berlinu, gdje je komunistički štampar Stefan Born organizirao značajniji radnički pokret. No kao što su evropske srednje klase 40-ih godina 19. stoljeća mislile da prepoznaju oblik svojih budućih socijalnih problema u kiši i dimu Lancashirea, tako im se činilo da prepoznaju budućnost iza barikada Pariza, tog velikog navjestitelja i izvoznika revolucija. Februarsku revoluciju nije samo digao proletarijat, ona je počela kao svjesna socijalna revolucija. Njezin cilj nije bio kakva god republika, već »demokratska i socijalna republika«. Njezini vođe bili su socijalisti i komunisti. U njezinoj privremenoj vladi bio je i pravi radnik, mehaničar Albert. Nekoliko dana bilo je neizvjesno hoće li njezina zastava biti trobojnica ili crveni stijeg socijalne pobune.

Osim u područjima gdje je u pitanju bila nacionalna autonomija ili nezavisnost, umjereni opozicionari 40-ih godina 19. stoljeća nisu željeli revoluciju niti se ozbiljno trudili da do nje dođe; čak i u vezi s nacionalnim pitanjem umjereni su više voljeli diplomatske pregovore nego sukob. Oni bi sigurno željeli dobiti više, no bili su posve spremni da se pomire s onim što će im prije ili kasnije vladari, izuzevši najgluplje i najsamopouzdanije apsolutiste poput ruskog cara, morati dati, kao i da prihvate međunarodne promjene koje će prije ili kasnije odobriti oligarhija velikih sila koje su o takvim pitanjima odlučivale. Kad su ih u revoluciju natjerale sile sirotinje i/ili primjer Pariza, pokušali su tu neočekivano povoljnu situaciju što bolje iskoristiti. No u krajnjoj liniji, a često i od početka, više ih je plašila ljevica nego sile starog režima.

Od trenutka kad su u Parizu počele rasti barikade, svi umjereni liberali (i, kao što je Cavour primijetio, velik dio radikala) postali su potencijalni konzervativci. Kako su umjereni većom ili manjom brzinom mijenjali opredjeljenja, prilazili konzervativcima ili ispadali iz borbe, radnici i preostali demokratski radikali ostajali su izolirani ili, još gore, suočeni sa savezom konzervativnih,

bivših umjerenih snaga i zastupnika starog poretka: sa »strankama reda«, kako su taj savez nazivali u Francuskoj. Revolucija 1848. propala je jer se pokazalo da nije presudan sukob između starih režima i ujedinjenih snaga napretka, već između poretka i socijalne revolucije. Glavni obračun nije se odigrao u Parizu u veljači, već u lipnju kad su radnici, navedeni na izoliranu pobunu, poraženi i masakrirani. Zestoko su se borili i umirali. U uličnim borbama bilo je oko 1 500 mrtvih — od toga oko dvije trećine na strani vlade. Karakterističnu silovitost mržnje bogatih prema siromašnima odražava činjenica da je još oko tri tisuće ljudi pobijeno nakon poraza, a dvanaest tisuća je uhapšeno i većinom deportirano u alžirske radne logore.^{6*}

Revolucionarni zamah održao se samo u onim zemljama gdje su radikali bili dovoljno jaki i dovoljno povezani s pučkim pokretom da bi povukli za sobom umjerene ili da bi se snašli bez njih. To se dogodilo u zemljama u kojima je ključno bilo pitanje nacionalnog oslobođenja, koje je zahtijevalo kontinuiranu mobilizaciju masa. Zbog toga je revolucija najdulje potrajala u Italiji i Mađarskoj.**

U Italiji su se umjereni okupili oko antiaustrijskog kralja Piemonta kojemu su se nakon milanske pobune pridružile manje državnice značajnog intelektualnog potencijala, te su se borili protiv ugnjetača, ostajući na oprezu prema republikancima i socijalnoj revoluciji. Zahvaljujući vojnoj slabosti talijanskih država, oklijevanjima Piemonta i, možda najviše, zbog odbijanja da se pozovu Francuzi (koji bi, kako se vjerovalo, pomogli republikance). U srpnju je kod Custoze obnovljena austrijska vojska teško porazila talijansku. (Uzگرد se može spomenuti da se veliki republikanac G. Mazzini (1805—72) s nepogrešivim instinktom za politički beskorisne poteze suprotstavio pozivanju Francuza.) Poraz je oborio ugled umjerenih, te je vodstvo u borbi za nacionalno oslobođenje prešlo radikalima koji su u toku jeseni osvojili vlast u nekoliko talijanskih država, a početkom 1849. osnovali Rimsku Republiku, koja je dala Mazziniju široke mogućnosti za držanje govora. (Venecija je pod vodstvom razumnog pravnika Daniela Manina (1804—1857) već prije postala nezavisna republika i držala se po strani sve dok je neminovno nisu pokorili Austrijanci — i to kasno, nakon što su svladali Mađare — krajem kolovoza 1849.) Radikali u vojnom pogledu nisu bili ravni Austrijancima; kad je Pie-mont 1849. ponovno objavio rat, Austrijanci su u ožujku lako pobijedili kod Novare. Štoviše, premda odlučniji u težnji da izbace Austrijance i ujedine Italiju, radikali su dijelili strah umjerenih pred socijalnom revolucijom. Čak je i Mazzini u svom zanosu za običnog čovjeka više volio da se ovaj bavi duhovnim pitanjima, te je mrzio socijalizam i suprotstavljao se svakom miješanju u privatnu svojinu. Nakon početnog neuspjeha, slom talijanske revolucije bio je samo pitanje vremena. Ironijom zbivanja među onima koji su je ugušili bile su trupe ne više revolucionarne Francuske koje su početkom lipnja pokorile Rim. Rimski pohod bio je pokušaj da se na štetu Austrije ponovno uspostavi francuski diplomatski utjecaj na Apeninskom poluotoku. U početku je imao prednost što je bio popularan među katolicima na koje se oslanjao postrevolucionarni režim.

* Februarska revolucija u Parizu odnijela je oko 370 života.

** U Francuskoj nacionalno jedinstvo i nezavisnost nisu bili u pitanju. Njemački nacionalizam bavio se ujedinjenjem brojnih odvojenih država, kojemu nije smetala strana vlast već — osim partikularističkih sklonosti — držanje dviju velikih sila koje su se i same smatrale njemačkim, Pruske i Austrije. Slavenske nacionalne težnje sukobljavale su se u prvom redu s nacionalizmom »revolucionarnih« naroda, Nijemaca i Mađara, te su stoga bile prigušene ili su se manifestirale kroz podršku kontrarevoluciji. U Češkoj su i ljevičari smatrali Habsburško Carstvo zaštitom protiv njemačke asimilacije. Poljaci uopće nisu u većoj mjeri sudjelovali u revoluciji.

Za razliku od Italije, Mađarska je predstavljala već manje-više ujedinjen politički entitet (»zemlje pod krunom Sv. Stjepana«) s djelotvornim ustavom, priličnim stupnjem autonomije i većim brojem svojstava suverene države, osim nezavisnosti. Njezina slabost bila je u tome što mađarska aristokracija, koja je upravljala tim velikim i pretežno agrarnim područjem, nije vladala samo mađarskim seljacima, već stanovništvom u kojemu je bilo 60% Hrvata, Srba, Slovaka, Rumunja i Ukrajinaca, te znatna njemačka manjina. Ti seljački narodi nisu bili neskloni revoluciji koja bi oslobodila seljake, ali ih je odbijalo to što su čak i radikali u Budimpešti uskraćivali da im priznaju bilo kakvu nacionalnu posebnost. Političke vođe tih naroda opirale su se politici snažne mađarizacije i pridruživanju dotad donekle autonomnih rubnih oblasti centraliziranoj i jedinstvenoj mađarskoj državi. Bečki dvor, držeći se stare imperijalističke poslovice »podijeli pa vladaj«, ponudio im je pomoć. Hrvatska će vojska pod vodstvom baruna Jelačića, koji je bio prijatelj Ljudevita Gaja, prvaka južnoslavenskog nacionalizma, voditi napad na revolucionarni Beč i revolucionarnu Mađarsku.

Ipak, unutar otprilike današnjeg područja Mađarske, revolucija je imala masovnu podršku (mađarskog) naroda iz nacionalnih i socijalnih razloga. Seljaci su smatrali da im slobodu nije dao car već revolucionarni mađarski sabor. To je jedini dio Evrope u kojemu se nakon propasti revolucije pojavilo nešto poput seoske gerile koju je nekoliko godina vodio slavni razbojnik Sandor Rosza. Kad je izbila revolucija Sabor, sastavljen od gornjeg doma umjerenih magnata sklonih kompromisu i donjeg doma u kojemu su prevladavali radikalni pokrajinski plemići i odvjetnici, mogao se proglasiti neovisnim. To je spremno i učinio pod vodstvom sposobnog pravника, novinara i govornika Lajosza Kossutha (1802—94), koji će postati u međunarodnim razmjerima najpoznatiji revolucionarni lik iz 1848. Nakon toga Mađarska je praktično postala nezavisna reformirana država pod upravom koalicije umjerenih i radikala, koju je Beč nerado priznao, sve dok se Habsburgovci nisu osjetili dovoljno jakim da ponovno osvoje tu zemlju. To se dogodilo nakon bitke kod Custoze — Habsburgovci su poništili mađarske reformne zakone iz ožujka i napali novu ugarsku državu, te tako suočili Mađare s izborom između kapitulacije i radikalizacije revolucije. Oni su, pak, pod Kossuthovim vodstvom, srušili sve mostove iza sebe i u travnju 1849. svrgnuli cara (premda nisu formalno proglasili republiku). Zahvaljujući masovnoj podršci i sposobnostima generala Gorgeija, imali su premoć nad austrijskom vojskom. Poraženi su tek kad je Beč u očaju pozvao posljednje oružje reakcije, tj. ruske trupe. To je odlučilo. Trinaestog kolovoza kapitulirala je mađarska vojska — ali ne pred austrijskim, nego pred ruskim zapovjednikom. Mađarska revolucija bila je jedina među revolucijama 1848. koja nije pala zbog unutrašnjih slabosti i sukoba, već je ugušena nadmoćnom vojnom silom. Istina je, dakako da su njezini izgledi da izbjegne takav poraz nakon sloma ostalih revolucionarnih pokreta bili ravni nuli.

Da li je postojala ikakva alternativa ovom općem slomu? Gotovo sigurno nije. Buržoazija je, kao što smo vidjeli, suočena s prijetnjom svojini, otkrila da joj je draži utvrđeni red nego mogućnost provođenja vlastitog programa u potpunosti. Suočeni sa »crvenom« revolucijom, umjereni su se liberali udružili s konzervativcima. »Notabli« Francuske, tj. poštovane, utjecajne i bogate porodice koje su upravljale političkim životom zemlje, obustavile su međusobne zavade koje su izbijale između pristaša Bourbona, orleanista i zastupnika republike, te izrazili nacionalnu klasnu svijest u novonastaloj »stranci

poretka«. Glavne ličnosti u restauriranoj Habsburškoj Monarhiji bit će ministar unutrašnjih poslova Alexander Bach (1806—67) i bivši opozicionar, umjereni liberal, trgovački magnat i brodovlasnik K. von Bruck (1798—1860), glavna figura u naprednoj tršćanskoj luci. Bankari i poduzetnici Porajnja, koji su predstavljali pruski buržoaski liberalizam, bili bi više voljeli ograničenu ustavnu monarhiju, ali su prihvatili ulogu potporna restaurirane Pruske koja je po svaku cijenu izbjegavala demokratske izbore. Zauzvrat, restaurirani konzervativni režimi bili su spremni na ustupke ekonomskom, pravnom, čak i kulturnom liberalizmu poslovnih ljudi. Kao što ćemo vidjeti, reakcionarne pedesete godine 19. stoljeća bit će u ekonomskoj sferi razdoblje sistematske liberalizacije. Umjereni liberali Zapadne Evrope otkrili su 1848—49. dvije važne stvari: da je revolucija opasna i da je neke od glavnih njihovih zahtijeva (posebno u ekonomskim pitanjima) moguće ostvariti bez revolucije. Buržoazija je prestala biti revolucionarna snaga.

Veliki sloj pripadnika radikalne niže srednje klase, kojoj su pripadali nezadovoljni obrtnici, mali trgovci i njima slični, pa čak i poljoprivrednici, a čiji su zastupnici i vođe bili intelektualci, najčešće mladi i marginalni, predstavljao je značajnu revolucionarnu snagu, ali rijetko i političku alternativu. Takvi ljudi većinom su prilazili demokratskoj ljevici. Njemačka ljevica, čiji se radikalizam iskazao u mnogim krajevima potkraj 1848. i početkom 1849, zahtijevala je nove izbore. No njoj su nedostajala žarišta velikih gradova u kojima je već ponovno zavladao reakcija. U Francuskoj su 1849. radikalni demokrati dobili dva milijuna glasova, monarhistima bili su intelektualci, premda je možda jedino u Beču Akademska legija studenata predstavljala stvarnu borbenu silu. Nazivati 1848. »revolucijom intelektualaca« ne odgovara istini. Oni nisu u njoj bili istaknutiji nego u većini drugih revolucija koje su se odigrale, kao što je s ovom u velikoj mjeri bio slučaj, u relativno zaostalim zemljama, čiji su se srednji slojevi sastojali pretežno od obrazovanih ljudi koji su se znali služiti pisanom riječju: akademskih građana, novinara, učitelja, službenika. No nema sumnje da su se 1848. intelektualci isticali: pjesnici poput Petofija u Mađarskoj, Henvegha i Freiligratha u Njemačkoj (Freiligrath je bio u izdavačkom savjetu Marxovih *Novih rajnskih novina*), Victora Hugoa i dosljedno umjerenog Lamartinea u Francuskoj; velik broj sveučilišnih nastavnika (uglavnom umjerenih) u Njemačkoj;* liječnici poput C. G. Jacobija (1804—51) u Pruskoj i Adolfa Fischhafa (1816—93) u Austriji; znanstvenici kao F. V. Raspail (1794—1878) u Francuskoj, i velik broj novinara i publicista, od kojih je svojevremeno najslavniji bio Kossuth, a najopasnijim se pokazao Mara.

Kao pojedinci takvi su ljudi mogli imati odlučujuću ulogu; kao pripadnici određenog društvenog sloja ili zastupnici radikalne sitne buržoazije to nisu mogli. Radikalizam malih ljudi, koji se izražava zahtjevom za »demokratskim državnim uređenjem, ustavnim ili republičkim, koje bi dalo većinu njima i njihovim saveznicima seljacima, kao i za demokratskom lokalnom upravom koja bi im dala kontrolu nad općinskim vlasništvom i nad nizom funkcija koje sada obavljaju birokrati⁷, bio je dovoljno iskren, a kriza koja je ugrožavala tradicionalni način života obrtnika i privremena ekonomska depresija davale su mu posebnu oštrinu. Radikalizam intelektualaca nije bio tako duboko

* Francuski učitelji, premda sumnjivi vladi, bili su mirni pod julskom monarhijom, te su 1848. pristajali uz poredak.

ukorijenjen. On se uglavnom zasnivao (kao što se kasnije pokazalo) na nesposobnosti novog buržoaskog društva u razdoblju prije 1848. da osigura dovoljnu količinu odgovarajućih mjesta za obrazovane ljude koje je stvaralo u dotad nevidenim razmjerima, a čiji je položaj bio mnogo skromniji od ambicija, što se dogodilo s radikalnim studentima iz 1848. tokom uspješnih 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća? Oni su pružili primjer biografskog obrasca, dobro poznatog i prihvaćenog u zapadnoj Evropi, po kojemu se buržoaski sinovi u mladosti mogu politički i seksualno izživjeti prije nego što se srede. A mogućnosti za sređivanje bilo je mnogo; staro plemstvo se povlačilo, a poslovna buržoazija posvetila zarađivanju, što je ostavljalo sve više mjesta onima koji su kao kvalifikaciju imali u prvom redu obrazovanje. Godine 1842. deset posto francuskih gimnazijskih profesora još uvijek je bilo iz porodica »notabla«, ali 1877. nijedan. U Francuskoj 1868. nije bilo mnogo više gimnazijski obrazovanih nego 30-ih godina, ali se mnogo veći broj njih mogao zaposliti u bankarstvu, trgovini, novinarstvu, te, nakon 1870, u profesionalnoj politici.⁸

Nadalje, čak su se i radikalni demokrati, suočeni sa »crvenom« revolucijom, često povlačili u retoriku, rastrgani između iskrene naklonosti prema narodu i osjećaj za svojinu i novac. Za razliku od liberalne buržoazije oni nisu mijenjali strane. Samo su se kolebali ne skrećući nikad daleko udesno.

Radnoj je sirotinji, pak, nedostajala organizacija, zrelost, vodstvo, a možda najviše, historijske okolnosti koje bi joj omogućile da pruži političku alternativu. Radnici su bili dovoljno jaki da prijetnju socijalne revolucije učine stvarnom, no preslabi da učine nešto više od plašenja neprijatelja. Njihove snage bile su nesrazmjerno djelotvorne ukoliko se radilo o masama gladnih, koncentriranih na politički najosjetljivijim mjestima, tj. u velikim i, pogotovo, u glavnim gradovima. No ta djelotvornost skrivala je neke bitne slabosti: u prvom redu njihovu brojčanu slabost — radnici nisu uvijek bili u većini čak ni u gradovima, u kojima je, pak, živjela manjina ukupnog stanovništva — a osim toga, njihovu političku i ideološku nezrelost. Politički naj-svjesniji i najaktivniji sloj među njima sačinjavali su predindustrijski obrtnici (tj. majstori, kalfe, kvalificirani manualni radnici u radionicama bez mehanizacije i si.). Oni su u jakobinsko-sankilotskoj Francuskoj prihvaćali ideje socijalne revolucije, pa čak i socijalističku i komunističku ideologiju, no u Njemačkoj su njihovi ciljevi bili mnogo skromniji, kao što je otkrio komunist štampar Stefan Born u Berlinu. Sirotinja i nekvalificirani radnici u gradovima, te industrijski i rudarski proletarijat u cjelini, izuzevši britanski, jedva da je imao ikakvu političku ideologiju. U industrijskoj zoni sjeverne Francuske čak je i republikanizam slabo prihvaćen sve do pred kraj Druge republike. 1848. radnici Lillea i Roubaixa bili su zaokupljeni vlastitim ekonomskim problemima i nisu se bunili protiv kraljeva ili buržuja, već protiv još siromašnijih belgijskih radnika imigranata.

Ukoliko je gradski puk, ili, rjeđe, novi proletarijat, bio izložen djelovanju jakobinske, socijalističke ili demokratsko-republikanske ideologije koju su širili buntovni studenti — kao u Beču — postajao je politička snaga, barem kao sudionik u pobuni. (Puk je u izborima još sudjelovao u maloj mjeri koju je teško bilo predvidjeti, za razliku od siromašnih seoskih radnika koji su, u Saskoj i Britaniji npr., bili vrlo radikalni.) Paradoksalno, to se rijetko događalo u jakobinskoj Francuskoj, dok je u Njemačkoj Marxov Savez komunista stvorio elemente za nacionalnu mrežu ekstremne ljevice. Ako nije bila pod ovom vrstom utjecaja, radna sirotinja imala je malo političkog značenja.

Naravno, ne želimo potcjenjivati mogućnosti čak i tako mlade i nezrele socijalne snage kao što je bio proletarijat 1848, još jedva svjestan sebe kao klase. U jednom smislu, ipak, njegov revolucionarni potencijal bio je veći no što će biti ikad kasnije, željezno doba siromašenja i krize prije 1848. nije poticalo vjeru da bi kapitalizam mogao, a još manje htio, pružiti radnicima pristojne uvjete za život. Upravo mladost i slabost radničke klase, koja se još stvarala od masa radne sirotinje, nezavisnih obrtnika i malih trgovaca, spriječila je isključivo usmjeravanje prema ekonomskim zahtjevima kod svih osim najneobrazovanijih i najizoliranijih. *Politički* zahtjevi, bez kojih se ne može dići nijedna revolucija, pa ni posve socijalna, bili su sastavni dio situacije. Narodni cilj 1848. — »demokratska i socijalna republika« — bio je i socijalan i politički. Iskustvo radničke klase dodalo mu je, barem u Francuskoj, nove elemente, potekle iz prakse strukovnih udruženja i kooperativa, ali još nije bilo ničega što bi se po snazi i novosti moglo mjeriti sa *sovjeticima* koji nastaju u Rusiji početkom 20. stoljeća.

S druge strane, organizacija, ideologija i rukovođenje bili su žalosno nerazvijeni, čak i najelementarniji organizacijski oblici, strukovni savezi, brojali su tek nekoliko stotina, u najboljem slučaju nekoliko tisuća članova. U velikom broju slučajeva čak i udruženja kvalificiranih radnika prvi put su se pojavila tokom revolucije — sindikat tipografa u Njemačkoj, šeširdžija u Francuskoj. Broj organiziranih socijalista i komunista bio je još manji: nekoliko desetaka, u najboljem slučaju nekoliko stotina. Pa ipak, 1848. godine socijalisti su, ili prije komunisti — jer je socijalizam prije 1848. uglavnom apolitički pokret koji se bavi osnivanjem kooperativnih utopija — prvi put od početka sudjelovali u revoluciji. To nije bila samo godina Kossutha, A. Ledru-Rollina (1807—1874) i Mazzinija, već i Karla Marxa (1818—1883), Louisa Blanca (1811—1882) i L. A. Blanquija (1805—1881) nepokolebljivog buntovnika koji je iz zatvora izlazio samo kad bi ga nakratko oslobodila revolucija, Baku-njina, pa čak i Proudhona. Ali što je socijalizam značio svojim sljedbenicima, osim imena za težnje osviještene radničke klase, težnje za društvom koje će se razlikovati od kapitalističkog i otpočeti njegovim rušenjem? Čak ni neprijatelja nisu jasno odredili. Mnogo se govorilo tokom revolucije o radničkoj klasi ili čak proletarijatu, ali ništa o kapitalizmu.

Doista, kakvi su bili politički izgledi čak i socijalistički opredijeljenog dijela radničke klase? Sam Karl Mara nije vjerovao da je proleterska revolucija na dnevnom redu. Čak ni u Francuskoj »pariški proletarijat nije bio sposoban da pođe dalje od buržoaske republike drukčije nego u *ideji*, u *uobrazilji*«. »Njega nije tjerala na nasilno obaranje buržoazije ni njegova neposredna potreba, niti je on bio dorastao tom zadatku.« Najviše što se moglo postići bila je buržoaska republika u kojoj se otkriva prava priroda budućeg sukoba — onoga između buržoazije i proletarijata — i u kojoj se radnicima pridružuju ostaci srednjih slojeva ako im položaj postaje »sve nepodnošljiviji, a njihova suprotnost prema buržoaziji oštrija«. Najprije treba ostvariti demokratsku republiku, zatim slijedi prijelaz od nepotpune buržoaske na prole-tersko-pučku revoluciju, te konačno diktatura proletarijata ili »permanentna revolucija« — izraz koji je Mane možda posudio od Blanqia, u čemu se odražava privremena bliskost dvojice velikih revolucionara u razdoblju neposredno nakon 1848. No, za razliku od Lenjina 1917, Marx nije zamišljao zamjenu buržoaske revolucije proleterskom sve do vremena koje je uslijedilo nakon poraza 1848; i još dugo nije to učinio prikazujući izgleda za budućnost na način usporediv s Lenjinovim (uključujući i »stvaranje zaleđa revoluciji novim

seljačkim ratom«, kako je to izrazio Engels.) Neće biti druge verzije 1848. u zapadnoj i srednjoj Evropi. Radnička klasa, kao što je Mane ubrzo shvatio, morat će slijediti drugačiji put.

Tako su se revolucije 1848. uzdigle i razbile poput velikog vala, ostavljajući za sobom malo što osim mita i obećanja. To su »morale biti« buržoaske revolucije, no buržoazija se iz njih povukla. Mogle su ojačati jedna drugu pod vodstvom Francuske i tako spriječiti ili odložiti restauraciju starih režima i držati podalje ruskog cara. No, francuska je buržoazija više voljela društvenu stabilnost kod kuće nego nagrade i opasnosti koje bi joj donijela jednom već iskušana uloga *la grande nation*, a analogni razlozi bili su uzrok oklijevanju umjerenih liberala da se oslone na francusku intervenciju. Nijedna druga društvena sila nije bila dovoljno moćna da ovim revolucijama dade jedinstvo i poticaj, izuzev u posebnim slučajevima borbe za nacionalnu nezavisnost protiv politički vladajuće sile, a čak i u tim slučajevima revolucija je propala jer su nacionalni pokreti bili izolirani i u svakom slučaju preslabi da bi odoljeli vojnoj moći starih sila. Veliki i karakteristični likovi 1848. igrali su nekoliko mjeseci uloge heroja na evropskoj sceni da bi potom zauvijek nestali — osim Garibaldija koji će doživjeti još slavniji trenutak dvanaest godina kasnije. Kossuth i Mazzini još su dugo poživjeli u progonstvu, malo što neposredno doprinoseći oslobođenju ili ujedinjenju svojih zemalja, ali nagrađeni sigurnim mjestom u nacionalnom panteonu. Ledru-Rollin i Raspail nikad više nisu doživjeli trenutak slave kao za vrijeme Druge republike, a rječiti profesori iz Frankfurtskog parlamenta povukli su se u svoja predavanja i istraživanja. Nijedno djelo strastvenih izgnanika iz 50-ih godina 19. stoljeća, koji su stvarali velike planove i u londonskoj magli osnivali emigrantske vlade, nije preživio, osim onoga što su stvorili najizoliraniji i netipični, Marx i Engels.

Pa ipak, 1848. nije bila samo kratka povijesna epizoda bez posljedica. Premda promjene koje je donijela nisu bile one koje su revolucionari željeli, a nije ih niti lako odrediti u okvirima političkih režima, zakona i institucija, one su ipak bile duboke. Revolucija 1848. označava kraj politike tradicije, barem u zapadnoj Evropi, kraj monarhija čiji su upravljači vjerovali da njihovi podanici (osim nezadovoljnika iz srednje klase) prihvaćaju i čak pozdravljaju vladavinu bogom imenovanih dinastija nad hijerarhijskim društvima posvećenim tradicionalnom religijom, vjerom u patrijarhalna prava i dužnosti prema višima na društvenoj i ekonomskoj ljestvici. Kao što je ironično pisao pjesnik Grillparzer, koji nije bio nimalo revolucionaran, vjerojatno o Metternichu:

»Ovdje leži, sve slave lišen
Zakunitosti Don Quijote znani
Izvrćući istinu smatrao se mudrim
I svršio vjerujući u vlastite laži;
Stara budala, u mladosti lupež,
Istinu više nije prepoznati znao.«¹⁰

Zbog toga su se snage konzervativizma, privilegija i bogatstva morale naučiti braniti na nove načine. Čak ni neprosvijećeni seljaci južne Italije nisu u velikom proljeću 1848. branili apsolutizam kao pedeset godina prije. Kad su marširali da zauzmu zemlju malokad su izražavali neprijateljstvo prema ustavu.

Branitelji društvenog poretka morali su u političkim pitanjima uzeti u obzir narod. U tome se sastojala najveća novost koju su donijele revolucije

1848. Čak i ultrareakcionarni pruski junkeri otkrili su tokom te godine da su im potrebne novine koje bi mogle utjecati na javno mnijenje — što je samo po sebi povezano s liberalizmom i nespojivo s tradicionalnom hijerarhijom. Najinteligentniji pruski ultrareakcionar iz 1848. Otto von Bismarck (1815— —1898) kasnije će pokazati izuzetno razumijevanje naravi politike u bržoas-kom društvu i majstorsko snalaženje u njoj. Ipak, najvažnije političke inovacije ove vrste pojavile su se u Francuskoj.

Ondje je nakon poraza radničke pobune u junu ostala moćna »stranka poretka«, sposobna da pobijedi socijalnu revoluciju, ali ne i da stekne veću podršku masa, pa čak niti podršku brojnih konzervativaca koji nisu željeli da se braneći poredak poistovjete s određenom vrstom umjerenog republika-nizma koja je došla na vlast. Narod je bio još suviše nemiran da bi se moglo ograničiti izborno pravo: tek je 1850. velikom dijelu »proste svjetine«, tj. oko trećini dotadašnjih birača u Francuskoj, a dvjema trećinama u radikalnom Parizu, oduzeto pravo glasa. No Francuzi u prosincu 1848. nisu izabrali umjerenoga kandidata za predsjednika republike, niti su izabrali radikalnog. (Nije bilo monarhističkog kandidata.) Pobjednik, izabran velikom većinom — 5,5 od 7,4 milijuna glasova — bio je Louis Napoleon, nećak velikoga Cara. Premda se kasnije pokazao kao izuzetan oštrouman političar, kad se pojavio u Francuskoj krajem rujna činilo se da raspolaže tek poznatim imenom i financijskim zaledem odane engleske ljubavnice. On očigledno nije bio zastupnik socijalne revolucije, ali nije bio niti konzervativac. Njegovi pristaše iskoristili su njegov mladenački interes za sensimonizam (v. str. 79) i navodnu naklonost prema siromašnima. No on je u osnovi pobijedio zato što su seljaci glasali za njega pod parolom: »Dolje porezi, dolje bogataši, dolje republika, živio car!«; drugim riječima, kao što je Mara primijetio, glasali su protiv republike bogatih. Radnici su ga birali jer je z a njih predstavljao »srne-njivanje Cavaignaca (koji je ugušio junsku pobunu)... likvidiranje buržoas-kog republikanizma, poništenje Junske pobjede«¹¹, sitna buržoazija glasala je za njega jer je izgledalo da ne zastupa krupnu buržoaziju.

Biranje Louisa Napoleona značilo je da je čak i demokracija s općim pravom glasa, koju se izjednačavalo s revolucijom, spojiva s održanjem društvenog poretka. Pokazalo se da čak ni masa pretežno nezadovoljnih neće nužno izabrati upravljače koji bi htjeli srušiti poredak. Nije odmah izvučena pouka iz ovog iskustva. Sam Louis Napoleon ubrzo je ukinuo republiku i proglasio se carem, premda nikad nije zaboravio političke prednosti dobro provedenog općeg glasanja kojim će se ponovno poslužiti. On će biti prvi moderni šef države koji neće vladati samo oružanom silom, već i svojevrsnom demagogijom i propagandom koju je najlakše provoditi s državnog vrha. Njegovo iskustvo pokazalo je ne samo da se društveni poredak može maskirati kao sila privlačna pristalicama ljevice, već da se on, u zemlji i vremenu u kojemu građani sudjeluju u politici, mora tako maskirati. U toku revolucije 1848. postalo je jasno da će srednje klase, liberalizam, politička demokracija, nacionalizam, pa čak i radnička klasa, biti stalni elementi političkog života. Poraz revolucije mogao ih je privremeno ukloniti s dnevnog reda, ali kad su se pojavili ponovno, imali su odlučujućeg utjecaja čak i na one državnike koji su im bili najmanje skloni.

II. DIO
RAZVOJ

VELIKI BOOM

»Ovdje čovjek moćan oružjima mira, kapitalom i strojevima, koristi ta oružja da bi pružio udobnosti i uživanje javnosti čiji je sluga, te tako postaje bogat obogaćujući druge.«

William Whewell, 1852.¹

»Narod može ostvariti materijalno blagostanje bez prevratničkih akcija ako je poslušan, radin i ako se neprestano posvećuje vlastitom usavršavanju.« Iz statuta Društva za borbu protiv neznanja (Societe contre l'Ignorance) iz Clermont-Ferranda, 1869.²

»Naseljeni dio svijeta neprestano se širi. Nove zajednice, što znači nova tržišta, neprestano niču u dosad pustim predjelima Novog svijeta na zapadu i na tradicionalno plodnim otocima Starog svijeta na istoku.«
»Philoponos«, 1850.³

I.

Malo promatrača iz 1849. proreklo bi da će revolucija 1848. biti posljednja opća revolucija na Zapadu. Politički zahtjevi liberalizma, demokratskog radikalizma i nacionalizma, premda ne i oni »socijalne republike« postepeno će se ostvariti tokom sljedećih sedamdeset godina u najrazvijenijim zemljama bez većih unutrašnjih potresa, a društvena struktura razvijenog dijela kontinenta pokazat će se sposobnom da odoli katastrofalnim udarcima u dvadesetom stoljeću, barem do danas (1974.) Glavni je razlog tome u izuzetnom ekonomskom preobražaju i širenju između 1848. i ranih 70-ih godina 19. stoljeća, kojim ćemo se baviti u ovom poglavlju. To je razdoblje u kojemu je svijet postao kapitalistički, a privreda u značajnoj manjini zemalja koje se smatraju razvijenima industrijska.

Ovo razdoblje neviđenog ekonomskog napretka počelo je boomom koji je izgledao još izuzetniji jer je bio privremeno skriven događajima 1848. Revoluciju je ubrzala posljednja i možda najveća ekonomska kriza starog tipa, kriza karakteristična za svijet koji je ovisio o vremenskim uvjetima i žetvi. Novi svijet trgovačkih ciklusa u kojima su jedino socijalisti već prepoznali osnovni ritam i način djelovanja kapitalističke privrede, donio je novu vrstu ekonomskih kolebanja i teškoća. Ipak, sredinom 40-ih godina 19. stoljeća izgledalo je da se mračno i nesigurno razdoblje kapitalističkog razvoja primiče kraju; počinjao je veliki skok naprijed. Godine 1847—48. bile su vrijeme

krize u trgovačkom ciklusu, i to vrlo oštre, možda otežane problemima starog tipa. Ipak, s kapitalističke točke gledišta bio je to samo privremeni oštar pad u krivulji poslova koja se već vrtoglavo penjala. James de Rothschild, koji je ekonomsku situaciju početkom 1848. promatrao s priličnim zadovoljstvom, bio je razborit poslovan čovjek, premda loš politički prorok. Činilo se da je najgora panika prošla i da se otvaraju ružičaste dugoročne perspektive. Pa ipak, premda se industrijska proizvodnja brzo oporavljala, čak i nakon paralize koju su donijeli mjeseci revolucije, opća atmosfera bila je još puna nesigurnosti. Teško bismo mogli početak velikog svjetskog booma datirati prije 1850.

Ono što je uslijedilo nije imalo presedana. Nikad nije npr. britanski izvoz rastao brže nego između 1850. i 1857. godine. Porasla je *stopa rasta* izvoza britanskih pamučnih proizvoda, koji su već više od pedeset godina bili glavno sredstvo osvajanja novih tržišta. Taj izvoz se udvostručio između 1850. i 1860. godine. U apsolutnim brojevima to izgleda još impresivnije: između 1820. i 1850. godine izvoz pamučnih proizvoda povećao se za oko 1 100 milijuna jardi, a kroz samo deset godina između 1850. i 1860. za više od 1 300 milijuna jardi. Broj radnika u pamučnoj industriji povećao se za oko 100 000 između 1819—21. i 1844—46, ali tokom 50-ih godina 19. stoljeća dvostruko više.⁴ A u ovom slučaju radilo se o velikoj i već staroj industriji koja je, štoviše, prilično izgubila na evropskom tržištu zbog brzog industrijskog razvoja u njegovom okviru. U svim sferama postoje slična svjedočanstva o boomu. Belgijski izvoz željeza između 1851. i 1857. porastao je više nego dvaput. U Pruskoj je tokom četvrt stoljeća prije 1850. osnovano 67 dioničkih društava s ukupnim kapitalom od 45 milijuna talira, ali je između 1851. i 1857. godine osnovano 115 takvih društava — *izuzevši* željezničke kompanije — s ukupnim kapitalom od 114,5 milijuna; skoro sva su stvorena u euforičnim godinama između 1853. i 1857.⁵ Teško da je potrebno nastaviti s navođenjem takvih podataka, premda su ih suvremenici koji su se bavili poslovima, a posebno osnivanjem kompanija, obilno čitali i širili.

Ovaj boom je za poslovne ljude željne profita učinila toliko povoljnim kombinacija jeftinog kapitala i brzog rasta cijena. Padovi (u trgovačkom ciklusu) uvijek su donosili niske cijene, barem u devetnaestom stoljeću. Bo-omovi su donosili inflaciju. Porast cijena u Britaniji između 1848—1850. i 1857. od jedne trećine bio je prilično velik. Stoga se činilo da proizvođače, trgovce, a prije svega osnivače kompanija, očekuje ogromna dobit. Jednog trenutka u toku ovog izuzetnog razdoblja profitna stopa na kapital pariškog *credit mobiliera*, financijske kompanije koja je postala simbol kapitalističke ekspanzije ovog doba (v. 12. poglavlje), dosegla je 50 posto.⁶ Nisu samo poslovni ljudi imali koristi od takvog razvoja. Kao što sam već spomenuo, velikom brzinom su se širile mogućnosti zapošljavanja u Evropi i u prekomorskim krajevima, kamo su se ljudi počeli iseljavati u velikom broju (v. 11. poglavlje). Ne znamo gotovo ništa o eventualnoj nezaposlenosti u to vrijeme, ali postoji jedan značajni pokazatelj u vezi s Evropom. Oštar rast cijena žitarica (tj. glavnog elementa u životnim troškovima) između 1853. i 1855. godine više nije izazivao pobune gladnih, osim u nekim vrlo zaostalim područjima poput sjeverne Italije (Piemonta) i Španjolske, u kojoj je možda pridonio izbijanju revolucije 1854. Visok stupanj zaposlenosti i spremnost poslodavaca da privremeno povise nadnice tamo gdje je to nužno otupili su oštricu narodnog nezadovoljstva. No za kapitaliste je radna snaga, koje je na tržištu bilo mnogo, bila relativno jeftina.

Političke posljedice ovog booma bile su dalekosežne. On je vladama potresenim revolucijom omogućio dragocjeni odmor i, s druge strane, rušio nade revolucionara. Jednom riječju, u politici je nastupilo doba zimskog sna. U Britaniji je čartizam odumirao, a činjenica da je to umiranje trajalo duže no što su historičari dosad obično smatrali ne čini ga manje konačnim. Čak je i Ernest Jones (1819—1869), najuporniji čartistički vođa, krajem 50-ih godina 19. stoljeća odustao od pokušaja oživljavanja nezavisnog pokreta radničke klase i pridružio se, poput većine čartista, onima koji su htjeli organizirati radnike kao posebnu grupu na radikalnoj ljevici liberalizma. Britanske političare neko vrijeme nije više zaokupljala parlamentarna reforma, te su se slobodno mogli posvetiti svom složenom parlamentarnom baletu, čak i radi-kali srednje klase, Cobden i Bright, koji su postigli ukidanje Žitnih zakona 1846, sada su pripadali izoliranoj političkoj manjini.

Za restaurirane monarhije na kontinentu i za neplanirano dijete francuske revolucije, Drugo carstvo Napoleona III, razdoblje odmora bilo je još značajnije. Napoleonu je ono donijelo onu prilično nepatvorenu i impresivnu izbornu većinu na osnovi koje se proglašavao demokratskim imperatorom. Stare monarhije i kneževine dobile su vremena da se politički oporave i dokažu stabilnost i uspješnost, što je postalo važnije od legitimnosti njihovih dinastija. Razdoblje booma pružilo im je i priloge, tako da nisu morali u vezi s tim pitanjem tražiti pomoć predstavničkih skupština niti drugih opasnih skupina, a njihovi politički neprijatelji u izgnanstvu mogli su se, u svojoj nemoći, samo međusobno napadati. Stare monarhije bile su za neko vrijeme oslabljene u međunarodnim odnosima, no jake iznutra, čak je i Habsburško Carstvo, restaurirano 1849. tek uz pomoć ruskih trupa bilo u stanju, prvi i jedini put u povijesti, uspostaviti u svim svojim posjedima, uključujući i Ugarsku, upravni aparat centraliziranog birokratskog apsolutizma.

Ovo razdoblje mira završilo je depresijom 1857. godine. Ekonomski govoreći ona predstavlja samo predah u zlatnoj eri kapitalističkog rasta koji se nastavio u još većoj mjeri tokom 60-ih godina 19. stoljeća i dosegao vrhunac u boomu 1871—1873. Međutim, politička se situacija promijenila. Nisu se ostvarile nade revolucionara koji su očekivali da će depresija donijeti novu 1848, premda su priznavali da su »mase postale vraški tromе uslijed dugotrajnog blagostanja«. ⁷ No politički život ponovno se pokrenuo. Uskoro su stara pitanja liberalne politike ponovno bila na dnevnom redu — nacionalno ujedinjenje Italije i Njemačke, ustavna reforma, građanske slobode i drugo. Ekonomska ekspanzija 1851—1857. odvijala se u političkom vakuumu koji se nadovezao na poraz i iscrpljenost nakon revolucije 1848—49, no ekspanzija je poslije 1859. tekla paralelno sa sve većom političkom aktivnošću. S druge strane, šezdesete godine 19. stoljeća bile su ekonomski relativno stabilne, usprkos različitim vanjskim činiocima poput američkog građanskog rata 1861—1865. Sljedeća kriza u trgovačkom ciklusu (do koje je došlo, ovisno o području i mjerilima, negdje između 1866. i 1868) nije bila toliko koncentrirana, sveprisutna i dramatična kao ona 1857—1858. Ukratko rečeno, politika je oživjela u razdoblju ekspanzije, no to više nije bila politika revolucije.

II.

Da je Evropa još uvijek živjela u eri baroknih vladara bila bi ispunjena maskama, povorkama i operama u kojima bi se alegorijski likovi ekonomskog trijumfa i industrijskog napretka klanjali njezinim vladarima. Zapravo, pobjednički svijet kapitalizma stvorio je nešto tome slično. Era njegove svjetske pobjede obilježena je velikim novim ritualima samohvale, velikim svjetskim izložbama koje su se odvijale u kraljevskim građevinama podignutim u slavu bogatstva i tehničkog napretka — u londonskoj Kristalnoj palači (1851), bečkoj Rotundi (»većoj od Sv. Petra u Rimu«). Izložbe industrijskih proizvoda u sve većem broju i raznovrsnosti privlačile su domaće i strane turiste u ogromnim količinama. U Londonu je 1851. izlagalo 14 tisuća poduzeća — tako je ova moda na prikladan način stvorena u postojbini kapitalizma — u Parizu 1855. 24 tisuće, u Londonu 1862. 29 tisuća, a u Parizu 1867. 50 tisuća. Najveća je bila, prema tvrdnjama organizatora, Filadelfijska izložba stoljeća 1876. u SAD, koju je otvorio predsjednik države u prisustvu brazilskog cara i carice (okrunjene glave sad su se obično klanjale proizvodima industrije) i 130 000 radosnih građana. Oni su bili prvi od deset milijuna ljudi koji su ovom prilikom iskazali čast »napretku epohe«.

Koji su razlozi tog napretka? Zašto je ekonomska ekspanzija poprimila takve razmjere u razdoblju kojim se bavimo? Pitanje bi trebalo postaviti obrnuto. Pri pogledu na prvu polovinu 19. stoljeća iznenaduje nas suprotnost između golemog i sve većeg proizvodnog potencijala kapitalističke industrijalizacije i njezine nemogućnosti da proširi svoju osnovu, da razbije okove koji su je sputavali. Ona je mogla dramatično rasti, ali nije mogla proširiti domaće tržište za svoje proizvode, pronaći više unosnih načina za ulaganje viška kapitala, a da i ne spominjemo sposobnost stvaranja novih radnih mjesta u odgovarajućoj količini ili osiguranja prikladnih nadnica. Korisno je prisjetiti se da su čak krajem 40-ih godina 19. stoljeća pametni i obaviješteni promatrači u Njemačkoj — dakle, u osvjet industrijske eksplozije u toj zemlji — tvrdili, kao što njima slični danas tvrde u nerazvijenim zemljama, da nikakva industrijalizacija ne može pružiti zaposlenje sve većem višku stanovništva iz siromašnih slojeva. Zbog toga su 30-te i 40-te godine bile razdoblje krize. Revolucionari su se nadali da će ona biti konačna, ali čak su se i poslovni ljudi bojali da bi mogla ugušiti njihov industrijski sistem (v. *Doba revolucija*, 16. poglavlje).

Te nade i strahovi pokazali su se neosnovanim iz dva razloga. U prvom redu, rana industrijska privreda otkrila je — u velikoj mjeri zahvaljujući pritisku vlastitog akumuliranog kapitala u potrazi za profitom — ono što je Mara nazvao njezinim »vrhunskim izumom«: željeznicu. Nadalje, a dijelom zahvaljujući željeznici, parobrodu i telegrafu »koji su napokon predstavljali komunikacijsko sredstvo u skladu s modernim načinom proizvodnje«, ⁸ geografski doseg kapitalističke privrede naglo se povećao, kao i gustoća poslovnih pothvata. Čitava zemaljska kugla uključena je u kapitalističku privredu. Ovo stvaranje jedinstvenog svijeta možda je najznačajniji element razvoja u razdoblju kojim se bavimo (v. 3. poglavlje). H. M. Hvndman, viktorijanski biznismen i marksist (premda u obje uloge netipičan), pedesetak godina kasnije s pravom je usporedio godine između 1847. i 1857. s razdobljem velikih geografskih otkrića i pohodima Columba, Vasca da Game, Cortesa i Pizarra. Premda

nije bilo dramatičnih novih otkrića niti (uz relativno malo izuzetaka) vojnih osvajanja novih konkvistadora, praktično je stvoren nov ekonomski svijet i uključen u stari.

Ovo je bilo osobito važno za ekonomski razvoj jer je tako stvorena osnova za golemi izvozni boom, tj. boom u izvozu robe, kapitala i ljudi, koji je imao veliku ulogu u ekspanziji još uvijek najznačajnije kapitalističke zemlje, Britanije. Masovna potrošačka privreda bila je još stvar budućnosti, osim možda u SAD. Tržište okrenuto prema potrebama domaće sirotinje, koje su tek dijelom snabdijevali seljaci i sitni obrtnici, nije se još smatralo mogućom osnovom za doista brz ekonomski razvoj.* Takvo tržište, naravno, nije bilo zanemarivo u razdoblju kad se stanovništvo razvijenog svijeta brzo povećavalo, a popravljao se i prosječni životni standard (v. 12. poglavlje). Ipak, neophodno je bilo veliko prostorno širenje tržišta potrošnih dobara, i, možda još više, proizvoda potrebnih u podizanju novih industrijskih postrojenja, prometnica, javnih građevina i gradova. Citav svijet ležao je na raspolaganju kapitalizmu, a širenje međunarodne trgovine i investicija odražavaju polet kojim se on prihvatio osvajanja. Svjetska trgovina između 1800. i 1840. nije se uspjela udvostručiti. Između 1850. i 1870. godine ona je porasla za 260 posto. Prodavalo se sve što je bilo moguće prodati, uključujući i proizvode kojima su se zemlje uvoznici opirale, kao što je opijum. Izvoz te droge iz britanske Indije u Kinu u ovom se razdoblju udvostručio po količini, a skoro utrostručio po vrijednosti.** Do 1875. Britanija je u inozemstvu uložila 1000 milijuna funti — od toga tri četvrtine nakon 1850. — dok su se francuske vanjske investicije između 1850. i 1880. povećale više nego deset puta.

Suvremeni promatrači, čiji pogledi nisu bili toliko okrenuti temeljnim elementima privrede, sigurno bi naglasili treći faktor: velika otkrića zlata u Kaliforniji, Australiji i drugdje nakon 1848. godine (v. 3. poglavlje). Time su se povećala plaćevna sredstva svjetske privrede, ublažilo ono što su mnogi poslovni ljudi smatrali oskudicom koja koči, smanjile su se kamatne stope i potaklo širenje kredita. U toku sedam godina svjetska nabava zlata povećala se između šest i sedam puta, a količina zlatnog novca puštenog u promet u Britaniji, Francuskoj i SAD, koja je 1848—49. iznosila u prosjeku 4,9 milijuna funti godišnje, povećala se u razdoblju između 1850. i 1856. na 28,1 milijun godišnje. Uloga dragocjenih metala u svjetskoj privredi još uvijek je predmet prilično živih rasprava u koje mi nećemo ulaziti. Nedostatak zlata vjerojatno ne bi toliko nepovoljno utjecao na privredu kao što se svojevremeno mislilo, jer su se druga sredstva plaćanja, poput čekova — koji su izum onog vremena — mjenica i si. lako mogla širiti što se već i događalo u znatnoj mjeri. Ipak, postoje tri neosporno važna vida utjecaja novih količina zlata.

U prvom redu ono je pomoglo, možda presudno, da se između 1810. i kraja 19. stoljeća stvori relativno rijetka situacija rasta cijena ili umjerene, premda kolebljive, inflacije. U osnovi je veći dio ovog stoljeća bio deflacijski, većinom zahvaljujući stalnoj težnji tehnologije da industrijske proizvode učini jeftinijim, te otvaranju novih izvora hrane i sirovina zbog kojega su primarni proizvodi postajali jeftiniji (iako na mahove). Dugotrajna deflacija, tj. pritisak na dobit, nije učinila mnogo štete poslovnim ljudima jer su proizvodili i prodavali u sve većim količinama. Međutim, do pred kraj razdoblja kojim

* Dok se britanski izvoz pamučnih proizvoda utrostručio između 1850. i 1875. potrošnja tih proizvoda na domaćem tržištu povećala se za samo dvije trećine.

** 1844—1849. iz Bengala i Malve izvozilo se godišnje u prosjeku 43000 sanduka opijuma, dok je godišnji prosjek u razdoblju 1868—1874. iznosio 87000 sanduka.¹⁰

se bavimo ona nije donijela niti mnogo dobra radnicima, jer se njihovi životni troškovi nisu smanjivali u istoj mjeri ili su im prihodi bili suviše mršavi da bi mogli imati ikakve značajnije koristi od deflacije. S druge strane, inflacija je bez sumnje podizala profitne stope i time poticala poslove. Razdoblje kojim se bavimo u osnovi je bilo inflacijska međuigra u stoljeću deflacije.

Drugo, zlato koje je stajalo na rapolaganju u velikim količinama pridonijelo je stvaranju stabilnog i pouzdanog monetarnog standarda koji se zasnivao na funti sterlinga (kojoj je odgovarala određena količina zlata) bez kojega međunarodna trgovina postaje složenija, otežana i nepredvidiva, kao što pokazuje iskustvo iz 30-ih i 70-ih godina 20. stoljeća. Treće, sama zlatna groznica otvorila je intenzivnoj privrednoj aktivnosti nova područja, pogotovo uz Pacifik. Na taj način »stvoren su tržišta ni od čega« kao što je Engels žalosno pisao Marxu. Sredinom 76-ih godina 19. stoljeća ni Kalifornija ni Australija, kao ni druge zone nove »rudne granice« nisu bile zanemarive. Na njima je živjelo preko tri milijuna stanovnika koji su posjedovali znatno više gotovine nego ijedna populacija sličnih razmjera.

Suvremenici bi sigurno naglasili još jedan činilac: oslobođenje privatnog poduzeća, koje je prema općem shvaćanju, davalo snagu industrijskom napretku. Nikad se nisu ekonomisti, ili uopće inteligentni političari i upravljači, tako slagali preporučujući sredstvo za poticanje privrednog rasta: ekonomski liberalizam. Preostale institucionalne zapreke proizvodnji, slobodnom poduzeću i svemu što potiče unosne poslove, pale su pred napadima sa svih strana. Ovo rušenje zapreka tim je upečatljivije što je do njega došlo i u zemljama u kojima politički liberalizam nije pobijedio, niti je čak imao većeg utjecaja. Dapače, bilo je drastičnije u restauriranim apsolutnim monarhijama i kneževinama Evrope, nego u Engleskoj, Francuskoj ili Nizozemskoj, jer je u njima bilo mnogo više zapreka koje je trebalo srušiti. Gilde i cehovi koji su nadzirali obrtničku proizvodnju, a bili su još uvijek snažni u Njemačkoj, uzmak-nuli su pred *Gewerbefreiheit* — slobodom bavljenja bilo kojim poslom — 1859. u Austriji, a tokom prve polovine 60-ih godina 19. stoljeća u većem dijelu Njemačke. *Gewerbefreiheit* konačno je uspostavljena u potpunosti u Sjevernonjemačkoj Federaciji (1869) i Njemačkom Carstvu, što je izazvalo nezadovoljstvo brojnih obrtnika koji su postajali sve više neprijateljski raspoloženi prema liberalizmu, te će kasnije, od 70-ih godina 19. stoljeća pružiti političku osnovu desnim pokretima, švedska je ukinula cehove 1846, uspostavila je potpunu slobodu djelovanja; Danska je ukinula staro cehovsko zakonodavstvo zakonima iz 1894. i 1857; Rusija u kojoj se cehovski sistem uglavnom nije razvio, ukinula je njegove ostatke u (njemačkim) gradovima baltičkih provincija 1866, premda je iz političkih razloga Židovima i dalje bilo zabranjeno da se bave poslovima na prostranim područjima, tj. izvan »zatvorenih zona«*.

Ovo ukidanje zakona iz srednjovjekovnog i merkantilističkog razdoblja nije se odnosilo samo na obrt. Zakoni protiv lihvarjenja, koji su već dugo bili mrtvo slovo na papiru, ukinuti su u Britaniji, Nizozemskoj, Belgiji i sjevernoj Njemačkoj između 1854. i 1867. godine. Povučena je i oštra kontrola koju su vlade vršile nad rudarstvom, čak i nad polovanjem samih rudnika, u Pruskoj npr. između 1851. i 1856, tako da je svaki poduzetnik (ako je podanik vlade) mogao polagati pravo na iskorištavanje rude koju je pronašao i voditi poslove po vlastitoj volji. I osnivanje poslovnih kompanija (a posebno diondčkih društava

* »Zatvorene zone« bile su oni krajevi u carskoj Rusiji (ruski dio Poljske, Litva, Bjelorusija, dio Ukrajine, Krim i Besarabija) gdje su se Židovi smjeli naseljavati (op. ur.).

s ograničenom odgovornošću i njima sličnih) postalo je jednostavnije i neovisno o birokratskoj kontroli. U tome su prednjačile Britanija i Francuska, a u Njemačkoj je automatsko registriranje kompanija uvedeno tek 1870. Trgovačko pravo prilagođeno je vladajućoj atmosferi općeg bujanja poslova. No možda je najznačajnija bila težnja prema potpunoj slobodi trgovine. Doduše, samo je Britanija (nakon 1846) potpuno napustila protekcionizam i zadržala carinu — barem teorijski — samo u fiskalne svrhe. Ipak, ukinuta su ili smanjena ograničenja na međunarodnim vodenim putovima kao što je Dunav, ili tjesnac Sund između Danske i Švedske, pojednostavljen je međunarodni monetarni sistem stvaranjem velikih monetarnih zona (npr. Latinske monetarne unije u koju su 1865. ušle Francuska, Belgija, Švicarska i Italija), a niz ugovora o slobodnoj trgovini uvelike je pridonio smanjivanju carinskih barijera među vodećim industrijskim zemljama 60-ih godina 19. stoljeća. Čak su se i Rusija (1863) i Španjolska (1868) pridružile tom pokretu. Samo su SAD, čija se industrija uvelike oslanjala na zaštićeno domaće tržište, ostale tvrdava protekcionizma, a čak je i tamo došlo do umjerenog popuštanja početkom 70-ih godina 19. stoljeća.

Možemo otići i korak dalje. Do tog vremena čak su i najsmjelijie i najnemilosrdnije kapitalističke privrede oklijevale da se potpuno oslone na slobodno tržište kojemu su teorijski težile, pogotovo kad se radilo o odnosu poslodavaca i radnika. Čak je i na tom osjetljivom polju popustio neekonomski pritisak. U Britaniji je izmijenjen Zakon o gospodarima i slugama, te je uveden jednak tretman za raskidanje ugovora za obje strane; »jednogodišnja obaveza« rudara sjeverne Engleske ukinuta je, a postajali su uobičajeni ugovori (za radnike) koji su se mogli raskinuti zbog najmanjeg povoda. Na prvi pogled još više iznenađuje da su između 1867. i 1875. ukinute sve pravne zapreke stvaranju strukovnih saveza i uvedeno pravo na štrajk, uz relativno malo otpora (v. 6. poglavlje). Mnoge druge zemlje ipak su oklijevale da daju takvu slobodu radničkim organizacijama, premda je Napoleon III znatno ublažio zakone protiv sindikata. Ipak, opća situacija u razvijenim zemljama približavala se odrednici iz 1869.: »Odnosi između onih koji se bave nezavisnim poslovanjem i njihovih najamnika, pomoćnika i naučnika određuju se slobodnim ugovorom.« Samo je tržište određivalo zakone kupnje i prodaje rada, kao i svega drugoga.

Bez sumnje, taj je široki proces liberalizacije poticao privatna poduzeća, a liberalizacija trgovine pomagala ekonomsku ekspanziju, premda ne smijemo zaboraviti da je formalna liberalizacija često bila nepotrebna. Neki oblici slobodnog međunarodnog kretanja koji su danas pod kontrolom, posebno kretanja kapitala i rada, npr. migracije, bili su 1848. u razvijenom svijetu smatrani toliko prirodnima da se o njima jedva raspravljalo (v. 11. poglavlje). S druge strane, pitanje koliko institucionalne i pravne promjene utječu na ubrzanje ili usporavanje ekonomskog razvoja suviše je složeno da bi se moglo svesti na jednostavnu formulu iz sredine 19. stoljeća: »liberalizacija stvara ekonomski napredak«. Era ekspanzije počela je prije no što su u Britaniji ukinuti Žitni zakoni 1846. Nema sumnje da je liberalizacija donijela niz specifičnih pozitivnih rezultata. Tako se Kopenhagen počeo brže razvijati nakon ukidanja »sundskih pristojbi« koje su otežavale ulaz brodovima u Baltičko more (1857). No pitanje koliko je svjetski pokret liberalizaciji bio uzrok, koliko popratna pojava, a koliko posljedica ekonomske ekspanzije — moramo ostaviti otvoreno. Jedino je sigurno da sama liberalizacija nije mogla mnogo postići tamo gdje nije bilo drugih osnova za kapitalistički razvoj. Nitko nije

radikalnije od republike Nove Granade (Kolumbija) između 1848. i 1854, ali tko bi tvrdio da su se velike nade njezinih državnika ostvarile?

Ipak, ove promjene u Evropi upućuju na duboko i izrazito povjerenje u ekonomski liberalizam, koje se činilo opravdanim, barem za jednu generaciju. Unutar pojedinih zemalja to ne iznenađuje mnogo jer su slobodna kapitalistička poduzeća naočigled ona značila da slobodno mogu prodavati jeftinije od bilo koga na svjetskim tržištima, te da mogu od nerazvijenih zemalja kupovati njihove proizvode — uglavnom hranu i sirovine — jeftino i u velikim količinama i prodavati im britanske industrijske proizvode.

Zašto su suparnici Britanije (osim SAD) prihvatili ovo naoko nepovoljno uređenje? (Za nerazvijene zemlje koje nisu težile da konkuriraju industrijskim proizvodima ono je bilo privlačno: južnom dijelu SAD, npr., odgovaralo je da može Britaniji neograničeno prodavati napredovala. Napokon, čak i slobodno udruživanje radnika, uključujući i stvaranje strukovnih saveza dovoljno snažnih da se održe u nagađanjima s poslodavcima, nije ugrožavalo profite jer je prisutnost »rezervne armije rada« (kako je to nazvao Mara), koja se sastojala uglavnom od seljaka, bivših obrtnika i drugih koji su se slijevali u gradove i industrijske zone, održavala nadnice na zadovoljavajuće niskoj razini (v. 11. i 12. poglavlje). Na prvi pogled više iznenađuje oduševljenje za međunarodnu slobodnu trgovinu, osim onda kada se radi o Britancima za koje je pristupio liberalizaciji pamuk i stoga je ostao privržen slobodnoj trgovini sve dok ga nije pokorio Sjever.) Pretjerano je tvrditi da je međunarodna slobodna trgovina napredovala jer je u to vrijeme čak i vlade zahvatilo oduševljenje liberalnom utopijom — ili bar vjerovanje da je liberalizam historijski neizbježan — premda nema sumnje da su na njih utjecali ekonomski argumenti koji su se činili moćnim poput prirodnih zakona. Ipak, uvjerenja su malokad jača od interesa. Činjenica je da su zemlje u kojima je industrijalizacija najbrže napredovala mogle u ovom razdoblju vidjeti dvije prednosti u slobodnoj trgovini. U prvom redu opće širenje svjetske trgovine, koje je bilo doista impresivno u uspoređenju s razdobljem prije 40-ih godina 19. stoljeća, donosilo je koristi svima, premda Britancima najviše. Očigledno je velik i nesmetan izvoz bio koristan, kao i uvoz hrane i sirovina tamo gdje je potrebno. Ako je nekim specifičnim interesima liberalizacija i štetila, bilo je drugih kojima je odgovarala. Drugo, bez obzira na buduće suparništvo kapitalističkih privreda, na ovom stupnju industrijalizacije mogućnost oslanjanja na opremu, izvore i tehnička znanja Britanaca pružala je prednosti. Naprimjer, britanski izvoz željeza i strojeva za željeznicu koji prikazuje sljedeća tablica, a koji je vrtoglavo rastao, nije kočio već olakšao industrijalizaciju drugih zemalja.

IZVOZ BRITANSKOG ŽELJEZA, ČELIKA I STROJEVA ZA ŽELJEZNICE"

željezo i čelik		Strojevi
1845—1849.	1 291 000	4 900 8
1850—1854.	2 846 000	600 17
1856—1860.	3 333 000	700 22
1861—1865.	2 067 000	700
1866—1870.	4 067 000	44100

III.

Tako je kapitalistička privreda dobila istovremeno (što ne znači i slučajno) nekoliko vrlo jakih poticaja. Kakav je bio rezultat toga? Ekonomsko širenje najbolje prikazuje statistika, a najkarakterističniji pokazatelji za 19. stoljeće su parni stroj (koji je bio najčešći izvor energije) i s njim povezana proizvodnja ugljena i željeza. Sredina 19. stoljeća bila je doba dima i pare. Količina iskopanog ugljena dugo se mjerila u milijunima tona, no sad su ga pojedine zemlje počele iskopavati u desecima milijuna tona, a svjetska proizvodnja dosegla je stotine. Otprilike polovina tog ugljena — nešto više na početku, razdoblja kojim se bavimo — potjecala je od najvećeg proizvođača, Velike Britanije. Proizvodnja željeza u Britaniji dosegla je milijunski iznos 30-ih godina 19. stoljeća (1850. iznosila je oko 2,5 milijuna tona), ali se ni u jednoj drugoj zemlji nije toliko razvila. No oko 1870. Francuska, Njemačka i SAD proizvodile su svaka između milijun i dva milijuna tona, a Britanija, još uvijek »radionica svijeta«, predvodila je s gotovo 6 milijuna tona, ili polovinom svjetske proizvodnje. U tih dvadeset godina svjetska proizvodnja ugljena povećala se oko dva i pol puta, a proizvodnja željeza oko četiri puta. No ukupna proizvodnja parne energije povećala se oko četiri i pol puta, od oko četiri milijuna konjskih snaga 1850. na oko 18,5 milijuna KS 1870. godine.

No takvi sirovi podaci mogu nam reći samo da je industrijalizacija napredovala. Značajna je činjenica da je sada taj napredak bio geografski mnogo rašireniji nego prije, premda vrlo neujednačen. Širenje željeznice i, u manjoj mjeri, parobroda, donosilo je mehaničku energiju na sve kontinente, pa i u zemlje koje inače nisu bile industrijalizirane. Dolazak željeznice (v. 3. poglavlje) sam po sebi bio je revolucionarni simbol i postignuće, jer je stvaranje jedinstvene svjetske ekonomije na niz načina predstavljalo najdalekosežniji i najznačajniji oblik industrijalizacije. No broj parnih strojeva u tvornicama, rudnicima ili željezarama dramatično se povećavao. U Švicarskoj 1850. bila su samo 34 takva stroja, ali 1870. bilo ih je već gotovo tisuću; u Austriji se njihov broj popeo od 671 (1852) na 9 160 (1875), što je donijelo povećanje od 15 puta u konjskim snagama. (Usporedbe radi navest ćemo da je Portugal, doista zaostala evropska zemlja, 1873. imao još uvijek samo 70 strojeva s ukupnom snagom od 1 200 KS.) Ukupna snaga parnih strojeva u Nizozemskoj povećala se trinaest puta.

Bilo je manjih industrijskih područja, a neke evropske zemlje u kojima je bilo industrije, poput Švedske, još nisu počele s industrijalizacijom većih razmjera. No posebno je značajna neujednačenost razvoja u velikim centrima. Na početku razdoblja kojim se bavimo Britanija i Belgija bile su jedine zemlje s razvijenom industrijom i ostale su najrazvijenije po industriji *per capita*. Godine 1850. potrošnja željeza u Britaniji iznosila je 170 funti po stanovniku, a u Belgiji 90, dok je u SAD dosegla 45 funti, u Francuskoj 37, a u Njemačkoj 27. Belgija je imala malu, ali značajnu privredu: 1873. njezina proizvodnja željeza odgovarala je polovini proizvodnje njezina mnogo većeg susjeda — Francuske. Britanija je, dakako, bila industrijska zemlja *par excellence* i uspijevala je, kao što smo vidjeli, održati taj položaj, iako je ukupnom snagom parnih strojeva počela zaostajati. Godine 1850. u njoj je još bilo koncentrirano više od trećine parnih strojeva koji su postojali na svijetu, no 1870. taj se udio sveo na manje od četvrtine: 900 000 KS od ukupno 4,1 milijuna KS na svijetu. Količinom parnih strojeva SAD su već 1850. malo nadmašile Britaniju,

a 1870. imale su dvostruko više parnih strojeva od stare industrijske sile, no američka industrijska ekspanzija, premda impresivna, izgleda manje izuzetno od njemačke. Količina parnih strojeva u toj zemlji bila je 1850. vrlo skromna — možda oko 40 000 KS ukupno, tj. manje od 10% količine u Britaniji. Oko 1870. ukupna snaga njemačkih parnih strojeva dosegla je 900 000 KS, čime se Njemačka izjednačila s Britanijom i kudikamo nadmašila Francusku, koja je 1850. stajala znatno bolje (67 000 KS), ali do 1870. nije prešla 341 000 KS — niti dvaput više od male Belgije.

Industrijalizacija Njemačke bila je značajna historijska činjenica. Bez obzira na njezino ekonomsko značenje, njezine političke posljedice bile su dalekosežne. Godine 1850. Njemačka Konfederacija imala je stanovnika otprilike koliko Francuska, ali mnogo manju industrijsku moć. Godine 1871. ujedinjeno Njemačko Carstvo imalo je već nešto više stanovnika od Francuske, ali je bilo industrijski mnogo snažnije. Budući da se politička i vojna moć sada sve više zasnivala na industrijskom potencijalu, tehnološkim mogućnostima i stručnosti, političke posljedice industrijskog razvoja bile su ozbiljnije no ikad prije. To se pokazalo u ratovima 60-ih godina 19. stoljeća. Otada se nijedna država bez tih svojstava nije mogla održati u krugu velikih sila.

Karakteristični proizvodi ovog vremena bili su ugljen i željezo, a željeznica, najistaknutiji simbol razdoblja, ujedinjavala je oba. Proizvodnja tekstila, najtipičnijeg proizvoda prve faze industrijalizacije, rasla je sporije. Prerada pamuka bila je 50-ih godina 19. stoljeća oko 60 posto veća nego 40-ih godina, u toku 60-ih ostala je otprilike na istoj razini (jer je američki građanski rat bio nepovoljan za industriju), a u toku 70-ih povećala se za oko 50 posto. Prerada vune bila je 70-ih godina dvostruko veća nego 40-ih. No proizvodnja ugljena i lijevanog željeza povećala se pet puta, dok je prvi put postala moguća i masovna proizvodnja čelika. Doista, u toku ovog razdoblja tehnološke inovacije u industriji željeza i čelika imale su ulogu analognu inovacijama u tekstilnoj industriji u prethodnom razdoblju. Tokom 50-ih godina 19. stoljeća na kontinentu se (osim u Belgiji) sve više upotrebljavao kameni ugljen umjesto drvenog kao glavno gorivo u talionicama. Posvuda su novi tehnološki procesi — Bessemerov postupak (1856) i Siemens-Martinova visoka peć (1864) — omogućili proizvodnju jeftinog čelika koji će gotovo sasvim zamijeniti kovano željezo. Ipak, njegovo će značenje tek u budućnosti postati vrlo veliko. Udio proizvodnje čelika u ukupnoj obradi željeza iznosio je 1870. samo 15 % u Njemačkoj, a manje od 10% u Britaniji. Razdoblje kojim se bavimo još nije bilo doba čelika, čak ni u proizvodnji oružja koja je dala znatan poticaj upotrebi novog materijala. Bilo je to doba željeza.

Nadalje, nova teška industrija, premda je učinila mogućom revolucionarnu tehnologiju budućnosti, još nije bila osobito revolucionarna, osim možda po dimenzijama. Globalno govoreći, do 70-ih godina 19. stoljeća industrijska je revolucija crpla snagu iz tehničkih inovacija nastalih u razdoblju između 1760. i 1840. Ipak, sredinom stoljeća razvile su se dvije industrijske grane utemeljene na revolucionarnoj tehnologiji: kemijska industrija i elektroindustrija (ako je bila povezana s komunikacijama).

Uz nekoliko izuzetaka glavni tehnički izumi početne faze industrijalizacije nisu zahtijevali složene znanstvene spoznaje. Oni su, srećom za Britaniju, bili unutar domašaja praktičnih ljudi s nešto iskustva i zdravog razuma, poput Georgea Stephensona, velikog graditelja željeznica. No sredinom 19. stoljeća to se izmijenilo. Telegrafija je bila blisko povezana s akademskom naukom zahvaljujući ljudima poput C. Wheatstonea (1802—1895), iz Londona i

Villiam Thompsona (Lorda Kelvina) (1824—1907) iz Glasgova. Umjetna proizvodnja boja, trijumf kemijske sinteze — čiji prvi proizvod doduše (anilin-ska boja) nije posvuda prihvaćen kao estetski — stigla je u tvornice iz laboratorija. Eksplozivi i fotografija također. Barem jedan od ključnih izuma u proizvodnji čelika, Gilchrist-Thomasov »bazični« proces* nastao je primjenom višeg obrazovanja. Kao što svjedoče romani Julesa Vernea (1828—1905), profesor je postao mnogo važniji lik u industriji no ikada prije; nisu li francuski proizvođači vina pozvali velikog Louisa Pasteura (1822—1895) da riješi njihov težak problem (v. str. 368)? Štoviše, istraživački laboratorij sada je postao sastavni dio industrijskog napretka. U Evropi su takvi laboratoriji ostali vezani za sveučilišta ili slične institucije — laboratorij Ernsta Abbea u Jeni razvio se uz slavne Zeissove pogone — ali u SAD već se u osvit telegrafskih kompanija pojavio sasvim komercijalni laboratorij. Njemu će uskoro slavu donijeti Thomas Alva Edison (1847—1931).

Značajnu posljednicu ovog prodora znanosti u industriju predstavlja sve veća važnost obrazovnog sistema za industrijski razvoj. Zemlje pioniri prve industrijske revolucije, Britanija i Belgija, nisu pripadale među one s najvećom pismenošću, a njihovi sistemi tehnološkog i višeg obrazovanja (osim u Škotskoj) bili su daleko od savršenstva. Međutim, odsada zemljama bez masovnog obrazovanja i odgovarajućih visokoobrazovnih ustanova postaje gotovo nemoguće stvoriti modernu privredu; a relativno zaostalim i siromašnim zemljama s dobrim obrazovnim sistemom bit će lakše krenuti putevima razvoja, za što dobar primjer pruža Švedska.**

Očigledna je praktična vrijednost dobrog osnovnog obrazovanja za tehnologiju koja se zasniva na znanosti, bilo ekonomsku, bilo vojnu. Jedan od razloga, i to ne najmanje važan, zbog kojeg su Prusi lako pobijedili Francuze 1870—1871, bila je veća pismenost njihovih vojnika. S druge strane, za ekonomski razvoj na višem stupnju nije toliko bila potrebna znanstvena originalnost ili profinjenost (njih se moglo uvesti), koliko sposobnost ovladavanja i manipuliranja znanostima: razvoj je bio važniji od istraživanja. Američka sveučilišta i tehničke akademije bili su kudikamo ispod razine npr. Cambridgea ili pariške *Ecole Polytechnique*, ali su u ekonomskom smislu bili nadmoćni britanskim univerzitetima jer su budućim inženjerima davali takvo sistematsko obrazovanje kakvog još nije bilo u Engleskoj.*** Nadmoćni su bili i francuskim sveučilištima jer su masovno obrazovali inženjere odgovarajućeg stupnja znanja umjesto da proizvode svega nekolicinu izuzetno inteligentnih i učenih. Nijemci su se na ovom području pouzdavali više u svoje izvrsne srednje škole nego u sveučilišta, i u toku 50-ih godina 19. stoljeća počeli osnivati

* Taj je izum omogućio široko iskorištavanje željezne rude; zagađene fosforim spojevima (op. ur.). ** Nepismenost u pojedinim evropskim zemljama (muškarci).¹²

(1875)*	11%	Engleska
(1875)	18%	Francuska
(1875)	23%	Belgija
(1875)*	9%	Škotska
(1879)	6%	Svicarska
(1875)	2%	Njemačka
(1875)	1%	Svedska
(1859-60)	3%	Danska
(1875)	52%	Italija
(1875)	47%	Austrija
(1875)	79%	Rusija
(1877)	68%	Španjolska

.. Nepismeni regruti.

* Nepismeni ženici.

** Do 1898. jedini način da se postane inženjer u Britaniji bilo je naukovanje.

Realschule, tehnički orijentiranu srednju školu u kojoj se nisu poučavali klasični predmeti. Godine 1867. obrazovani industrijalci Porajnja bili su pozvani na proslavu pedesete godišnjice sveučilišta u Bonnu. No svi osim jednog od četrnaest pozvanih gradova odbili su prisustvovati jer »istaknuti lokalni industrijalci niti sami imaju više akademsko (*wissenschaftlich*) obrazovanje, niti su ga pružili svojim sinovima«.¹³

Ipak, tehnologija se zasnivala na nauci i danas začuđuje kako su brzo prihvaćene inovacije relativno malog broja pionira ako su razmišljali načinom primjenljivim u svijetu strojeva. Zbog toga su i nove sirovine, kojih je bilo samo izvan Evrope, dobile značenje koje će se posve iskazati tek u kasnijem razdoblju imperijalizma*. Tako je petrolej već privukao pažnju praktičnih Jenkija kao prikladno gorivo za svjetiljke, a uskoro se počeo primjenjivati i u novim kemijskim procesima. Godine 1859. proizvedeno se samo dvije tisuće barela nafte, ali je 1874. John D. Rockefeller (1839—1937) mogao kontrolirati novu industriju vladajući preko Standard Oil Company transportom od gotovo 11 milijuna barela nafte (-većinom iz Pennsilvanije i države New York).

Ipak, ove se inovacije danas pri pogledu unatrag čine značajnije no što su izgledale u svoje vrijeme. Napokon, potkraj 60-ih godina 19. stoljeća jedan je stručnjak još uvijek mislio da ozbiljnu ekonomsku budućnost imaju samo metali koji su bili već poznati u starini: željezo, bakar, kositar, olovo, živa, zlato i srebro. Manganu, niklu, kobaltu i aluminiju, po njegovu mišljenju, »izgleda nije suđeno da igraju tako značajnu ulogu kao metali stariji od njih«.¹⁴ Porast britanskog uvoza gume od 7 600 engleskih centi (1 engleska centa = 50,8 kg) 1850. na 159 000 engleskih centi 1876. čini se prilično velikim, no te su količine zanemarive u usporedbi s onima koje su postale uobičajene već dvadeset godina kasnije. Guma, za koju se sirovina uglavnom još uvijek skupljala po šumama Južne Amerike, koristila se većinom u proizvodnji nepromoćive odjeće i elastike. Godine 1876. u Evropi je postojalo točno 200 telefona, a u SAD 380. Na bečkoj međunarodnoj izložbi crpka koju pokreće električna energija predstavljala je senzaciju. Gledajući unatrag možemo vidjeti da je prijelom bio vrlo blizu: svijet se spremao da zakorači u eru električne energije i rasvjete, čelika i čeličnih legura, telefona i fonografa, turbina i motora s unutrašnjim sagorijevanjem. No sredinom 70-ih godina 19. stoljeća to se još nije dogodilo.

Važna novost u industriji, osim povezivanja sa znanostima, bila je masovna proizvodnja strojeva koje se još uvijek sastavljalo zanatskim metodama, poput lokomotiva i parobroda. U masovnoj proizvodnji najbrže su napredovale SAD, u kojima nastaje revolver »colt«, puška »vinčesterka«, masovna proizvodnja satova, šivaći stroj, te (u klasicama Cincinnatija i Chicaga iz 60-ih godina 19. stoljeća) proizvodna traka, tj. sistem mehaničkog prenošenja proizvoda od jedne do druge operacije u proizvodnom procesu. Bit stroja napravljenog pomoću stroja (koji je uvjetovao razvoj modernih automatskih i poluautomatskih alatjika) bila je u tome da je za njim, u standardiziranom obliku, postojala veća potražnja nego i za jednom drugom vrstom strojeva — tj. da su se njime koristili pojedinci, a ne ustanove ili poduzeća. Godine 1875. na svijetu je bilo oko 62 000 lokomotiva. Ali što to predstavlja u usporedbi sa 400 000 mjedenih satova proizvedenih u SAD samo u jednoj godini (1855) ili prema tri milijuna pušaka potrebnih vojnicima koji su mobilizirani između

* Evropska nalazišta kemijskih sirovina također su se počela naglo iskorištavati. U Njemačkoj se 1861—1865. iskorištavalo 58 000 tona kalijeveg karbonata, 1871—1875. 455 000 tona, a 1881—1885. više od milijun tona.

1861. i 1865. u američkom građanskom ratu? Stoga su za masovnu proizvodnju najprikladniji bili oni predmeti koje su u velikim količinama mogli koristiti mali proizvođači poput farmera i krojačica (šivaći stroj), oni koji su se upotrebljavali u uredima (pisači stroj), potrošna roba poput satova, no iznad svega oružje malih dimenzija i municija. Takva proizvodnja bila je još uvijek prilično specijalizirana i netipična. Inteligentni Evropljani koji su već tokom 60-ih godina 19. stoljeća primijetili tehnološku nadmoć SAD u masovnoj proizvodnji, bili su zabrinuti, ali ne i praktični ljudi koji su smatrali da se Amerikanci ne bi morali gnjaviti izmišljanjem strojeva za proizvodnju sporedne robe kad bi imali vješte i svestrane obrtnike kao Evropljani. Napokon, nije li jedan francuski službenik još početkom dvadesetog stoljeća tvrdio da Francuska možda i nije sposobna da se s drugim zemljama natječe u masovnoj proizvodnji, ali je zato nadmoćna u onoj vrsti proizvodnje gdje odlučuju dosjetljivost i vještina: u industriji automobila.

IV.

Poslovni ljudi mogli su gledajući na svijet početkom 70-ih godina 19. stoljeća osjećati samopouzdanje, ako ne i samozadovoljstvo. No jesu li ti osjećaji bili opravdani? Iako se nastavljalo i čak ubrzavalo ogromno širenje svjetske privrede koja je sad imala čvrstu osnovu u nekoliko industrijaliziranih zemalja i širokom pritoku dobara, kapitala i ljudi, sad već u globalnim razmjerima, impulsi energije koje je to širenje dobilo 40-ih godina 19. stoljeća nisu mogli biti trajni. Novi svijet, otvoren kapitalističkom poduzetništvu, nastavit će rasti, ali više neće biti *nov*. (Doista, čim njegovi proizvodi, poput žita s američkih prerija i pampa ili s ruskih stepa, počnu preplavljivati stari svijet, uslijedit će poremećaji u privredi i starih i novih zemalja.) Jedna generacija mogla je graditi željeznice svijeta. Ali što će se dogoditi kad se ta univerzalna izgradnja bude morala zaustaviti, kada velik dio željezničkih linija bude dovršen? Činilo se da je tehnološki potencijal prve industrijske revolucije, britanske revolucije koja je razvila proizvodnju pamučnih tkanina, ugljena, željeza i parnih strojeva, dovoljno velik. Prije 1848. on je stavljen u pokret samo u Britaniji, i to samo djelomično. Generaciji koja je tek počela iskorištavati taj potencijal može se oprostiti što je vjerovala da je neiscrpan. On to ipak nije bio i početkom 70-ih godina 19. stoljeća već su bile vidljive granice te vrste tehnologije. Što će se dogoditi kad ona bude posve iscrpljena?

Početkom 70-ih godina 19. stoljeća takva mračna razmatranja činila su se apsurdnima. Doduše, već se pokazalo da proces širenja nužno donosi svojevrsne katastrofe. Nakon vrtoglavih uzleta slijedili su oštri, ponekad dramatični padovi koji su sve više poprimali svjetske razmjere, donoseći depresiju koja bi trajala sve dok cijene ne padnu dovoljno da se očisti zagušeno tržište, nestanu propala poduzeća, a poslovni ljudi ne počnu ponovno ulagati obnavljajući ciklus. Nakon prve svjetske krize (v. str. 94) prvi put su akademski ekonomisti, tj. god. 1860. Francuz doktor Clement Juglar (1819—1905), spoznali i ocijenili periodičnost ovih trgovačkih ciklusa o kojima su do tada govorili samo socijalisti i drugi heterodoksni mislioci. Ipak, premda su ovi prekidi ekspanzije bili dramatični, nisu bili trajni. Nikad nije bilo veće euforije među poslovnim ljudima od one početkom 70-ih godina 19. stoljeća, slavni *Gründer-*

jahre (godina utemeljenja kompanija) u Njemačkoj, razdoblja u kojemu su kompanije s posve nemogućim ili očigledno lažnim projektima privlačile ulagače u neograničenim razmjerima. Bilo je to doba kad su se, kao što kaže bečki novinar, »kompanije osnivale da bi se polarna svjetlost naftovodima prevozila do Trga Sv. Stjepana i da bi se domorocima na otocima južnih mora masovno prodavalo laštilo za čizme«.¹⁵

Zatim je došao slom. Bio je dovoljno dramatičan čak i za razdoblje koje je uživalo u ogromnim boomovima: 21 000 milja američkih željeznica propalo je u bankrotu, vrijednost njemačkih dionica pala je između vrhunca booma i 1877. za nekih 60 posto i — što je važnije — stala je gotovo polovina visokih peći u zemljama koje su bile glavni proizvođači željeza. Poplava iseljenika koji su kretali u Novi svijet svela se na skromnu rijeku. Između 1865. i 1873. u njujoršku luku svake je godine stizalo više od 200 000 ljudi, no 1877. došlo ih je samo 63 000. Za razliku od ostalih kriza koje su prekidale doba ekspanzije činilo se da ova nema kraja. Još 1886. u jednoj njemačkoj studiji koja želi pružiti »uvod u ekonomsku znanost za službenike i poslovne ljude« primjećuje se da je »nakon burzovnog sloma 1873... riječ 'kriza' neprestano, tek s malim prekidima, svima na umu«.¹⁶ To je napisano u Njemačkoj, zemlji čiji je ekonomski rast u toku ovog razdoblja i dalje bio izuzetan. Historičari su sumnjali u postojanje onog što su nazivali »velikom depresijom« od 1873. do 1896, koja doista nije bila toliko dramatična kao ona između 1929. i 1934, kada se kapitalistička privreda gotovo zaustavila. Ipak, suvremenici su nesumnjivo osjećali da je nakon velikog booma uslijedila velika depresija.

Depresijom 70-ih godina 19. stoljeća otvara se novo povijesno razdoblje u političkom i u ekonomskom smislu. Njime se nećemo baviti u ovoj knjizi, ali možemo usput primijetiti da će ono potkopati ili razoriti temelje liberalizma iz sredine 19. stoljeća, koji je izgledao tako čvrst. Pokazalo se da razdoblje od kraja 40-ih do sredine 70-ih godina 19. stoljeća ne predstavlja baš, kao što je svojevremeno bilo uobičajeno smatrati, uzorak ekonomskog rasta, političkog razvoja, intelektualnog napretka i kulturnih ostvarenja koji bi se mogao, uz neka poboljšanja, protezati unedogled, već prije svojevrstnu međuigru. No njegova su dostignuća ipak bila impresivna. U tom se razdoblju industrijski kapitalizam pretvorio u pravu svjetsku ekonomiju, a izraz svijet prestao je biti puki geografski termin i počeo označavati cjelinu povezanu neprekidnim aktivnostima. Povijest je postala svjetska povijest.

---

3. POGLAVLJE

UJEDINJENI SVIJET

»Brzim poboljšanjem svih oruđa za proizvodnju, beskrajno olakšanim saobraćajem, buržoazija uvlači u civilizaciju sve, pa i naj-barbarskije nacije... Jednom riječi, ona stvara svijet po svom sopstvenom liku.«

K. Marx i F. Engels, 1848.¹

»Budući da su trgovina, obrazovanje i brza razmjena misli i dobara, uz pomoć telegrafa i pare, sve izmijenili, vjerujem da veliki Tvorac od svijeta želi stvoriti jednu naciju, koja će govoriti jedan jezik, tako da će vojske i ratne mornarice postati nepotrebne.«

Predsjednik Ulysses S. Grant, 1873.²

»Trebalo je da čujete sve što je rekao — morao sam živjeti na nekoj planini, otići u Egipat ili u Ameriku.«

»Pa što?« odvratio je Stolz hladno, »u Egipat možete stići za dva, a u Ameriku za tri tjedna.«

»AH tko ide u Ameriku ili u Egipat? Englezi idu, no njih je takvima stvorio Bog, a kod kuće ni nemaju dovoljno prostora. Ali tko bi od nas sanjao o odlasku? Možda neki očajnik kojemu vlastiti život ne vrijedi ništa«

I. Gončarov, 1859.³

I.

Pišući svjetsku historiju ranijih razdoblja zapravo zbrajamo historije različitih dijelova svijeta koji su, ako su uopće znali jedni za druge, imali tek usputnih i površnih dodira, osim u slučajevima kada bi stanovnici jednog dijela svijeta pokorili stanovnike drugog, kao što su Evropljani pokorili starosjedioce u u Americi. Moguće je pisati o ranijoj povijesti Afrike ne spominjući Daleki istok, obraćajući malo pažnje na Evropu (osim u vezi sa zapadnom obalom i južnim rtom Afrike), ali ne zanemarujući neprestane veze s islamskim svijetom. Događaji u Kini do osamdesetog stoljeća nisu imali važnosti za evropske vladare, osim za ruske, premda su mogli biti značajni za neke specijalizirane grupe trgovaca; s događajima u Japanu od 16. do sredine 19. stoljeća bila je upoznata tek šačica holandskih trgovaca kojima je bilo dozvoljeno da ondje imaju uporišta. Evropa je, pak, za Nebesko Carstvo bila tek barbarsko područje, srećom dovoljno udaljeno da ne stvara problem određivanja točnog stupnja njegove nesumnjive podređenosti caru, premda zadaje nešto muke službenicima nekih luka. Čak i u područjima među kojima su postojale znatnije veze,

one se mogu zanemariti bez veće štete. Jer kome je u zapadnoj Evropi — bio on trgovac ili državnik — bilo važno ono što se događalo u planinama i dolinama Makedonije? Da je Libija potpuno nestala u nekoj prirodnoj kataklizmi, što bi se stvarno izmijenilo čak i u Turskom Carstvu čiji je dio bila, ili za levantske trgovce raznih nacija?

Nedostatak međuovisnosti različitih dijelova svijeta ne može se pripisati samo neznanju, premda je ono još uvijek bilo veliko. Još 1848. veliki dijelovi nekih kontinenata bili su prazni čak i na najboljim evropskim kartama, pogotovo u Africi, srednjoj Aziji, unutrašnjosti Južne i nekim dijelovima Sjeverne Amerike, te u Australiji, da i ne spominjemo potpuno neistražen Arktik i Antarktiku. Karte koje bi nacrtali ostali, slabiji kartografi, nesumnjivo bi sadržavale još veća bijela područja; jer, premda su kineski službenici ili nepismeni izvidnici, trgovci ili *coureurs de bois** u zabačenim kontinentalnim krajevima možda mnogo znali o nekom području, većem ili manjem, njihovo ukupno geografsko znanje bilo je oskudno. U svakom slučaju, aritmetičko zbrajanje svega što su pojedinci znali o svijetu bilo bi puka akademska vježba. To znanje nije bilo pristupačno drugima. Svijet, čak ni u geografskom smislu, nije bio *jedinstven*.

Neznanje je bilo prije simptom nego uzrok nejedinstvenosti svijeta. U njemu se odražava nedostatak diplomatskih, političkih i administrativnih veza, koje su doista bile oskudne**, te slabost ekonomskih spona. Istina je da se svjetsko tržište kao bitni preduvjet i obilježje kapitalističkog društva dugo razvijalo. Između 1720. i 1780. vrijednost međunarodne trgovine*** povećala se više nego dvaput. U razdoblju dvojne revolucije (1780—1840) ona se povećala više nego triput — pa ipak je i taj veliki rast bio skroman prema mjerilima razdoblja kojim se bavimo. Godine 1870. vrijednost vanjske trgovine po stanovniku u Velikoj Britaniji, Francuskoj, Njemačkoj, Austriji i Skadina-viji bila je četiri ili pet puta veća no 1830, u Danskoj i Belgiji triput, a u SAD — jedinoj zemlji za koju vanjska trgovina nije imala veliku važnost — više no dvaput. Sedamdesetih godina 19. stoljeća veće nacije razmjenjivale su putem prekomorske trgovine oko 88 milijuna tona robe, dok je ta razmjena 1840. iznosila samo 20 milijuna. Udio ugljena u prekomorskoj trgovini iznosio je 31 milijun tona nasuprot 1,4 milijuna 1840, žita 11,2 milijuna tona nasuprot količini manjoj od dva milijuna 1840, željeza šest milijuna tona nasuprot jednom milijunu 1840; u prekomorskoj trgovini pojavila se čak i nafta, naviještajući dvadeseto stoljeće — 1,4 milijuna tona godišnje 70-ih godina — a još 1840. bila je nepoznata u svjetskoj razmjeni.

Razmotrimo pažljivije zgušnjavanje mreže ekonomskih veza međusobno udaljenih dijelova svijeta. Britanski izvoz u Tursku i na Srednji istok porastao je sa 3,5 milijuna funti 1848. na gotovo 16 milijuna 1870; u Aziju sa sedam na 41 milijun (1875); u Srednju i Južnu Ameriku sa šest na 25 milijuna (1872); u Indiju s oko pet na 24 milijuna (1875); u Australiju s 1,5 na gotovo 20 milijuna funti (1875). Drugim riječima, u toku trideset petogodišnjeg razdoblja razmjena između najače industrijalizirane zemlje i najudaljenijih ili zaostalih krajeva svijeta porasla je oko šest puta. Čak ni to prema današnjim mjerilima

* *Lutajući lovci na divljač u Kanadi (op. ur.).*

** *Almanach de Gotha* – riznica podataka o evropskoj diplomaciji, politici i genealogijama – premda pažljivo bilježi sva oskudna znanja o bivšim kolonijama koje su se pretvorile u američke republike, počinje spominjati Perziju tek 1859, Kinu 1861, Japan 1863, Liberiju 1868, Maroko 1871, a Sijam tek 1880. godine.

*** Ukupan zbroj svega što se uvozilo i izvozilo u zemljama unutar dosega evropske ekonomske statistike ovog razdoblja.

nije osobito impresivno, ali već samom kvantitetom nadilazi sve što je nekada bilo zamislivo. Mreža veza među različitim krajevima svijeta zgušnjavala se naočigled.

Složeni problem donosi pitanje kako je neprekidno istraživanje kojim su ispunjavani bijeli prostori na kartama bilo povezano s rastom svjetskog tržišta. Istraživanje je bilo posljedica određenog tipa vanjske politike, misionarskog žara, radoznalosti znanstvenika, te, potkraj razdoblja kojim se bavimo, poduzetnosti novinara i izdavača. Ipak, ni J. Richardson (1787—1865), H. Barth (1821—1865) i A. Overveeg (1822—52), koje je britansko ministarstvo vanjskih poslova 1849. poslalo da istražuju srednju Afriku, ni veliki David Livingstone (1813—1873), koji je između 1840. i 1873. u interesu kalvinističkog kršćanstva uzduž i poprijeko prešao ono što se još uvijek smatralo »tamnim kontinentom«, ni Henry Morton Stanley (1841—1904), novinar *New York Herald*, (posebno ne on!) koji je krenuo u potragu za neizvjesnim Livingstone-neovim boravištem, niti S. W. Baker (1821—1892) i J. H. Speke (1827—1864), čiji su interesi bil samo geografske i avanturističke naravi, nisu mogli biti nesvjesni ekonomske dimenzije svojih putovanja. Kao što kaže francuski mon-sinjor s misionarskim sklonostima:

»Dobrom Bogu nisu neophodni ljudi, širenje Evandjelja odvija se bez ljudske pomoći. Ipak, slava evropske trgovine bit će još veća ako ona pomogne rušenju zapreka koje stoje na putu širenju vjere ...«⁴

Istraživati nije značilo samo skupljati, znanja već i poticati razvoj, izvesti dotad nepoznate, te stoga po definiciji zaostale i barbarske narode na svjetlost civilizacije i napretka, pokriti nemoralnu golotinju divljaka košuljama i hlačama koje je blagotvorna providnost stvarala u Boltonu i Roubaixu, donijeti im civilizaciju koju je predstavljala roba iz Birminghama.

Doista, oni koje zovemo »istraživačima« iz sredine 19. stoljeća bili su samo dobro poznata, ali ne i brojčano vrlo značajna podgrupa vrlo velike skupine ljudi koji su svijet otvarali znanju. »Istraživači« su putovali onim područjima gdje ekonomski razvoj i dobit još nisu bili dovoljno veliki da bi »istraživače« zamijenili (evropski) trgovci, tražioci ruda, građevinari, graditelji željeznica i telegrafa i, napokon, ako bi se klima pokazala kao pogodna, bijeli doseljenici. »Istraživači« su dopunjavali karte unutrašnjosti Afrike, jer taj kontinent, između ukidanja trgovine robljem na Atlantiku i otkrića dragocjenog kamenja i metala (na jugu) s jedne strane, te spoznaje o ekonomskoj vrijednosti nekih sirovina koje su bile vezane uz tropsku klimu a nije ih bilo moguće proizvesti umjetnim putem s druge, nije Zapadu bio ekonomski zanimljiv. Sve do 70-ih godina 19. stoljeća njegova važnost nije bila velika, a nije se činilo ni da mnogo obećava, premda se nije činilo nevjerojatnim da se tako velik i neiskorišten kontinent prije ili kasnije neće pokazati kao mogući izvor bogatstva i dobiti. (Napokon, britanski izvoz u subsaharsku Afriku porastao je s oko 1,5 milijuna funti krajem 40-ih godina na oko pet milijuna 1871; tokom 70-ih godina on se udvostručio da bi dosegao oko 10 milijuna funti početkom 80-ih godina 19. stoljeća — a to je već dosta obećavalo.) »Istraživači« su dominirali i u Australiji, jer je njezina unutrašnjost bila prostrana i pusta, a do sredine 20. stoljeća u njoj nisu otkriveni izvori pogodni za ekonomsko iskorištavanje. S druge strane oceani, izuzevši arktički — Anktartika je privlačila malo pažnje u toku razdoblja kojim se bavimo — prestali su zanimati

»istraživače«.* Ipak, širenje pomorstva, a prije svega polaganje velikih podvodnih kabela, donijelo je niz aktivnosti koje bi se s pravom mogle nazvati istraživačkima.

Tako je 1875. znanje o svijetu bilo veće no ikada prije. U mnogim razvijenim zemljama već su postojale i detaljne mape (uglavnom napravljene u vojne svrhe): 1862. dovršen je prvi pothvat ove vrste, tj. objavljivanje general-štabnih karata Engleske — ali ne još Škotske i Irske. No važnije od samoga znanja bilo je povezivanje udaljenih dijelova svijeta komunikacijskim sredstvima koja su se odlikovala dotad nepoznatom točnošću, velikim mogućnostima za prevoženje robe i ljudi, te, iznad svega, brzinom: povezivanje željeznicom, parobrodima, telegrafom.

Do 1872. postalo je moguće ono o čemu je pisao Jules Verne: putovanje oko svijeta u osamdeset dana, pa čak i usprkos brojnim nezgodama kakve su ometale smionog Phileasa Fogga. čitaoci bi se mogli prisjetiti maršrute neukrotivog putnika. Prešao je Europu od Londona do Britanije parobrodom i željeznicom, zatim je brodom prošao kroz novootvoreni Sueski kanal (za to mu je bilo potrebno sedam dana). Za putovanje brodom od Sueza do Bombava Jules Verne predvidio je trinaest dana. Putovanje željeznicom od Bombava do Calcutte oduzelo bi mu trinaest dana da je čitava linija bila dovršena. Nakon toga četrdeset jedan dan za putovanje preko Hong Konga, Yokohame i Pacifika do San Francisca. Zatim, budući da je američka transkontinentalna željeznička pruga dovršena 1869, putovanje do New Yorka trajalo bi svega sedam dana da nije bilo još neukroćenih nevolja Zapada — tada bizona, Indijanaca itd. Ostatak puta — plovidba preko Atlantika do Liverpoola i vožnja željeznicom do Londona — protekao bi bez problema da romanopiscu nije bilo potrebno još malo odgađanje. Doista, jedna poduzetna američka putnička agencija uskoro je ponudila slično putovanje oko svijeta.

Koliko bi vremena trebalo Foggu za takvo putovanje 1848? Morao bi pretežno putovati morem jer još nije bilo transkontinentalnih željeznica, a na svijetu je željezničkih linija uopće bilo vrlo malo, osim u SAD, gdje se pak nisu proširile više od dvije stotine milja od obale. Najbržim brodovima, slavnim kliperima koji su prevozili čaj, trebalo je 1870, kada su bili vrhunski usavršeni, oko 110 dana da stignu od Londona do Kantona; taj put nisu mogli prevaliti za manje od 90 dana, a često im je trebalo i 150. Teško bismo mogli pretpostaviti da bi plovidba oko svijeta 1848, uz dobru sreću, trajala kraće od jedanaest mjeseci, tj. četiri puta dulje nego putovanje Phileasa Fogga, ne računajući vrijeme koje bi se moralo provesti u lukama.

Vrijeme potrebno za savladavanje velikih razdaljina smanjilo se u relativno skromnim razmjerima jer su se brzine u pomorskom prometu sporo povećavale. Vožnja parobrodom od Liverpoola do New Yorka trajala je 1851. u prosjeku dvanaest i pol dana; 1873. situacija je bila ista, premda se linija VWhite Star hvalila time da je skratila putovanje na deset dana.⁵ Osim tamo gdje je sam pomorski put skraćen, kao npr. Sueskim kanalom, Fogg ne bi prošao mnogo bolje od putnika iz 1848. Do bitne promjene došlo je na kopnu — donijela ju je željeznica, i to ne povećanjem brzine koju su mogle postići parne lokomotive, već naglim širenjem željezničkih linija. Željeznice su 1848. bile uglavnom sporije nego 70-ih godina 19. stoljeća; trebalo im je

* Poticaj za istraživanje Sjevernog polarnog mora bio je u velikoj mjeri ekonomske prirode — potraga za sjevernim pomorskim prolazom iz Atlantika u Pacifik koji bi, poput transpolarnih avionskih letova danas, donio veliku uštedu u vremenu, a time i u novcu. Potraga za samim Sjevernim polom u ovom razdoblju još nije uzela većega maha.

osam i po sati da prevale put od Londona do Holvheada, tj. tri i pol sata više nego 1974. (Međutim, 1865. Sir William Wilde — otac Oscara Wildea i poznati ribolovac — mogao je svojim londonskim čitaocima preporučiti vikend u Connemaru radi malo pecanja, izlet kakav je danas željeznicom i brodom nemoguće ostvariti u tako kratko vrijeme kao tada, a uopće je teško izvediv ako se ne putuje avionom). Lokomotiva kakva se razvila tokom 30-ih godina 19. stoljeća bila je izuzetno efikasan stroj. Ali 1848, osim u Engleskoj, nigdje nije postojala željeznička mreža.

II.

U periodu kojim se bavi ova knjiga gradile su se velike željezničke mreže gotovo svuda u Evropi, u SAD, pa čak i u nekim drugim dijelovima svijeta. O tome daju sliku sljedeće tablice, prva uopćeno, druga s nešto više detalja.

ŽELJEZNIČKE PRUGE

(u
tisućama
milja)⁶

	1840.	1850.	1860.	1870.	1880.
Evropa	1,7	14,5	31,9	63,3	101,7
Sjeverna Amerika	2,8	9,1	32,7	56,0	100,6
Indija	—		0,8	4,8	9,3
Ostali dio Azije					x
Australija			x	1,2	5,4
Latinska Amerika			x	2,2	6,3
Afrika (s Egiptom)	—	—	x	0,6	2,9

x Manje od 500 milja.

RAZVOJ IZGRADNJE ŽELJEZNICA⁷

	1845.	1855.	1865.	1875.
Broj zemalja u Evropi u kojima postoji željeznica s više od 1000 km željezničke pruge	9	14	16	18
s više od 10 000 km željezničke pruge	3	6	10	15
s više od 10 000 km željezničke pruge	—	3	3	5
Broj zemalja u Sjevernoj i Južnoj Americi u kojima postoji željeznica s više od 1000 km željezničke pruge	3	6	11	15
s više od 10 000 km željezničke pruge	1	2	2	9
s više od 10 000 km željezničke pruge	—	1	1	2
Broj zemalja u Aziji u kojima postoji željeznica s više od 1000 km željezničke pruge	—	1	2	5
s više od 10 000 km željezničke pruge	—	—	1	1
s više od 10 000 km željezničke pruge	—	—	—	1

	1845.	1855.	1865.	1875.
Broj zemalja u Africi u kojima postoji željeznica s više od 1000 km željezničke pruge s više od 10 000 km željezničke pruge	—	1 —	3	4 1

Jedina izvanevropska nerazvijena zemlja koja je 1845. imala željeznicu bila je Kuba. Do 1855. izgrađene su željezničke pruge na svih pet kontinenata, premda ih je u Južnoj Americi još bilo vrlo malo (Brazil, Čile, Peru), kao i u Australiji. Do 1865. željezničke su linije dobili Novi Zeland, Alžir, Meksiko i Južna Afrika, a do 1875. Cejlon, Java, Japan, pa čak i udaljeni Tahiti. U to vrijeme su Brazil, Argentina, Peru i Egipat imali po 1 000 milja pruge ili više. 1875. na svijetu je postojalo oko 62 000 lokomotive, 112 000 putničkih vagona, te oko pola milijuna teretnih vagona. Oni su te godine prevezli, kako se procjenjuje, oko 1 371 milijun putnika i 715 milijuna tona robe, što devet puta nadmašuje prosječni godišnji pomorski saobraćaj. Treća četvrtina 19. stoljeća bila je, po kvantitetu, prvo pravo doba željeznice.

Lako je razumjeti raspoloženje samopouzdanja, uzbuđenja i ponosa koje je obuzimalo ljude u to herojsko doba graditelja, kada su željezničkom prugom povezani La Manche i Mediteran, kad je postalo moguće putovati vlakom u Seville, Moskvu, Brindisi, kad su se polagale tračnice kroz sjevernoameričke prerije i planine sve više prema zapadu, kada su, 60-ih godina 19. stoljeća, stvorene indijske željeznice, a tokom 70-ih pruge u dolini Nila i unutrašnjosti Latinske Amerike.

Kako da se ne divimo jurišnim odredima industrijalizacije koji su te željeznice gradili, vojsci seljaka, često organiziranih u kooperative, koji su pijukom i lopatom uklanjali zemlju i stijene u ogromnim količinama, profesionalnim engleskim i irskim radnicima i predradnicima koji su gradili pruge daleko od domovine, vlakovođama i mehaničarima iz Newcastla i Boltona koji su vozili nove željeznice kroz Argentinu i Novi Južni Wales?* Kako da ne osjetimo sažaljenje za gomile kulija koji su ostavili kosti duž svake milje pruge? I danas nam prekrasni film *Satvadjita Raya Pather Panchali* (napravljen na osnovi jedne bengalske pripovijetke, iz 19. stoljeća) posreduje zadivljenost koju je izazvala prva željeznica u Indiji, velika željezna neman, neodoljiva pokretna sila industrijskog svijeta, probijajući se putevima kojima su prije prolazile tek volovske zaprege i tovarne mazge.

I danas nas zadivljuju tvrdi ljudi koji su organizirali i izveli taj veliki preobražaj životne sredine — u materijalnom i u duhovnom smislu. Thomas Brassey (1805—1870) koji je kadšto upošljavao osamdeset tisuća ljudi na pet kontinenata, bio je samo najslavniji među poduzetnicima, a popis prekomorskih pothvata odgovara popisima bitaka i medalja koje su generali osvajali u manje prosvjetljenim danima: Prato i Pistoia, Lyon i Avignon, norveška željeznica, Jitland, Velika kanadska pruga, Bilbao i Miranda, istočni Bengal,

* Ponekad je moguće naći njihove tragove među uspješnim poslovnim ljudima. Tako je strojar William Patison iz Newcastla napustio svoju zemlju da bi postao predradnik za popravljavanje lokomotiva francuske željeznice, a 1852. sudjelovao u stvaranju budućeg drugog po veličini talijanskog poduzeća za proizvodnju strojeva.

Mauritius, Queensland, srednja Argentina, Lemberg (Lavov) i Czernovitz (Černovice), Delhijska željeznica, Boca i Barracas, Varšava i Tiraspolj, dokovi Callaoa.

»Romantika industrije« — fraza koju su koristile generacije govornika i komercijalnih čestitara sve dok joj nisu oduzele svaki smisao — okružuje čak i bankare, financijere i dioničare koji su ulagali u gradnju željeznica. Zvijezde novčarstva kojima je češće vladala opijenost uspjehom nego nepoštenje, ljudi poput Georgea Hudsona (1800—1871) ili Barthela Strousberga (1823—1884), propadali su u stečajima naglo kao što su se i uspinjali do bogatstva i društvenog ugleda. Njihove propasti obilježile su povijest ekonomije. (Ništa slično ne može se reći o pravim »barunima pljačkašima« kakvih je bilo među ljudima vezanim s američkim željeznicama — o Jimu Fisku (1834—1872), Jayu Gouldu (1836—1892), Komodom Vanderbiltu (1794—1877) i drugima — koji su kupovali i iskorištavali postojeće željeznice kao i sve drugo čega su se mogli dočepati.) Teško je suspregnuti divljenje čak i pred onim velikim graditeljima željeznica koji su očigledno bili nepošteni. Henry Meiggs nesumnjivo je bio avanturist i prevarant koji je za sobom ostavljao neplaćene račune i spomen o velikom rasipništvu duž čitave zapadne obale oba američka kontinenta, a bolje se osjećao u središtima pokvarenosti i eksploatacije poput San Francisca ili Paname, nego među uglednim poslovnim ljudima. Pa ipak, nitko tko je vidio Centralnu željeznicu Perua ne može poricati veličinu zamisli i ostvarenja koje je stvorila njegova romantična i lupeška mašta.

Mješavinu romantizma, poduzetništva i novčarstva možda najbolje predstavlja čudna francuska sekta sensimooista. Ovi apostoli industrijalizacije razvili su se, naročito nakon propasti revolucije 1848, od pristaša određenih shvaćanja zbog kojih se u historijskim knjigama spominju kao »socijalisti utopisti« u dinamične pustolovne poduzetnike, »prvake industrije«, ali u prvom redu graditelje komunikacija. Oni nisu bili jedini koji su sanjali o svijetu ujedinjenom pomoću trgovine i tehnologije. Čak je i zaostalo Habsburško Carstvo, inače daleko od toga da postane središte svjetskog poduzetništva, stvorilo *Austrijski Lloyd* u Trstu, čiji su brodovi nosili imena *Bombay* i *Calcutta*, naviještajući pojavu još neizgrađenog Sueskog kanala. Ipak, stvarni graditelj Sueskog kanala bio je sensimonist F. M. de Lesseps (1805—1894) koji je zamislio i kanal u Panami, na njezinu nesreću.

Braća Isaac i Emile Pereire poznati su uglavnom kao pustolovni novčari koji su se izdigli u carstvu Napoleona III. Ali Emile Pereire sam je nadgledao gradnju prve francuske željeznice 1837. živeći u stanu nad radionicama, preuzevši rizik propasti da bi dokazao nadmoć novog transportnog sredstva. Za vrijeme Drugog carstva braća Pereire gradit će željezničke linije po čitavom kontinentu boreći se s konzervativnijim Rothschildima koji su ih napokon i uništili (1869). P. F. Talbot (1789—1885), također sensimonist, sagradio je između ostalog željezničke linije jugoistočne Francuske, dokove Marseillea i mađarske željeznice, te je otkupio šlepove na Rhoni koji su postali suvišni zbog smanjivanja plovidbe, nadajući se da će stvoriti trgovačku flotu koja bi plovila Dunavom do Crnog mora — izvedbu tog projekta onemogućilo je Habsburško Carstvo. Takvi ljudi razmišljali su u kontinentalnim i oceanskim razmjerima. Za njih je svijet bio jedinstven, povezan tračnicama i parnim strojevima, pred njima su se pružali poslovni horizonti široki poput snova. Za njih su ljudska sudbina, povijest i profit bili jedno.

Globalno gledajući trgovačka željeznička mreža ostala je dopuna međunarodnoj trgovačkoj mornarici. U Aziji, Africi, Australiji i Latinskoj Americi

željeznica je, ako je postojala, bila u prvom redu sredstvo za povezivanje područja u kojima se proizvodila roba za izvoz s lukama iz kojih je brodovima mogla stići u industrijska i urbana područja. Brodovi, kao što smo vidjeli, nisu postali bitno brži tokom ovoga razdoblja. Njihovu relativnu tehničku zaostalost objašnjava i činjenica, sad već poznata, da su se jedrenjaci održali iznenađujuće dobro u borbi s novim parobrodima, zahvaljujući tehnološkom usavršavanju koje nije bilo dramatično, ali je donijelo bitne promjene. Udio parobroda u svjetskoj plovidbi zaista se znatno povećao — 1840. na njih je otpadalo 14 posto svjetskih pomorskih transportnih kapaciteta, a 1870. 49 posto — ali su jedrenjaci još uvijek vodili, makar neznatno. Tek tokom 70-ih, a naročito 80-ih godina oni su izgubili bitku; krajem 80-ih godina na njih je otpadalo tek 25 posto svjetskih pomorskih transportnih kapaciteta. Pobjeda parobroda značila je zapravo pobjedu britanske trgovačke flote, tj. britanske ekonomije koja je iza nje stajala. Godine 1840. i 1850. na britanske je brodove otpadala otprilike četvrtina ukupne nominalne nosivosti parobroda na svijetu, 1870. njihov je udio premašio jednu trećinu, a 1880. polovinu. Drugim riječima, između 1850. i 1880. nosivost britanskih parobroda povećala se za 1600 posto, a nosivost ostalih parobroda svijeta za 440 posto. To je bilo posve prirodno. Brod natovaren u Callaou, Šangaju ili Aleksandriji najčešće je kretao u Britaniju. A mnogi su brodovi tovareni. 1 250 000 tona prošlo je 1874. kroz Sueski kanal (od toga 900 000 britanskih) a u prvoj godini nakon otvaranja kanala tek nešto manje od pola milijuna. Redovni promet na Atlantskom oceanu bio je još gušći: ukupna nosivost brodova koji su 1875. uplovili vi tri glavne istočne luke SAD iznosila je 5,8 milijuna tona.

Željeznice i brodovi prevozili su ljude i robu. Međutim, možda najznačajniji tehnološki preobražaj u razdoblju kojim se bavimo donosi prenošenje vijesti pomoću električnog telegrafa, čini se da je sredinom 30-ih godina 19. stoljeća došao trenutak za to revolucionarno otkriće nastalo na pomalo misteriozan način na koji se često naglo rješavaju takvi tehnički problemi. Godine 1836—1837. nekoliko istraživača izumilo je telegraf gotovo istovremeno, a najviše uspjeha imali su Cooke i Wheatstone. U toku nekoliko godina primijenjen je na željeznici, a što je još važnije, od 1840. počele su se planirati podmorske linije, koje je bilo moguće napraviti tek 1847. kad je Faradav predložio da se kabeli izoliraju gutaperkom. Godine 1853. jedan Austrijanac, Gintl, a dvije godine kasnije drugi, Stark, dokazali su da je moguće po jednoj žici slati dvije poruke u oba smjera; krajem 50-ih godina 19. stoljeća Američka telegrafska kompanija usvojila je sistem kojim se moglo slati dvije tisuće riječi na sat; 1860. Wheatstone je patentirao telegraf s automatskim otiskivanjem, preteču modernog telegrafa i teleksa.

Već tokom 40-ih godina 19. stoljeća novi se izum primjenjivao u Britaniji i SAD. Bio je to jedan od prvih primjera tehnologije koju su razvili znanstvenici, izum koji je mogao nastati samo na osnovi razvijene znanstvene teorije. Uskoro nakon 1848. usvojili su ga razvijeniji dijelovi Evrope: Austrija i Pruska 1849, Belgija 1850, Francuska 1851, Holandija i Švicarska 1852, Švedska 1853, Danska 1854. Tokom 50-ih godina počeo se upotrebljavati u Norveškoj, španjolskoj, Portugalu, Rusiji i Grčkoj, a tokom 60-ih u Italiji, Rumunjskoj i Turskoj. Telegrafske linije postale su uobičajene i brzo su se širile: na evropskom kontinentu 1849. bilo ih je 2 000 milja, 1854. 15 000 milja, 1859. 42 000 milja, 1864. 80 000 milja, 1869. 111 000 milja. Istom brzinom rastao je broj odaslatih poruka. U šest kontinentalnih zemalja koje su dotad uvele telegraf poslano je 1852. nešto manje od četvrt milijuna poruka. U Francuskoj

i Njemačkoj odaslano je 1869. po šest milijuna poruka, u Austriji nešto više od četiri, u Belgiji, Italiji i Rusiji po dva, pa čak i u Turskoj i Rumunjskoj između 600 000 i 700 000 u svakoj.⁹

Međutim, još je značajnije bilo polaganje podvodnih kabela, prvi put izvedeno u La Mancheu početkom 50-ih godina 19. stoljeća (Dover-Calais 1851, Ramsgate-Ostende 1853), a zatim primijenjeno i na veće udaljenosti. Kabel kroz sjeverni dio Atlantskog oceana planiran je već sredinom 40-ih godina, a postavljen 1857—1858, ali nije proradio zbog neprikladne izolacije. Drugi pokušaj, kad je kabel polagao slavni *Great Eastern* — najveći brod na svijetu — uspješno je dovršen 1865. Zatim su se posvuda počeli postavljati kablovi te je za samo pet ili šest godina njima obavijen čitav svijet. Samo 1870. položeni su kabeli od Singapura do Batavije, Madras-Penang, Penang-Singapur, Suez-Aden, Aden-Bombav, Penzance-Lisabon, Lisabon-Gibraltar, Gibraltar-Malta, Malta-Aleksandrija, Marseille-Bone, Emden-Teheran (kopnom), Bone-Malta, Salcombe-Brest, Beachv Head-Havre, Santiago de Cuba-Jamaica, Moen-Bornholm-Libau, te nekoliko linija kroz Sjeverno more. Godine 1872. bilo je moguće telegrafirati iz Londona u Tokio i Adelaidu. Rezultati derbija stizali su iz Londona u Kalkutu 1871. za manje od pet minuta — novosti su svakako bile manje uzbudljive od tehničkog dostignuća pomoću kojeg su prenošene. Što znači osamdeset dana Phileasa Fogg u usporedbi s tim? Takva brzina u komunikacijama bila je presedan, ni sa čime dotad usporediv. Za većinu ljudi iz 1848. ona je bila nezamisliva.

U izgradnji ovog svjetskog telegrafskog sistema imali su udjela i politički i komercijalni elementi. Osim u SAD unutrašnja telegrafska mreža pojedinih zemalja bila je u vlasništvu države koja je njome i upravljala. Čak je i u Britaniji nacionalizirana u sklopu poštanske službe (1869). S druge strane, polaganje podvodnih kabela izvodila su privatna poduzeća, premda je iz geografskih karata očigledno da su ovi kabeli imali znatno strateško značenje, naročito za Veliku Britaniju. Oni su doista koristili vladama, ne samo u vojne i policijske svrhe već i u administraciji, o čemu svjedoči neobično velik broj poslanih telegrama u zemljama poput Rusije, Austrije i Turske, u kojima odašiljanje trgovačkih i privatnih poruka nije bilo jako rašireno. (Sve do ranih 60-ih godina 19. stoljeća telegrafski promet u Austriji bio je veći od onog u sjevernoj Njemačkoj.) što je zemlja bila veća, to je telegraf bio vlastitima korisniji za prenošenje poruka u dijelove udaljene od centra.

Dakako, u poslovnim krugovima se često upotrebljavao telegraf, no ubrzo su ljudi otkrili njegove prednosti pri slanju privatnih poruka, uglavnom hitnih i često dramatičnih. Oko 60 posto svih telegrama poslanih u Belgiji 1869. bilo je privatno. Ali najznačajniji oblik primjene novog izuma ne mogu nam otkriti brojevi poslanih poruka. Telegrafija je preobrazila *vijesti*, što je naslutio Julius Reuter (1816—1899) kad je 1851. osnivao svoju telegrafsku agenciju u Aix-la-Chapelle (Aachen). (Godine 1858. probio se na britansko tržište s kojim će Reuteri otada biti povezani.) S novinarskog gledišta srednji vijek završio je 60-ih godina 19. stoljeća kad je postalo moguće s velikog broja točaka na Zemlji slati vijesti takvom brzinom da stignu na stol čitaoca idućeg jutra. Svježina vijesti nije se više mjerila danima ili čak, kad se radilo o udaljenim krajevima, tjednima ili mjesecima, već satima ili minutama.

Ipak, ovo izuzetno povećanje brzine u komunikacijama imalo je jednu paradoksalnu posljedicu. Proširilo je jaz između područja kojima je bila dostupna nova tehnologija i drugih, povećavajući relativnu zaostalost krajeva u kojima su se ljudi i roba još uvijek prevozili uz pomoć konja, vola, magarca,

ljudskih ruku ili čamaca . U vrijeme kad je brzopjavna poruka mogla stići iz Nevv Yorka u Tokio za nekoliko minuta ili sati bilo je potrebno osam ili devet mjeseci da pismo Davida Livingstonea stigne u *New York Herald* (1971 —1872); ta sporost postaje još primjetnija ako se sjetimo da je londonski *Times* isto pismo objavio već idućeg dana nakon *New York Herald*. »Divljina« »Divljeg zapada« i »tama« »tamnog kontinenta« nastale su dijelom zbog ovih kontrasta.

Izuzetno je bilo zanimanje publike za istraživača kojega su često zvali jednostavno »putnikom«, tj. čovjekom koji putuje do granica i preko granica tehnologije, izvan područja u kojemu su turistima na raspolaganju brodska kabina, na parobrodu i spavaća kola (oboje izumi ovog razdoblja), hotel i svratiste. Phileas Fogg putovao je ovim područjem. Njegovo je putovanje bilo zanimljivo jer je pokazalo da su željeznica, parobrod i telegraf prodrli već gotovo svuda. No putovanje još nije postalo rutina, jer je bilo rubnih područja i jazova koje tehnologija nije svladala.

Ipak, publika je najviše voljela putopise onih putnika koji su kretali ususret nepoznatom uz pomoć samo one količine moderne tehnologije koju su na leđima mogli ponijeti domorodački nosači. Ti putnici bili su istraživači i misionari, naročito brojni među onima koji su kretali u unurašnjost Afrike, pustolovi, posebno među onima koji su se odvažili u islamske krajeve, ili prirodnjaci u potrazi za leptirima u džunglama Južne Amerike i po pacifičkim otocima. U trećoj četvrtini 19. stoljeća počeo se stvarati, kao što su izdavači ubrzo otkrili, sloj ljudi koji vole putovati čitajući, slijedeći tragove Burtona i Spekea, Stanleva i Livingstonea kroz savane i prašume.

III.

Ipak, zgušnjavanje mreža međunarodne privrede dovelo je do neposrednog, ne samo teorijskog međusobnog povezivanja vrlo udaljenih krajeva. Tome nije pridonijelo samo povećanje brzine u komunikacijama — premda je sve veći intenzitet prometa stvorio novu porebu za brzinom — već i njegove raznolike posljedice. O tome nam svjedoči ekonomski događaj kojim se otvara ovo razdoblje, i koji je, kao što se tvrdilo, u velikoj mjeri utjecao na njegove tokove: otkriće zlata u Kaliforniji (i ubrzo zatim u Australiji).

U siječnju 1848. čovjek po imenu James Marshall otkrio je zlato, činilo se u velikim količinama, u Sutter's Millu kraj Sacramenta u Kaliforniji, tj. u sjevernom dijelu Meksika, području koje je nešto ranije priključeno SAD i nije imalo osobitu ekonomsku važnost osim za nekolicinu velikih meksičko-američkih zemljoposjednika, te za ribare i lovce na kitove koji su se služili lukom u zaljevu San Franciscoa. Uz luku je bilo selo sa 812 bijelih stanovnika. Budući da je to područje okrenuto prema Pacifiku, planinama, pustinjom i prerijom odvojeno od drugih dijelova SAD, njegovo očigledno prirodno bogatstvo nije odmah privuklo kapitalističke poduzetnike, premda je postojala svijest o njemu. Zlatna je groznica naglo donijela promjenu. Fragmentarne novosti o otkriću zlata prodrle su u ostale krajeve SAD već početkom jeseni 1848, ali nisu izazvale veći interes dok ih u prosincu nije potvrdio predsjednik Polk. Zbog toga se zlatna groznica povezuje s 1849. godinom. Do kraja te godine stanovništvo Kalifornije naraslo je od 14 000 do gotovo 100 000 ljudi, a u drugoj polovini 1852. tamo je živjelo četvrt milijuna ljudi; San Francisco

je postao grad s gotovo 35 000 stanovnika. Od proljeća do kraja 1849. u njegovoj luci pristalo oko 540 brodova, od toga otprilike polovina američkih, polovina evropskih, a 1850. stiglo je 1 150 brodova s gotovo pola milijuna tona nosivosti.

O ekonomskim posljedicama ovog naglog razvoja i sličnog koji je počeo u Australiji 1851. mnogo se raspravljalo, no suvremenici se nisu dvoumili o njegovoj važnosti. Engels je 1852. ogorčeno pisao Marxu: »Kalifornija i Australija su dva slučaja koja *Komunistički manifest* ne predviđa: velika nova tržišta stvaraju se ni iz čega. Morat ćemo ih uzeti u obzir.«¹⁰ Nećemo raspravljati u kolikoj je mjeri otkriće zlata potaklo veliki boom u SAD, uznemirenost svjetskih razmjera (vidjeti drugo poglavlje) i naglu eksploziju masovne emigracije. U svakom slučaju jasno je da su događaji u krajevima nekoliko tisuća milja udaljenim od Evrope imali gotovo neposredan i dalekosežan utjecaj na evropske zemlje, te da su suvremeni upućeni promatrači bili toga svjesni. Teško da je moguće bolje ilustrirati međuovisnosti u svjetskoj privredi.

Naravno, ne iznenađuje nas da su se posljedice zlatne groznice osjećale u evropskim metropolama, istočnom dijelu SAD, te među trgovcima, novčarima i vlasnicima brodova koji su već mislili u svjetskim razmjerima. Više iznenađuju njezine posljedice u drugim, geografski udaljenim krajevima svijeta, premda se dijelom mogu objasniti činjenicom da se do Kalifornije u praktične svrhe moglo doći samo morem, a na moru udaljenosti ne predstavljaju ozbiljnu zapreku komunikaciji. Zlatna groznica brzo se širila oceanima. Mornari su bježali s pacifičkih brodova da bi okušali sreću tražeći zlato, kao što su učinili stanovnici San Franciska. U kolovozu 1849. uz obale se vuklo oko dvjesto brodova koje su posade napustile, a daske s tih brodova upotrebljavane su kao građevni materijal. Vijesti su doprle i do otočja Sandwich (Havaji), Kine i Čilea; mudri kapetani — kao i Englezi koji su trgovali duž zapadne obale Južne Amerike — odoljeli su iskušenju da otplove prema sjeveru jer su brodske najamnine i mornarske plaće naglo rasle paralelno s cijenama robe koju se moglo izvesti u Kaliforniju; a izvoziti se moglo sve. Krajem 1849. Čileanski kongres je odobrio stranim brodovima da se bave obalnom trgovinom, jer je velik dio nacionalne flote otišao u Kaliforniju, gdje je mnoštvo brodova i ostalo zbog dezerterstva. Događaji u Kaliforniji stvorili su prvu pravu trgovačku mrežu koja je povezivala pacifičke obale i pomoću koje je postalo moguće prevoziti u SAD čileansko žito, meksičku kavu i kakao, krumpir i druge namirnice iz Australije, šećer i rižu iz Kine, a nakon 1854. čak i neku robu iz Japana. (Nije uzalud bostonski *Bankers Magazine* 1850. pisao da »nije nerazumno predvidjeti djelomično širenje utjecaja (poduzetništva i trgovine) čak do Japana.«)¹¹

S našeg gledišta važnija su kretanja ljudi nego trgovine. Imigracija Čileanaca, Peruanaca i *cacknackersa* (pridošlica s raznih pacifičkih otoka)¹² kvantitativno nije imala veće značenje, premda je u početku privlačila pažnju. U Kaliforniji je 1860. živjelo samo oko 2 400 Latinoamerikanaca, izuzevši Meksikance, te nešto manje od 350 stanovnika porijeklom s pacifičkih otoka. S druge strane, »jedna od najznačajnijih posljedica čudesnog otkrića jest poticaj koji je dobilo poduzetništvo Nebeskog Carstva. Kinezi, dosad najpravodušniji obiteljski ljudi na svijetu, otpočeli su novi život nakon vijesti o iskapanjima i krenuli u tisućama za Kaliforniju.«¹³ Godine 1849. bilo ih je ondje sedamdeset šest, do kraja 1850. već 4 000, a 1852. iskrcalo se ne manje od 20 000; 1876. bilo ih je oko 111 000, tj. dvadeset pet posto stanovnika koji nisu rođeni u Kaliforniji. Donijeli su svoju vještinu, inteligenciju i poduzetnost, a uz to i

najmoćnije izvozno dobro Istoka, kineske restorane koji su već cvjetali oko 1850. godine. Potisnuti, omraženi, ismijavani i povremeno linčovani (za vrijeme krize 1862. ubijeno ih je osamdeset osam) pokazali su sposobnost, uobičajenu kod tog velikog naroda, da prežive i napreduju. No 1882, nakon dugotrajnog rasističkog vrenja, donesen je zakon o ograničavanju imigracije Kineza, čime je okončano kretanje koje vjerojatno predstavlja prvi primjer dobrovoljne masovne migracije iz nekog istočnog društva u zapadno, migracije koju su pokrenuli ekonomski razlozi.

Inače je zlatna groznica pokrenula migracijske tokove iz onih zemalja iz kojih je tradicionalno već odlazilo mnogo ljudi. Među onima koji su dolazili na zapadnu obalu SAD većinu su činili Britanci, Irci i Nijemci, a bilo je i mnogo Meksikanaca.

Dolazili su pretežno morem, osim onih koji su stizali iz nekih dijelova Sjeverne Amerike (posebno iz Texasa, Arkansasa, Missourija, Wisconsin i Iowe — država iz kojih je kretao osobito velik migracijski val prema Kaliforniji). Put iz sjevernih dijelova SAD bio je tegoban i trajao je tri do četiri mjeseca. Glavni migracijski putovi koje je stvorila zlatna groznica presijecali su onih 16 ili 17 tisuća milja mora koje su odvajale zapadnu obalu Amerike od Evrope ili istočne obale SAD preko rta Horn. Pedesetih godina 19. stoljeća već su direktne linije povezivale San Francisco s Londonom, Liverpoolom, Hamburgom, Brenom, Le Havreom i Bordeauxom. Pokušavalo se skratiti putovanje s pet mjeseci na četiri i učiniti ga sigurnijim. Kliperi, sagrađeni u Bostonu i New Yorku da bi prevozili čaj na liniji Kanton—London, nosili su sada velike terete. Samo dva takva broda obišla su rt Horn prije zlatne groznice, ali u drugoj polovini 1852. već ih je dvadeset četiri (34 000 tona) stiglo u San Francisco; plovidbu od Bostona do zapadne obale sveli su na stotinu dana, a u jednom slučaju na samo osamdeset. Neizbježno se javljalo pitanje skraćanja puta na zapad. Panamska prevlaka ponovno je postala ono što je bila u doba španjolske kolonizacije, glavno mjesto pretovara, sve do gradnje kanala koji je predviđen već 1850. angloameričkim ugovorom Bulwer-Clayton, a počeo se graditi sedamdesetih godina pod vodstvom nezavisnog sensimonista Francuza De Lessepsa, koji je tek dovršio Sueski kanal i počeo raditi u Panami usprkos protivljenju Amerike. Vlada SAD održavala je poštansku službu preko Panamske prevlake, kao i redovnu mjesečnu parobrodsku liniju od New Yorka do karipske obale, te od Paname do San Francisca i Oregona. Ova shema, zamišljena još 1848. u političke i imperijalističke svrhe, postala je zbog zlatne groznice vrlo korisna za trgovinu. Panama je postala ono što je i danas — bučan grad u vlasništvu Yankeea gdje su budući »baruni pljačkaši« poput Komodora Vanderbilta i W. Ralstona (1828—1889), osnivača Kalifornij-ske banke, oštrili zube. Ušteda vremena bila je toliko velika da je prevlaka ubrzo postala raskršće svjetskih pomorskih putova: preko nje moglo se stići iz Southamptonu u Sydney za pedeset osam dana. Preko te prevlake prevozilo se zlato otkriveno u Australiji početkom pedesetih godina, kao i dragocjeni metali iz Meksika i Perua u Evropu i istočni dio SAD. Ako tome pribrojimo kalifornijsko zlato, godišnje je preko Paname prevožena roba u vrijednosti od oko 60 milijuna dolara. Nije čudo da je već u siječnju 1855. prva željeznica krenula preko prevlake. Gradnju te željeznice planirala je francuska kompanija, ali ju je izvela američka.

Takvi su bili vidljivi i gotovo neposredni rezultati događaja koji su se odvijali u jednom od najzabačenijih mjesta svijeta. Nije čudo da su suvremeni promatrači shvaćali ekonomski svijet ne samo kao jedinstven kompleks već

kao cjelinu čiji su pojedini dijelovi tako povezani da se posljedice događaja na jednom mjestu osjećaju posvuda, a novac, roba i ljudi, uz pomoć nove tehnologije, kreću se lako, sve većom brzinom, nošeni neodoljivim impulsima ponude i potražnje, profita i gubitka. Kada su ti impulsi djelovali *en masse* i na najtromije ljude (čiji je život bio u najmanjoj mjeri ekonomski određen) — broj britanskih emigranata u Australiji popeo se s dvadeset na gotovo devedeset tisuća u godini nakon otkrića zlata — ništa ih nije moglo zaustaviti. Očigledno je bilo mnogo područja na svijetu, pa čak i u Evropi, na koja ova zbivanja nisu utjecala. No da li se moglo sumnjati da će prije ili kasnije svi biti uvučeni u njih?

IV.

Ovo povezivanje svih krajeva zemaljske kugle u jedinstven svijet nama se danas čini običnijim nego ljudima koji su živjeli sredinom 19. stoljeća. Ipak, postoje neke bitne razlike između procesa čiji smo danas svjedoci i onoga kojim se bavi ova knjiga. U drugoj polovini dvadesetog stoljeća pažnju najviše privlači međunarodna standardizacija koja se ne odnosi samo na ekonomski i tehnološki vid življenja. Privredno i tehnološki naš je svijet u većoj mjeri standardiziran no onaj u kojemu je živio Phileas Fogg, samo zato što danas postoji više strojeva, proizvodnih postrojenja i poslovnih poduzeća. Ljudi u 1870. godini shvaćali su željeznicu, telegraf i brodove kao međunarodne »modele«, ništa manje no što današnji čovjek na taj način shvaća automobile i aerodrome. No u devetnaestom stoljeću nije bilo međunarodne i među-jezične standardizacije kulture zbog koje se danas svijetom šire isti filmovi, popularna muzika, televizijski programi, te stilovi života širokih slojeva. Ta vrsta standardizacije u 19. je stoljeću donekle zahvatila srednje klase, čiji je udio u ukupnom stanovništvu bio relativno skroman, te neke od bogatih, ako je nisu zaustavile jezične barijere. Uzorci razvijenog svijeta kopirani su u nekoliko glavnih verzija — engleski u krajevima koji su pripadali Britaniji, u SAD, te u mnogo manjoj mjeri, na evropskom kontinentu; francuske je obrasce prihvatila Latinska Amerika, Levant, te dijelovi istočne Evrope, a njemač-ko-austrijske srednja i istočna Evropa, Skandinavija, te donekle također SAD. Određeni opći vizualni stil — pretrpan građanski enterijer, neobarokne zgrade kazališta i opera — možemo prepoznati, samo u onim krajevima gdje su se naselili Evropljani ili kolonisti porijeklom iz Evrope (v. 13. poglavlje). Ipak, osim u SAD (i Australiji), gdje su visoke nadnice donjele demokratizaciju tržišta, te stoga i životnog stila nižih klasa, ova vrsta kulturne standardizacije zahvatila je relativno malo ljudi.

Nema sumnje da su buržoaski proroci iz sredine devetnaestoga stoljeća s radošću očekivali stvaranje jedinstvenog svijeta, manje ili više standardiziranog, u kojemu bi sve vlade priznavale zakone političke ekonomije i liberalizma, a te bi doktrine zemaljskom kuglom širili snažni misionari kakve ni kršćanstvo ni islam još nisu imali; očekivali su preoblikovanje svijeta prema liku buržoazije, zbog kojega bi možda čak nestale i nacionalne razlike. Sam razvoj komunikacija već je zahtijevao nove međunarodne organizacije za usklađivanje i standardizaciju — Međunarodno telegrafsko udruženje osnovano 1875, a Međunarodna meteorološka organizacija 1878; ove organizacije postoje još uvijek. Zbog komunikacija se pojavila i potreba za međunarodnim standardiziranim »jezikom«. Nekoliko godina bilo je moderno izmišljati umjetne

svjetske jezike od kojih je prvi bio jezik s čudnim imenom *Volapiik* (»svjetski govor«), stvoren 1880. u Njemačkoj. (Nijedan od ovih pokušaja nije okrunjen uspjehom, pa čak ni onaj koji je najviše obećavao, *esperanto*, a izmišljen je također 80-ih godina 19. stoljeća). U radničkom pokretu, pak, već je počinjao proces stvaranja svjetske organizacije — Internacionale. Trebalo je da ona izvuče političke zaključke iz sve većeg ujedinjavanja svijeta (v. 6. poglavlje).*

Ipak su međunarodna standardizacija i ujedinjavanje u ovom smislu ostali slabi i nepotpuni. Pojava novih nacija i kultura s demokratskom osnovom, koje su se služile narodnim jezicima a ne međunarodnim idiomima obrazovane manjine, otežala je ove procese ili ih je usmjerila zaobilaznim putovima. Pisci su mogli steći evropsku ili svjetsku slavu samo uz pomoć prevođenja. 1875. čitaoci s njemačkog, francuskog, švedskog, holandskog, danskog, talijanskog, portugalskog, češkog i mađarskog jezičnog područja mogli su uživati u nekim, ili svim Dickensovim djelima (do kraja stoljeća ona su prevedena i na bugarski, ruski, finski, hrvatski ili srpski, armenski i jidiš). No taj proces donosio je i sve oštriju jezičnu podjelu. Suvremeni liberalni promatrači smatrali su da će se razvoj, bez obzira na dugoročne perspektive, kratkoročno i srednjoročno kretati u smjeru stvaranja raznolikih i suparničkih nacija (v. 5. poglavlje). U najboljem slučaju moglo se nadati da će one uvesti isti tip institucija, privrede i vjerovanja. Jedinstvo svijeta podrazumijevalo je podjelu. Kapitalistički svjetski sistem bio je struktura suparničkih nacionalnih ekonomija. Svjetski trijumf liberalizma zasnivao se na tome da njegova načela prihvate svi narodi ili barem oni koji su smatrani civiliziranima. Nema sumnje, pobornici progresa iz treće četvrtine 19. stoljeća bili su uvjereni da će do tog preobraćenja doći prije ili kasnije. No njihovo je uvjerenje počivalo na nesigurnim osnovama.

Mogli su s opravdanim samopouzdanjem upućivati na sve gušću mrežu svjetskih komunikacija čiji je najopipljiviji rezultat bilo veliko povećanje međunarodne razmjene ljudi i dobara, tj. na povećanje trgovine i migracija o kojima ćemo još posebno govoriti (v. 11. poglavlje). Ali u poslovnom životu, koji je očigledno poprimio svjetske razmjere, globalno ujedinjavanje nije donijelo samo prednosti. Ono je stvorilo svjetsku ekonomiju, a u njoj su svi dijelovi tako međusobno povezani da pritisak na jednom kraju izaziva kretanje posvuda. To se najbolje pokazalo u svjetskim krizama.

Dvije glavne vrste ekonomskih gibanja utjecale su na svijet 40-ih godina 19. stoljeća — stari agrarni ciklus, koji je odražavao uspjehe ili podbačaje žetve i stočarstva, i novi trgovački ciklus, bitan dio u mehanizmu kapitalističke privrede. Tokom 40-ih godina na svijetu je još uvijek prevladavao prvi, iako su njegove posljedice bile više regionalne nego globalne, jer su prirodni uvjeti — vremenske prilike, epidemije bolesti biljaka, životinja i ljudi — malokad isti u svim krajevima svijeta. U zemljama gdje je počela industrijalizacija već je prevladavao poslovni ciklus, barem od kraja napoleonskih ratova, no to se praktično odnosi samo na Britaniju, možda Belgiju, te male privredne sektore drugih zemalja koje je zahvatio međunarodni sistem. Krize koje nisu bile povezane s agrarnim nevoljama, tj. one 1826, 1837. ili 1839—1842, potresale su Englesku i poslovne krugove na istočnoj obali SAD ili Hamburg, ali nisu u većoj mjeri pogađale čak ni znatan dio Evrope.

* Pitanje je možemo li s ovim kretanjima povezati i stvaranje Crvenog kiža (1860), nastalog također u razdoblju kojim se bavimo, budući da je razlog njegova postojanja u najizrazitijem obliku nedostatka internacionalizma, tj. međudržavnim ratovima.

Nakon 1848. dva vida razvoja izmijenila su situaciju. U prvom redu ciklus poslovnih kriza poprimio je svjetske razmjere. Kriza 1857. koja je počela bankovnim slomom u New Yorku, prva je svjetska kriza modernog tipa. (To možda nije slučajno: Karl Mara je primijetio da je razvoj komunikacija u velikoj mjeri približio Evropi dva glavna izvora poslovnih nevolja, Indiju i Ameriku.) Iz SAD kriza se proširila u Britaniju, zatim u sjevernu Njemačku, u Skandinaviju, pa natrag u Hamburg, donoseći bankrote i nezaposlenost, a oceani je nisu omeli u prodoru do Južne Amerike. Kriza 1873. širila se u suprotnom smjeru i zahvatila je još više zemalja. Njezine dugoročne posljedice bile su, kao što ćemo vidjeti, mnogo dublje i to se moglo i očekivati. S druge strane, barem u industrijaliziranim zemljama, u velikoj se mjeri smanjio utjecaj starih agrarnih fluktuacija jer je masovni transport živežnih namirnica omogućio uklanjanje nestašica i ujednačavanje cijena, a socijalne posljedice nestašica bile su ublažene mogućnostima zaposlenja u industrijskom sektoru privrede. Niz loših žetvi još uvijek je pogađao poljoprivredu, ali ne i čitavu zemlju. Štoviše, kako je napredovalo stvaranje svjetske privrede, čak su i poljoprivredni poslovi postajali sve manje ovisni o prirodnim uvjetima, a sve više o cijenama na svjetskom tržištu — što će se pokazati u velikim agrarnim depresijama 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća.

Sve ove promjene zahvatile su samo one dijelove svijeta koji su već bili uvučeni u globalni privredni sistem. Budući da su još postojala velika područja čije je stanovništvo poznavalo samo onu vrstu ekonomije koja se kretala u okvirima lokalne razmjene, te je bilo udaljeno od luka, željeznica i telegrafa — takvi su bili uvjeti u gotovo cijeloj Africi i Aziji, velikom dijelu Latinske Amerike, pa čak i u nekim, nemalim djelovima Evrope — ne smijemo pretjerati u procjeni ujedinjavanja svijeta koje je ostvareno između 1848. i 1875. Napokon, kao što je jedan značajni kroničar tog doba istaknuo: »Svjetska se *privreda* tek stvara«, ali on je s pravom dodao: »no već njezini počeci omogućuju nam da naslutimo njezino buduće značenje jer već na sadašnjem stupnju razvoja donosi izuzetnu promjenu u proizvodnim snagama čovječanstva«. ¹⁴ Ako bismo razmatrali čak i neko područje blisko Evropi, kao što je južna obala Mediterana i sjeverna obala Afrike, mogli bismo 1870. primijetiti malo promjena o kojima smo govorili u ovom poglavlju, osim možda u Egiptu i nekim dijelovima Alžira koje su kolonizirali francuski doseljenici. Maroko je strancima dozvolio slobodno trgovanje na svom teritoriju tek 1862. u Tunisu su tek nakon 1865. došli na ideju da ubrzaju svoj spori privredni razvoj uz pomoć međunarodnih kredita (ona se pokazala pogubnom gotovo u istoj mjeri kao u Egiptu). Otprilike u ovo doba, kao posljedica širenja svjetske trgovine, prvi put se južno od Atlasa, u Ouargli, Timbuktuu i Tafieltu pojavio čaj, premda je još uvijek pripadao među luksuzne proizvode: cijena jedne funte čaja iznosila je koliko mjesečna plaća jednog marokanskog vojnika. Do druge polovine stoljeća nije još bilo znakova porasta stanovništva koji je svojstven islamskim zemljama modernog svijeta, a u sa-harskim su zemljama, kao i u Španjolskoj, glad i epidemije, tradicionalno udružene, 1867—1869. (u isto vrijeme su harale i Indijom) imale mnogo veće ekonomsko, društveno i političko značenje nego zbivanja povezana s usponom kapitalizma, premda su ova mogla — kao u Alžiru — situaciju učiniti još težom.

SUKOBI I RATOVI

»A engleska povijest jasno govori kraljevima:

Ako stupate na čelu ideja svog stoljeća, one će vas slijediti i podržavati.

Ako stupate iza njih, one će vas povući sa sobom.

Ako stupate protiv njih, one će vas srušiti!«

Napoleon III¹

»Dobro je poznata brzina kojom se u toj naciji brodovlasnika, trgovaca i poduzetnika razvijao ratnički instinkt... (Baltimorsko streljačko društvo) imalo je samo jedan cilj: uništenje čovječanstva u filantropske svrhe i usavršavanje oružja koje su smatrali oruđem civilizacije.«

Jules Verne, 1865.²

I.

Za historičara veliki privredni polet 50-ih godina 19. stoljeća označava početak stvaranja globalne industrijske privrede i jedinstvene svjetske povijesti. Evropskim vladarima iz sredine 19. stoljeća taj boom donio je predah; problemi koje nije riješila revolucija 1848. ni njezina propast, mogli su biti zaboravljeni ili barem ublaženi blagostanjem i dobrom upravom. Doista se činilo da je socijalne probleme moguće rješavati uz pomoć velike poslovne ekspanzije, usvajanja institucija i političkih usmjerenja prilagođenih neograničenom kapitalističkom razvoju i otvaranja sigurnosnih ventila — dobrih zaposlenja i mogućnosti za migracije — u dovoljnoj mjeri da oslabi pritisak masovnog nezadovoljstva. No politički problemi nisu nestali i krajem 50-ih godina 19. stoljeća bilo je jasno da ih je nemoguće i dalje zaobilaziti. To su za svaku vladu bili problemi njezine unutrašnje politike, ali su zbog specifične prirode evropskog državnog uređenja istočno od linije koja povezuje Holandiju i Švicarsku domaći i međudržavni poslovi bili nerazmršivo isprepleteni. U Njemačkoj i Italiji, u Habsburškom Carstvu, pa čak i u Turskoj i na rubovima Ruskog Carstva, nije bilo moguće odvojiti liberalne i radikalno-demokratske težnje, ili barem zahtjeve za građanskim pravima i predstavničkim sistemom, od zahtjeva za nacionalnom autonomijom, nezavisnošću ili ujedinjenjem. To je, pak, moglo dovesti do međunarodnih sukoba, kao što se u slučaju Njemačke, Italije i Habsburškog Carstva i dogodilo.

Ako ostavimo po strani interese koje su druge sile imale u vezi s eventualnim promjenama granica na kontinentu, ujedinjenje Italije podrazumijevalo

je istjerivanje Habsburgovaca iz njihovih sjevernotalijanskih posjeda. Problem ujedinjenja Njemačke sadržavao je tri pitanja: od čega bi se upravo *sa-stojala* ujedinjena Njemačka,* na koji način bi u nju bile uklopljene dvije najveće sile, članice Njemačke Konfederacije, Pruska i Austrija, te što će se dogoditi s ostalim državama među kojima je bilo kraljevstava srednje veličine kao i smiješnih patuljastih tvorevina. I njemačko i talijansko ujedinjenje dovodilo je u pitanje granice Habsburškog Carstva. U oba slučaja, u praksi, ujedinjenje je značilo rat.

Srećom po evropske vladare ova mješavina domaćih i međunarodnih problema nije više bila toliko eksplozivna kao prije 1848.; bolje rečeno, poraz revolucije i ekonomski polet koji je uslijedio oduzeli su joj naboj. Uopće uzevši, od kraja 50-ih godina 19. stoljeća vlade evropskih zemalja bile su ponovno suočene s domaćom političkom agitacijom umjerenih liberala iz srednje klase i radikalnijih demokrata, a ponekad čak i radničkog pokreta koji se tak stvarao. U nekima od tih zemalja — pogotovo ako su bile poražene u ratu kao Rusija u Krimskom ratu (1854—56) ili Habsburško Carstvo u talijanskom ratu 1859—1860. — vlade su postale osjetljivije no prije na unutrašnja nezadovoljstva. Pa ipak nova politička agitacija nije bila revolucionarna, osim na nekoliko mjesta gdje ju je bilo moguće izolirati ili obuzdati. Karakterističnu epizodu ovih godina predstavlja sukob vrlo liberalne pruske skupštine izabrane 1861. s pruskim kraljem i aristokracijom koji nisu imali ni najmanje namjere da popuste njezinim zahtjevima. Pruska je vlada, dobro znajući da su prijetnje liberala tek retorične, izazvala sukob, te jednostavno pozvala najnemilosrdnijeg konzervativca koji je bio na raspolaganju — Otta von Bismarck — da kao predsjednik vlade upravlja bez skupštine, ne osvrćući se na to što je ona odbila odobriti poreze. Bismarck je to činio bez teškoća.

Ipak, u političkim prilikama 60-ih godina 19. stoljeća manje je značajna činjenica da su vlade gotovo uvijek zadržale inicijativu i malokad gubile kontrolu nad situacijom kojom su uvijek mogle manipulirati; važnija je pojava da se nekim zahtjevima opozicije *uvijek* popuštalo, barem u krajevima zapadno od Rusije. Bilo je to desetljeće reformi, političke liberalizacije, pa čak i djelomičnog popuštanja onome što se nazivalo »snagom demokracije«. U Britaniji, Skandinaviji, Nizozemskoj i Belgiji, gdje je već postojalo parlamentarno uređenje, prošireno je glasačko pravo i provedene su mnoge reforme. Smatralo se čak da britanski Zakon o reformi iz 1867. prenosi moć izbornog odlučivanja u ruke glasača iz radničke klase. U Francuskoj, gdje je vlada Na-poleona III 1863. očigledno izgubila izbore u gradovima — u Parizu je zadržala samo jedno od petnaest zastupničkih mjesta — sve su prisutniji bili naponi da se liberalizira carski sistem. No promjena raspoloženja još je izra-zitija u neparlamentarnim monarhijama.

U Habsburškoj Monarhiji nakon 1860. jednostavno se odustalo od pokušaja da se državom upravlja kao da podanici nemaju političkog mišljenja. Stoga vlada pokušava među brojnim i svojeglavim narodima carstva pronaći neku mogućnost za koaliciju snaga, koja bi bila dovoljno jaka da ostale drži u pokornosti; bilo je također jasno da je nužno pristati na neke ustupke u pitanjima obrazovanja i jezika u svim dijelovima monarhije (v. str. 137—138).

* *Njemačkoj Konfederaciji* pripadao je manji dio Habsburškog Carstva, veći dio Pruske, kao i Holstein-Lauenburg, koji je pripadao Danskoj, te Luxemburg, koji je također održavao i nenjemačke veze. Nije joj pripadao danski Schleswig. S druge strane, u *Njemačku carinsku uniju (Zollverein)*, osnovanu 1834. do sredine 50-ih godina 19. stoljeća ušla je čitava Pruska, ali ni jedan dio Austrije. Izvan nje su ostali i Hamburg, Bremen, te veći dio sjeverne Njemačke, (Mecklenburg i Holstein-Lauenburg, kao i Schleswig). Lako je zamisliti koliki su problemi proizlazili iz takve situacije.

Do 1879. osnovu vladinoj politici pružala je liberalna srednja klasa podanika s njemačkog govornog područja. No vlada nije bila u stanju zadržati ikakvu stvarnu kontrolu nad Mađarima koji su »Nagodbom« 1867. dobili nešto slično nezavisnosti; tada je carstvo pretvoreno u dvojni državu Austro-Ugarsku. No još je značajnije ono što se dogodilo u Njemačkoj. Bismarck je 1862. postao pruski predsjednik vlade, a njegov se program sastojao u obrani tradicionalne pruske monarhije i aristokracije od liberalizma, demokracije i njemačkog nacionalizma. Isti državnik postavljen je 1871. za kancelara Njemačkog Carstva, ujedinjenog upravo njegovim naporima, u kojemu je postojao parlament (premda ne osobito značajan) izabran općim pravom glasa za muškarce; Bismarck je, pak, stekao oduševljenu podršku njemačkih (umjerenih) liberala. On ni u kojem smislu nije bio liberal, a nije bio ni njemački nacionalist u političkim pitanjima (v. 5. poglavlje). Bio je samo dovoljno inteligentan da shvati da svijet pruskih junkera nije moguće sačuvati u direktnom sukobu s liberalizmom i nacionalizmom, već samo okrećući njihove težnje u svoju korist. Ovu vrstu postupka opisao je 1867. britanski konzervativni vođa Benjamin Disraeli (1804—1881), kada je proglašen Zakon o reformi: »uhvatili smo vigove na kupanju i pobjegli s njihovom odjećom«.

Na politiku upravljača 60-ih godina 19. stoljeća utjecala su, dakle, tri činioca. Prvo, našli su se usred ekonomskih i političkih promjena koje nisu mogli kontrolirati, nego su im se morali prilagoditi. Jedini izbor koji se pred njih postavljao — a državnici su to dobro shvaćali — bio je ploviti s vjetrom ili pokušati vješto usmjeriti brodove u smjeru koji im odgovara. Sam vjetar bio je činjenica koju nisu mogli izmijeniti. Drugo, morali su utvrditi koje ustupke novim snagama mogu učiniti bez opasnosti za socijalni sistem ili, u nekim slučajevima, za političke strukture koje su branili, te dokle mogu ići u tim ustupcima. I treće, imali su sreće da su im okolnosti u kojima su donosili takve odluke pružile dovoljno mogućnosti za poduzetnost, široko polje manipulacije i, u nekim slučajevima, slobodu da u osnovi kontroliraju tok događaja.

Stoga su, tradicionalno, najistaknutiji evropski državnici ovog razdoblja upravo ljudi koji su sistematično povezali političko upravljanje s diplomacijom i nadzorom nad mehanizmima vlasti, poput Bismarcka u Pruskoj, grofa Čamila Cavoura (1810—1861) u Piemontu i Napoleona III, ili oni koji su bili u stanju da izvedu težak zahvat kontroliranog proširivanja sistema uprave, poput liberalnog W. E. Gladstonea (1809—1898) ili konzervativnog Disraelija u Britaniji. A najuspješniji bili su oni koji su uspjeli u svoju korist usmjeriti i stare i nove neslužbene političke snage, kad su se s njima slagali i kad nisu. Godine 1870. Napoleon III je pao jer nije uspio to učiniti. No u takvim, vrlo teškim zahvatima osobito uspješnim pokazali su se umjereno liberalni Cavour i konzervativni Bismarck.

Obojica su bili vrlo lucidni političari, o čemu svjedoči jednostavna jasnoća Cavourova stila, kao i majstorstvo proznog izraza Otta von Bismarcka, koji je bio složenija i veća ličnost. Obojica su bili duboko antirevolucionarni, bez imalo sklonosti prema političkim snagama čiji su program proveli u Italiji i Njemačkoj, oduzevši mu demokratski i revolucionarni naboj. Obojica su nastojali odvojiti pitanje nacionalnog jedinstva od utjecaja naroda: Cavour inzistirajući na tome da je novo talijansko kraljevstvo produžetak Piemonta, te čak odbijajući promjenu kraljevskog naslova Vittore Emmanuele II (od Savoje) u Vittore Emmanuele I (od Italije). Bismarck je, pak, u novo Njemačko

Carstvo ugradio nadmoć Pruske. Obojica su bili dovoljno popustljivi da u svoj sistem uključe i opoziciju, ali su joj onemogućili preuzimanje vlasti.

Obojica su se suočili s izuzetno složenim problemima međunarodne taktike i (u Cavourovu slučaju) nacionalne politike. Bismarck, kojemu nije bila potrebna pomoć izvana, niti je morao brinuti o unutrašnjoj opoziciji, težio je ujedinjenoj Njemačkoj koja ne bi bila demokratska ni suviše velika, tako da Pruska može njome dominirati. Zbog toga mu je bilo potrebno isključenje Austrije, što je i ostvario pomoću dva sjajno vođena kratka rata 1864. i 1866, te blokiranje Austrije kao sile u njemačkoj politici, što je pak, postigao osiguravši mađarsku autonomiju unutar Habsburške Monarhije (1867). Bilo mu je, međutim, potrebno i očuvanje Austrije, čemu je posvetio svoj sjajni diplomatski talent.* Morao je također antipruski raspoloženim manjim njemačkim državama prusku hegemoniju učiniti privlačnijom od austrijske, čemu je poslužio također sjajno izazvan i vođen rat protiv Francuske 1870—71. S druge strane, Cavour je morao pronaći saveznika (Francusku) koji bi za njega istjerao Austrijance iz Italije, a zatim, kad je proces ujedinjenja otišao mnogo dalje no što je predviđao Napoleon III, saveznika održati na odstojanju, štoviše, našao se u Italiji koja je bila napola ujedinjena pažljivim manevriranjem odozgo, a napola revolucionarnim ratom odozdo koji su vodile snage demokratsko-republikanske opozicije pod vodstvom gerilskog vođe u crvenoj košulji Giuseppea Garibaldija (1807—1882), tog razočaranog Fidela Castra 19. stoljeća. Bilo je potrebno brzo misliti, vješto govoriti i vješto manevrirati da bi se nagovorio Garibaldi da 1860. preda vlast kralju.

Tehničko savršenstvo postupaka ovih državnika još uvijek izaziva divljenje. No njihovo vođenje politike nije bilo toliko sjajno samo zbog osobnog talenta; odsutnost ozbiljnije revolucionarne opasnosti i neobuzdanih međunarodnih suparništava pružila im je neuobičajeno široko polje djelovanja. Akcije naroda ili neslužbenih pokreta koji su u ovom razdoblju bili suviše slabi da bi mogli postići išta značajno ili su propadale, ili su postojale pomoćno sredstvo u provođenju promjena organiziranih odozgo. Njemački liberali, demokratski radikali i socijalni revolucionari malo što su pridonijeli u procesu ujedinjavanja Njemačke, osim verbalnog bodrenja ili izražavanja nezadovoljstva. Talijanska je ljevica, kao što smo vidjeli, odigrala veću ulogu. Garibaldijeva sicilijanska ekspedicija, kojom je brzo osvojena južna Italija, natjerala je Cavoura na brzu akciju; no revolucionarni rat, ma koliko bio značajan, omogućile su okolnosti koje su stvorili Cavour i Napoleon III. U svakom slučaju ljevica nije uspjela stvoriti talijansku demokratsku republiku koju je smatrala bitnom dopunom ujedinjenja. Umjereno mađarsko plemstvo ostvarilo je pod Bismarckovim okriljem autonomiju, no mađarski radikali bili su razočarani. Kossuth je do kraja života ostao u progonstvu. Pobune balkanskih naroda 70-ih godina 19. stoljeća donijele su svojevrsnu nezavisnost Bugarskoj (1878), no samo u onoj mjeri koja je odgovarala interesima velikih sila. U Bosni, gdje su 1875—76. počele pobune, turska je vladavina tek zamijenjena nadmoćnijom habsburškoam upravom. Nezavisne su revolucije pak, kao što ćemo vidjeti, završavale loše (v. 9. poglavlje). Čak je i španjolska revolucija

* Ako bi se Habsburška Monarhija raspala u niz nacionalnih država, bilo bi nemoguće spriječiti da se austrijski Nijemci pridruže Njemačkoj, što bi ugrozilo pažljivo isplanirano prusko rukovodstvo. Nakon prvoga svjetskog rata upravo to se dogodilo i čini se da se među najtrajnije posljedice Hitlerove »Velike Njemačke« (1938—45) ubraja iščezavanje Pruske. Danas više ne postoji čak ni njezino ime, osim u povijesnim knjigama.

1868, koja je stvorila kratkovječnu radikalnu republiku 1873, svršila brzim povratkom monarhije.

Ne želimo umanjiti zasluge velikih političara 60-ih godina 19. stoljeća kad ističemo da su im posao olakšale okolnosti u kojima je bilo moguće provesti velike konstitucionalne promjene bez drastičnih političkih posljedica, te, što je možda još važnije, pokretati i zaustavljati ratove kad im je odgovaralo. U ovom se razdoblju i međunarodni poredak i unutrašnje ustrojstvo pojedinih zemalja moglo mijenjati uz relativno malen politički rizik.

II.

Zato je razdoblje od tri desetljeća nakon 1848. obilježeno značajnim promjenama u sferi međunarodnih odnosa nego u unutrašnjoj politici pojedinih zemalja. U vrijeme dvojne revolucije (v. *Doba revolucije*, 5. poglavlje), ili barem nakon Napoleonova poraza, vlade velikih sila pažljivo su izbjegavale međusobne sukobe jer im je iskustvo govorilo da uz velike ratove stižu i revolucije. Kad su revolucije 1848. došle i prošle, taj motiv za diplomatsku suzdržanost uvelike je oslabio. Generacija nakon 1848. nije bila generacija revolucija već ratova. Neki od njih bili su, doduše, plod unutrašnjih napetosti i revolucionarnih ili polurevolucionarnih fenomena. Ova vrsta ratova — npr. veliki građanski ratovi u Kini (1851—1864) i SAD (1861—1865) — ne pripada, strogo uzevši, u našu sadašnju raspravu, osim utoliko što moramo razmotriti i tehničku stranu ratovanja u ovom razdoblju. Tom vrstom ratova baviti ćemo se na drugom mjestu (v. 7. i 8. poglavlje). Sada nas u prvom redu zanimaju napetosti i promjene u sistemu međunarodnih odnosa, pri čemu ne smijemo smetnuti s uma osobitu isprepletenost unutrašnje i vanjske politike u ovom razdoblju.

Kad bismo o problemima međunarodnih odnosa pitali nekog od političara koji se njima bavio i prije 1848. — npr. viskonta Palmerstona, koji je bio britanski ministar vanjskih poslova tokom niza godina koje su prethodile revolucijama, te, uz povremene prekide, sve do smrti 1865. — on bi nam ih otprilike ovako objasnio: Značajni su jedino odnosi između pet evropskih velikih sila: Britanije, Rusije, Francuske, Austrije i Pruske (v. *Doba revolucije*, 5. poglavlje). Osim ovih postojala je samo još jedna država s dovoljno ambicija i snage, SAD, no nju se moglo zanemariti jer nije imala interesa u Evropi, a nijedna evropska sila nije u vezi sa Sjevernom niti Južnom Amerikom imala drugih težnji do ekonomskih, a ovima su se, pak, bavili privatni poduzetnici a ne vlade. Doista, 1867. Rusija je prodala Alasku SAD za nekih sedam milijuna dolara, a bilo je potrebno i prilično mnogo podmićivanja da bi se kongres SAD uvjerio da prihvati kupnju onoga što se općenito smatralo gomilom stijena i ledenjaka uz nešto arktičke tundre. Same evropske sile, ili barem one koje su bile doista značajne — Britanija, zbog bogatstva i mornarice, Rusija, zbog vojske i dimenzija, Francuska, zbog veličine armije i slavne ratničke prošlosti — imale su dovoljno razloga za međusobno nepovjerenje, ali ne toliko da bi izazvale sukob koji se ne bi mogao riješiti diplomatskim kompromisom. U toku više od trideset godina koje su uslijedile nakon Napoleonova poraza 1815, nijedna velika sila nije započela rat protiv druge evropske sile. Vojne operacije bile su ograničene na suzbijanje domaćih i međunarodnih

prevrata, na održavanje pokornosti u lokalnim centrima nemira i na širenje u izvanevropskim zemljama.

Postojao je ipak stalan izvor sukoba — Tursko Carstvo polako se raspadalo pritisnuto težnjama svojih brojnih neturskih naroda da ga razbiju, a s njim u vezi sukobljavali su se interesi Rusije i Britanije; obje su sile, naime, imale ambicija u vezi s istočnim Mediteranom, Bliskim istokom i područjem između južnih granica Rusije i zapadnih granica britanskog Indijskog Carstva. Ministri vanjskih poslova uglavnom su bili zaokupljeni takozvanim »istočnim pitanjem«, ukoliko nisu razmišljali o opasnosti općeg sloma međunarodnog sistema kroz revoluciju. Ipak, nisu izgubili kontrolu nad situacijom. Premda je 1848. tri od pet velikih sila potresla revolucija, međunarodni odnos snaga ostao je uglavnom neizmijenjen. Doista, uz djelomično izuzeće Francuske, ni unutrašnji politički poredak velikih sila nije se izmijenio.

Desetljeća koja slijede bit će izrazito drugačija. U prvom redu, sila koju se smatralo (barem u Britaniji) najopasnijom. Francuska, izašla je iz revolucije 1848. kao populističko carstvo pod novim Napoleonom, a što je još važnije, nije ju više sputavao strah od povratka jakobinstva iz 1793. Napoleon se, usprkos povremenim izjavama da »Carstvo znači mir«, specijalizirao za vojne intervencije: pokrenuo je pohod na Siriju (1860), zajedno s Britancima ratovao u Kini (1860), osvojio južni dio Indokine (1858—1865), i čak se upustio u pustolovinu u Meksiku — dok su SAD bile zauzete drugim brigama — ali kad je završio američki građanski rat satelitska meksička država cara Maksimili-jana (1864—67) uskoro je propala. Nije bilo ničeg osobito francuskog u tom vježbanju u razbojništvu, osim možda Napoleonove svijesti o vrijednosti imperijalne slave na izborima. Francuska je samo bila dovoljno snažna da bi sudjelovala u općem iskorištavanju neevropskog svijeta, što npr. Španjolska nije bila, usprkos grandioznim težnjama da vrati dio svog imperijalnog utjecaja u Latinskoj Americi za vrijeme američkog građanskog rata. Francuske akcije u prekomorskim zemljama nisu osobito utjecale na evropski sistem sila, ali su ugrožavale nestabilnu ravnotežu sistema kad su se odvijale u krajevima gdje su se sukobljavali interesi evropskih država.

Prva veća posljedica ovih poremećaja bio je krimski rat (1854—56). U vrijeme dok se vodio Evropa je bila općem ratu bliža no ikad u razdoblju između 1815. i 1914. Nije bilo ničeg novog ni neočekivanog u situaciji iz koje je proi-zašao taj loše vođen rat između Rusije, s jedne strane, i Britanije, Francuske i Turske s druge, velika međunarodna klaonica u kojoj je, kako se procjenjuje, stradalo više od 600 000 ljudi, među kojima gotovo pola milijuna od bolesti: 22 posto britanskih, 30 posto francuskih i oko 50 posto ruskih snaga. Ni prije ni nakon ovog sukoba ruska politika, kojoj je cilj bio raskomadati Tursko Carstvo ili ga pretvoriti u satelitsku državu (u doba krimskog rata prevladavala je prva težnja), nije predviđala niti zahtijevala rat velikih sila, niti je uopće bila usmjerena u tom pravcu. No u razdoblju koje prethodi 50-im godinama 19. stoljeća, kao i kasnije, tokom 70-ih godina, samo su se dvije stare suparnice sukobljavale zbog Turske — Rusija i Britanija, dok ostale sile nisu imale razloga ili snage da se stvarno uključe u borbu. No 50-ih godina postojao je i treći sudionik u igri, Francuska, čiji su stil i strategija bili nepredvidivi. Nema sumnje da nitko nije htio takav rat i on je, čim su se velike sile uspjele raspeljati, doista prekinut a da nije donio nikakve dugoročnije promjene u »istočnom pitanju«. Diplomatski mehanizam izrastao oko

»istočnog pitanja« bio je predviđen za jednostavnije oblike sukoba, te se privremeno raspao — uz cijenu od nekoliko stotina tisuća života.

" Neposredni diplomatski rezultati rata bili su kratkotrajni ili beznačajni, premda je Rumunjska (sastavljena od dviju dunavskih kneževina koje su nominalno ostale pod turskom vlašću do 1878) postala *de facto* nezavisna. Ozbiljnije su bile šire političke posljedice. U Rusiji je propao kruti autokratski režim Nikole I (1825—1855) koji, nije mogao podnijeti sve veću napetost. Nakon rata uslijedilo je doba krize, reforma i promjena koje su dosegle vrhunac ukidanjem kmetstva 1861, te pojavom ruskog revolucionarnog pokreta krajem 60-ih godina. Politička karta drugih dijelova Evrope također se ubrzo izmijenila. Promjenu su olakšala, ako ne i omogućila pomicanja u međunarodnom sistemu snaga koja je krimski rat ubrzao. Kao što smo već spomenuli, između 1858. i 1870. nastalo je ujedinjeno talijansko kraljevstvo, a ujedinjenje Njemačke koje se odvijalo između 1862. i 1871. dovelo je naposljetku i do sloma Napoleonova Drugog carstva te Pariške komune (1870—71); u Austriji, koja je bila isključena iz procesa stvaranja jedinstvene Njemačke, nastupile su velike strukturalne promjene. Ukratko, sve evropske sile, osim Britanije, prošle su između 1856. i 1871. kroz suštinske — u većini slučajeva i teritorijalne — izmjene, a pojavila se i nova država koja će se uskoro ubrojiti među njih — Italija.

Velik dio ovih promjena proizašao je neposredno ili posredno iz političkog ujedinjavanja Njemačke i Italije. Koji god bio početni poticaj pokreta za ujedinjenje u praksi su ga izvodile vlade, tj. vojne jedinice. Ono je izvedeno, po Bismarckovim slavnim riječima, »krvlju i željezom«. Tokom dvanaest godina u Evropi su se odigrala četiri veća rata: Francuska, Savoja i Talijani protiv Austrije (1859). Pruska i Austrija protiv Danske (1864). Pruska i Italija protiv Austrije (1866), Pruska i njemačke države protiv Francuske (1870—71). Bili su relativno kratki, a u usporedbi s velikim klaonicama na Krimu i u SAD ne osobito krvavi, premda su odnijeli oko 160 000 života, većim dijelom Francuza u francusko-pruskom ratu. No zbog njih razdoblje evropske povijesti kojim se bavi ova knjiga izgleda kao ratna međuigra u onome što se smatralo miroljubivim stoljećem između 1815. i 1914. Ipak, premda je ratovanje bilo sasvim uobičajena pojava u razdoblju između 1848. i 1871, buržo-aski svijet još nije bio opsjednut strahom od *općeg* rata kao u dvadesetom stoljeću. Taj se strah počeo polako stvarati nakon 1871. Još je uvijek bilo moguće da vlade započnu i prekidaju ratove po svojoj volji, što je sjajno iskoristio Bismarck. Samo su se građanski ratovi, te malobrojni konflikti koji su izazvali pravi narodni rat (kao onaj između Paragvaja i susjednih zemalja 1864—1870) pretvarali u neobuzdan pokolj i razaranje kakvo naše stoljeće tako dobro poznaje. Nitko ne zna koliki su točno bili gubici u tajpinškim ratovima, no postoje tvrdnje da u nekim kineskim provincijama broj stanovnika nije do danas dosegao onaj iz vremena prije tih ratova. U američkom građanskom ratu poginulo je više od 630 000 vojnika, a ukupni gubici na obje strane kreću se između 33 i 40 posto ukupnih snaga. U paragvajskom ratu stradalo je 330 000 ljudi (ako se možemo pouzdati u latinskoameričke statistike), a nakon rata stanovništvo Paragvaja svelo se na nekih 200 000, među kojima je bilo tek oko 30 000 muškaraca. U svakom slučaju, 60-te godine 19. stoljeća bile su desetljeće krvi.

Što je ovo razdoblje učinilo toliko krvavim? U prvom redu sam proces svjetske kapitalističke ekspanzije koji je umnožio napetosti u prekomorskim krajevima, tj. ambicije industrijskog svijeta i konflikti koji su neposredno

ili posredno zbog tih ambicija izbijali. Američki građanski rat, koji god bili njegovi politički uzroci, značio je pobjedu industrijaliziranog Sjevera nad agrarnim Jugom, pri čemu je, moglo bi se čak reći, Jug prestao biti neformalni dio britanskog imperija (sa čijom je pamučnom industrijom bio tijesno povezan), te postao dio velike nove industrijske privrede SAD. Američki građanski rat može se smatrati ranim, ali velikim korakom u procesu kojim će tokom dvadesetog stoljeća na oba američka kontinenta britanski utjecaj biti zamijenjen američkim. Paragvajski rat, pak, najbolje možemo ocijeniti kao dio integracije doline rijeke Plate u britansku svjetsku privredu. Argentina, Urugvaj i Brazil, geografski i ekonomski okrenuti Atlantiku, razorili su samodovoljnost Paragvaja, jedine zemlje Latinske Amerike u kojoj su Indijanci odoljeli naseljavanju bijelaca, možda zahvaljujući i isusovačkoj koloniji (v. 7. poglavlje).* Tajpinšku pobunu i njezino gušenje nemoguće je promatrati odvojeno od brzog nadiranja zapadnjačkih topova i kapitala u Nebesko Carstvo nakon prvog opijumskog rata (1839—1842) (v. str. 128—9).

Nadalje, ovo je razdoblje, kao što smo vidjeli, krvavim učinilo ponašanje vlada — naročito u Evropi — koje su se služile ratom kao političkim oruđem, u čemu ih više nije kočio strah od revolucije, a bile su s pravom uvjerene da sistem ravnoteže sila može održati ratovanje u podnošljivim granicama. Ekonomsko suparništvo nije izazvalo većih sukoba u ovom razdoblju privredne ekspanzije kad se činilo da ima dovoljno mjesta za sve. Štoviše, u ovo klasično doba ekonomskog liberalizma poslovni je život u većoj mjeri no ikad prije ili kasnije bio neovisan o državnoj podršci. Nitko u to vrijeme — pa čak ni Marx, suprotno onome što se obično misli — nije razmišljao o ekonomskom porijeklu evropskih ratova.

Napokon, ovi su ratovi vođeni novom kapitalističkom tehnologijom. (Ta je tehnologija kamerom i telegrafom preobrazila i ratno izvještavanje, te učinila ratovanje mnogo bližim obrazovanoj publici, no to nije imalo značajnijih posljedica, osim osnivanja međunarodnog Crvenog križa 1860, koji je priznat Ženevskom konvencijom 1864. No ni naše stoljeće nije stvorilo bolje mehanizme kontrole nad svojim mnogo krvavijim ratištima.) Azijski i latinoamerički ratovi ostali su uglavnom predtehnološki osim onda kada su u njima sudjelovale evropske snage. Za krimski rat karakteristična je bila nesposobnost da se iskoristi već postojeća tehnologija. No u ratovima 60-ih godina vlasti su se već služile željeznicom za mobilizaciju i transport; telegraf je omogućio brze komunikacije, pojavili su se oklopljeni ratni brodovi i teška protuoklopna artiljerija, kao i vatreno oružje masovne proizvodnje, uključujući i Gatlingovu mašinsku pušku (1861) i moderne eksplozive. Dinamit je izumljen 1866, a sve to imalo je značajne posljedice za razvoj industrijske privrede. Šezdesetih godina 19. stoljeća ratovi su bili sličniji modernom masovnom ratu no ikad prije. U američkom građanskom ratu mobilizirano je 2,5 milijuna ljudi od ukupno 33 milijuna stanovnika. Ostali ratovi industrijaliziranog svijeta bili su manjih razmjera — čak i 1,7 milijun mobiliziranih 1870—1871. u francusko--pruskom ratu sačinjavali su tek nešto manje od 2,5 posto ukupnog stanovništva od oko 77 milijuna (u obje zemlje zajedno) ili oko 8 posto od 22 milijuna sposobnih da nose oružje. Ipak, treba primijetiti da su od sredine 60-ih godina ogromne bitke u kojima je sudjelovalo više od 300 000 ljudi prestale biti

napoleonskih ratova odigrala se samo jedna takva bitka (Leipzig 1813). Čak je i bitka kod Solferina u talijanskom ratu 1859. nadmašila sve napoleonske bitke osim lajpciške.

Već smo spomenuli koje su bile posljedice tih ratova u unutrašnjim prilikama pojedinih zemalja. Dugoročno, pak, pokazalo se da su njihove međunarodne posljedice bile još dramatičnije. Tokom treće četvrtine 19. stoljeća međunarodni sistem bio je uvelike izmijenjen, mnogo dublje no što je većina suvremenih promatrača primjećivala. Samo jedno njegovo obilježje ostalo je neizmijenjeno: razvijeni svijet imao je nad nerazvijenim golemu premoć, koju samo još izrazitijom čini razvoj jedine zemlje koja je uspjela oponašati Zapad a da u njoj nisu živjeli bijelci, tj. Japana (v. 8. poglavlje). Svaka vlast koja nije raspolagala modernom tehnologijom bila je ostavljena na milost i nemilost onoj koja je takvu tehnologiju imala.

S druge strane, odnosi među silama su se izmijenili. Tokom polovine stoljeća, koja je uslijedila nakon napoleonskih ratova, postojala je uistinu samo jedna industrijska i kapitalistička sila, samo jedna država koja je mogla voditi svjetsku politiku jer je imala svjetsku mornaricu: Britanija. Na evropskom kontinentu postojale su dvije sile čiji je vojni potencijal bio dovoljno velik da bi imao presudno značenje, no njihova moć bila je u biti nekapitalistička: moć Rusije zasnivala se na brojnom i fizički snažnom stanovništvu, a moć Francuske na već tradicionalnoj sposobnosti za revolucionarnu masovnu mobilizaciju. Političko-vojno značenje Austrije i Pruske nije se moglo mjeriti s ovim dvjema silama. Na oba američka kontinenta postojala je samo jedna sila bez takmaca — SAD, koja, kao što smo vidjeli, nije imala ambicija u područjima u kojima su se sukobljavali interesi evropskih država (do 50-ih godina 19. stoljeća među ta područja još ne spada Daleki istok). No između 1848. i 1871. ili točnije rečeno tokom 60-ih godina, dogodile su se tri promjene. Prvo, širenjem industrijalizacije pojavile su se i druge industrijsko-kapitalističke sile pored Britanije: SAD, Pruska (Njemačka), Francuska u mnogo većoj mjeri no prije, te kasnije Japan. Nadalje, napredak industrijalizacije učinio je bogatstvo i proizvodnu moć glavnim činiocima u međunarodnim pitanjima, a zbog toga se smanjilo značenje Rusije i Francuske, a povećalo značenje Pruske (Njemačke). I napokon, zbog pojave dviju nezavisnih vanevropskih sila — SAD (ujedinjenih tokom građanskog rata) i Japana (gdje je od 1868. tekla sistematska modernizacija pod dinastijom Meiji) — pojavila se mogućnost svjetskog sukoba sila. Tu mogućnost vjerojatnijom su činile težnje evropskih poslovnih ljudi i vlada da proširuju svoje prekomorske zone djelovanja, te da se sukobljavaju s drugim silama u područjima poput Dalekog ili Bliskog istoka (Egipat).

Ove promjene u strukturi moći nisu još imale većih posljedica izvan Evrope. No u Evropi su se njihove posljedice ubrzo pokazale. Rusija, kao što je otkrio krimski rat, nije se više mogla ubrajati među odlučujuće sile na kontinentu, kao ni Francuska, što je pokazao francusko-pruski rat. Nova velika sila u ovom dijelu svijeta postala je, i ostala do 1945, Njemačka. Ona je imala izuzetnu industrijsku i tehnološku snagu, te veći broj stanovnika no ijedna evropska zemlja osim Rusije. Austrija, u novoj verziji kao austrougarska dvojna monarhija (od 1867), ostala je velika sila samo po dimenzijama i međunarodnoj tradiciji, premda je još uvijek bila jača od tek ujedinjene Italije, kojoj su, pak, brojno stanovništvo i političke ambicije stvorili mjesto u igri velikih sila.

Formalna se međunarodna struktura, dakle, sve više razlikovala od realne. Međunarodna politika postala je svjetska jer su u njoj sudjelovale barem dvije neevropske sile, premda to nije bilo očigledno sve do dvadesetog stoljeća. Nadalje, u toj svjetskoj politici vladala je neka vrsta oligarhije kapitalis-tičko-industrijskih sila koje su zajednički uživale monopol nad svijetom, međusobno se nadmećući; to je također postalo vidljivo tek kasnije, u doba imperijalizma, nakon razdoblja kojim se bavi ova knjiga. Oko 1875. sve to bilo je još jedva vidljivo. No osnove novoj strukturi odnosa sila položene su tokom 60-ih godina 19. stoljeća, a ubrzo, pojavio se i strah od općeg evropskog rata. Stvarno do takvog rata neće doći još četrdeest godina, dulje no što je bez ratova ikad izdržalo dvadeseto stoljeće. Pa ipak, naše generacije koje već skoro trideset godina žive bez ratova velikih ili čak sila srednje veličine,* vrlo dobro znaju da je moguće i bez ratova živjeti u neprestanom strahu od njih. Usprkos sukobima, razdoblje trijumfa liberalizma bilo je stabilno. Nakon 1875. te je stabilnosti nestalo.

* Izuzevši sukob SAD i Kine u Koreji 1950—1953. kada se Kina još nije smatala velikom silom.

NACIJE U NASTAJANJU

»Ali što... je nacija? Zašto su Holandani nacija, a stanovnici Hannovera ili velikog vojvodstva Parme nisu?«

Ernest Renan, 1882.¹

»Što je nacionalno? Kad nitko ne razumije ni riječ jezika kojim govorite.«

Johann Nestrov, 1862.²

»Ako veliki narod ne vjeruje da on jedini zna istinu... ako ne vjeruje da je upravo njemu suđeno da svojom istinom spasi sve ostale, on može biti tek puki etnografski materijal, a ne veliki narod... Nacija koja izgubi svoja vjerovanja prestaje biti nacija.«

F. Dostojevski, 1871—2.³

NATIONS. Reunir ici tous les peuples
(?) [NACIJE. Ujediniti u tome sve
narode (?)]

Gustave Flaubert, c. 1852.⁴

I.

Međunarodna i unutrašnja politika bile su u ovom razdoblju tijesno povezane, a najjače ih je povezivalo ono što mi nazivamo nacionalizmom, a devetnaesto stoljeće nazivalo nacionalnim principom. Oko čega se vodila međunarodna politička igra u razdoblju od 1848. do 70-ih godina 19. stoljeća? Tradicionalna zapadna historiografija malo se dvoumi u vezi s tim pitanjem: vodila se oko pretvaranja Evrope u područje nacionalnih država. Može se raspravljati o odnosima ovog aspekta razdoblja kojim se bavimo i drugih njegovih oblika, kao što su ekonomski napredak, liberalizam, možda čak i demokracija, no nema sumnje da je uloga nacionalnog pitanja središnja.

Kako bi se o tome i moglo sumnjati? Štoga da je drugo bila revolucija 1848, »proljeće naroda«, bila je isticanje nacionalnih zahtjeva ili, točnije, zahtjeva suparničkih nacija, a u međunarodnim je odnosima upravo njezin vid bio najizrazitiji. Nijemci, Talijani, Mađari, Poljaci, Rumunji i drugi zahtijevali su nezavisnost i nacionalne države koje bi obuhvaćale sve stanovništvo njihovih nacija, kao i česi, Hrvati, Danci i drugi koji su se pak bojali revolucionarnih težnji većih nacija koje su bile uvijek spremne da žrtvuju prava manjih. Francuska je već bila nezavisna nacionalna država, ali zbog toga nije bila manje nacionalistička.

Revolucije 1848. su propale, no evropskom su politikom idućih dvadesetpet godina vladale iste težnje. Kao što smo vidjeli, one su ostvarene, na ovaj ili onaj način, nerevolucionarnim sredstvima ili uz marginalnu pomoć revolucionarnih sredstava. Francuska se spustila do karikature »velike nacije« pod karikaturom velikog Napoleona, Italija je ujedinjena pod kraljevstvom Savo-je, a Njemačka pod Pruskom; Ugarska je dobila autonomiju Nagodbom 1867, Rumunjska je postala država sjedinjenjem dviju dunavskih kneževina. Jedino Poljska, koja nije uspjela sudjelovati u revoluciji 1848, nije ostvarila nezavisnost niti autonomiju pobunom 1863.

Na krajnjem zapadu, kao i na krajnjem jugoistoku Evrope, nametnuo se nacionalni problem. U Irskoj su Fenijanci digli radikalnu pobunu koju su podržavali milijuni njihovih sunarodnjaka koje su glad i mržnja prema Britaniji otjerali u SAD. Endemična kriza mnogonacionalnog Turskog Carstva uzela je oblik pobuna raznih kršćanskih naroda kojima su Turci tako dugo vladali na Balkanu. Grčka i Srbija već su bile nezavisne, premda mnogo manjih dimenzija no što su željele. Rumunjska je svojevrsnu nezavisnost stekla krajem 50-ih godina. Narodni ustanci početkom 70-ih godina ubrzali su novu unutrašnju i međunarodnu krizu u vezi s Turskom, koja je svršila davanjem nezavisnosti Bugarskoj krajem desetljeća i ubrzanjem »balkanizacije« Balkana. Tzv. Istočno pitanje, stalna briga ministara vanjskih poslova, sada se postavljalo ponajprije kao pitanje kako podijeliti evropsku Tursku još neodređenom broju novih država još neodređenih dimenzija koje tvrde i vjeruju da predstavljaju nacije. A nešto sjevernije, u Habsburškom Carstvu, glavni su problemi još očitije dolazili od težnji raznih nacija, od kojih su neke — a potencijalno sve — postavljale zahtjeve u rasponu od umjerene kulturne autonomije do otcjepljenja.

Čak i izvan Evrope stvaranje nacija bilo je dramatično vidljivo. Što je bio američki građanski rat ako ne pokušaj da se održi jedinstvo američke nacije? Što je bila obnova Meiji ako ne stvaranje nove i ponosne nacije u Japanu? Teško se moglo poricati da se »stvaranje nacija«, kako je to nazvao Walter Bagehot (1826—1877), odvija posvuda u svijetu i daje dominantno obilježje razdoblju.

Ta pojava bila je toliko očigledna da se njezina priroda vrlo malo istraživala. Pojam nacije uzimao se za gotovo. Kao što je rekao Bagehot: »Ne možemo zamisliti nekoga kome bi to predstavljalo teškoću; 'znamo što je to sve dok nas ne pitate', ali ne možemo taj pojam brzo objasniti niti definirati«. Većina takvo objašnjavanje nije smatrala potrebnim: sigurno da Englezi znaju što znači biti Englez, a ni Francuzi, Nijemci, Talijani i Rusi ne sumnjaju u svoj kolektivni identitet. Možda stvarno i nije bilo tako, no u doba stvaranja nacija pretpostavljalo se da postojanje kolektivnog identiteta vodi logičnom, nužnom i poželjnom preobražaju nacija u suverene nacionalne države s jedinstvenim teritorijem na kojemu žive pripadnici nacije, koju pak, određuje zajednička povijest, kultura, etnički sastav i, sve više, zajednički jezik. No u ovoj pretpostavci nema ničeg logičnog. Činjenica da postoje grupe ljudi koji se nekim obilježjima razlikuju od drugih grupa neosporna je i stara poput povijesti, ali te grupe ne impliciraju nužno ono što je devetnaesto stoljeće smatralo nacijom. Još manje se može smatrati prirodnim da su one organizirane u države kakve su bile uobičajene u devetnaestom stoljeću ili države čije se granice poklapaju s granicama područja nacije. Ove su relativno nov historijski fenomen, premda je neke starije teritorijalne države — Englesku, Francusku, Španjolsku, Portugal, te možda Rusiju — moguće definirati

kao nacionalne države a da to ne zvuči suviše besmisleno. Težnja da se od nenacionalnih država stvore nacionalne države pojavljuje se kao program tek nakon francuske revolucije čiji je proizvod bila. Moramo stoga jasno razlikovati stvaranje nacija i nacionalizam u razdoblju kojim se bavimo od ⁴* stvaranja nacionalnih država.

Ovaj problem nije bio samo teorijski već i praktične prirode. Jer Evropa je, ostavimo po strani druga područja, bila očigledno podijeljena na nacije čije su države ili težnje da stvore države bile, s pravom ili bez prava, općepri-znate i one u vezi s kojima je bilo dosta sumnji. Najsigurnija mjerila za prvu grupu bila su političko postojanje, institucionalna historija ili kulturna historija obrazovanih slojeva. Francuska, Engleska, Španjolska, Rusija bile su nesumnjivo nacije, jer su se njihove države poklapale s područjem u kojem su živjeli Francuzi, Englezi itd. Mađari i Poljaci bili su nacije jer se mađarsko kraljevstvo održalo kao posebna cjelina čak i unutar Habsburškog Carstva, a poljska je država dugo postojala prije no što je uništena krajem 18. stoljeća. Nijemci su bili nacija jer su njihove države, premda nikad ujedinjene, dugo sačinjavale tzv. Sveto Rimsko Carstvo njemačkog naroda, a još uvijek su pripadale Njemačkoj Konfederaciji, kao i zato što su svi obrazovani Nijemci dijelili isti jezik i književnost. U Italiji je pak, premda nikad nije bila politički jedinstvena, postojala možda najstarija zajednička kultura elite.* I tako dalje.

Za historijski kriterij odlučujuće značenje u određenju nacije imaju institucije i kultura vladajućih klasa ili obrazovanih elita za koje se pretpostavlja da se poklapaju il barem ne razlikuju suviše od institucija i kulture običnog naroda. No *ideološki* argument nacionalizma bio je drugačiji i u mnogo većoj | mjeri radikaln, demokratski i revolucionaran. On se zasnivao na činjenici da su, bez obzira na historiju i kulturu, Irci Irci a ne Englezi, Česi Česi a ne Nijemci, da Finci nisu Rusi, te da nijednim narodom ne treba da vlada neki / drugi narod i iskorištava ga. Mogli su se pronaći ili izmisliti povijesni razlozi koji bi podržali ovaj zahtjev, no češki se pokret u biti nije zasnivao na težnji da se obnovi kraljevstvo Sv. Venceslava, kao što bit irskoga nije bila u ukidanju Unije iz 1801. Osnovica osjećaja izdvojenosti nije nužno bila etničke prirode, u smislu vidljivih osobitosti u fizičkom izgledu koje bi povezivale neki narod, pa čak ni lingvističke. U razdoblju kojim se bavimo pokreti Iraca (kojih je većina već govorila engleski), Norvežana (čiji se jezik nije mnogo razlikovao od danskog) niti Finaca (čiji su nacionalisti govorili i švedski i finski) nisu se u većoj mjeri odvijali na lingvističkom planu. Njihov kulturni aspekt, ako su ga imali, nije se zasnivao na elitnoj kulturi, koje su spomenuti narodi imali malo, već prije na usmenoj kulturi — pjesme, balade, epovi, običaji naroda — običnih ljudi, tj. seljaka. Prvi stupanj nacionalne obnove redovito se sastojao u skupljanju, otkrivanju i vrednovanju ovog narodnog blaga (v. *Doba revolucije*, poglavlje 14). No samo po sebi to nije bilo politično. Često su se pučkom umjetnošću počinjali baviti najprije kulturni pripadnici strane vladajuće klase ili elite, poput njemačkih luteranskih pastora ili plemića intelektualaca u baltičkim krajevima, koji su se bavili folklorom i starinama litavskog i estonskog seljaštva. Irci nisu bili nacionalisti zato što su vjerovali u patuljke.

Kasnije ćemo raspravljati o tome što ih je činilo nacionalistima i koliko su to zaista bili. Ovdje bismo željeli istaknuti da je tipična nehistorijska ili

* Nijedan Englez, Nijemac niti Francuz ne može čitati djela napisana u vlastitoj zemlji u 14. stoljeću bez učenja jezika koji se uvelike razlikuje od onoga kojim se danas govori, no svi obrazovani Talijani mogu čitati Dantea lakše no Englezi Shakespearea.

poluhistorijska nacija bila *malena* nacija, a zbog toga se nacionalizam 19. stoljeća suočavao s dilemom o kojoj se malokad govori. Zagovornici nacionalne države smatrali su, naime, da ova mora biti ne samo nacionalna već i progresivna, tj., sposobna da razvije vlastitu privredu, tehnologiju, državnu organizaciju i vojnu silu, što znači da mora biti barem srednje veličine. Ona bi, ustvari, predstavljala prirodnu jedinicu u razvoju modernog, liberalnog, progresivnog i *de facto* buržoaskog društva. Ujedinjenje kao i nezavisnost bili su principi tog društva i tamo gdje nije bilo povijesnih argumenata za ujedinjenje — za razliku od Italije i Njemačke — ono je ipak, ako je bilo moguće, formulirano kao program. Nema nikakvog svjedočanstva o tome da su balkanski Slaveni ikada sebe smatrali dijelovima iste nacije, no nacionalni ideolozi koji su se pojavili u prvoj polovini 19. stoljeća razmišljali su o nekoj Iliriji koja nije bila mnogo stvarnija od Shakespeareove, tj. o jugoslavenskoj državi koja bi ujedinila Srbe, Hrvate, Slovence, Bosance, Makedonce i druge. Ovi pak do današnjeg dana smatraju da je jugoslavenski nacionalizam, blago rečeno, u suprotnosti s njihovim nacionalnim osjećajima koje imaju kao Hrvati, Slovenci itd.

Najrječitiji i tipični zastupnik »*Evrope nacionalnosti*« Giuseppe Mazzini (1805—72) napravio je 1857. svoju mapu idealne Evrope: sastojala se od samo 11 država ove vrste*. Očigledno su se njegove ideje o nacionalnoj državi uvelike razlikovale od ideja Woodrowa Wilsona koji je predsjedao jedinoj sistematskoj izmjeni karte Evrope prema nacionalnom principu u Versaillesu 1919—1920. Njegova se Evropa sastojala od dvadeset šest ili (ako ubrojimo i Irsku) dvadeset sedam suverenih država, a prema wilsonovskom kriteriju moglo se pronaći mjesta za još neke. Što će se dakle, po Mazziniju, dogoditi s malim nacijama? One moraju biti integrirane po federalnom principu ili drukčije, uz neku neodređenu autonomiju ili bez nje, u veće nacionalne države. Čini se da je pri tome Mazzinijevoj pažnji izmaklo da čovjek koji predlaže ujedinjenje Švicarske sa Savojom, njemačkim Tirolom, Koruškom i Slovenijom teško sebi može dozvoliti da kritizira npr. Habsburško Carstvo zbog gaženja nacionalnog principa.

Za one koji su poistovjećivali nacionalnu državu s progresom najjednostavnije je bilo odreći malim i zaostalim narodima karakter »pravih« nacija ili tvrditi da je njih uime napretka nužno svesti na puke provincijske osobitosti unutar pravih nacija, ili pak tražiti njihov nestanak asimilacijom u nekom *Kulturvolk* (kulturom narodu). Činilo se da to nije bez osnove. Napokon, Meklenburžani su pripadali Njemačkoj, premda su govorili dijalektom koji je bliži holandskom nego visokonjemačkom, jezikom koji nijedan Bavarac ne bi mogao razumjeti; Njemačkoj su pripadali (kao i danas) i Lužički Slaveni. Činilo se da postojanje Bretonaca, baskijskog, katalonskog i flamanskog stanovništva, da ne spominjemo one koji su govorili *Provençal* ili *Langue d'oc*, nije u suprotnosti s francuskom nacijom čiji su sastavni dijelovi bili, te da Alzašani predstavljaju problem samo zato što je druga velika nacionalna država Njemačka na njih polagala prava. Štoviše, postojale su i male lingvističke grupe čije su obrazovane elite bez žalosti očekivale nestajanje vlastitog jezika. Sredinom 19. stoljeća velik broj Velšana pomirio se s ovom pojavom, a neki su je i pozdravljali, nadajući se da će pomoću engleskog jezika napredak brže prodrijeti u njihovu zaostalu pokrajinu.

U takvim argumentima postojao je jak element neegalitarizma i možda još jači element obrane odabranih. Nekim nacijama — velikim, naprednim, sređenim, uključujući svakako naciju kojoj pripada ideolog ove vrste — povijest je

dosudila da prevladaju ili (ako se ideologu više sviđa darvinovska terminologija) da odnesu pobjedu u borbi za opstanak; drugima to nije suđeno. Ipak, ovo ne treba shvatiti jednostavno kao urotu nekih nacija protiv drugih, premda teško možemo osuditi zastupnike nepriznatih nacija koji su tako mislili. Jer argument nije bio usmjeren samo protiv malih naroda već i protiv regionalnih jezika i kultura velikih nacija; argument također nije nužno podrazumijevao uništenje malih i regionalnih kultura, već samo smanjenje njihova značenja; tako one ne bi imale pravo na jezik, već samo na dijalekt. Cavour u ujedinjenoj Italiji nije stanovnicima Savoje osporavao pravo da govore svojim jezikom (koji je sličniji francuskom nego talijanskom): i sam je njime govorio kod kuće. On je, kao i drugi talijanski nacionalisti, htio samo da u državi postoji jedan službeni jezik, obavezan u obrazovanju i upravi, tj. talijanski, a govornici ostalih jezika mogu se snalaziti kako znaju. A budući da u ovom razdoblju ni Sicilijanci ni Sardinijanci nisu sebe smatrali posebnim nacijama, njihovi bi se problemi u najboljem slučaju mogli nazvati regionalnima. No spomenuto shvaćanje dobivalo je političku težinu kad bi mali narod polagao prava na nacionalnost, kao što se dogodilo 1848. kada su češki predstavnici odbili uzeti učešća u frankfurtskom parlamentu. Nijemci nisu poricali činjenicu da postoje Česi. Oni su samo pretpostavljali (posve točno) da svi obrazovani Česi znaju čitati i pisati njemački, dijele njemačku kulturu, te (netočno) da su stoga Nijemci. Činjenica da češka elita govori i češki i dijeli kulturu običnog naroda činila se politički irelevantnom, kao što su nazori običnog naroda, a posebno seljaštva, izgledali nevažni.

Suočeni s nacionalnim težnjama malih naroda ideolozi »nacionalne Evrope« mogli su poricati njihovu legitimnost, pa čak i postojanje, mogli su ih smatrati tek pokretima za regionalnu autonomiju, ili su ih mogli prihvatiti kao neospornu i nesavladivu činjenicu. Nijemci su bili skloni prvom rješenju kad se radilo o narodima poput Slovenaca, a tako su se ponašali i Mađari prema Slovacima.* Na drugi spomenut način odnosili su se Cavour i Mazzini prema irskom pokretu. Ništa nije paradoksalnije od njihova neuspjeha da u nacionalni uzorak uklope jedini nacionalni pokret o čijoj masovnoj bazi nije moglo biti nikakve sumnje. U vezi s Česima pak, političari svih vrsta bili su primorani zauzeti treći spomenuti stav, češki nacionalni pokret nakon 1848. nije se moglo osporavati, premda još nitko nije predviđao potpunu autonomiju za Češku. Naravno, ukoliko je to bilo moguće, političari nisu uopće obraćali pažnju na ovu vrstu pokreta. Malobrojni su strani posjetioци zamjećivali činjenicu da je nekoliko najstarijih nacionalnih država zapravo multinacionalno (npr. Britanija, Francuska, Španjolska) jer Velšani, Škoti, Bretonci, Ka-talonci i drugi nisu predstavljali međunarodni problem, a često ni značajniji problem u unutrašnjoj politici svojih zemalja (izuzevši možda Katalonce).

* Ovaj odnos prema malim narodima ne treba miješati sa stavovima socijalnih revolucionara koji barem u razdoblju kojim se bavimo, nisu uopće pridavali veće važnosti nacionalizmu, te su prema njemu imali samo praktičan odnos. Tako je za Mađara mađarski i poljski nacionalizam 1848. bio pozitivan jer je pokrenuo masu na strani revolucije, a češki i hrvatski negativan jer je bio povezan s kontrarevolucijom. No, ne možemo poreći da je u takvim stavovima bilo i nacionalizma pripadnika velikih naroda. To je očigledno među izrazito šovinističkim francuskim revolucionarima (posebno blankistima), a može se primijetiti čak i kod Friedricha Engelsa.

II.

Postojala je, dakle, bitna razlika između pokreta za osnivanje nacionalnih država i nacionalizma. Prvi je imao program stvaranja političkih jedinica koje bi bile zasnovane na drugome. Nema sumnje da mnogi ljudi koji su se u nekom smislu smatrali Nijemcima nisu težili jedinstvenoj njemačkoj državi, njemačkoj državi određenog tipa, a kamoli njemačkoj državi koja bi uključivala sve Nijemce, kao što kaže pjesma, od rijeke Meuse na zapadu do Nje-mena na istoku, od danskog tjesnaca na sjeveru do rijeke Adige na jugu. Sam Bismarck poricao bi da njegovo odbacivanje »velikonjemačkog programa« znači da on nije Nijemac koliko i pruski *junker* i državni službenik. On je doista bio Nijemac, ali ne i njemački nacionalist; vjerojatno nije bio čak ni nacionalist u smislu »malonjemačkog programa«, premda je ujedinio zemlju (osim austrijskih područja koja su pripadala Svetom Rimskom Carstvu, ali uključujući područja koja je Pruska otela Poljskoj, a koja nikad nisu pripadala Svetom Rimskom Carstvu). Ekstreman primjer razilaženja nacionalizma i pokreta za stvaranje nacionalne države pruža Italija, koja je uglavnom ujedinjena 1859—1860, 1866. i 1870. pod savojskim kraljem. Još od rimskih vremena nije bilo jedinstvene uprave na području od Alpa do Sicilije, tj. u Italiji koju je Metternich sasvim ispravno nazvao »pukim geografskim nazivom«. U vrijeme ujedinjenja, 1860, prema procjenama, samo je 2,5 posto njezinih stanovnika u svakodnevnom životu govorilo talijanski, dok su se drugi služili toliko različitim idiomima da su npr. učitelje koje je talijanska država 60-ih godina poslala na Siciliju u prvi mah smatrali Englezima.⁷ Vjerojatno je ipak veći broj stanovnika Italije tada smatrao sebe u prvom redu Talijanima, no i oni su bili manjina. Nije čudo da je 1860. Massimo d'Azeglio (1792—1866) uzviknuo: »Stvorili smo Italiju. Sad moramo stvoriti Talijane.«

No kakvi god bili njihovi programi i narav, pokreti koji su zastupali nacionalnu ideju rasli su i množili se. Oni često — pa čak i u pravilu — nisu izgledali onako kao što nacionalni programi obično izgledaju od početka dvadesetog stoljeća, tj. nisu nužno tražili potpuno nezavisnu, teritorijalno i lingvistički homogenu, svjetovnu — a eventualno i parlamentarnu — državu za svaki narod.* No svi su težili nekim manje ili više ambicioznim političkim promjenama, i upravo to ih je činilo nacionalističkim. Na njih ćemo se sada osvrnuti čuvajući se anakronizma kao i iskušenja da pomiješamo ideje najvatrenijih nacionalističkih vođa s onima koje su stvarno zastupali njihovi sljedbenici.

Ne smijemo zanemariti ni bitnu razliku između starih i novih nacionalizama, pri čemu prvoj grupi pripadaju ne samo historijske nacije koje u razdoblju između 1848. i 1875. još nisu imale vlastite države, već i one koje su ih odavno imale. Koliko su se Britanci osjećali Britancima? Ne baš mnogo, iako u ovom razdoblju još nije bilo velških ni škotskih pokreta za autonomiju. Postojao je engleski nacionalizam, no u njemu nisu sudjelovali manji narodi s Otoka. Engleski emigranti u SAD bili su ponosni na svoju naciju te stoga neskloni da postanu američki građani, dok kod velških i škotskih emigranata nije bilo takve lojalnosti. Oni su mogli ostati Velšani i Škoti s američkim kao i s britanskim državljanstvom, te su se slobodno naturalizirali.

* Ekstreman primjer takvih zahtjeva pruža cionizam, čiji zastupnici traže zauzimanje teritorija, izmišljanje jezika i stvaranje političkih struktura za narod čije se historijsko jedinstvo sastoji isključivo u pripadanju istoj religiji.

Kako su se osjećali Francuzi, pripadnici *la grande nation*? Ne znamo, no statistike o pokušajima dezertiranja iz vremena nešto prije od ovog kojim se bavimo navode na pomisao da se u nekim krajevima na zapadu i sjeveru Francuske (da ne spominjemo poseban slučaj Korzikanaca) vojna obaveza smatrala prije neugodnom prisilom nego nacionalnom dužnošću francuskog građanina. Nijemci su, kao što znamo, imali različita shvaćanja o veličini, prirodi i strukturi buduće ujedinjene Njemačke države, no koliko ih je uopće marilo za ujedinjenje? Po svemu sudeći njemački seljaci nisu marili za nj čak ni u revoluciji 1848. kada je nacionalno pitanje dominiralo političkim životom. Takvo je bilo stanje u zemljama čiji je masovni nacionalizam i patriotizam teško osporavati; no one očigledno nisu bile ni jedinstvene ni homogene.

Ostale nacije, a posebno one u nastajanju, bile su sredinom 19. stoljeća jedinstvene samo u mitovima i propagandi. Njihovi nacionalni pokreti postajali su u većoj mjeri politični nakon sentimentalne i folklorističke faze; pojavljivale su se veće ili manje grupe ljudi odanih nacionalnoj ideji koji su objavljivali novine za cijelu naciju i druge slične publikacije, organizirali nacionalna udruženja, pokušavali osnovati obrazovne i kulturne institucije te sudjelovali u političkom životu. No takvim je pokretima na ovom stupnju razvoja uglavnom nedostajala ozbiljnija masovna podrška stanovništva. Njihovi nosioci bili su pretežno srednji slojevi, između masa i lokalne buržoazije i aristokracije (ako je uopće postojala), a obično su im pripadali obrazovani ljudi: učitelji, niže svećenstvo, dio gradskih trgovaca i obrtnika, te oni koji su se uzdigli najviše što je bilo moguće sinovima podređenog seljačkog stanovništva u hijerarhijskom društvu. Napokon, studenti s nekoliko nacionalno obojenih sveučilišta i visokih škola postajali su aktivni borci pokreta. Naravno, kada se radilo o »historijskim nacijama«, kojima je za stvaranje vlastite države bilo potrebno malo što osim uklanjanja strane vlasti, njihove su lokalne elite — plemstvo u Mađarskoj i Poljskoj, srednja klasa u Norveškoj — brže stvarale politički okvir pokretu, a ponekad i širu bazu (v. *Doba revolucije*, 7. poglavlje). Ova faza nacionalnih pokreta uglavnom završava između 1848. i 60-ih godina 19. stoljeća u sjevernoj, zapadnoj i srednjoj Evropi, ali je kod mnogih malih baltičkih i slavenskih naroda u to doba ona tek počinjala.

Iz shvatljivih razloga najtradicionalniji, najzaostaliji i najsiromašniji dijelovi stanovništva posljednji su se uključivali u takve pokrete; radnici, posluga i seljaci išli su stazom koju je prokrčila obrazovana elita. Faza masovnog nacionalizma, koji se obično stvarao pod utjecajem organizacija liberalno-de-mokratskih srednjih slojeva — osim ako bi ih zamijenile nezavisne radničke i socijalističke stranke — bila je donekle povezana s ekonomskim i političkim razvojem. Ova faza u češkim je zemljama započela revolucijom 1848, povukla se u doba apsolutizma 50-ih godina, ali je uvelike došla do izražaja tokom 60-ih godina, koje obilježava brz ekonomski razvoj te povoljnije političke okolnosti. Domaća, češka buržoazija dovoljno se obogatila da bi mogla osnovati pravu češku banku, pa čak i tako skupe ustanove poput Narodnog kazališta u Pragu (privremeno otvoreno 1862). I što je u ovom kontekstu značajnije, masovne kulturne organizacije poput gimnastičkih klubova *Sokol* brzo su se širile, a političke su se borbe nakon austro-ugarske Nagodbe vodile mnogobrojnim masovnim zborovima na otvorenom — procjenjuje se da je 1868—71. na oko 140 takvih zborova sudjelovalo više od milijun i po ljudi⁸ — u kojima se slučajno ogleda i novost i kulturni internacionalizam masovnih nacionalnih pokreta. U nedostatku naziva za takve aktivnosti česi su najprije posudili imenicu »meeting« iz irskog pokreta koji su željeli oponašati.* Uskoro se

našlo odgovarajuće tradicionalno ime za takve sastanke, koje potječe iz husitskog 15. stoljeća koje je, prirodno, služilo kao uzor borbenom češkom pokretu, »tabor«; taj su naziv pak, usvojili slovenski nacionalisti premda s husiti-ma nisu imali nikakve veze.

Ova vrsta masovnog nacionalizma bila je nova i uvelike se razlikovala od nacionalizma elite ili srednje klase kakav je bio tipičan za talijanski i njemački nacionalni pokret. No već je odavno postojao još jedan oblik masovnog nacionalizma: u većoj mjeri tradicionalan, ali ujedno i revolucionarniji i nezavisan od lokalnih srednjih slojeva, možda već zato što ovi nisu imali veće ekonomsko i političko značenje. No možemo li pobune seljaka i brđana protiv strane vlasti nazvati nacionalnim kad je njihovo jedinstvo potjecalo iz svijesti o potlačenosti, ksenofobije i vezanosti uz tradiciju, vjeru i nejasan osjećaj etničkog identiteta? Možemo ih smatrati nacionalnim samo ako su bili povezani s modernim nacionalnim pokretima. Može se raspravljati da li je to bio slučaj u jugoistočnoj Evropi gdje su takve pobune razorile dobar dio Turskog Carstva, pogotovo tokom 70-ih godina 19. stoljeća (Bosna, Bugarska), premda je neosporno da su iz njih proizašle nezavisne države (Rumunjska, Bugarska) koje su za sebe tvrdile da su nacionalne. U najboljem slučaju možemo govoriti o protonacionalizmu, kao među Rumunjima koji su bili svjesni da se njihov jezik razlikuje od onih kojima su govorili Slaveni, Mađari i Nijemci oko njih, ili među Slavenima koji su bili svjesni nekog slavenstva; političari i intelektualci pokušali su tokom razdoblja kojim se bavimo razviti taj osjećaj pripadnosti u ideologiju panslavizma.** No vjerojatno je u ovom razdoblju i ona dobrim dijelom proizlazila iz osjećaja solidarnosti pravoslavnih kršćana s velikim pravoslavnim Ruskim Carstvom.

No jedan takav pokret nesumnjivo je bio nacionalan: irski. Irsko republikansko bratstvo (»Fenijanci«) i njegova, još uvijek aktivna. Irska republikanska armija, potekli su od tajnih revolucionarnih bratstava iz razdoblja koje je prethodilo 1848. i nadživjeli su sve organizacije sličnog tipa. Masovna podrška sela irskim nacionalnim političarima nije sama po sebi bila nova. Situacija u toj zemlji, u kojoj su se protiv irskog katoličkog seljaštva udružili strana vlast, siromaštvo i sloj zemljoposjednika, uglavnom Engleza i protestanata, bila je takva da je i najmanje politične ljude činila političnima. U prvoj polovini 19. stoljeća vode ovog masovnog pokreta dolazili su iz (male) irske srednje klase, a njihova je težnja — u kojoj ih je podržavala jedina djelotvorna nacionalna organizacija, crkva — bila da ostvare umjerenu nagodbu s Englezima. Novost u vezi s Fenijancima koji su se pojavili krajem 50-ih godina 19. stoljeća bila je u potpunoj neovisnosti o umjerenoj srednjoj klasi; njima su podršku pružale pučke mase, pa i usprkos neprijateljstvu koje je prema Fenijancima gajila crkva, dio seljaštva. Oni su, također, prvi iznijeli program potpune nezavisnosti od Engleske, nezavisnosti koju treba ostvariti oružanom pobunom. Usprkos imenu koje potječe iz herojske mitologije stare Irske, njihova je ideologija bila sasvim netradicionalna, premda njihov svjetovni, ponekad

* Riječ »meeting« kao naziv za masovne zborove radničke klase primijenili su i Francuzi i Španjolci, no oni su je vjerojatno preuzeli iz engleskog.

** Panslavizam se obraćao konzervativnim carskim političarima u Rusiji kojima je pružao mogućnost za proširenje ruskog utjecaja, kao i manjim slavenskim narodima Habsburškog Carstva kojima je nudio moćnog saveznika te svojevrsnu nadu da će jednom od njih nastati prava velika nacija umjesto niza malih koje, činilo se, nisu sposobne za život. (Revolucionarni i demokratski panslavizam anarhista Bakunina možemo zanemariti kao utopijski.). Stoga se ideologiji panslavizma snažno suprotstavljala ljevica, smatrajući Rusiju glavnim uporištem međunarodne reakcije.

čak i antiklerikalni nacionalizam nije mogao sakriti činjenicu da je za mase fenijanskih Iraca kriterij nacionalnosti bio (još uvijek jest) pripadnost katoličkoj crkvi. Oni su se u potpunosti posvetili stvaranju Irske Republike oružanom borbom, a nisu imali nikakav socijalni niti ekonomski program, pa čak ni takav koji bi se odnosio na unutrašnju politiku uopće. Herojska legenda o Fenijancima kao pobunjenicima i mučenicima ostala je do danas dovoljno jaka da bi ometala one koji su takav program željeli stvoriti. Republikanska tradicija preživjela je do 70-ih godina 20. stoljeća, oživjela u ulsterskom građanskom ratu, u »privremenoj« IRA-i. Spremnost Fenijanaca da se povezu sa socijalistima, niti spremnost ovih da priznaju revolucionarni karakter Fenijancima, ne treba da nam stvaraju iluzije u vezi s ovim pitanjem.*

No ne smijemo ni potcijeniti novost i historijsko značenje pokreta koji je uživao financijsku podršku mase irskih radnika koje su glad i mržnja prema Engleskoj otjerale u SAD, pokreta čiji su borci bili irski radnici emigranti u Americi i Engleskoj — u području što je danas Irska Republika jedva da je bilo industrijskih radnika — te mladi seljaci i poljoprivredni radnici u starim uporištima irskog »agrarnog terorizma«, ne smijemo umanjivati značaj pokreta kojemu su pripadali ljudi iz spomenutih slojeva kao i najsiromašniji gradski nemanuelni radnici, a čiji su vođe svoje živote posvetili pobuni. Fenijanski pokret naviješta revolucionarne nacionalne pokrete nerazvijenih zemalja u dvadesetom stoljeću. Irskom je pokretu nedostajala jezgra koju bi sačinjavala neka socijalistička radnička organizacija ili možda tek inspiracija socijalističkom ideologijom koja je u našem stoljeću pokretima za nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj dala izuzetnu snagu. Socijalističkog pokreta u Irskoj nije bilo, kao ni socijalističkih organizacija, a Fenijanci koji su bili i socijalni revolucionari, posebno Michael Davitt (1846—1906), uspjeli su jedino kroz *Land League* (Zemljišno udruženje) eksplicitnom učiniti uvijek prisutnu povezanost masovnog nacionalizma i masovnog agrarnog nezadovoljstva; no i u tome su uspjeli tek krajem razdoblja kojim se bavimo, za vrijeme velike agrarne depresije krajem 70-ih i tokom 80-ih godina 19. stoljeća. Fenijanski masovni nacionalizam djelovao je u doba pobjede liberalizma; mogao je jedino odbaciti Englesku i tražiti potpunu nezavisnost za jedan potlačen narod nadajući se da će se time nekako riješiti svi problemi siromaštva i eksploatacije. No fenijanski pokret čak ni u tome nije uspio. Usprkos požrtvovnosti i heroizmu Fenijanaca, njihove rasute pobune (1867) i invazije (npr. na Kanadu iz SAD) bile su loše vođene, a njihovi su dramatični *coups* (udari) donosili, kao što je uobičajeno kad su takve operacije u pitanju, malo što osim kratkotrajne reklame, i to ponekad loše. Fenijanci su stvorili silu koja će kasnije osvojiti nezavisnost za veći dio katoličke Irske ali, budući da nisu stvorili ništa drugo, budućnost te Irske prepuštena je umjerenom srednjoj klasi, bogatim farmerima i trgovcima iz malih gradova u nevelikoj agrarnoj zemlji.

Premda je irski slučaj još uvijek bio jedinstven, ne može se poricati da je u razdoblju kojim se bavimo nacionalizam sve više postajao masovna snaga, barem u zemljama u kojima žive bijelci. Iako je ideja iz *Komunističkog manifesta* da »radnici nemaju domovine« bila manje nerealna no što se obično pretpostavlja, među radnicima se ona širila *pari passu* s političkom svijesću, već zato što je sama revolucionarna tradicija bila nacionalna (kao u Francuskoj) i jer su vođe i ideolozi novog radničkog pokreta i sami bili uvučeni u nacionalno pitanje (kao posvuda 1848). U praksi alternativa nacionalnoj političkoj

* Marx ih je snažno podržavao i dopisivao se s fenijanskim vođama.

svijesti nije bio internacionalizam radničke klase, već subpolitička svijest koja je djelovala u mnogo manjim okvirima no što ih pruža nacionalna država. Malo je bilo ljudi na političkoj ljevici koji su mogli svjesno birati između lojalnosti naciji i lojalnosti nekom nadnacionalnom pokretu kakav je proleterski. Internacionalizam ljevice u praksi je značio solidarnost i pružanje podrške pripadnicima druge nacije koji su se borili za iste ciljeve te spremnost političkih izbjeglica da se u ma kojoj zemlji uključe u borbu. No takvi stavovi nisu bili nespojivi sa strastvenim nacionalnim uvjerenjem, o čemu svjedoče primjeri Garibaldija, Clusereta iz Pariške komune (on je pomagao Fenijance u Americi) i brojnih poljskih boraca.

Internationalizam je također mogao značiti otpor prema nacionalnim interesima kako su ih shvaćale vlasti i slični. Pa ipak, njemački i francuski socijalisti koji su 1870. zajedno protestirali protiv »bratoubilačkog« francusko-pruskog rata nisu bili protivnici nacionalizma kakav je *njima* odgovarao. Pariška komuna imala je podršku pariškog jakobinskog patriotizma koliko i onih koje su privukle parole o socijalnoj emancipaciji, a njemački su se marksistički socijalni demokrati, pristalice Liebknechta i Bebela, obraćali radikalno-demokratskom nacionalizmu koji potječe iz 1848, te je bio u sukobu s pruskim nacionalnim programom. Njemačkim radnicima više je smetala reakcionarna vlast nego njemački patriotizam; a jedan od najneprihvatljivijih stavova te vlasti ogledao se u tome što je nazivala socijaldemokrate *vaterlandlose Gesellen* (kalfé bez domovine) i time im ne samo osporavala pravo da budu ne samo radnici već i dobri Nijemci. Napokon, naravno, bilo je gotovo nemoguće da politička svijest ne bude na ovaj ili onaj način nacionalno određena. Proletarijat je, kao i buržoazija, samo teorijski postojao kao međunarodna pojava. Stvarno, on je bio tek skup grupa koje su se uvelike razlikovale; svakoj grupi obilježja je davala određena nacionalna država ili etničko-lingvistička pripadnost: postojao je britanski ili francuski proletarijat ili, u višenacionalnim državama, npr. njemački, mađarski ili slavenski. A budući da su se u ideologiji onih koji su stvarali institucije i vladali građanskim društvom država i nacija poklapale, voditi politiku u okvirima države značilo je voditi i nacionalnu politiku.

III.

Pa ipak, koliko god su bili snažni nacionalni osjećaji i odanost naciji (kad bi se ona pretvorila u državu ili država u naciju), ipak pojam nacije nije nastao spontano već umjetno. Nije imao presedana u povijesti, premda je utjelovljavao i neka svojstva po kojima su se vrlo davno izvjesne grupe ljudi razlikovale od stranaca. No naciju je zapravo tek trebalo stvoriti. Stoga su ključno značenje imale organizacije koje su mogle *nametnuti* nacionalno jedinstvo, tj. u prvom redu različite državne institucije poput onih vezanih uz obrazovanje, zapošljavanje i (u zemljama u kojima je postojala vojna obaveza) služenje vojnog roka.* U razdoblju kojim se bavimo obrazovni sistem razvijenih zemalja bitno se širio na svim razinama. Broj studenata na sveučilištima ostao je neobično skroman prema modernim mjerilima. Ako izuzmemo studente teologije, Njemačka je krajem 70-ih godina imala najveći broj studenata, tj. gotovo sedamdeset tisuća, slijedile su Italija i Francuska — u svakoj ih je bilo između devet i deset tisuća, te Austrija s nekih osam tisuća.⁹ Broj studenata

* Vojna obaveza postojala je u Francuskoj, Njemačkoj, Italiji, Belgiji i Austro-Ugarskoj.

nije u većoj mjeri rastao osim pod pritiskom nacionalista i u SAD, gdje su se širile institucije namijenjene visokom obrazovanju.* Srednje obrazovanje širilo se usporedo s rastom srednje klase, premda su institucije koje su se njima bavile uglavnom ostajale elitne (kao i viši sloj buržoazije kojemu su bile namijenjene), osim, ponovno, u SAD gdje je počelo razdoblje demokratskog trijumfa javnih »visokih« škola (*high school*). (Godine 1850. bilo ih je u čitavoj zemlji tek stotinjak.) U Francuskoj je 1842. srednjoškolsko obrazovanje stekao jedan stanovnik od trideset dva, a 1864. jedan od dvadeset. No njihov je udio (početkom 60-ih godina srednje je škole završavalo oko pet i po tisuća učenika godišnje) među regrutima bio vrlo malen, tek jedan na pedeset pet ili šezdeset; no i taj je omjer bio bolji nego onaj iz 40-ih godina, kad ih je bilo samo jedan na devedeset tri.¹⁰ Većina zemalja bila je negdje između posve predobrazovne i posve restriktivne Britanije u kojoj se školovalo 25 000 dječaka u 225 privatnih ustanova, pogrešno nazivanih »javnim školama« i Njemačke, gladne znanja, u čijim se gimnazijama 80-ih godina 19. stoljeća školovalo možda već četvrt milijuna učenika.

No najveći napredak odvijao se u osnovnim školama, čija je svrha prema općem shvaćanju bila ne samo u tome da podučavaju osnovnoj pismenosti i aritmetici već, što je možda važnije, da nametnu određene vrijednosti, cijenjene u društvu (moral, patriotizam itd). Ovo područje obrazovanja svjetovne su vlasti prije zanemarivale, a njihov rast usko je povezan s prodorom masa u politiku; o tome svjedoči osnivanje državnog sistema osnovnih škola u Britaniji tri godine nakon reforme 1867. i veliko širenje osnovnih škola u prvom desetljeću francuske Treće republike. Napredak je bio zaista upečatljiv: između 1840. i 80-ih godina 19. stoljeća stanovništvo Evrope poraslo je za 33 posto, a broj djece koja su pohađala škole za 145 posto. Čak i u Pruskoj, koja je imala dobar obrazovni sistem, između 1843. i 1871. broj osnovnih škola povećao se za više od 50 posto. No najveći rast osnovnog obrazovanja u ovom razdoblju zabilježen je u Italiji: 460 posto, a uzrok takvom porastu nije bio samo u zaostalosti na tom području. U prvih petnaest godina nakon ujedinjenja broj djece u osnovnim školama se udvostručio.

Zapravo, za nove nacionalne države ove su institucije imale ključno značenje jer je samo putem njih nacionalni jezik (koji je obično stvoren prije naporima pojedinaca) bilo moguće učiniti jezikom kojim se služi narod, barem u neke svrhe.** Zbog toga je borbenim nacionalnim pokretima također bilo važno da dobiju kulturnu autonomiju, tj. kontrolu nad bitnim dijelom državnih institucija kako bi mogli u škole i upravu uvesti vlastiti jezik. To pitanje nije se odnosilo na nepismene, koji su ionako naučili svoj materinski dijalekt, niti na manjinske narode, koji su *en bloc* prihvaćali jezik vladajuće klase. Evropski Židovi zadovoljavali su se time da zadrže svoj jezik — vidish (jidiš) proistekao iz srednjovjekovnog njemačkog i ladina, čije je porijeklo u srednjovjekovnom španjolskom — kao *Mame-Loschen* (materinski jezik) za domaću upotrebu, a s inovjernim susjedima govorili su njihovim jezikom. Ako bi, pak, postali buržui, napuštali su stari jezik i usvajali onaj kojim se služila aristokracija i srednja klasa oko njih, tj. engleski, francuski, poljski, ruski, mađarski, no najviše njemački.* No Židovi u ovom razdoblju nisu

*Od osamnaest novih sveučilišta osnovanih između 1849. i 1875. devet ih je bilo u prekomorskim krajevima (pet u SAD, dva u Australiji, jedno u Alžiru i jedno u Tokiju), pet ih je bilo u istočnoj Evropi (Jassy, Bukurešt, Odesa, Zagreb i Czernowitz). Dva skromna nova sveučilišta osnovana su u Britaniji.

** Masovni mediji — tj. na tom stupnju tehnološkog razvoja štampa — mogli su se pojaviti tek kad je stvorena masovna pismena publika.

bili nacionalisti, a njihovo nedovoljno pridavanje značenja nacionalnom jeziku, kao i nedostatak nacionalnog teritorija, potakli su sumnje o tome mogu li oni uopće biti nacija. S druge strane, pitanje jezika bilo je od životne važnosti za srednju klasu i obrazovanu elitu koja se pojavljivala kod zaostalih i potči-njenih naroda. Ti su slojevi naročito bolno osjećali koliko je govornicima »službenog« jezika lakše doći do važnih i uglednih službi; to su osjećali čak i kad im je vlastiti prinudni bilingvizam (kao kod Čeha) davao prednost pred Nijemcima u Češkoj koji su govorili samo jedan jezik. Zašto bi Hrvat koji želi postati oficir austrijske mornarice morao učiti talijanski kojim je govorila tek manjina u Habsburškom Carstvu?

Takvi su osjećaji imali više odjeka kako su se stvarale nacionalne države, povećavao broj javnih službi i profesija koje donosi napredna civilizacija, kako se širilo opće školsko obrazovanje, a najviše zbog urbanizacije koja je zahvatila seljačke narode. Jer namećući neki jezik, škole i institucije, nametale su i određenu kulturu i nacionalnost. U nacionalno homogenim područjima to nije bilo važno: austrijski ustav iz 1867. odobrava služenje »jezikom pokrajine« u osnovnom obrazovanju. Ali zašto bi Slovenci ili Česi koji dolaze u dotad njemačke gradove bili prisiljeni da, ako žele postati pismeni, postanu Nijemci? Oni su tražili pravo na vlastite škole čak i tamo gdje su bili manjine. I zašto bi se Česi i Slovenci u Pragu ili Ljubljani, gradovima u kojima su Nijemci nekoć bili većina, ali su se s vremenom pretvorili u neznatnu manjinu, morali služiti stranim izrazima u imenovanju ulica i gradskih propisa? Politička situacija u austrijskom dijelu Habsburškog Carstva bila je suviše složena da vlasti ne bi morale misliti multinacionalno. No što ako su se u drugim dijelovima Austro-Ugarske vlasti služile osnovnim obrazovanjem, tim najmoćnijim sredstvom za stvaranje nacije, da bi sistematski provodile mađarizaciju, germanizaciju ili talijanizaciju? Paradoks nacionalizma bio je u tome što je nacija u stvaranju automatski izazivala protunacionalizam onih koje je prisiljavala da biraju između asimilacije i podređenosti.

Doba liberalizma nije shvatilo ovaj paradoks. Štoviše, ono nije razumjelo sam princip nacionalnosti koji je odobravalo, čijim se oličenjem smatralo i koji je u određenim slučajevima aktivno podržavalo. Suvremeni promatrači su nesumnjivo bili u pravu kad su pretpostavljali da nacije i nacionalizmi još nisu posve uobličeni, te da su uvelike podložni utjecajima. Američka nacija, naprimjer, zasnivala se na pretpostavci da će se milijuni Evropljana koji su prelazili Atlantik lako i brzo odreći svake političke lojalnosti domovini, kao i zahtjeva da njihov jezik i kultura dobiju službeni status. SAD (kao i Brazil ili Argentina) nisu težile da postanu multinacionalne države, već da sve doseljenike uključe u vlastitu naciju. U razdoblju kojim se bavimo to se i dogodilo, premda zajednice imigranata nisu izgubile identitet u »talionici« novog svijeta; njihovi su pripadnici ostali Irci, Nijemci, Švedani, Talijani itd., što su ponekad ponosno i svjesno isticali. Zajednice emigranata mogle su predstavljati značajne nacionalne snage u svojim matičnim zemljama, poput američkih Iraca u irskoj politici; no u SAD one su imale neke važnosti samo za kandidate u gradskim izborima. Nijemci su u Pragu samim svojim postojanjem izazivali dalekosežne političke probleme za Habsburško Carstvo; Nijemci u Cincinnatiju ili Mihvaukeju nisu bili problem za SAD.

* Od sredine 19. stoljeća razvio se pokret kojemu je cilj bio da od jidiša i ladina stvori standardne književne jezike. Kasnije su ga preuzeli židovski revolucionarni (marksistički) pokreti, ali ne i židovski nacionalisti(cionisti).

U ovom se razdoblju, dakle, još činilo da se nacionalizam uklapa u okvire buržoaskog liberalizma, te da se njime može upravljati u tim okvirima. Vjerovalo se da će svijet nacija biti liberalan svijet, da će se liberalni svijet sastojati od nacija. Budućnost će pokazati da odnos liberalizma i nacionalizma nije tako jednostavan.

SNAGE DEMOKRACIJE

»Buržoazija bi morala znati da su se u Drugom carstvu pored nje razvile i demokratske snage. Ona će uvidjeti da su ove snage... toliko ojačale da bi bilo ludo obnoviti rat protiv njih.«

Henri Allain Targe, 1868¹

»Budući da je razvoj demokracije posljedica općeg društvenog razvoja, napredno društvo u kojemu se politička moć dijeli na veći broj ljudi, istodobno štiti Državu od demokratskih krajnosti. Ukoliko bi ove negdje privremeno prevladale, bit će ubrzo ugušene.«

Sir T. Erskine May, 1877²

I.

Nacionalizam je bio jedna historijska snaga koju su vlade priznavale, a demokracija, tj. sve veća uloga običnog čovjeka u državnim poslovima, druga. One su bile istovjetne ondje gdje su nacionalni pokreti u ovom razdoblju postali masovni pokreti, te su radikalne nacionalne vođe uglavnom pretpostavljale da su nacionalni i demokratski pokreti identični. Međutim, u praksi su, kao što smo vidjeli, široki slojevi, poput seljaštva, ostali izvan utjecaja nacionalnih pokreta čak i u zemljama u kojima su imali određenu ulogu u političkom životu, dok su drugi, naročito nova radnička klasa, slijedili pokrete koji su, barem u teoriji, zajedničke međunarodne klasne ciljeve pretpostavljali nacionalnim interesima. U svakom slučaju sa stajališta vladajućih klasa nije bilo važno što mase vjeruju, već da njihova uvjerenja imaju političke važnosti. Mase su, po definiciji, bile brojne, neuke i opasne; opasne upravo zbog neukima svojstvene sklonosti da vjeruju svojim očima, koje su im govorile da vladari suviše malo pažnje obraćaju njihovoj bijedi, opasne i zbog jednostavne logike koja ih je vodila zaključke da bi vlada trebala služiti u prvom redu njihovim interesima jer predstavljaju većinu stanovništva.

U razvijenim i industrijaliziranim zemljama Zapada postalo je jasno da će prije ili kasnije politički sistem morati otvoriti prostor za obične ljude. Postalo je također jasno da liberalizam, osnovna ideologija buržoaskog svijeta, nema teorijske obrane protiv ovakvog razvoja. Liberalizmu svojstven oblik političke organizacije bila je predstavnička uprava kroz birane skupštine koje nisu predstavljale (kao u feudalnim državama) pojedine društvene interese ili zasebne zajednice, već skupine pojedinaca jednakog zakonskog statusa. Vlastiti interesi, opreznost ili čak svojevrsan zdravi razum mogli su one na vrhu dovesti do zaključka da nisu svi ljudi jednako sposobni da odlučuju o

velikim pitanjima upravljanja državom; nepismeni su manje sposobni od onih s diplomom sveučilišta, praznovjerni od prosvijećenih, bespomoćni siromasi manje su prikladni da upravljaju no oni koji su akumulacijom svojine dokazali da su sposobni za racionalno ponašanje. Međutim, ti su argumenti, osim toga što nisu bili ni najmanje uvjerljivi za one na dnu društvene ljestvice, osim za najkonzervativnije, imali dvije velike slabosti. Zakonska jednakost nije mogla pretpostavljati takve razlike. No što je bilo još važnije, ove je razlike bilo sve teže odrediti u praksi, jer su društvena pokretljivost i napredak obrazovanja — obje pojave od bitne važnosti za građansko društvo — zamaglili granice između srednjih slojeva i onih ispod njih. Gdje povući graničnu liniju u velikoj i sve većoj masi pristojnih radnika i nižih srednjih slojeva koji su u velikoj mjeri usvojili vrijednosti buržoazije, kao i, ako su im sredstva dozvoljavala, njezin životni stil. U svakom slučaju, ako bi veći broj pripadnika tih slojeva bio uključen među one sposobne da upravljaju, među njima bio bi priličan broj građana koji ne odobravaju neke od ideja što ih je buržoaski liberalizam smatrao bitnim za društveni razvoj, te bi im se oštro suprotstavili. Nadalje, a to je bilo presudno, revolucije 1848. dokazale su da mase mogu prodrijeti u zatvoreni krug upravljača, te da sam napredak industrijskog društva uvećava pritisak mase čak i u nerevolucionarnim razdobljima.

Pedesete godine 19. stoljeća donijele su većini upravljača predah. U Evropi nisu morali ozbiljno brinuti o takvim problemima više od deset godina. Ipak, postojala je jedna zemlja u kojoj nije bilo moguće jednostavno vratiti unatrag političke i konstitucionalne satove. U Francuskoj koja je prošla već tri revolucije isključivanje masa iz politike izgledalo je kao utopijski pothvat; njima je, dakle, trebalo »upravljati«. Tzv. Drugo carstvo Louisa Napoleona (Napoleona III) postalo je svojevrsan laboratorij za modernije vođenje politike, premda njegove specifičnosti ponekad zamagljuje one oblike uprave koji naviještaju budućnost. Takvo eksperimentiranje odgovaralo je ukusu, iako možda ne i talentima zagonetne osobe koja je stajala na čelu carstva.

Napoleon III bio je izrazito slabe sreće u javnim odnosima. Protiv njega su se udružili najmoćniji polemičarski talenti njegova vremena, te bi samo pogrdle Karla Marxa i Victora Hugoa bile dovoljne da unište sjećanje na njega, ako bismo i zanemarili oštrice manjih, no svojevremeno također djelotvornih žurnalista. Nadalje, njegovi pothvati u međunarodnoj, pa čak i domaćoj politici bili su posve neuspješni. Sjećanje na Hitlera može preživjeti usprkos općoj osudi zato što se ne može poreći da je taj zastrašujući psihopat na putu prema vjerojatno neizbježnoj katastrofi imao izuzetnih uspjeha; jedan od njih ne najmanji, bila je podrška njegova naroda koju je zadržao do kraja. Napoleon III sigurno nije bio toliko izuzetan ili čak lud. Čovjek kojega su Cavour i Bismarck nadmudrili, političar koji je uživao sve slabiju podršku i prije no što mu se carstvo raspalo nakon nekoliko tjedana ratovanja, čovjek koji je »bonapartizam«, nekoć veliku političku snagu u Francuskoj, pretvorio u historijsku anegdotu, neminovno mora u povijesti zauzeti mjesto kao »mali Napoleon«. Nije čak ni dobro odglumio ulogu koju je odabrao. Taj šutljivi, mračni, no često očaravajući lik navoštenih dugih brkova, sve više izmučen bolešću, užasnut bitkama kojima je trebalo da se izgradi njegova i francuska veličina, izgledao je carski samo *ex officio*.

On je u suštini bio političar, političar tajnih obrata koji su se pokazali neuspješnima. Ipak, sudbina i osobne okolnosti odredile su ga za posve novu ulogu. Kao pretendent na Carstvo prije 1848 — premda se sumnjalo u genealogiju

po kojoj je on Bonaparte — morao je misliti na netradicionalan način. Odrastao je u svijetu nacionalnih agitatora (i sam se pridružio karbonarima) i sensimonista. Iz tih iskustava kod njega se stvorilo jako, možda i pretjerano uvjerenje o neizbježnosti takvih povijesnih sila kao što su nacionalni i demokratski pokret, te svojevrsna heterodoksija u vezi sa socijalnim problemima i političkim metodama, koja mu je kasnije dobro poslužila. Revolucija mu je pružila priliku — Francuzi su, iz različitih pobuda, izabrali ime Bonaparte na predsjednički položaj velikom većinom. Napoleonu nisu bili potrebni birači da bi ostao na vlasti, niti da bi se, nakon državnog udara 1851, proglasio carem, no da na početku nije bio izabran ne bi nikada, usprkos svojoj sposobnosti za intrige, uspio uvjeriti generale niti ikoga od moćnih i ambicioznih da ga podrže. Napoleon III je, dakle, bio prvi vladar neke velike države, osim SAD, koji je došao na vlast općim pravom glasa (za muškarce), i to nikada nije zaboravio. Nastavio se njime služiti, prvo kao plebiscitarni car, poput generala De Gaullea (budući da je birana predstavnička skupština bila sasvim beznačajna), a nakon 1860. sve više kroz uobičajene parlamentarne ustanove. Budući da je vjerovao u historijske istine svoga vremena, vjerojatno nije mislio da može odoljeti toj povijesnoj sili.

Stav Napoleona III prema izbornoj politici bio je dvojan i upravo to ga čini zanimljivim. Kao »parlamentarne« igrač je tada uobičajenu političku igru, tj. nastojao je pridobiti većinu glasova u skupštini, čiji su članovi stvarali labava i promjenjiva udruženja, nejasno određenih ideologija, koje ne smijemo poistovjetiti s modernim političkim strankama. Zato su tokom 60-ih godina 19. stoljeća preživjeli političari julske monarhije (1830—48), poput Adolphe Thiersa (1797—1877) obnovili djelovanje, a budući lučonoše Treće republike, poput Julesa Favrea (1809—1880), Julesa Ferrva (1832—1893) i Gambette (1839—1882) stekli ugled. U parlamentarnoj igri Napoleon III nije imao osobitog uspjeha, naročito kad je odlučio ublažiti oštru birokratsku kontrolu nad izborima i štampom. S druge strane, kao kandidat u izborima imao je rezervno oružje — plebiscit (ponovno nalik na generala De Gaullea, samo možda s većim uspjehom). Godine 1852. potvrdio je svoju pobjedu plebiscitom koji mu je, usprkos priličnim uljepšavanjima donio vjerojatno autentičnu pobjedu od 7,8 milijuna glasova naprama 0,24 milijuna protiv, uz dva milijuna suzdržanih; čak je i 1870, u predvečerje propasti, uspio poraznu parlamentarnu situaciju okrenuti sebi u korist plebiscitom u kojemu je dobio većinu od 7,4 naprama 1,6 milijuna glasova.

Ova narodna podrška koju je uživao nije bila politički organizirana (osim, dakako, putem birokratskih pritisaka). Za razliku od modernih narodnih vođa Napoleon III nije imao za sobom neki pokret, no to mu kao vladaru čitave države nije bilo ni potrebno. Njegovi birači nisu bili jednovrsni. On sam bio bi volio podršku progresivnih (jakobinsko-republikanskih glasača, koji su prema njemu uvijek bili nepovjerljivi, barem u gradovima) i radničke klase, čiji je društveni i politički značaj cijenio više no ortodoksne liberale. Međutim, premda su ga ponekad podupirali ugledni predstavnici ove grupe, poput anarhista Pierre-Josepha Proudhona (1809—1865), i premda je tokom 60-ih godina ozbiljno pokušavao pomiriti i pripitomiti radnički pokret u usponu (1864. legalizirao je štrajk) ipak nije uspio razbiti tradicionalnu i logičnu sklonost ove skupine prema ljevici. U praksi se, dakle, oslanjao na konzervativne snage, posebno na seljaštvo, uglavnom u zapadnim dijelovima zemlje. Za njih on je bio Napoleon, oličenje stabilne i antirevolucionarne vlasti koja ih štiti od prijetnji vlasništvu; a ako su bili katolici, birali su ga i zato što je u

Rimu branio papu. Ovo je, pak, bila uloga iz koje bi se Napoleon III zbog diplomatskih razloga rado bio izvukao, ali zbog vlastite unutrašnje politike nije mogao.

No njegova vladavina imala je i poseban značaj. Karl Marx s uobičajenom pronicljivošću piše o odnosu Napoleona III i francuskog seljaštva. »Oni (seljaci) su stoga nesposobni da istaknu svoje klasne interese u svoje sopstve-no ime, bilo putem parlamenta, bilo putem Konventa. Oni sebe ne mogu zastupati, njih mora da zastupa drugi. Njihov zastupnik ujedno mora biti njihov gospodar, autoritet nad njima, neograničena vlast koja ih štiti od ostalih klasa i koja im odozgo šalje kišu i sunce. Politički utjecaj parcelnih seljaka nalazi, dakle, svoj krajnji izraz u tome što izvršna vlast sebi potčinjava društvo.«³

Napoleon je bio ta izvršna vlast. Mnogi političari dvadesetog stoljeća — nacionalistički, populistički te, najopasniji, fašistički — ponovno će otkriti ovu vrstu odnosa koji je prvi put postojao između Napoleona III i masa »nesposobnih da same zastupaju svoje klasne interese«. Oni će otkriti također da postoje i drugi slojevi stanovništva u ovom smislu slični postrevolucionarnom francuskom seljaštvu.

Izuzevši švicarsku, čiji je revolucionarni ustav ostao na snazi, 50-ih godina 19. stoljeća nijedna druga evropska država nije funkcionirala na osnovi općeg prava glasa (za muškarce).* (Ovdje možda treba primijetiti da je u SAD, koje su se smatrale demokratskim, udio stanovništva u izborima bio manji nego u Francuskoj: 1860. Lincoln je izabran s nešto manje od 4,7 milijuna glasova, a SAD su imale otprilike jednak broj stanovnika kao Francuska.) Predstavničke skupštine, koje nisu imale stvarne moći niti utjecaja izvan Britanije, Skandinavije, Holandije, Belgije, Španjolske i Piemonta, bile su uobičajene, no njihove se članove biralo ili vrlo posredno, ili su bili predstavnici nečega nalik na stare »staleže«, ili su pak postojala manje ili više stroga ograničenja koja su se odnosila na dob i imovinsko stanje i kandidata i birača. Uz izborne skupštine ove vrste gotovo su uvijek postojali konzervativniji gornji domovi koji su ih kočili; njihovi članovi bili su imenovani ili su nasljeđivali položaj ili su postavljeni *ex officio*. Ujedinjeno Kraljevstvo, s oko milijun birača i 27,5 milijuna stanovnika, bilo je nesumnjivo manje restriktivno od npr. Belgije s oko 60 000 birača i 4,7 milijuna stanovnika, no ni jedna od ovih zemalja nije bila, ni namjeravala da bude demokratska.

Šezdesetih godina 19. stoljeća obnova masovnih pokreta bila je takva da nije bilo moguće očuvati politički život od njihova utjecaja. Krajem razdoblja kojim se bavimo u Evropi su postojala samo dva jednostavna autokratska režima, u Carskoj Rusiji i Turskoj Imperiji; s druge strane, pak, opće pravo glasa nisu uvodili samo režimi nikli iz revolucije. *Reichstag* novog Njemačkog Carstva izabran je općim pravom glasa, premda je doduše, služio pretežno kao dekoracija. Malo je država u ovom desetljeću izbjeglo većem ili manjem proširenju biračkog prava. Stoga su sada većinu vlada mučili problemi kojima se dotad bavila samo manjina zemalja u kojima je glasanje imalo stvarnog značenja — da li glasati za pojedine kandidate ili za liste, da li reorganizirati izborne okruge u socijalnom i geografskom smislu, kako odrediti prava gornjeg doma nad donjim, kao i ovlaštenja izvršne vlasti itd. Takvi problemi još su bili prilično akutni. Drugi reformni zakon u Britaniji udvostručio je broj birača, ali njihov udio u ukupnom stanovništvu još nije bio veći od osam

* Švicarski *Nationalrat* birali su muškarci stariji od dvadeset godina bez imovinskog cenzusa, no drugu komoru birali su kantoni.

postu; u tek ujedinjenom Talijanskom Kraljevstvu moglo je glasati tek jedan posto stanovnika. (U ovom razdoblju opće pravo glasa za muškarce značilo bi da u praksi glasa 20—25 posto stanovnika, ako sudimo prema izborima u Francuskoj, Njemačkoj i SAD sredinom 70-ih godina 19. stoljeća.) Ipak, situacija se mijenjala, a daljnje promjene bilo je moguće možda odgoditi, ali ne i izbjeći.

Razvoj prema predstavničkom obliku vlasti postavljao je dva različita politička problema: problem klasa i problem masa, da se poslužimo ondašnjim britanskim žargonom, tj. problem elita gornjih i srednjih slojeva i problem siromašnih koji su uglavnom ostali izvan službenog političkog života. Između njih postojao je srednji sloj — mali trgovci, obrtnici i drugi sitni buržujd, seljaci posjednici i drugi — koji su zahvaljujući svojoj imovini već barem djelomično sudjelovali u izboru predstavničkih organa. Ni stara zemljoposjednička nasljedna aristokracija ni nova buržoazija nisu bile brojčano snažne, no buržoaziji je, za razliku od aristokracije, brojčana premoć bila potrebna. Premda su pripadnici ovih klasa (barem njihovi gornji slojevi) posjedovali bogatstvo, i svojevrsnu osobnu moć i utjecaj u svojoj okolini, te su automatski postajali barem »notabli«, tj. ličnosti političkog značenja, samo su aristokrati imali ustanove u kojima su bili dobro zaštićeni od izbora: u britanskom domu lordova, u sličnim gornjim domovima ili u institucijama gdje su njihovi predstavnici manje ili više očigledno bili u većini, kao u pruskoj ili austrijskoj skupštini biranoj »glasanjem po klasama« ili u preostalim staleškim skupštinama koje su brzo nestajale. Osim toga, u monarhijama koje su još uvijek bile prevladavajući oblik države u Evropi, aristokracija je uživala sistematsku političku podršku kao klasa.

Buržoazija se, s druge strane, oslanjala na svoje bogatstvo, svoju nužnost i povijesnu sudbinu koja je nju i njezine ideje učinila osnovom moderne države u ovom razdoblju. Međutim, stvarnu joj je snagu u političkom sistemu davala sposobnost da pridobije podršku neburžoaskih slojeva koji su bili brojni i stoga značajni u izborima. Ukoliko bi joj ova podrška bila oduzeta, kao što se tokom 60-ih godina 19. stoljeća dogodilo u Švedskoj i kao što će se s usponom prave masovne politike dogoditi i drugdje, krupna je buržoazija postajala manjina nemoćna u izborima, barem kada je posrijedi državna politička scena. (U gradskom političkom životu zadržala je veće značenje.) Zbog toga je za ovu klasu bila toliko važna podrška ili barem hegemonija nad sitnom buržoazijom, radničkim slojevima i, rjeđe seljacima. Uopće uzevši, u razdoblju kojim se bavimo ta je podrška postojala. U predstavničkim političkim sistemima liberalne stranke (klasični predstavnici gradskih i industrijskih poslovnih slojeva) uglavnom su, tek s povremenim prekidima, bile na vlasti. Tako je bilo u Britaniji od 1846. do 1874, u Nizozemskoj barem dvadesetak godina nakon 1848, u Belgiji od 1857. do 1870, u Danskoj manje ili više sve do potresa koji je donio poraz u ratu 1864. U Austriji i Njemačkoj liberali su bili glavni formalni oslonac vladama od sredine 60-ih do kraja 70-ih godina 19. stoljeća.

Međutim, kako je pritisak odozdo rastao, od liberala se počelo odvajati radikalnije (progresivno, republikansko) krilo, ako već nije postojalo kao manje ili više neovisan pokret. U Skandinaviji su se seljačke stranke odvojile kao »lijeve« (*Venstre*) 1848. (u Danskoj) i tokom 60-ih godina (u Norveškoj), ili kao agrarne skupine okrenute protiv gradova (Švedska 1867). U Pruskoj (Njemačkoj) dio demokratskih radikala koji su se oslanjali na neindustrijski jugozapad nije htio slijediti buržoaske nacionalne liberale koji su se nakon 1866.

povezali s Bismarckom, a neki su bili čak skloni da se pridruže antipruskim marksističkim socijaldemokratima. U Italiji su republikanci ostali u opoziciji, dok su umjereni postali glavni oslonac novog kraljevstva. U Francuskoj buržoazija odavno više nije bila sposobna da političkim vodama plovi samo pod vlastitom ili liberalnom zastavom, te su njezini kandidati sve usijanijim parolama nastojali privući mase. Reformisti i naprednjaci ustupit će mjesto republikancima, a ovi pak radikalima i, čak u Trećoj republici, radikal-socijalistima. Iza ovih naziva krile su se generacije uglavnom sličnih bradatih, zlatoustih, a često i zlatom opskrbljenih Solona u dugačkim kaputima, ljudi koji su nakon izbornih trijumfa na lijevom krilu ubrzo postajali umjereni. Samo su u Britaniji radikali trajno ostali krilo liberalne stranke, možda zato što ondje seljaci i sitna buržoazija koji bi omogućili osamostaljenje radikalne stranke gotovo nisu ni postojali kao klasa.

Ipak, u praksi, liberali su ostajali na vlasti jer su predstavljali jedinu ekonomsku politiku za koju se vjerovalo da omogućava razvoj (»mančesterizam« kako su to zvali Nijemci), a postojalo je i gotovo opće uvjerenje da oni predstavljaju i znanost, razum, povijest i progres. U tom su smislu gotovo svi državnici i državni službenici 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća bili liberali, bez obzira na vlastite ideološke sklonosti, baš kao što danas više nitko nije liberal. Sami radikali nisu mogli ponuditi stvarnu alternativu svemu onome što su liberali predstavljali. U svakom slučaju za njih je stvaranje prave opozicije bilo, ako ne baš nemoguće, onda barem politički nezamislivo. I jedni i drugi bili su dio ljevice.

Prava opozicija liberalima, (desnica), dolazila je od onih koji su se opirali silama povijesti, nedostupni dokazima. U Evropi se malo tko nadao povratku u prošlost, poput romantičnih reakcionara iz vremena nakon 1815. Reakcionari su sada težili da zaustave ili barem uspore prijeteći progres, a taj su cilj intelektualci kakve su već imali racionalizirali potrebama desnice i ljevice za pokretom i stabilnošću, poretkom i progresom. Stoga je konzervativizam povremeno uspijevao privući one pojedince i grupe liberalne buržoazije koji su osjećali da će daljnji napredak ponovno učiniti revoluciju opasno bliskom. Konzervativne su stranke prirodno tražile podršku specifičnih skupina čiji su neposredni interesi bili u proturječnosti s vladajućom politikom liberala (npr. agrarce i protekcioniste) ili grupe koje su se liberalima suprotstavljale zbog razloga koji nisu imali nikakve veze s liberalizmom, poput belgijskih Flama-naca koji su teško podnosili valonsku buržoaziju i njezinu kulturnu dominaciju. Bez sumnje su, naročito u seoskim društvima, porodična ili lokalna suparništva bila umiješana u ideološke diobe koje su s takvim suparništvom imale malo što zajedničko. Pukovnik Aureliano Buendia u romanu Garcie Mar-queza *Sto godina samoće* podigao je prvu od svoje trideset dvije liberalne pobune u kolumbijskom zaleđu ne zato što je bio liberal — možda nije ni znao što riječ liberal znači — već zato što ga je uvrijedio lokalni službenik koji je slučajno predstavljao konzervativnu upravu. Možda postoji logički ili historijski razlog zbog kojega su sredinom viktorijanske ere engleski mesari bili uglavnom konzervativci (veza s poljoprivredom?), a mali trgovci pretežno liberali (veza s prekomorskom trgovinom?), no takav razlog još se nije našao. Možda nije ni potrebno objašnjavati porijeklo njihovih opredjeljenja toliko koliko pojavu da su dva tipa posvuda prisutnih trgovaca imala različita gledišta.

U biti konzervativizam se oslanjao na one koji su branili tradiciju, stari društveni poredak i običaje, protivući se promjenama i svemu što je bilo

novo. Zbog toga je konzervativizam bio toliko važan za službene crkve kojima je prijetilo sve ono što su zastupali liberali, a koje su još bile sposobne da pokrenu vrlo moćne sile i da prođu u samu srž buržoaske moći preko tradicionalizma i pobožnosti buržoaskih supruge i kćeri, uz pomoć crkvene kontrole nad ceremonijama rođenja, vjenčanja i smrti, te kroz velik dio obrazovnih ustanova. Kontrola nad obrazovanjem im je izmicala, a to je u nizu zemalja bio glavni uzrok političkim borbama konzervativaca i liberala.

Sve su službene crkve *ipso facto* bile konzervativne, ali je samo najveća među njima, rimokatolička crkva, izražavala otvoreno neprijateljstvo prema liberalnoj plimi. Ovo stanovište formulirao je papa Pio IX u Svllabusu (Popisu zabluda). On osuđuje, jednakom nepomirljivošću osamdeset zabluda, uključujući naturalizam (koji poriče božju volju nad ljudima i svijetom), racionalizam (tj. upotrebu razuma bez obraćanja Bogu), umjereni racionalizam (odbijanje crkvenog nadzora nad znanostima i filozofijom), indiferentizam (slobodan izbor ma koje religije ili nikakve), svjetovno obrazovanje, odvajanje crkve od države i uopće shvaćanje po kojemu bi trebalo da se »rimski papa pomiri s progresom, liberalizmom i modernom civilizacijom« (zabluda br. 80). Podjela na ljevicu i desnicu neizbježno je postala podjela na antiklerikalizam i klerikalizam; prvoj su grupi pripadali nevjernici u katoličkim zemljama, ali i — posebno u Britaniji — manjinske vjerske zajednice i nezavisne sekte izvan državne crkve* (v. 14. poglavlje).

Novost u političkom životu klasa u razdoblju kojim se bavimo bila je pojava liberalne buržoazije kao snage u manje ili više ustavnom poretku koji je nastajao zbog opadanja apsolutizma, pogotovo u Njemačkoj, Austro-Ugarskoj i Italiji, tj. u području na kojemu je živjela oko trećina evropskog stanovništva. (Nešto manje od trećine evropskog stanovništva još je uvijek živjelo u režimima u kojima liberali nisu imali takvu ulogu.) Razvoj periodične štampe — koja se izvan Britanije i SAD još uvijek obraćala gotovo isključivo buržoaskim čitaocima — dobro ilustrira promjenu: između 1862. i 1873, broj časopisa u Austriji (bez Ugarske) povećao se sa 345 na 866. Inače, liberali nisu uvodili ništa što bi se u većoj mjeri razlikovalo od nominalnih ili stvarnih izbornih skupština iz razdoblja prije 1848.

Biračko pravo bilo je uglavnom toliko ograničeno da se ne može govoriti o modernoj ili uopće ikakvoj masovnoj politici. Često su srednji slojevi poput statista na političkoj pozornici zamjenjivali narod koji je trebalo da predstavljaju. Malobrojni su slučajevi tako ekstremni kao Napulj i Palermo početkom 70-ih godina, gdje je 37,5 i 44 posto birača bilo na glasačkim listama zato što su završili neke sveučilišne studije. No i pobjeda liberala u Pruskoj 1863. čini se manje impresivnom ako se prisjetimo da je 67 posto gradskih glasača koji su izašli na izbore predstavljalo samo oko 25 posto gradskih birača, jer gotovo dvije trećine onih koji su imali glasačko pravo nisu imali volje da odu do birališta.⁴ Da li su sjajni izborni trijumfi liberala 60-ih godina 19. stoljeća u zemljama s ograničenim pravom glasa i apatičnim stanovništvom značili išta više od pobjeda manjine uglednih građana?

U Pruskoj je Bismarck mislio da ne znače ništa više, pa je konstitucionalni sukob između liberalne skupštine i monarhije (koji je izbilo 1862. zbog planova o reformi vojske) riješio tako da je vladao ne obazirući se na parlament.

* Izuzetan je bio položaj državnih crkava u zemljama gdje su služile manjinskoj vjerskoj zajednici. Holandski su se katolici našli na liberalnoj strani protiv pretežnih kalvinista, a njemački katolici, koji se nisu mogli pridružiti ni protestantskoj desnici ni liberalnoj ljevici Bismarckova carstva, osnovali su 70-ih godina posebnu »stranku centra«.

Sve dok nitko osim buržoazije nije stajao iza liberala, sve dok buržoazija nije mogla ili htjela pokrenuti neku stvarnu silu, oružanu ili političku, sve priče o Dugom parlamentu iz 1640. i skupštini staleža iz 1789. bile su isprazne.* Bismarck je shvaćao da je »buržoaska revolucija« u doslovnom smislu riječi nemoguća, jer bi stvarna revolucija mogla izbiti samo ako bi se i drugi slojevi pokrenuli, a poslovni ljudi i profesori malokad su imali želju da se sami penju na barikade. Takva shvaćanja nisu ga ipak sprečavala da primjenjuje ekonomski, pravni i ideološki program liberalne buržoazije koliko je god mogao, a da pritom ne ugrozi vladajući položaj zemljoposjedničke aristokracije u protestantskoj pruskoj monarhiji. On nije želio otjerati liberala u očajnički savez s masama, a bilo mu je i jasno da je program poput njihova nužan za modernu evropsku državu, ili se barem činilo da je neizbježan. Kao što znamo, Bismarck je postigao sjajne uspjehe u unutrašnjoj politici. Veći dio liberalne buržoazije prihvatio je situaciju u kojoj se usvaja njihov program, a uskraćuje im se politička moć — nisu imali velike mogućnosti izbora — te se od 1866. okupio u Nacionalno-liberalnoj stranci koja je do kraja razdoblja kojim se bavimo ostala temelj Bismarckove domaće politike.

Bismarck i drugi konzervativci znali su da mase ni u kojem slučaju nisu bile liberalne na način na koji su to bili gradski poslovni ljudi. Stoga su osjećali da liberalima mogu prijetiti proširenjem biračkog prava. Mogli su čak to pravo i proširiti, kao što je učinio Benjamin Disraeli 1867. i belgijski katolici 1870. u skromnijim razmjerima. Konzervativci su grijehili prepostavljajući da su mase konzervativne na isti način kao i oni. Nema sumnje, seljaci su u većem dijelu Evrope uglavnom bili tradicionalisti, spremni da podrže crkvu, kralja ili cara i hijerarhijski poredak, naročito protiv »zlih« pothvata građana, čak su i u Francuskoj stanovnici velikih područja na jugu i zapadu još u Trećoj republici glasali za zastupnike burbonske dinastije. Također nema sumnje da je bilo mnogo ljudi, a među njima i radnika, čije je političko ponašanje bilo usmjereno u prvom redu poštovanjem prema »boljima od njih«, kao što je istakao Walter Bagehot, teoretičar bezopasne demokracije, nakon reforme 1867. No kada su mase jednom stupile na političku scenu neizbježno su prije ili kasnije polagale prava na stvarnu ulogu, a ne samo na sporedni položaj u dobro smišljenoj masovnoj sceni. I dok je bilo moguće da se konzervativci u mnogim krajevima još neko vrijeme oslanjaju na zaostalo seljaštvo, u sve većem industrijskom i urbanom sektoru gubili su oslonac. Stanovnici gradova nisu željeli klasični liberalizam, ali to nije nužno značilo da su skloni konzervativnim vlastima, pogotovo kada su ove provodile, kao što je većina činila, u suštini liberalnu ekonomsku i socijalnu politiku. To je postalo očito u razdoblju ekonomske depresije i nesigurnosti koje je uslijedilo nakon sloma liberalne ekspanzije 1873. godine.

II.

Prvi i najopasniji sloj koji je polagao prava na vlastiti identitet i ulogu u politici bio je novi proletarijat koji je kroz dvadeset godina industrijalizacije postao brojan.

* Međutim, u nekim zaostalim zemljama liberalima je, premda su bili u manjini, stvarnu moć davalo liberalno plemstvo čija je moć na vlastitim posjedima uglavnom izmicala kontroli vlasti, ili oficiri spremni da izvedu državni ured u korist liberala. Takvi državni udari dogodili su se u nekoliko zemalja na Pirenejskom poluotoku.

Nakon propasti revolucije 1848. i tokom desetljeća ekonomske ekspanzije koje je uslijedilo radnički pokret nije bio toliko razoren koliko obezglavljen. Razni teoretičari nove socijalne budućnosti, koji su nemir 40-ih godina pretvorili u »sablant komunizma« i dali proletarijatu alternativnu političku perspektivu koja nije bila ni konzervativna, ni liberalna, ni radikalna, bili su u zatvoru, kao Auguste Blanqui, u progonstvu kao Karl Mara i Louis Blanc, zaboravljeni, poput Constantina Pecqueura (1801—1887), ili su ih pogodile sve tri spomenute nesreće kao Etiennea Cabeta. Neki su se čak pomirili s novim režimom kao P. J. Proudhon s Napoleonom III. Doba nije bilo sklono onima koji su vjerovali u skorbu propast kapitalizma. Mara i Engels koji su se nadali da će revolucija oživjeti godinu ili dvije nakon 1849, a zatim se pouzdali u slijedeću veću ekonomsku krizu (1857), prepustili su se dugom iščekivanju. Vjerojatno je pretjerano tvrditi da je socijalizam potpuno izumro, čak i ako je u pitanju Britanija, gdje je tokom 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća sve domaće socijaliste bilo moguće udobno smjestiti u jednu neveliku dvoranu, možda možemo reći da je 1860. bilo malo socijalista koji to već nisu bili 1848. Mi možemo biti zahvalni ovom razdoblju prisilne izolacije od političkog života, koje je omogućilo Karlu Marau da razradi svoje teorije i postavi osnove za *Kapital*, ali on sam nije bio zadovoljan takvim mirovanjem. U međuvremenu su političke organizacije radničke klase propale, kao Savez komunista 1852, ili postepeno postale beznačajne, poput britanskog čartizma.

Međutim, na skromnijem nivou ekonomske borbe i samoobrane, radničke organizacije su i dalje postojale i mogle su samo rasti. To se događalo usprkos činjenici da su, uz značajno mada djelomično izuzeće Britanije, strukovna udruženja i štrajkovi bili službeno zabranjeni gotovo posvuda u Evropi, premda su se »prijateljska društva« (društva za uzajamnu pomoć) i koope-rative — na kontinentu uglavnom proizvodne, u Britaniji trgovačke — smatrala prihvatljivima. Ne može se reći da su takve organizacije posebno cvjetale: u Italiji (1862) društva za uzajamnu pomoć u Piemontu, gdje su bila najjača, imala su u prosjeku nešto manje od pedeset članova.⁵ Strukovni savezi radnika stvarno su značenije imali samo u Britaniji, Australiji i — prilično neobično — SAD; u posljednja dva slučaja stvarali su ih klasno svjesni i organizirani britanski imigranti.

U Britaniji su se održali ne samo jaki lokalni savezi kvalificiranih radnika u strojogradnji i onih koji su se bavili tradicionalnim zanimanjima, već i udruženja radnika u pamučnoj industriji, zahvaljujući jezgri koju su sačinjavali odrasli muškarci — visokokvalificirani prelci. Ovi su strukovni savezi bili manje ili više djelotvorno povezani na nacionalnom nivou, a u nekoliko slučajeva (Ujedinjeno udruženje strojara 1852, Ujedinjeno udruženje drvodjelja i stolara 1860), postojala su financijski, ako ne i strateški, koordinirana nacionalna udruženja. Tim organizacijama pripadala je manjina radnika, ali ne zanemariva, a ako se radilo o kvalificiranim radnicima, u nekim strukama i većina. One su pružale osnovu s koje bi se mogao proširiti sindikalni pokret. Strukovni savezi su možda bili još moćniji u SAD, ali nisu mogli izdržati pritisak izuzetno brze industrijalizacije potkraj stoljeća. No bili su manje moćni od onih koji su djelovali u raju organiziranog radničkog pokreta, australijskim kolonijama, gdje su građevinski radnici već 1856. izborili pravo na osmosatni radni dan, a uskoro za njima i ostali. Bez sumnje, nigdje položaj radnika nije bio povoljniji nego u toj slabo naseljenoj zemlji s dinamičnom privredom, u kojoj su 50-ih godina zlatne groznice odnosile iz proizvodnje

tisuće ljudi, podižući nadnice onima koji nisu imali dovoljno avanturističkog duha da bi krenuli u potragu za zlatom.

Osjetljivi promatrači nisu očekivali da će ta relativna beznačajnost radničkog pokreta potrajati. Doista, oko 1860. postaje jasno da se proletarijat vraća na političku scenu, kao i druge *dramatis personae* iz 1848, premda na manje buntovan način. Radnički pokret stvarao se neočekivanom brzinom, a uskoro je uslijedio i razvoj socijalističke ideologije koja će se otada poistovjećivati s tim pokretom. Ovaj proces nastajanja bio je neobična mješavina političke i ekonomske akcije, raznih vrsta radikalizma, od demokratskog do anarhističkog, klasnih sukoba, klasnih savezništava i koncesija vlada i kapitalista. No taj proces je prije svega bio *internacionalan* ne samo zato što se, kao i obnova liberalizma, odvijao istovremeno u raznim zemljama, već i zato što je njegova neodvojiva komponenta bila međunarodna solidarnost radničke klase, ili međunarodna solidarnost radikalne ljevice (nasljeđe iz razdoblja prije 1848). Pokret je organiziran u obliku Međunarodnoga radničkog udruženja, tj. Prve internacionale Karla Marxa (1864—1872). Može se raspravljati o tome koliko je istinita teza iz *Komunističkog manifesta* da »radnici nemaju domovine«; sigurno je da su organizirani i radikalni radnici u Francuskoj i Engleskoj bili patrioti na svoj način, a francuska revolucionarna tradicija izrazito nacionalna (v. 5. poglavlje). No čak i u privredi poput britanske, u kojoj su se sudionici u proizvodnji slobodno kretali, strukovni savezi i bez izrazitog ideološkog opredjeljenja mogli su ocijeniti potrebu da se poslodavci spriječe u upošljavanju »štrajkbrehera« iz inozemstva. Svim radikalima činilo se da pobjede i porazi ljevice u drugim zemljama imaju neposredan utjecaj na njihovu vlastitu situaciju. Internacionala se stvarala u Britaniji obnavljanjem pokreta za izbornu reformu i nizom kampanja za međunarodnu solidarnost — s Garibaldijem i talijanskom ljevicom, 1864, s Abrahamom Lincolnom i snagama Sjevera u američkom građanskom ratu (1861—65), s nesretnim Poljacima 1863 — sa svima za koje se, s pravom vjerovalo da pridonose snazi radničkog pokreta u njegovu najmanje političkom, sindikalnom obliku. Sami organizirani susreti radnika raznih zemalja imali su utjecaja na njihove pokrete, što je Napoleon III otkrio kada je 1862. dozvolio francuskim radnicima da pošalju veliku delegaciju u London na međunarodnu izložbu.

Internacionala, osnovana u Londonu, kojoj je na čelo ubrzo došao sposobni Karl Marx, nastala je kao neobično udruženje pojedinih liberalno-radikalnih britanskih sindikalnih vođa, ideološki nejedinstvenih, ali uglavnom izrazitije lijevo opredijeljenih francuskih sindikalista i starijih evropskih revolucionara čiji su se pogledi sve više razilazili. Njihovi ideološki sukobi konačno će uništiti Internacionalu. No budući da su se ovom temom mnogo bavili drugi historičari, nećemo se dulje na njoj zadržavati. Općenito govoreći, prvu veliku bitku »čistih« (tj. liberalnih ili liberalno-radikalnih) sindikalaca i onih s ambicioznijim težnjama za socijalnim preobražajem, dobili su socijalisti (premda se Mane trudio da Britance održi izvan kontinentalnih sukoba). Zatim su se Marxove pristaše sukobile s francuskim pobornicima Proudhonova »mutualizma«, borbenim, klasno svjesnim i antiintelektualnim zanatlijama (i pobijedili ih), a nakon toga uslijedio je sukob s anarhističkim savezom Mihajla Bakunjinina, savezom koji je bio osobito opasan jer je djelovao na posve ne-anarhičan način, putem discipliniranih tajnih organizacija, frakcija itd. (v. 9. poglavlje). Marx više nije mogao održati kontrolu nad Internacionalom, te ju je 1872. mirno uništio preselivši njezino sjedište u New York. Međutim, u to vrijeme kičma velikog radničkog okupljanja, čiji je Internacionala bila dio i

donekle koordinator, ionako je već bila slomljena. Ipak će, što će se pokazati, Marxove ideje pobijediti.

Šezdesetih godina 19. stoljeća to se nije moglo lako predvidjeti. Postojao je samo jedan marksistički, samo jedan doista socijalistički masovni radnički pokret, a taj se razvio u Njemačkoj poslije 1863. (Stvarno, ako izuzmemo promašenu Nacionalnu radničku reformističku stranku u SAD (1872) — politički produžetak ambicioznog Nacionalnog radničkog saveza (1866—1872) koji je bio povezan s IWMA* — postojao je samo jedan politički radnički pokret nacionalnih razmjera neovisan o buržoaskim i sitnoburžoaskim strankama.) Njemački radnički pokret bio je djelo Ferdinanda Lassallea (1825—1865), sjajnog agitatora koji je stradao zbog burnog privatnog života (umro je od rana zadobivenih u dvoboju zbog jedne žene), a koji je sebe smatrao Marxovim sljedbenikom, ako je uopće bio nečiji sljedbenik. Lassalleovo Opće njemačko radničko udruženje (*Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein*, 1863) službeno je bilo prije radikalno-demokratsko nego socijalističko. Njegova glavna parola bilo je opće pravo glasa, ali je bilo izrazito klasno svjesno i antiburžoasko, te organizirano kao moderna masovna partija usprkos tome što je u početku imalo skroman broj članova. U njemu raspoloženje prema Marxu nije bilo osobito srdačno jer je on podupirao suparničku organizaciju koju su vodila odanija dva njegova učenika, novinar Wilhelm Liebknecht i nadareni mladi August Bebel. Njihova organizacija, čiji je oslonac bio u srednjoj Njemačkoj, premda je službeno bila više socijalistička od Lassalleove paradoksalno je vodila politiku savezništva s (antipruskom) demokratskom ljevicom starih revolucionara iz 1848. Lassalleov pokret, koji je bio gotovo isključivo pruski, u osnovi je zastupao prusko rješenje njemačkog problema. Budući da je to rješenje nakon 1866. očigledno prevladalo, razlike u shvaćanjima o načinu ujedinjenja Njemačke prestale su biti značajne. Marksisti su (zajedno s onima koji su se odvojili od Lassalleova pokreta, smatrajući da on nema čisto proleterski karakter kakav bi trebalo da ima) 1869. stvorili Socijaldemokratsku stranku, koja se kasnije, 1875, spojila s lasalovcima (tj. kako se pokazalo, preuzela vodstvo ovog pokreta) u moćnu Njemačku socijaldemokratsku stranku (SPD). Značajna je činjenica da su oba pokreta na ovaj ili onaj način bila povezana s Marxom, koji je za njih bio (osobito nakon Lassalleove smrti) inspirativan teoretičar i *guru*. Obje organizacije odvojile su se od radikalno-liberalnog demokratskog pokreta i djelovale su kao nezavisni radnički pokreti. Obje su (kada je Bismarck 1866. dao opće pravo glasa sjevernoj Njemačkoj, a 1871. čitavoj Njemačkoj) odmah dobile masovnu podršku. Njihovi vođe birani su u parlament. U Barmenu, rodnom mjestu Friedricha Engelsa, već 1867. za socijaliste je glasalo 34 posto glasača, a 1871. 51 posto.

Premda Internacionala nije stvorila značajnije radničke partije (njemačke dvije nisu uopće s njom bile povezane), u mnogim je zemljama sudjelovala u organiziranju radnika u industriji i sindikalnom pokretu koji je sistematski podupirala barem od 1866. Koliko je stvarno to činila, nije sasvim jasno. (Internacionala se pojavila kada i prvi međunarodni val radničkih pobuna, od kojih neke poput pobune pijemonteških radnika u preradi vune 1866—1867. nisu imale nikakve veze s njom.) Međutim, takvi su se pokreti naročito od 1868. sve više priklanjali Internacionali, jer su joj njihovi vođe bili skloni ako već nisu bili i njezini aktivni članovi. (Čitav je kontinent, od Španjolske do Rusije, bio zahvaćen valom radničkih nemira i štrajkova; 1870. počeli su štraj-

* IWMA — engleska kratica za I. internacionalu (op. ur.).

kati radnici u Petrogradu. Taj val širio se Njemačkom i Francuskom 1868, Belgijom 1869 (i zadržao snagu nekoliko godina), uskoro zahvatio Austro-Ugarsku, te napokon 1871. stigao do Italije (gdje je dosegao vrhunac 1872—1874) i Španjolske. U međuvremenu, 1871—1873. štrajkački se pokret razbuktao i u Britaniji.

Nicali su novi strukovni savezi. Oni su Internacionali davali masovnu podršku. Uzmimo samo podatke iz Austrije: između 1869. i 1872. broj pristaša Internacionale u Beču narastao je s deset tisuća na trideset pet tisuća, u češkim zemljama s pet na gotovo sedamnaest tisuća, s dvije tisuće u Štajerskoj i Koruškoj na gotovo deset tisuća samo u Štajerskoj.⁶ Te brojke se ne čine velikima prema modernim mjerilima, ali one predstavljaju mnogo veće snage koje su se pokrenule — njemački su sindikati donosili odluke samo na masovnim skupovima na kojima su sudjelovali i neorganizirani radnici. Vlasti su zbog takvog razvoja događaja bile zabrinute, naročito 1871. kada je popularnost Internacionale bila na vrhuncu i kada je stvorena Pariška komuna.

Već početkom 60-ih godina vlasti i dio buržoazije postali su svjesni ovog uspona radničkog pokreta. Liberali su bili suviše privrženi ortodoksnoj *laissez-faire* privredi da bi mogli ozbiljno uzeti u obzir politiku socijalne reforme, premda su neki demokratski radikali, svjesni opasnosti u koju bi došli kad bi izgubili podršku proletarijata, bili spremni i na ovu žrtvu, a službenici i intelektualci, naročito u zemljama u kojima »mančesterizam« nikada nije sasvim pobijedio, sve su više uvidali potrebu za socijalnim promjenama. Tako je u Njemačkoj pod utjecajem sve jačeg socijalističkog pokreta 1872. grupa s neobičnim imenom »profesori socijalisti« (*Kathedersozialisten*) stvorila utjecajno Društvo za socijalnu politiku (*Verein für Sozialpolitik*), koje je zastupalo socijalnu reformu kao alternativu marksističkoj klasnoj borbi, ili, radije, kao zaštitu od nje.*

Međutim, čak i oni koji su svako javno miješanje u mehanizam slobodnog tržišta smatrali štetnim sada su bili uvjereni da je radničke organizacije i aktivnosti nužno priznati ako se žele ukrotiti. Kao što smo vidjeli, neki su demagozi, među njima Napoleon III i Benjamin Disraeli, imali istančanu svijest o izbornom potencijalu radničke klase. Šezdesetih godina evropski zakoni mijenjali su se tako da su počeli dozvoljavati, makar i ograničeno, barem neke radničke organizacije i štrajkove; ili, da budemo točniji, zakoni su u teoriji slobodnog tržišta otvarali prostor za slobodno kolektivno pogađanje radnika s poslodavcima. Ipak je zakonski položaj sindikata ostao prilično nesiguran. Samo je u Britaniji politička snaga radničke klase i njezina pokreta bila dovoljno velika — radničkoj klasi pripadala je većina stanovnika — da bi u toku nekoliko prijelaznih godina (1867—1875) u vezi sa strukovnim savezima bio stvoren potpun pravni sistem toliko povoljan za radničke organizacije da se otada periodično obnavljaju pokušaji ukidanja sloboda koje su im dodijeljene.

Očevidan cilj ovih reformi bio je da se spriječi stvaranje radničkog pokreta kao nezavisne političke, a još više revolucionarne sile. Takva politika bila je uspješna u zemljama gdje je postojao nepolitički ili liberalnoradikalni radnički pokret. Tamo gdje su radničke organizacije već bile jake, kao u Britaniji i Australiji, samostalne radničke stranke pojavit će se mnogo kasnije, a i onda će ostati u biti nesocijalističke. No, kao što smo vidjeli, u većem

* Naziv »socijalist«, za razliku od naziva »komunist«, u ovo vrijeme upotrebljavao se neodređeno za svakoga tko je zastupao državnu akciju u privredi i socijalnu reformu. Naziv je zadržao to značenje sve do općeg uspona socijalističkih radničkih pokreta 80-ih godina 19. stoljeća.

dijelu Evrope sindikalni pokret pojavio se u razdoblju djelovanja Internacionale, uglavnom pod vodstvom socijalista. S njima, a osobito s marksistima, bit će politički poistovjećen čitav radnički pokret. Tako je u Danskoj 1871. stvoreno Međunarodno radničko udruženje radi organiziranja štrajkova i proizvodnih kooperativa. Kada ga je vlada 1873. raspustila, njegovi su članovi organizirali nezavisne sindikate, od kojih će se mnogi ponovno ujediniti kasnije u »socijaldemokratsku ligu«. Tako je najznačajnije dostignuće Internacionale bilo što je učinila radnički pokret nezavisnim i socijalističkim.

S druge strane, nije ga učinila buntovnim. Usprkos strahu koji je izazivala kod vlasti, Internacionala nije planirala skoriju revoluciju. Ni sam Mara, koji nije bio manje revolucionaran nego prije, nije smatrao da za nju postoje stvarne mogućnosti. Doista, bio je izrazito oprezan u stavovima prema jedinom pokušaju da se izvede proleterska revolucija. Pariškoj komuni. Nije vjerovao da ona ima ikakve mogućnosti za uspjeh. Mislio je da Komuna u najboljem slučaju može ostvariti pogodbu s versajskom vladom. Nakon njezine neizbježne propasti Marx joj je napisao vrlo dirljiv nekrolog, no cilj tog izuzetnog pamfleta (*Građanski rat u Francuskoj*) bio je da pouči buduće revolucionare u čemu je uspio. No dok je Komuna trajala, Internacionala, tj. Mane, ostali su nijemi. Tokom 60-ih godina Mara se usmjerio prema dugoročnim ciljevima, a njegove kratkoročne ambicije ostale su skromne. On bi bio zadovoljan, barem kad se radilo o glavnim industrijaliziranim zemljama, stvaranjem nezavisnog političkog radničkog pokreta organiziranog (tamo gdje je to bilo zakonski moguće) kao masovni pokret za osvajanje političke vlasti, neovisnog o intelektualnom utjecaju liberalizma i radikalizma (uključujući jednostavni republikanizam kao i nacionalizam), kao i o nekim lijevim ideološkim strujama (anarhizmu, mutualizmu itd.) koje je, donekle opravdano, smatrao ostacima iz ranijeg razdoblja. Mara nije imao sljedbenike, osim u Njemačkoj i među nekolicinom starih emigranata. On nije očekivao slom kapitalizma, niti je smatrao buržoaski poredak neposredno ugroženim. Nadao se samo da će učiniti prve korake u organizaciji armija koje će voditi dugotrajnu borbu protiv dobro naoružanog neprijatelja.

Početak 70-ih godina činilo se da pokret nije uspio ostvariti čak ni ove skromne ciljeve. Britanski radnici ostali su pod okriljem liberala, a njihove vođe bile su suviše slabe i potkupljive da iz sada odlučujuće izborne snage kojom su raspolagali izvuku značajniji udio u parlamentu. Francuski je pokret nakon sloma Pariške komune ležao u ruševinama među kojima nije bilo moguće razabrati ništa osim zastarjelog blankizma, sankilotizma i mutualizma. Veliki val radničkog nemira razbio se 1873—75; strukovni savezi nisu postali mnogo jači, a u nekim slučajevima bili su i slabiji nego 1866—1868. I sama Internacionala se raspala, nesposobna da ukloni utjecaj zastarjelih lijevih struja čiji je neuspjeh bio očigledan. Komuna je bila mrtva, a jedinoj preostaloj evropskoj revoluciji u Španjolskoj bližio se kraj: Burbonci su se 1874. vratili na vlast u Španjolskoj, a sljedeća republika u toj zemlji nastat će gotovo šezdeset godina kasnije. Samo je u Njemačkoj bilo stvarnog napretka. Moglo se, premda još nejasno, razabrati nove revolucionarne perspektive u nerazvijenim zemljama, a Mara je od 1870. počeo polagati neke nade u Rusiju. Međutim, pokret koji je imao najviše neposredno značenje jer je mogao potresati Britaniju, glavno uporište svjetskog kapitalizma, također je propao. Činilo se da je fenijanski pokret u Irskoj razoren (v. 5. poglavlje).

Povlačenje i razočarenje obilježavali su posljednje Maraove godine. Pisao je relativno malo,* a politički je bio manje ili više neaktivan. Ipak, danas

vidimo da su dva postignuća iz 60-ih godina 19. stoljeća ostala trajna. Od tog vremena postojat će organizirani, nezavisni, politički, socijalistički masovni radnički pokreti. Utjecaj predmarksističke socijalističke ljevice uglavnom je slomljen. Stoga je, pak, došlo do trajne izmjene u strukturi političkog života.

Ove promjene većinom nisu postale očigledne sve do kraja 80-ih godina 19. stoljeća, kada je i sama Internacionala oživjela, sada kao zajednička fronta masovnih, uglavnom marksističkih partija. No tokom 70-ih godina barem se jedna zemlja morala suočiti s novim problemom: Njemačka. Tamo je broj onih koji su glasali za socijaliste (1871. bilo ih je 102 000) nakon kratkog zastoja rastao naizgled neiscrpnom snagom: 1874. bilo ih je 340 000, a 1877. pola milijuna. Nitko nije znao što da učini s tim u vezi. Mase koje nisu ostajale pasivne niti su bile spremne slijediti tradicionalno »superiornu« buržoaziju, mase čije vođe nije bilo moguće asimilirati, nisu se uklapale u političke sheme. Bismarck, koji je u svoje svrhe mogao igrati igru liberalnog parlamentarizma kao bilo tko drugi, a možda i bolje, nije bio u stanju smisliti ništa osim zakonske zabrane socijalističke aktivnosti.

* Najveći dio materijala koji je nakon Marxove smrti Engels sredio i izdao kao drugi i treći tom *Kapitala*, kao i *Teorije o višku vrijednosti*, napisani su prije objavljivanja prvog toma *Kapitala* 1867. Među Mancevim značajnijim djelima, ako izuzmemo neka pisma, samo je *Kritika Gotskog programa* (1875) nastala nakon pada Komune.

GUBITNICI

»U zadnje vrijeme bilo je pokušaja oponašanja običaja uključujući i opasnu umjetnost posuđivanja: no, u rukama istočnih vladara civilizacija Zapada ne donosi ploda, umjesto da obnovi ugrožene države čini se da prijeti još bržom propašću.«

Sir T. Erskine May, 1877.¹

»Božja riječ ne daje opravdanje modernoj osjetljivosti za ljudski život... U svim istočnim zemljama potrebno je stvoriti strah i poštovanje pred vlastima. Samo u tom slučaju stanovništvo će cijeniti korist koju im one donose.«

J. W. Kaye, 1870.²

I.

U »borbi za opstanak« koja pruža osnovnu metaforu ekonomske, političke, socijalne i biološke misli u buržoaskom svijetu samo »najспособniji« preživljavaju. Njihova sposobnost dokazuje se ne samo preživljavanjem već i dominacijom. Veći dio svjetskog stanovništva stoga je postao žrtva onih čija je ekonomska, tehnološka, pa zato i vojna superiornost bila neosporna i nedohvatna ikakvom izazovu. Njome su raspolagale privrede i države sjeverozapadne i srednje Evrope, te države koje su naselili njihovi emigranti, pogotovo SAD. Izuzevši Indiju, Indoneziju i dijelove Sjeverne Afrike, zemlje onih koji su gubili bitku za opstanak u trećoj četvrtini 19. stoljeća uglavnom nisu postojale kolonije u formalnom smislu. (Ovdje možemo ostaviti po strani područja anglosaksonske kolonizacije poput Australije, Novog Zelanda i Kanade, koja doduše još nisu bila formalno nezavisna, ali su uživala posve različit tretman od krajeva u kojima su živjeli »urođenici«. Termin »urođenik« bio je sam po sebi neutralan, ali je ubrzo dobio jaku konotaciju inferiornosti.) Ipak, područja koja su postala kolonije nisu bila zanemariva: samo u Indiji 1871. Živjelo je 14 posto svjetskog stanovništva. S druge strane, politička nezavisnost onih koji su ostali nezavisni nije značila mnogo. Kako su dospijevali unutar dosega kapitalizma, bili su u privrednom smislu izloženi njemu na milost i nemilost. Njihova inferiornost u vojnom smislu bila je očigledna. Topovnjače i ekspedicione snage izgledale su svemoćne.

Zapravo, u evropskom ucjenjivanju slabih ili tradicionalnih vlasti oružje nije imalo toliko odlučujuću ulogu koliko se činilo. Bilo je mnogo onih koje su britanski službenici, ne bez divljenja, nazivali »ratničkim rasama«, a koji su bili sasvim sposobni da pobijede Evropljane u kopnenim bitkama, premda ne i u pomorskim. Turci su uživali zasluženi ugled vojnika i stvarno je njihova

sposobnost ne samo da poraze i pobiju one koji su se bunili protiv sultana već i da se suprotstave svom najopasnijem neprijatelju, Rusiji, pridonijela očuvanju Otomanskog Carstva koliko i suparništva među evropskim silama, ili je barem usporila njegovo raspadanje. Britanski vojnici prilično su poštovali Sikhe i Pathane u Indiji i Zulu u Africi, kao i francuski vojnici Berbere u Sjevernoj Africi. Ekspedicijske su snage, pak, imale ozbiljnih problema s neregularnim ili gerilskim ratovanjem, naročito u udaljenim planinskim krajevima gdje stranci nisu imali lokalne podrške. Rusi su se desetljećima borili protiv takvog otpora na Kavkazu, a Britanci su odustali od pokušaja da direktno kontroliraju Afganistan i uglavnom se zadovoljili nadzorom nad sjeverozapadnom granicom Indije. Napokon, stranim osvajačima bilo je vrlo skupo i teško okupirati velike zemlje; budući da su razvijene zemlje mogle nametnuti svoju volju i interese bez osvajanja, činilo se da naponi okupacije nisu vrijedni truda. Ipak, gotovo nitko nije sumnjao u sposobnosti Evropljana da oružjem pokore koga žele.

Velik dio svijeta stoga nije bio u prilici da sam odlučuje o svojoj sudbini. U najboljem slučaju mogao je reagirati na vanjske sile koje su ga sve teže pritiskale. Ovaj svijet poraženih sastojao se od četiri velika sektora. Prvo, postojala su još neevropska carstva ili velika nezavisna kraljevstva u islamskim krajevima i u Aziji: Tursko Carstvo, Perzija, Kina, Japan, i nekoliko manjih poput Maroka, Burme, Šijama i Vijetnama. Veće su države preživjele, premda su ih — osim Japana koji ćemo posebno razmotriti (v. 8. poglavlje) — nove sile kapitalizma 19. stoljeća sve više potkopavale; manje države bile su uglavnom okupirane potkraj razdoblja kojim se bavimo. Tu sudbinu izbjegao je Sijam koji se održao kao tampon-država između britanske i francuske zone. Drugo, postojale su nekadašnje španjolske i portugalske kolonije u Americi koje su sada bile nominalno nezavisne države. Treće područje bila je subsaharska Afrika o kojoj nećemo mnogo govoriti jer u ovom razdoblju nije privlačila ničiju pažnju. Napokon, postojale su već okupirane zemlje i kolonije uglavnom u Aziji.

Sve te zemlje bile su suočene s osnovnim problemom kako da se postave prema formalnom ili neformalnom zapadnom osvajanju. Bilo je, nažalost, očito da su bijelci suviše jaki da bi se mogli jednostavno odbiti. Maya Indijanci u džunglama Yucata na mogli su 1847. pokušati da ih istjeraju, vraćajući se svom starom načinu života, pa su čak donekle u tome i uspjeli u »rasnom ratu« koji je 1847. započeo; napokon su ih, tek u dvadesetom stoljeću, sisal i guma za žvakanje vratili u orbitu zapadne civilizacije. No njihov je slučaj izuzetan; Yucatan je bio izoliran, najbliža vlast bijelaca (u Meksiku) bila je slaba, a Britanci (čija im je kolonija bila u susjedstvu) nisu ih ometali. Borbeni nomadi i planinska plemena mogli su strance držati na razmaku, te misliti da njihovi uspjesi dolaze zbog njihove snage, a ne zbog nepristupačnosti i nedostatka ekonomske privlačnosti njihove zemlje. No za najveći dio politički organiziranih naroda nekapitalističkog svijeta pitanje nije bilo da li se može izbjeći nalet civilizacije bijelaca, već kako se s njim suočiti: da li oponašati tu civilizaciju, odupirati se njezinu utjecaju ili jedno i drugo?

Dva ovisna područja svijeta već su prošla ili su upravo prolazila kroz prisilno »pozapadnjačenje« pred evropskom vlašću: bivše kolonije u Americi i nove kolonije u raznim dijelovima svijeta.

Nakon propasti španjolske i portugalske vlasti u Latinskoj Americi pojavio je niz formalno nezavisnih država u kojima su liberalne institucije srednje klase i zakoni uobičajeni za 19. stoljeće (prema britanskim i francuskim modelima)

nakalemljeni na nasljeđe španjolske i portugalske prošlosti. Najznačajnija crta tog nasljeđa bio je strastveno i duboko ukorijenjeno, premda lokalno obojeno katoličanstvo domaćeg stanovništva koje je bilo indijansko, miješano te, na Karibima i u obalnom pojasu Brazila, u velikoj mjeri crnac-ko.* Imperijalizam kapitalističkog svijeta neće na tako sistematski način pokušavati pokrstiti svoje žrtve. Latinskoameričke zemlje bile su agrarne i, ako su bile udaljene od velikih rijeka, morskih luka i karavanskih putova, nepristupačne udaljenom svjetskom tržištu. Njihovi su stanovnici, osim u zoni robovskih plantaža i u nepristupačnim područjima na krajnjem sjeveru i jugu u kojima su živjela lutalačka plemena, bili seljaci ili stočari raznih boja kože, koji su živjeli u autonomnim zajednicama kao kmetovi velikih zemljoposjednika ili, rjeđe, nezavisni. Njima su upravljali bogati veleposjednici čiji je položaj znatno ojačao nakon sloma španjolskih kolonijalnih vlasti; ove su pokušavale održati određenu kontrolu nad zemljoposjednicima, te donekle zaštititi seljačke (uglavnom indijanske) zajednice. Tim zemljama su vladali i naoružani ljudi koje su zemljoposjednici ili bilo tko drugi mogli mobilizirati. Na čelu takvih vojski stajali su *caudillosi* koji su postali uobičajeni sudionici na latinoameričkoj političkoj sceni. Gotovo sve države na ovom kontinentu bile su u osnovi oligarhije. U praksi to znači da su nacionalna moć i nacionalne države bile slabe ako republika nije bila posve malena ili pod vlašću diktatora koji je bio dovoljno okrutan da barem privremeno ulije strah u kosti svojih udaljenijih podanika. Ako su ove zemlje i imale dodira sa svje-skom privredom, to je bilo uz pomoć stranaca koji su vladali uvozom i izvozom domaćih sirovina i raspolagali brodovljem (osim u Čileu koji je imao sjajnu vlastitu flotu). U toku razdoblja kojim se bavimo takvu trgovinu organizirali su uglavnom Englezi, ali i Francuzi i Amerikanci. U latinoameričkim zemljama prihvatao su o njihovu udjelu u dobiti stranih trgovaca i o tome koliko su uspješno podizale zajmove, također uglavnom od Britanaca.

U prvim desetljećima nezavisnosti došlo je do ekonomskog, a u mnogim krajevima i demografskog pada uz značajne iznimke poput Brazila koji se pod svojim vladarom mirno odvojio od Portugala, izbjegavši sukobe i građanski rat, te Čilea, u području blage klime i zaštićenog Pacifikom. Liberalne reforme koje su nove vlasti uvele (na području gdje je bio najveći skup republika na svijetu) imale su malo praktičnih posljedica. U nekima od najvećih te stoga i najznačajnijih država, kao u Argentini pod diktatorom Rosasom (1835 —1852), vladale su domaće oligarhije, zatvorene u sebe, neprijateljski raspoložene prema novotarijama. Izuzetna svjetska ekspanzija kapitalizma u trećoj četvrtini 19. stoljeća donijet će promjene.

U prvom redu, sjeverno od panamske prevlake dolazi do mnogo nepo-srednijeg miješanja razvijenih zemalja no što je bilo uobičajeno u Latinskoj Americi nakon iščeznuća španjolske i portugalske vlasti. Meksiko, glavna žrtva, izgubio je prostrana područja u ratu koji su protiv njega 1847. započele SAD. Drugo, Evropa je (a u manjoj mjeri i SAD) otkrila sirovine koje je vrijedilo uvoziti iz ove velike nerazvijene regije — *guano* iz Perua, duhan iz Kube i drugih krajeva, pamuk iz Brazila i još nekih zona (naročito za vrijeme američkog građanskog rata), kavu nakon 1840, ponajviše iz Brazila, nitrata iz Perua itd. Neki od tih proizvoda bili su samo privremeno popularni, trgovina bi presahla naglo kao što je i počinjala: era *guana* u Peruu počela je

* U područjima ropstva preživjeli su kultovi afričkog porijekla izmiješani s kršćanstvom, ali čini se da osim na Haitiju nisu ugrožavali vladajuću religiju.

nešto prije 1848, a nije nadživjela 70-te godine 19. stoljeća. Tek nakon 70-ih godina 19. stoljeća Latinska je Amerika razvila relativno stalnu ponudu izvoznih proizvoda, koja će ostati nepromijenjena do sredine našeg stoljeća ili do naših dana. Ulaganja stranog kapitala pridonijela su razvoju infrastrukture kontinenta — željeznica, luka, javnih službi; i broj evropskih imigranata prilično se povećao, pogotovo u Kubi i Brazilu, a najviše u umjerenom pojasu doline rijeke Plate.*

Takav razvoj ojačao je manjinu Latinoamerikanaca koji su težili modernizaciji svog kontinenta, koji je u to vrijeme bio vrlo siromašan, ali bogat izvorima. »Prosjak koji sjedi na hrpi zlata«, tako je jedan talijanski putnik opisao Peru. činilo se da su stranci, čak i kada su ozbiljno prijetili kao u Meksiku, manje opasni od strašne domaće inercije tradicionalnog seljaštva, staromodnih provincijskih zemljoposjednika i, nadalje, crkve. Bolje reći, ako se najprije ne savlada ova inercija, neće biti moguće suprotstaviti se strancima. A nju se može svladati nemilosrdnom modernizacijom i »evropeizacijom«.

Ideologija progresa, karakteristična za obrazovane Latinoamerikance, nije bila jednostavno prosvjetiteljstvo slobodnih zidara i benthamovskih liberala koje je bilo popularno u pokretima za oslobođenje. Četrdesetih godina 19. stoljeća među intelektualcima su se počeli širiti razni oblici utopijskog socijalizma koji je obećavao ne samo socijalno savršenstvo već i ekonomski razvoj, a od 70-ih godina pozitivizam Augustea Comtea prodro je u velikoj mjeri u Brazil (čiji je nacionalni moto još uvijek Comteov »red i napredak«) te u manjoj mjeri u Meksiko. Ipak je u latinoameričkim zemljama prevladavao klasični liberalizam. Revolucija 1848. i svjetska ekspanzija kapitalizma dale su liberalima priliku. One su stvarno srušile stari kolonijalni pravni poredak. Dvije najznačajnije i povezane reforme bile su ukidanje svili odnosa u vezi sa zemljom, osim zakona privatnog vlasništva koje se može kupovati i prodavati (što su 1850. proveli npr. brazilski Zemljišni zakon ili zakon o ukidanju ograničenja za iskorištavanje indijanske zemlje u Kolumbiji), te žestoki antiklerikalizam koji je težio i ukidanju crkvenih zemljoposjeda. Najizrazitiji je bio antiklerikalizam u Meksiku u vrijeme predsjednika Benita Juareza (1806— —1872) (ustav iz 1857), kada je crkva odvojena od države, desetina ukinuta, crkvena zemlja prodana, svećenici prisiljeni da prisegnu na lojalnost vladi, a službenicima je zabranjeno da prisustvuju vjerskim službama. Međutim, antiklerikalizam u drugim latinoameričkim zemljama nije bio manje vatan.

Pokušaj preobražaja društva institucionalnom modernizacijom koju bi nametnula politička moć propao je u prvom redu zato što nije imao zaleđe nezavisne privrede. Liberali su bili obrazovana gradska elita na seljačkom kontinentu, a njihova se moć, ako su je uopće imali, oslanjala na nepouzidane generale ili lokalne klanove zemljoposjedničkih porodica koje su se liberalima često priklanjale iz razloga koji su imali tek vrlo daleke veze s Johnom Stuartom Millom ili Darvvinom. U socijalnom i ekonomskom smislu do 70-ih godina 19. stoljeća u latinoameričkom zaleđu malo se što promijenilo, samo što je moć zemljoposjednika rasla, a položaj seljaka se pogoršavao. Utjecaj svjetskog tržišta u širenju svodio se na potčinjavanje starih oblika privrede novim zahtjevima izvoza i uvoza kojima se bavilo nekoliko velikih luka pod nadzorom stranaca ili stranih doseljenika. Jedina veća iznimka bile su zemlje rijeke Plate gdje će masovna evropska imigracija stvoriti novu populaciju

* Između 1885. i 1874. u Brazil je doselilo oko četvrt milijuna Evropljana, u Argentinu i Urugvaj stiglo ih je više od 800 000.

sasvim netradicionalne socijalne strukture. U trećoj četvrtini 19. stoljeća Latinska Amerika krenula je putem »pozapadnjačenja« buržoasko-liberalne vrste s većim žarom, povremeno i s većom bezobzirnošću od ijednog dijela svijeta, osim Japana, ali rezultati su bili slabi.

Osim područja u kojima su živjeli naseljenici iz Evrope — stigli uglavnom nedugo prije početka razdoblja kojim se bavimo — a veće domorodačke populacije nije bilo (Australija, Kanada), kolonijalna carstva evropskih zemalja sastojala su se manjim dijelom od krajeva gdje su bijeli doseljenici u većini ili u manjini živjeli pored većih zajednica domaćeg stanovništva (Južna Afrika, Alžir, Novi Zeland), te većim dijelom od krajeva u kojima nije uopće bilo značajnijih ili stalnih evropskih naseobina.* Kolonije s bijelim doseljenicima stvorit će kasnije najteži problem u vezi s kolonijalizmom, ali on u razdoblju kojim se bavimo još nije imao veće značenje. U svakom slučaju, glavni problem domaćeg stanovništva u takvim kolonijama bio je kako se suprotstaviti napredovanju bijelih doseljenika. Premda su neki, kao Zului, Maori i Berberi bili sjajni vojnici, u borbi protiv bijelaca mogli su imati samo privremenih lokalnih uspjeha. Kolonije s gušćim domaćim stanovništvom postavljale su ozbiljnije probleme doseljenim bijelcima, kojih je bilo tako malo da su se u upravi morali uvelike služiti urođenicima koji su, pak, morali djelovati u okviru već postojećih institucija, barem na lokalnoj razini. Drugim riječima, Evropljani su se suočavali s dvostrukim problemom: stvaranjem skupine asimiliranih urođenika koji bi došli na mjesta inače predviđena za bijelce i osvajanjem tradicionalnih institucija koje često uopće nisu odgovarale ciljevima kolonizatora. S druge pak strane za domaće stanovništvo problem »pozapadnjačenja« postajao je mnogo složeniji i nije se mogao riješiti pukim otporom.

II.

Indija, najveća kolonija, može poslužiti kao primjer za složenost i paradoksalnost takve situacije. Samo postojanje strane vlasti nije ovdje stvaralo većih problema jer su široka područja potkontinenta u toku povijesti osvajali razni stranci (većinom iz srednje Azije) čija se legitimnost zasnivala na djelotvornoj sili. To što su vladari sada imali nešto svjetliju kožu od Afganistanaca i govorili jezikom koji je bio nešto manje razumljiv od klasičnog perzijskog, nije izazivalo veće teškoće; osvajači nisu s osobitim žarom tražili preobraćenje na svoju vjeru (na žalost misionara), i to se smatralo političkom vrlinom. Ipak-promjene koje su nametali namjerno ili u skladu sa svojom čudnom ideologijom i nevidenim privrednim aktivnostima bile su dublje i teže od ičega što je prethodno stiglo preko Khvberskog prijevoja.**

Promjene su bile i revolucionarne i ograničene. Britanci su se trudili oko evropeizacije (u nekim oblicima čak i asimilacije) ne samo zato što su mnoge od njih sablažnjavali lokalni običaji poput spaljivanja udovica (*sutee*), već u prvom redu zbog potreba uprave i privrede. Zbog tih potreba razorili su postojeće

* U novim kolonijalnim područjima nije bilo mnogo miješanja stanovništva za razliku od starih predindustrijskih carstava — čiji su dijelovi još uvijek postojali (npr. Kuba, Puerto-Rico, Filipini), a čini se da se od sredine 19. stoljeća, barem u Indiji, miješanje sve više ometalo. Grupe mješanaca koje nisu jednostavno smatrane »obojenima« (kao u SAD) niti su mogle »proći« kao bijele, ponekad su služile kao podređena kasta službenika i stručnjaka, kao u Indoneziji ili Indiji gdje su imali m* nopol u upravljanju željeznicama; no uglavnom je granica između »bijelih« i »obojenih« bila oštra.

** Najsjeverniji i najvažniji prijevoj između Pakistana i Afganistana koji je kroz tisućljeća zadržao veliku stratešku važnost (op. ur.).

ekonomske i društvene strukture čak i kada im to nije bio cilj. Tako je nakon dugih rasprava slavna »Minuta«* iz 1835. god. T. B. Macaulava (1800—1859) uvela posve engleski sistem obrazovanja za malobrojne Indijce čijim se obrazovanjem britanska uprava uopće bavila, tj. za podređene službenike. Tako je nastala malena anglizirana elita toliko udaljena od masa da se ponekad teško služila vlastitim materinskim jezikom; njezini su pripadnici često svoja imena prilagođavali engleskom, premda se Englezi ni prema posve asimiliranom Indijcu nisu odnosili kao prema Englezu.** S druge strane Britanci nisu željeli ili uspijevali provesti »pozapadnjačenje« zato što su Indijci za njih, napokon, ipak bili podređeni narod, čija svrha nije da se natječu s britanskim kapitalizmom. Osim toga politički rizik koji bi donijelo pretjerano miješanje u običaje naroda bio je ozbiljan, a činilo se da su razlike u načinu života Engleza i 190 milijuna Indijaca (1871) tako velike da ih je nemoguće premostiti, pogotovo zato što su Britanci bili u izrazitoj manjini. Vrlo kvalitetni zapisi ljudi koji su u 19. stoljeću vladali Indijom ili u njoj boravili, a koji su znatno pridonijeli razvoju sociologije, socijalne antropologije i komparativne historije (v. 14. poglavlje) puni su varijacija na temu ovog inkompatibili-teta i nemoći.

»Pozapadnjačenje« će napokon stvoriti ideologije i programe indijskog pokreta za oslobođenje čiji su kulturni i politički vođe proizašli iz redova onih koji su surađivali s Britancima, koristeći se njihovom vladavinom kao kom-pradorska buržoazija ili na druge načine, u želji da se moderniziraju oponašajući Zapad. »Pozapadnjačenje« će stvoriti zametke klase domaćih industrijalaca čiji će se ekonomski interesi sukobiti s interesima metropole. Ipak, treba istaći da je u razdoblju kojim se bavimo prozapadna elita, bez obzira na nezadovoljstva, smatrala da joj Britanci pružaju uzore i otvaraju nove mogućnosti. Anonimni nacionalist koji je pisao u *Mukherjee Magazine* (Calcutta, 1837) bio je još izolirana pojava: »Zasljepljeni površnim sjajem oko sebe ... domaći ljudi ranije su prihvaćali gledišta sebi nadređenih i vjerovali u njih kao u vedsko doba. No, iz dana u dan svjetlo mudrosti razgoni maglu u njihovim umovima.«³ Ako je otpor prema Britancima kao Britancima i postojao, dolazio je od tradicionalista, pa čak je i taj — uz jednu veliku iznimku — bio nijem u vremenu kad je narod, kao što je kasnije pisao nacionalist B. G. Tilak, bio »zasljepljen disciplinom Britanaca. Željeznice, telegraf, ceste, škole zadivljavale su narod. Pobune su prestale i ljudi su mogli uživati u miru. Počelo se govoriti da čak i slijepac može sigurno putovati iz Benaresa u Ra-meshvvar noseći zlato.«⁴

Velika iznimka bio je ustanak 1857—1858. u ravninama na sjeveru Indije, poznat u historiografiji kao pobuna Sipoja, prekretnica u povijesti britanske uprave, pobuna koju su kasnije počeli smatrati i pretečom indijskoga nacionalnog pokreta. Bio je to posljednji pokušaj tradicionalne (sjeverne) Indije da se suprotstavi nametanju direktne britanske uprave, događaj koji je doveo do propasti stare Istočnoindijske kompanije. Taj neobični ostatak iz vremena kolonijalizma privatnog kapitala sve više se uključivao u britanski državni aparat, te je napokon njime zamijenjen. Pobunu je izazvala politika sistematskog priključivanja indijskih područja koja su dotad bila samo ovisna, politika koju je provodila uprava potkralja lorda Dalhousiea (1847—56)*. Poseban

* Minuta, naziv za direktivu, uputu, interni memorandum, nacrt plana (op. ur.).

** Britanskoj ljevici služi na čast što je bila u većoj mjeri egalitarna, tako da je čak poneki useljenik iz Indije izabran u britanski parlament, prvi 1893. kao predstavnik radikala za jedan londonski izborni okrug.

razlog ustanku bila je aneksija kraljevstva Oudh (1856), posljednjeg ostatka starog Mogulskog Carstva. Brzina i bezobzirnost promjena koje su Britanci nametali, i kojih se narod bojao, ubrzali su pobunu. Povod je bio uvođenje podmazanih pušanih naboja, što su vojnici kolonijalne vojske u Bengalima smatrali svjesnim vrijeđanjem njihovih religioznih osjećaja (Kršćanske i misionarske ustanove bile su među prvim metama narodnog bijesa.) Premda je ustanak počeo kao pobuna u bengalskom dijelu kolonijalne vojske (jedinice u Bombavu i Madrasu ostale su mirne) pretvorio se u veliku narodnu bunu u ravninama sjeverne Indije pod vodstvom tradicionalnog plemstva i prinčeva koji su pokušavali obnoviti Carstvo Mogula. Očigledno je da su ekonomske napetosti koje su proizašle iz britanskih promjena, npr. u zemljišnom porezu, glavnom izvoru javnih sredstava, odigrale ulogu u izazivanju ustanka, ali nije sigurno da bi one same prouzročile tako snažan i raširen revolt. Indijci su ustali protiv onoga što im je izgledalo kao brzo i bezobzirno razaranje njihova načina života.

Pobuna je u krvi ugušena, a Britanci su naučili da budu oprezni. Obustavili su aneksije osim na istočnim i zapadnim granicama potkontinenta. Prostrana područja Indije koja još nisu bila pod njihovom direktnom upravom prepustili su vlasti marionetskih domaćih prinčeva. Njih su Britanci nadzirali, ali su im službeno laskali i poštivali ih, a ovi su pak, podržavali režim koji im je osiguravao bogatstvo, lokalnu moć i status. Kod Britanaca se razvila izrazita sklonost prema oslanjanju na konzervativne slojeve društva — zemljoposjednike, a pogotovo moćnu muslimansku manjinu — te su slijedili stari savjet vladara »podijeli pa vladaj«. S vremenom je ova politika postala više no osiguranje protiv otpora tradicionalne Indije stranoj vlasti. Ona je postala protuteža i otporu nove indijske elite iz srednje klase, koji se polako razvijao. Nova elita bila je proizvod kolonijalnog društva, ponekad i njegov sluga.

Jer kakva se god politika vodila u Indiji, njezina je ekonomska i administrativna stvarnost i dalje razarala tradicionalne oblike života i davala polet novim snagama čiji je sukob s Britancima postajao sve izrazitiji. Nakon propasti Istočnoindijske kompanije rasle su nove zajednice britanskih doseljenika čije su žene naročito isticale svoju izvojenost i rasnu superiornost. Trvenje između ovih zajednica i novih domaćih srednjih slojeva postajalo je sve veće. Ekonomske napetosti u zadnjoj trećini 19. stoljeća (v. 16. poglavlje) dale su nove argumente protivnicima imperijalizma. Krajem 8(Mh godina već je postojao Indijski nacionalni kongres — glavno oruđe indijskog nacionalizma i kasnije vladajuća stranka u nezavisnoj Indiji. U dvadesetom stoljeću i same indijske mase slijedit će ideologe novog nacionalizma.

* Između 1848. i 1856. Britanci su pripojili Punjab, velike dijelove srednje Indije, dijelove zapadne obale i Oudh, i tako priključili oko trećinu potkontinenta području kojim su već neposredno upravljali.

** Naboji su bili podmazani svinjskom mašću i kravljim lojem, što je ogorčilo bilo muslimane bilo bramane (op. ur.).

* Prvu veliku ekonomsku kritiku britanskog imperijalizma u Indiji napisao je R. C. Dutt (*Ekonomika povijest Indije i Indija u viktorsko doba*). Indijac koji je u britanskoj upravi ostvario dotad nezapamćen uspjeh. Slično, autor indijske nacionalne himne bio je također Indijac u službi Britanaca, romanopisac Bankim Chandra Chatterjee.

III.

Pobuna Sipoja 1857—1858. nije bila jedina masovna borba sila prošlosti protiv sila novog vremena u kolonijama. Srodna pojava u francuskom području bio je veliki alžirski ustanak 1871. koji je potaklo povlačenje francuskih trupa zbog francusko-pruskog rata i masovno doseljavanje Alzašana i Lore-naca koje je uslijedilo nakon francuskog poraza. Ipak, mogućnosti za takve pobune bile su ograničene već zato što žrtve zapadnog kapitalističkog društva uglavnom nisu bile pokorene kolonije, već nominalno nezavisne, ali stvarno sve slabije i konfuznije države. U razdoblju kojim se bavimo izdvajaju se sudbine Egipta i Kine.

Egipat, zapravo nezavisna država premda službeno još uvijek u sklopu Turskog Carstva, bio je predodređen za žrtvu zapadnoj ekspanziji zbog svog poljoprivrednog bogatstva i strateškog položaja. Njegova privreda bila je usmjerena prema izvozu poljoprivrednih proizvoda; Egipat je prodavao kapitalističkom svijetu žito, ali u prvom redu pamuk, u sve većim količinama. Od početka 60-ih godina prodaja pamuka donosila je 70 posto prihoda od izvoza, a tokom velikog booma 60-ih godina (kada je građanski rat u SAD omeo trgovinu američkim pamukom) čak su i seljaci privremeno imali koristi od uzgajanja ove kulture, premda su se u donjem Egiptu zbog stalnog navodnjavanja širile bolesti. Ovo brzo širenje uzgoja pamuka uvelo je egipatsku trgovinu duboko u međunarodni (britanski) ekonomski sistem i privuklo niz poslovnih ljudi i avanturista spremnih da povećaju kredite kediva Ismaila. Međutim, poput ranijih egipatskih potkraljeva, on nije imao osobitog smisla za financije; 50-ih godina egipatski državni troškovi bili su samo oko deset posto veći od prihoda, ali između 1861. i 1871, kada su se prihodi gotovo utrostručili, troškovi su bili gotovo dvostruko veći od njih, a razliku su pokrivali zajmovi u ukupnom iznosu od oko 70 milijuna funti koje je Egipat dugovao različitim financijerima, od ozbiljnih do sumnjivih, uz visoke kamate. Kediv se nadao da će na taj način pretvoriti Egipat u modernu silu i obnoviti Kairo po uzoru na Pariz Napoleona III, grad koji je bio uobičajeni model raja za slične dobrostojeće vladare. Drugo obilježje Egipta, strateški položaj, privlačilo je interese zapadnih sila i njihovih kapitalista, a posebno Britance kojima je nakon izgradnje Sueskog kanala ova zemlja postala izuzetno važna. Svjetska kultura može biti zahvalna kedivu što je naručio od Verdija *Aiđu* (1871) koja je prvi put izvedena u kedivovoj novoj operi u slavu otvaranja kanala (1869), no cijena koju su za to platili njegovi sunarodnjaci bila je prevelika.

Egipat je, dakle, u evropsku privredu integriran kao opskrbljivač poljoprivrednim proizvodima. Bankari su se uz pomoć paša točili na račun egipatskog naroda, a kada kediv i paše više nisu mogli plaćati kamate na zajmove koje su prihvatili s lakoumnim entuzijazmom — kamate su 1876. iznosile gotovo koliko polovina ukupnih godišnjih prihoda — stranci su nametnuli kontrolu.⁵ Evropljani bi se vjerojatno bili zadovoljili iskorištavanjem nezavisnog Egipta, no istovremeni kraj privrednog booma i slom administrativne i političke strukture kedivove uprave, potkopane ekonomskim silama i napastima koje nije mogla ni shvatiti ni svladati, učinio je položaj Egipta teškim. Britanci koji su bili moćniji od drugih i imali veću korist u Egiptu postali su u toku 80-ih godina njegovi novi vladari.

No u međuvremenu je dodir sa zapadnim svijetom u Egiptu stvorio novu elitu zemljoposjednika, intelektualaca, javnih službenika i oficira, koji su

vodili nacionalni pokret 1879—1882, usmjeren protiv kediva i protiv stranaca. U toku 19. stoljeća stari su se turski ili tursko-čerkeski slojevi asimilirali, a Egipćani uzdigli do bogatstva i utjecaja. Arapski je kao službeni jezik zamijenio turski, čime je ojačao već postojeći status Egipta kao središta islamskog intelektualnog života. Značajni začetnik moderne islamske ideologije, Perzija-nac Jamal ad-din Al Afghan našao je zanesenu publiku među egipatskim intelektualcima za vrijeme boravka u njihovoj zemlji (1871—79).^{*} Značajno u vezi s Al Afghanijem jest da on, kao ni njegovi egipatski učenici i istomišljenici, *nije* zastupao puku negativnu islamsku reakciju protiv Zapada. Njegova vlastita religiozna ortodoksija došla je u pitanje (postao je slobodni zidar 1875), premda je bio u dovoljnoj mjeri realista da bi shvaćao kako ne smije povrijediti religiozna uvjerenja islamskog svijeta, a znao je i da se u njima doista krije velika politička moć. On je težio takvoj revitalizaciji islama koja bi omogućila muslimanskom svijetu da usvoji modernu znanost i tako postane sposoban za natjecanje sa Zapadom; želio je pokazati da islam zapravo zahtijeva modernu znanost, parlamentarni sistem i nacionalnu vojsku.⁶ Antiimpe-rijalistički pokret u Egiptu gledao je prema budućnosti, a ne u prošlost.

Dok su egipatski paše oponašali Pariz Napoleona III, u najvećem izvan-evropskom carstvu odigravala se najveća revolucija 19. stoljeća — bio je to tzv. tajpinski ustanak u Kini (1850—1866). Eurocentrični povjesničari su ga ignorirali, no Mars je bio dovoljno svjestan njegove važnosti da bi već 1853. pisao: »Možda će slijedeći ustanak evropskih naroda mnogo više ovisiti o onome što se upravo događa u Nebeskom Carstvu nego o ijednom drugom sada postojećem činiocu.« Tajpinski ustanak nije bio najveća revolucija 19. stoljeća samo zato što je Kina već tada, s oko 400 milijuna stanovnika bila najgušće naseljena država na svijetu, a pobunjenici su neko vrijeme držali pod kontrolom polovinu njezinog teritorija, već i stoga što je ustanak potakao građanske ratove izuzetno velikog raspona i žestine. Vjerojatno je tih godina stradalo oko 20 milijuna Kineza. Taj veliki potres bio je u nekim važnim vidovima neposredan proizvod zapadnog utjecaja na Kinu.

Kina je možda bila jedino veliko tradicionalno carstvo na svijetu koje je imalo pučku revolucionarnu tradiciju, u teoriji i praksi. Učeni ljudi i narod Kine smatrali su postojanost i središnji položaj svog carstva apsolutnim: ono će uvijek postojati pod vlašću cara (osim u iznimnim razdobljima kad dolazi do podjele), pod upravom učenih službenika koji su prošli velike ispite državne javne službe, uvedene prije gotovo dvije tisuće godina (ovi ispiti su ukinuti tek 1910. kad je i samo carstvo bilo na samrti). No povijest carstva sastojala se u slijedu dinastija, od kojih je svaka, kako se vjerovalo, prolazila ciklus uspona, krize i propasti, prvo osvajajući zatim gubeći »punomoć Neba« koja je davala zakonitost njihovoj apsolutnoj vlasti. Očekivalo se da u procesu smjenjivanja dinastija značajnu ulogu odigraju pučki ustanci, izrasli iz raz-bojništava izazvanog socijalnim uzrocima, seljačkih pobuna i djelovanja pučkih tajnih društava. Uspjeh pobune bio je pokazatelj da je »punomoć Neba« za određenu dinastiju istekla. Trajnost Kine, koja se smatrala središtem svjetske civilizacije, ostvarivala se kroz neprekinut ciklus dinastičkih promjena; taj je ciklus uključivao spomenuti revolucionarni element.

Tako je dinastija Mandžu, koju su nametnuli osvajači sa sjevera sredinom 17. stoljeća, zamijenila dinastiju Ming, koja je pak u 14. stoljeću srušila mongolsku

^{*} Af Afghani je nastavio kozmopolitsku tradiciju islamskih intelektualaca živeći u stalnim seobama koje su ga iz rodnoeg Irana odvele u Indiju, Afganistan, Tursku, Egipt, Francusku, Rusiju i drugdje.

dinastiju (pučkom revolucijom). Premda je u prvoj polovini 19. stoljeća izgledalo da režim Mandžu funkcionira glatko, mudro i djelotvorno (doduše, pričalo se da je potkupljivost u izrazitom porastu) već od 90-ih godina 18. stoljeća bilo je znakova krize i pobune. Kakvi god bili drugi razlozi takvih zbivanja, čini se da je izuzetan porast stanovništva u 18. stoljeću (čiji uzroci još nisu objašnjeni) počeo suviše opterećivati privredu. Tvrdi se da je broj Kineza porastao s oko 140 milijuna 1741. na oko 400 milijuna 1843. Nov dramatični element u Kini bili su zapadni osvajači koji su potpuno porazili carstvo u prvom opijumskom ratu (1839—1842). Ova kapitulacija pred skromnom britanskom pomorskom eskadrom bila je težak udarac za Kinu jer je otkrila krhkost njezina sistema, koje je postao svjestan čak i dio javnog mnijenja izvan područja koja je rat neposredno zahvatio. U svakom slučaju, uslijedio je izrazit i brz uspon raznih opozicionih snaga, a osobito moćnih i duboko ukorijenjenih tajnih društava, poput društva *Triad* u južnoj Kini, koja su željela zbaciti stranu mandžursku dinastiju i vratiti dinastiju Ming. Carska uprava poslala je na Britance snage pučke obrane i tako pomogla da stanovništvo dođe do oružja. Bila je potrebna još iskra koja će izazvati eksploziju.

Iskra je stigla u obliku opsjednutog proroka i mesijanskog vođe, možda psihopata, Hung Hsiu Chuana (1813—1864), jednog od kandidata koji su pali na ispitu za carsku javnu službu, te su spremno izražavali političko nezadovoljstvo. Nakon neuspjeha na ispitu on je doživio živčani slom, koji se pretvorio u religiozno preobraćenje. Oko 1847—1848. osnovao je u provinciji Kwangsi »Društvo onih koji poštuju Boga« kojemu su ubrzo prišli seljaci i rudari, siromašne skitnice kakvih je u Kini bilo mnogo, pripadnici raznih nacionalnih manjina i pristaše starijih tajnih društava. No u njegovu učenju bila je jedna značajna novost. Na Hunga su utjecali kršćanski spisi, čak je proveo neko vrijeme s jednim američkim misionarom u Kantonu, te je uključio neke značajne zapadnjačke elemente u inače uobičajenu mješavinu antimandžurskih, heretičko-religioznih i socijalno revolucionarnih ideja. Godine 1850. izbila je pobuna u Kwangsiju i širila se toliko brzo da je nakon godinu dana bilo moguće proglasiti »Nebesko carstvo beskrajne sreće«, s Hungom kao vrhovnim »nebeskim kraljem«. To je neosporno bio režim koji je stvorila socijalna revolucija; glavnu su mu podršku davale mase, a idejnu osnovu taoistički, budistički i kršćanski ideali jednakosti. »Nebesko carstvo beskrajne sreće« bilo je organizirano teokratski, a osnovu mu je pružala piramida porodičnih jedinica. Privatno vlasništvo je ukinuto (zemlja se dijelila samo na upotrebu, ne kao svojina), uspostavljena je jednakost spolova, zabranjen duhan, opijum i alkohol, uveden novi kalendar (sa sedmodnevnim tjednom) i mnoge druge kulturne reforme, a porezi smanjeni. Do kraja 1853. pobunjenici su — barem milijun aktivnih boraca — kontrolirali veći dio južne i istočne Kine, te osvojili Nanking, no nisu uspjeli napredovati prema sjeveru uglavnom zato što nisu imali konjicu. Kina je bila podijeljena, a dijelove koje nisu držali tajpinški pobunjenici potresale su velike pobune, poput one seljačkih pobunjenika *Nien* na sjeveru, koja nije ugušena sve do 1868, ili ustanka nacionalne manjine Miao u Kweichowu i drugih manjina na sjeverozapadu i jugozapadu.

Tajpinška revolucija nije se održala, niti je bilo vjerojatno da će uspjeti. Njezine radikalne novosti bile su neprihvatljive umjerenima, tradicionalistima i onima sa svojinom koju su mogli izgubiti; nemoć njezinih vođa da se pridržavaju vlastitih puritanskih ideja oslabila je podršku puka, a ubrzo je došlo i do dubokih razdora unutar vodstva. Nakon 1856. revolucija je bila

u defenzivi, a 1864. pao je tajpinški glavni grad Nanking. Carska se vlast oporavila, no cijena koju je za to platila bila je visoka, a konačno se pokazala i fatalnom. Ona također ilustrira složenost zapadnog utjecaja.

Izgleda paradoksalno, ali vladari Kine bili su manje spremni da prihvate zapadne inovacije nego plebejski pobunjenici iako su bili navikli da žive u ideološkom svijetu kojemu su ideje često stizale iz stranih izvora (poput budizma). Za konfucijanske školovane činovnike koji su upravljali carstvom ono što nije bilo kinesko bilo je barbarsko. Među njima je postojao čak i otpor prema tehnologiji koja je barbare očigledno činila nepobjedivima. Još 1867. Veliki ministar Wo Jen opominjao je cara da uprava škole za matematiku i astronomiju želi »ljude učiniti pristašama stranih ideja«, što će završiti »propašću ispravnosti i širenjem pokvarenosti«,⁷ a još uvijek je bilo priličnog otpora prema izgradnji željeznica i sličnim pothvatima. U novoj situaciji neizbježno se morala pojaviti i struja sklona modernom, no čini se da bi i njezini pripadnici bili više voljeli zadržati neizmijenjenu staru Kinu, samo joj dodavši sposobnost da proizvodi oružje zapadnog tipa. (No upravo zbog toga njihovi pokušaji 60-ih godina 19. stoljeća da razviju takvu proizvodnju nisu bili uspješni.) U svakom slučaju bespomoćna carska uprava mogla je birati samo između stupnja ustupaka Zapadu. Suočena sa socijalnom revolucijom oklijevala je čak i da u borbi mobilizira ogromnu snagu kineske pučke ksenofobije. Doista, vlastima se činilo da je gušenje tajpinške pobune njihov najveći gorući problem u vezi s kojim im je pomoć stranaca bila ako ne neophodna, barem dobrodošla. Tako je carska Kina velikom brzinom padala u potpunu ovisnost o strancima. Anglo-francusko-američki trijumvirat kontrolirao je od 1854. šangajske carine, no poslije drugog opijumskog rata (1856—58) i pljačkanja Pekinga (1860), nakon čega je uslijedila potpuna kineska kapitulacija,* imenovan je jedan Englez »da pomaže« u upravi čitavog kineskog carinskog prihoda. U praksi je Robert Hart, generalni inspektor kineskih carina od 1863. do 1909, bio gospodar kineske privrede; premda je uspio zadobiti povjerenje kineskih vlasti i poistovjetiti se s njihovom zemljom, ipak je takva uredba značila potpuno podređenje carske uprave interesima Zapada.

Zapadnjacima je zapravo bilo draže da dinastija Mandžu ostane na vlasti. Nakon njezina pada bio bi uslijedio ili borbeni nacionalistički revolucionarni režim ili, vjerojatnije, anarhija i politička praznina koju Zapad nije bio sklon ispuniti. (Početna sklonost nekih stranaca prema onim elementima u tajpinškoj pobuni koji su im se činili kršćanskim ubrzo je iščeznula.) S druge strane, kinesko se carstvo oporavljalo od tajpinške krize putem koncesija Zapadu, povratkom konzervativizmu i kobnim raspadanjem centralne vlasti. Pravi pobjednici u Kini bili su stari učeni činovnici. Dinastija Mandžu i njezina aristokracija, suočene sa smrtnom opasnošću zbližile su se s kineskom elitom gubeći velik dio svoje prijašnje moći. Najsposobniji veliki službenici — poput Li Hung-Changa (1823—1901) — spasili su carstvo kada je Peking bio nemoćan, stvorivši provincijske vojske na osnovi provincijskih izvora. Na taj način navijestili su budući raspad Kine na području pod nezavisnim vojskovođama. Dani velikog i starog Kineskog Carstva bili su odbrojani.

U svakom slučaju društva i države koje su postale žrtve kapitalističkog svijeta, izuzevši Japan (o njemu posebno, v. u 8. poglavlju), nisu se uspjele

* Ovom prilikom nije samo Britanija dobila koncesije, već i Rusija, Francuska i SAD. Otvoren je još niz luka, stranim je trgovcima zajamčena sloboda kretanja i zakonski imunitet, uspostavljena je sloboda djelovanja stranim misionarima, slobodna trgovina, uključujući slobodnu plovidbu rijekama, određena teška ratna odšteta itd.

odrvati. Njihovi vladajući slojevi ubrzo su povjerovali da je nemoguće ne prihvatiti običaje bijelih došljaka sa zapada ili sjevei-a, a ako bi to i bilo izvedivo, samo bi pridonijelo njihovoj vlastitoj slabosti. Zemlje koje je Zapad pokorio, osvojio ili preuzeo njihovu upravu nisu imale mnogo izbora: njihovu sudbinu određivali su osvajači. Druge su bile rastrgane između politike otpora i politike suradnje ili koncesija, između potpunog »pozapadnjačenja« i neke vrste reforme koja bi im omogućila da usvoje znanost i tehnologiju Zapada a da ne izgube vlastitu kulturu i institucije. Bivše evropske kolonije u Americi uglavnom su bile sklone bezuvjetnom oponašanju Zapada, a niz nezavisnih i ponekad starih monarhija, od Maroka na Atlantiku do Kine na Pacifiku, težio je nekoj vrsti reformi od trenutka kada se više nisu mogle zatvarati prema zapadnoj ekspanziji.

Slučajevi Kine i Egipta, svaki na svoj način, tipični su primjeri drugog spomenutog odnosa. Obje su zemlje bile nezavisne, imale su staru civilizaciju i neevropsku kulturu koje je potkopao prodor zapadne trgovine i novčarstva (prihvaćenih dobrovoljno ili pod pritiskom). Obje zemlje bile su nesposobne da se odupru vojnoj i pomorskoj sili Zapada, premda snage mobilizirane protiv njih nisu bile velike. Kapitalističke sile u tom razdoblju nisu smatrale da bi im osvajanje ili preuzimanje uprave u Egiptu ili Kini donijelo osobite koristi dokle god njihovi državljani imaju potpunu slobodu da u tim zemljama rade što hoće, te uživaju ekstrateri tori jalne povlastice. Zapadne sile našle su se sve dublje upletene u unutrašnje poslove ovih zemalja, čiji su se domaći režimi pod zapadnim utjecajem raspadali i postajali predmet sukoba suparničkih interesa Evropljana. I u Kini i u Egiptu vladari su odbacili politiku nacionalnog otpora, pretpostavljajući joj — ukoliko su imali mogućnost izbora — ovisnost o Zapadu koji ih je održavao na vlasti. U tom razdoblju, među onima koji su težili otporu putem nacionalne obnove, malobrojni su željeli potpuno »pozapadnječenje«; zastupali su neku vrstu ideološke reforme koja bi im omogućila da u svoj kulturni sistem unesu ono što je Zapad učinilo toliko moćnim.

IV.

Takva politika bila je neuspješna. Egipat se uskoro našao pod direktnom kontrolom osvajača, a Kina se pretvarala u bespomoćno carstvo na putu prema raspadu. Budući da su se postojeći režimi i vladajući slojevi opredijelili za ovisnost o Zapadu, nije vjerojatno da bi zastupnici nacionalne reforme uspjeli; preduvjet njihovom uspjehu bila je revolucija, a njezino vrijeme još nije došlo.*

Krajevi koji se danas nazivaju »trećim svijetom« ili »nerazvijenim zemljama« bili su izloženi na milost Zapadu kao njegova bespomoćna žrtva. No jesu li te zemlje iz svoje podređenosti izvukle neku nadoknadu? Kao što smo vidjeli, bilo je u njima onih koji su mislili da jesu. Pozapadnjačenje je za njih bilo jedino rješenje, a ako je to značilo ne samo učiti od stranaca i oponašati ih nego i prihvatiti njihovu pomoć protiv lokalnih tradicionalnih snaga — pomoć koja se pretvarala u dominaciju — moralo se platiti cijenu. Pogrešno je ove strastvene pristaše modernizacije gledati u svjetlosti kasnijih nacionalnih pokreta i smatrati ih jednostavno izdajicama i zastupnicima stranog imperijalizma. Neki od njih su smatrali da će im stranci, bez obzira na vlastitu

* Najveća stara nezavisna nezapadna carstva zbačena su ili preobražena revolucijom početkom dvadesetog stoljeća — Turska, Iran i Kina.

nepobjedivost, pomoći u razbijanju uporišta tradicije, te im omogućiti da stvore društvo sposobno da se suprotstavi Zapadu. Meksička elita 60-ih godina 19. stoljeća bila je sklona strancima jer ju je domaća situacija tjerala u očaj.⁸ I zapadni revolucionari bili su takva uvjerenja. Sam Mane pozdravio je američku pobjedu nad Meksikom u ratu 1846—1848, smatrajući da ona donosi progres i stvara uvjete za kapitalistički razvoj, tj. za kasnije rušenje kapitalizma. Njegovi pogledi o britanskoj misiji u Indiji slične su naravi. Britanska je misija dvostruka: »uništenje starog azijskog društva i stvaranje materijalnih osnova zapadnjačkom društvu u Indiji«. Istina, vjerovao je da »Indijci rječe ubrati plodove novih društvenih elemenata koje im je donijela britanska buržoazija sve dok u samoj Velikoj Britaniji industrijski proletarijat ne zamijeni klasu koja je sada na vlasti ili dok sami Hindusi ne postanu dovoljno jaki da potpuno odbace engleski jaram«. Ipak, usprkos »krvi i prljavštini... bijedi i poniženjima« kroz koje je buržoazija gonila narode svijeta, Marx je njezino osvajanje smatrao pozitivnim i naprednim.

No kakvi god bili krajnji rezultati (a moderni su historičari manje optimisti no što je bio Marx 50-ih godina 19. stoljeća) u razdoblju kojim se bavimo jedini očigledni rezultat zapadnog osvajanja bio je »gubitak... starog svijeta koji nije zamijenjen novim«, gubitak koji je dodao »sadašnjoj bijedi Hindusa posebnu vrstu melankolije«⁹ kakva je zahvatila i druge narode, žrtve Zapada. U trećoj četvrtini 19. stoljeća teško je bilo razabrati prednosti nove situacije, a gubici su bili suviše očiti. Na pozitivnoj strani bili su parobrodi, željeznice i telegraf, male skupine intelektualaca zapadnjačkog obrazovanja, još manje skupine lokalnih zemljoposjednika i poslovnih ljudi u čijim je rukama bio izvoz i koji su raspolagali stranim zajmovima, poput *haciendadosa* u latinskoj Americi, ili su djelovali kao posrednici stranim poslovnim ljudima, poput milijunaša *Parsa* u Bombavu. Postojala je materijalna i kulturna razmjena. U nekim područjima rasla je proizvodnja za izvoz, premda još ne u velikim razmjerima. Može se tvrditi da je u nekim područjima koja su došla pod direktnu kolonijalnu upravu nered u javnom životu zamijenjen redom, a nesigurnost sigurnošću. No samo bi rođeni optimist mogao dokazivati da su te prednosti bile veće od negativnih strana kolonijalizma u razdoblju kojim se bavimo.

Suprotnost između razvijenog i nerazvijenog svijeta najviše se očitovala i očituje se još uvijek kao suprotnost između bogatstva i siromaštva. U razvijenim zemljama ljudi su još uvijek umirali od gladi, ali broj takvih smatrao se malim: oko pet stotina godišnje u Ujedinjenom Kraljevstvu. U Indiji umirali su milijuni — svaki deseti stanovnik Orisse umro je od gladi 1865—1866, između trećine i četvrtine stanovništva u Rajputani 1868—1870, tri i pol milijuna ljudi (51 posto stanovnika) u Madrasu, jedan milijun (20 posto stanovnika) u Mysoreu za vrijeme velike gladi 1876—1878, najgorem razdoblju sumorne povijesti Indije u 19. stoljeću.¹⁰ U Kini u razdoblju kojim se bavimo nije lako odvojiti glad od brojnih drugih katastrofa, no smatra se da je ona 1849. odnijela gotovo 14 milijuna života, dok je još 20 milijuna stradalo između 1854. i 1864." Između 1848. i 1850. glad je pustošila dijelovima Jave. Krajem 60-ih i početkom 70-ih godina velika glad zahvatila je niz zemalja koje se protežu od Indije na istoku do Španjolske na zapadu.¹² Muslimansko stanovništvo Alžira smanjilo se za više od 20 posto između 1861. i 1872.¹³ Perzija, koja je prema procjenama sredinom 70-ih godina imala između šest i sedam milijuna stanovnika, u velikoj gladi 1871—1873. vjerojatno je izgubila između milijun i pol i dva milijuna ljudi.¹⁴ Teško je reći je li situacija

bila gora nego u prvoj polovini stoljeća (u Indiji i Kini vjerojatno jest), ili tek neizmijenjena. U svakom slučaju velika je oprečnost prilika u razvijenim i nerazvijenim zemljama, čak ako i uzmemo u obzir da se doba tradicionalnih i katastrofalnih demografskih kretanja počelo povlačiti pred novim populacijskim modelom (kao što se doista događalo u islamskom svijetu).

Ukratko, narodi »trećeg svijeta« još nisu počeli značajnije uživati koristi od izuzetnog, nečuvenog razvoja Zapada. Ukoliko su tog napretka uopće bili svjesni, osim kao pukog razaranja njihova načina života, on je za njih bio prije mogući uzor nego stvarnost — nešto što su za sebe učinili bjeloputi ljudi u čudnim krutim šeširima i cilindričnim hlačama, koji su došli iz dalekih zemalja ili su živjeli u velikim gradovima. Progres nije pripadao njihovom svijetu, a većina nije ni željela da im pripadne. No oni koji su mu se suprotstavljali u ime starih običaja bili su poraženi. Vrijeme onih koji će mu se oduprijeti njegovim vlastitim oružjem nije još došlo.

DOBITNICI

»Koje će klase i slojevi društva sada postati pravi predstavnici kulture, davati nam učenjake, umjetnike i pjesnike, stvaralačke ličnosti?»

Ili će se sve pretvoriti u veliki biznis, kao u Americi?»

Jakob Burkhardt, 1868—1871.¹

»Vlasti u Japanu postale su prosvjeđene i napredne: prihvatile su evropsko iskustvo kao vodič, zaposlile su strance u svojoj službi, istočnjački običaji i ideje povlače se pred zapadnom civilizacijom.»

Sir T. Erskine May, 1877.²

I.

Ndkada Evropljani nisu vladali svijetom potpunije i neospornije nego u trećoj četvrtini 19. stoljeća. Točnije rečeno, nikada svijetom tako nisu vladali bijelci evropskog porijekla, jer svijetu kapitalističke privrede i moći pripadala je i jedna neevropska federacija, SAD. One nisu još imale veću ulogu u svjetskoj politici, te su im evropski državnici tek povremeno posvećivali pažnju, osim ako su ih zanimala područja koja su SAD koristile neposredno, tj. američki kontinenti i pacifički ocean. No osim Britanije, čiji su vidici i dalje bili svjetski, nijedna država nije mala trajnog interesa za oba ova područja. Latinoamerički oslobodilački pokret uklonio je sve evropske kolonije s kontinenta srednje i južne Amerike, izuzevši Gvajanu koja je Britancima davala nešto šećera, Francuzima zatvor za opasne kriminalce, a Holandanima mogućnost za održavanje starih veza s Brazilom. Karipski otoci, osim Hispaniole (gdje je postojala crnačka Republika Haiti i Dominikanska Republika koja se oslobodila i španjolske dominacije i nadmoći Haitija), ostali su kolonijalni posjedi Španjolske (Kuba i Puerto Rico), Britanije, Francuske, Nizozemske i Danske. Osim Španjolske, koja je žudjela za djelomičnom obnovom svog kolonijalnog imperija, nijedna od ovih zemalja nije se osobito brinula zbog svojih posjeda u Zapadnoj Indiji. Samo na sjeveroameričkom kontinentu ostao je do 1875. jedan veliki evropski posjed — o Britaniji ovisna Kanada, prostrana ali nerazvijena i uglavnom pusta. Od SAD dijelila ju je dugačka, otvorena granica koja se u ravnoj liniji protezala od obala Ontaria do Pacifika; sporovi u vezi s područjima oko ove linije riješeni su u toku 19. stoljeća mirnim putem — premda ne bez teškog diplomatskog pogađanja — uglavnom u korist SAD. Da nije bilo izgradnje transkanadske željeznice, Britanska Kolumbija mogla je podleći privlačnoj sili pacifičkih država SAD. Na azijskoj strani oceana

pak, evropska prisutnost neposredno se osjećala samo na ruskom sibirskom Dalekom istoku, u britanskoj koloniji Hong Kongu i britanskom uporištu u Malaji, premda su Francuzi već počeli osvajati Indokinu. Ostaci španjolskih i portugalskih kolonija, kao i holandski posjedi u Indoneziji, nisu stvarali međunarodne probleme.

Teritorijalno širenje SAD stoga nije izazivalo veće uzbuđenje među evropskim političarima. Meksiko je, nakon poraza u ratu 1846—48, prepustio SAD velika područja na jugozapadu — Kaliforniju, Arizonu, Utah, te dijelove Ko-lorada i Novog Meksika. Rusija im je 1867. prodala Alasku. Ovi i neki prije osvojeni teritoriji na zapadu dobivali su status saveznih država kad bi postali dovoljno zanimljivi u ekonomskom smislu ili dovoljno pristupačni: Kalifornija 1850, Oregon 1859, Nevada 1864, dok su Minnesota, Kansas, Wisconsin i Nebraska na Srednjem zapadu postale savezne države između 1858. i 1867. SAD nisu imale daljnjih teritorijalnih ambicija, premda su robovlasničke države na jugu čeznule za proširenjem robovlasničkog uređenja na velike karipske otoke, te imale čak i šire pretenzije na Latinsku Ameriku. Glavni oblik američke dominacije bila je posredna kontrola u zemljama gdje im se nijedna sila nije opirala; slabe, ali nominalno nezavisne vlasti znale su kako se moraju odnositi prema gigantu na sjeveru. Tek krajem stoljeća kada je formalni imperijalizam došao u modu, SAD su privremeno odstupile od ove tradicije. »Siroti Meksiko« uzdahnuo je predsjednik Porfirio Diaz (1828—1915) »tako daleko od Boga, a tako blizu SAD«; čak i latinoameričke države koje su smatrale da su u boljim odnosima sa Svemogućim, postajale su sve svjesnije da im glavna opasnost dolazi od Washingtona. Povremeno su sjeverno-američki avanturisti pokušavali osvojiti uski pojas zemlje između Atlantskog i Pacifičkog oceana, ali ništa takvoga nije im uspjelo sve dok nije sagrađen Panamski kanal koji su okupirale američke snage u maloj nezavisnoj republici koja je upravo zbog kanala odvojena od veće južnoameričke države Kolumbije. No to se dogodilo kasnije.

Veći dio svijeta, a posebno Evropa, bio je svjestan SAD, već zato što je tokom razdoblja kojim se bavimo (1848—75) u njih emigriralo nekoliko milijuna Evropljana, kao i zato što su prostranstvo i izuzetno brz napredak ubrzo pretvorili SAD u tehničko čudo svijeta. Bila je to, kao što su Amerikanci prvi istakli, zemlja superlativa. Gdje je još bilo moguće naći grad poput Chicaga koji je 1850. imao svega 30 000 stanovnika, a nakon svega četrdeset godina postao šesti po veličini grad na svijetu, s više od milijun stanovnika? Nigdje se željezničke pruge nisu protezale na većim razdaljinama, niti ih je igdje bilo više (1870. u SAD je bilo 49 168 milja pruge). Nigdje se milijunaši nisu sami obogatili takvom brzinom i, premda još nisu bili najbogatiji među bogatima — ubrzo će biti — bili su sigurno najbrojniji. Nigdje novine nisu imale toliko smjelosti, nigdje političari nisu bili tako izrazito korumpirani, nijedna zemlja nije manje ograničavala svoje mogućnosti.

Amerika je još uvijek bila Novi svijet, otvoreno društvo u otvorenoj zemlji, gdje je siromašni emigrant mogao, kako se vjerovalo, početi ispočetka (*self-made man*) postajući član egalitarne, demokratske republike, jedine velike i značajne takve zemlje na svijetu do 1870. Slika SAD kao revolucionarne političke alternative Starom svijetu monarhija, aristokracije i podložnosti možda nije više bila toliko živa kao prije, barem izvan njihovih granica. Ovu sliku zamijenila je predodžba o Americi kao mjestu na koje se može pobjeći

od siromaštva, mjestu nade i bogaćenja za pojedinca. New York se sve više suprotstavljao Evropi ne kao novo društvo, već kao društvo novih bogataša.

Ipak, san o revoluciji u SAD nije bio mrtav. Njihovi stanovnici smatrali su svoju republiku zemljom jednakosti, demokracije, a iznad svega neograničene, anarhične slobode i beskrajnih mogućnosti, koja kao dopunu ima ono što se kasnije nazivalo »očiglednom sudbinom« ove zemlje.* Nitko ne može razumjeti SAD u devetnaestom stoljeću, pa ni u dvadesetom, ako ne uzme u obzir taj utopijski element koji je ipak sve više tamnio i pretvarao se u samozadovoljni privredni i tehnološki dinamizam, osim u trenucima krize. Bila je to porijeklom agrarna utopija o slobodnim i nezavisnim farmerima na slobodnoj zemlji, nespojiva sa svijetom velikih gradova i velike industrije, s kojim nije izmirena do danas. Čak ni u tipičnom središtu američke industrije, poput tekstilnog grada Patersona u New Jerseyu, poslovni etos još nije prevladao. Za vrijeme štrajka tkalaca vrpci 1877. godine vlasnici tvornica gorko su se, i to s pravom, žalili da ih republički predsjednik, demokratski vođe, štampa, sudovi i javno mnijenje nisu podržali.⁴

Amerikanci su još uvijek pretežno živjeli na selu: 1860. samo ih je 16 posto živjelo u gradovima s više od osam tisuća stanovnika. Ruralna utopija u najdošlovnijem obliku — slobodni seljaci na slobodnoj zemlji — mogla je pokrenuti veću političku silu nego ikada, naročito među sve gušćim stanovništvom na Srednjem zapadu. Ova politička sila sudjelovala je u stvaranju Republikanske stranke i pridonijela njezinoj orijentaciji protiv ropstva (premda ideja besklasne republike slobodnih farmera nije imala nikakve veze s ropstvom ni crncima, njezini su se pristalice protivili ropstvu). Najveći trijumf agrarne utopije sadržan je u Zakonu o domaćinstvima iz 1862, koji je svakom američkom porodičnom čovjeku starijem od dvadeset jedne godine nakon pet godina stalnog boravka na jednom mjestu dodjeljivao besplatno 160 jutara javnog zemljišta, ili nakon šest mjeseci boravka odobravao kupnju tla po 1,25 dolara za jutro. Naravno, ova je utopija propala. Između 1862. i 1890. manje od 400 000 porodica imalo je koristi od Zakona o domaćinstvima, dok je ukupno stanovništvo SAD poraslo za 32 milijuna, a ono u zapadnim državama za više od deset milijuna. Samo željezničke kompanije (koje su dobivale ogromne količine javnog zemljišta tako da su troškove izgradnje mogle nadoknaditi profitom koji im je donosilo špekuliranje sa zemljom i razvoj) prodale su po cijeni od pet dolara po jutru više zemlje nego što je dodijeljeno Zakonom o domaćinstvima. Pravi korisnici besplatnog dijeljenja zemlje bili su špekulanti, financijeri i kapitalistički poduzetnici. Krajem stoljeća ugasio se bukolički san o slobodnim seljacima.

Bilo da ovaj preobražaj SAD smatramo krajem revolucionarnog sna ili sazrijevanjem, on se odigrao u trećoj četvrtini 19. stoljeća. Američki mitovi svjedoče o važnosti ovog razdoblja kojemu pripadaju dvije povijesne teme najdublje i najtrajnije uključene u popularnu kulturu: građanski rat i Divlji zapad. One su blisko povezane jer je otvaranje Zapada (tj. njegovih južnih i srednjih dijelova) ubrzalo sukob između država Sjevera, koje su predstavljale slobodne farmere i kapitalizam u usponu, i robovlasničkih država Juga. Sukob Kansasa i Nebraske 1854. zbog uvođenja ropstva na Srednji zapad ubrzao je

* »Atlantske države . . . neprestano obnavljaju političku upravu i socijalne ustanove Evrope i Afrike. Pacifičke države nužno moraju na isti uzvišeni i blagotvoran način djelovati u Aziji.« (William H. Seward, 1850).³

stvaranje republikanske stranke. Njezin predstavnik Abraham Lincoln (1809-1865) izabran je za predsjednika 1860, što je dovelo do odvajanja konfederalnih država Juga 1861.*

Širenje prema zapadu nije bilo novo. U razdoblju kojim se bavimo ono je tek izuzetno ubrzano zbog izgradnje željeznica — prva je dosegla i premostila Mississippi 1854—1856. — i razvoja Kalifornije (v. 3. poglavlje). Nakon 1849. Zapad je za ljude prestao biti neka vrst granice prema beskraju i postao prazno prostranstvo prerija, pustinja i planina između dviju zona koje su se brzo razvijale, jedna na istoku, druga duž Pacifika. Prve trans-kontinentalne linije gradile su se istovremeno od Pacifika prema istoku i od Mississippija prema zapadu, a susrele su se negdje u Utahu, gdje su mormoni 1847. iz Lowe preselili svoj Zion, pogrešno vjerujući da je to područje (Divlji zapad) bilo je u razdoblju kojim se bavimo prilično pusto, za razliku od »ukroćenog« Srednjeg zapada, sve gušće naseljenog, obrađenog i čak donekle industrijaliziranog. Procjenjuje se da je ukupni rad uložen u gradnju farmi na prostranom području prerije u jugozapadnim i planinskim državama između 1850. i 1880. jedva nešto veći od onog koji je u isto vrijeme uložen u izgradnju na jugoistoku ili u odavno naseljenim srednjoatlantskim državama.⁵

Farmeri su polako kolonizirali prerije zapadno od Mississippija, a to je podrazumijevalo uklanjanje Indijanaca (prisilnom seobom), uključujući i one koji već prije preseljeni, i bivola (istrebljenjem) od kojih su prerijski Indijanci živjeli. Istrebljenje bivola počelo je 1867. godine u kojoj je Kongres osnovao velike indijanske rezervate. Do 1883. pobijeno ih je oko 13 milijuna. Planine nikada nisu bile pogodne za naseljavanje ratara. One su bile i ostale granica istraživača i rudara u koju su se nekoliko puta slijevali valovi tragača za dragocjenim metalima — uglavnom srebrom — i stvarali naselja oko nalazišta od kojih je najveće bilo Comstock Lode u Nevadi (1859). Ono je donijelo 300 milijuna dolara u dvadeset godina, desetak ljudi tamo je steklo golema bogatstva, dvadesetak nešto manje, a brojni su se obogatili u skromnijim razmjerima prije no što se nalazište iscrpio, a grad ostao prazan; njime su lutale samo sjene kornvolških i irskih kopača, obilazeći tek izgrađenu Dvoranu Unije i Operu. Slične groznice zahvaćale su Colorado, Idaho i Montanu.⁶ One nisu uzrokovale bitno povećanje stanovništva. Kolorado (savezna država postao je 1876) je 1870. imao manje od 40 000 stanovnika.

Jugozapad je ostao u osnovi stočarski kraj, zemlja kauboja. Otuda su velika stada goveda (nekih četiri milijuna između 1865. i 1879) stizala do transportnih stanica na putu prema golemim čikaškim klaonicama. Ovaj promet dao je inače beznačajnim naseljima u Missouriju, Kansasu i Nebraski, poput Abilenea i Dodge Citya značaj koji živi u tisućama filmova, mitski sjaj koji prerijski farmeri ni biblijskom ispravnošću ni populističkim žarom nisu uspjeli potisnuti.

Mit o »Divljem zapadu« toliko je snažan da ga je teško analizirati realistično. Možda jedina historijski pouzdana činjenica s njim u vezi jest da je vremensko razdoblje kojemu pripada trajalo kratko, s vrhuncem između građanskog rata i 80-ih godina kada se počelo gasiti rudarenje kao i stočni boom. »Divljina« nije bila povezana s Indijancima, koji su bili spremni da žive u miru s bijelcima, osim možda na krajnjem jugozapadu gdje su plemena

* Virginia, Sjeverna i Južna Carolina, Georgia, Alabama, Florida, Mississippi, Louisiana, Tennessee, Arkansas, Texas. Neke granične države su oklijevale, ali se nisu otcijepile: Maryland, Zapadna Virginia, Kentucky, Missouri, Kansas.

na poput Apacha (1871—1886) i meksičkih Yaquija (1875—1926) vodili posljednje bitke u stoljetnom ratu kojim su pokušavali zadržati neovisnost o bijelcima. »Divljina« je bila posljedica institucija, ili prije nedostatka institucija, vlasti i zakona u SAD. (U Kanadi nije bilo »Divljeg zapada«, tamo čak ni zlatne groznice nisu bile anarhične, a Siuxi, koji su u SAD potukli Custeru prije no što su pobijeni, u Kanadi mirno su živjeli.) Anarhiju (ili da se poslužimo neutralnijim izrazom strast za oružanom samopomoći) možda je povećao san o slobodi i zlatu koji je tjerao ljude na zapad. Iza granice do koje su dopirale farme i gradovi nije bilo porodica: 1870. u Virginia Cityu muškaraca je bilo više no dvostruko od žena, a djece samo deset posto. No mit o »Zapadu« ne uključuje u većoj mjeri ovaj san o slobodi. Njegovi junaci su češće razbojnici i revolveraši poput Divljeg Billa Hickoka koji nikada nisu mogli reći mnogo sebi u prilog, a rjeđe imigranti kopači, članovi sindikata. Premda razbojnika treba uzeti u obzir, ne treba ih idealizirati. San o slobodi nije se odnosio na Indijance ni na Kineze (koji su činili gotovo trećinu stanovništva u Idahu 1870). Sigurno se nije odnosio ni na crnce u rasističkim jugozapadnim državama — Texas je pripadao Konfederaciji. Premda je velik dio onoga što danas prepoznajemo kao tipično za »Divlji zapad« (od kauboj-ske odjeće do »kalifornijskih običaja« koji su postali zakon u američkim planinama, a porijeklom su španjolski) potekao od Meksikanaca, kojih je među kaubojima bilo više no pripadnika ijedne druge skupine, san o slobodi nije se odnosio niti na njih. Bio je to san siromašnih bijelaca koji su se nadali da će privatno poduzetništvo buržoaskog svijeta zamijeniti kockom, zlatom i pištoljima.

Koliko nema ničeg tajnovitog u vezi s »otvaranjem Zapada«, toliko su priroda i porijeklo američkog građanskog rata (1861—1865) izazvale rasprave među povjesničarima. Ove rasprave koncentrirale su se oko problema robovlasničkog društva u južnim državama i mogućnosti njegove kompatibilnosti s dinamičnim kapitalizmom Sjevera. Da li se uopće radilo o robovlasničkom društvu, kad su crnci uvijek bili u manjini, čak i duboko na Jugu (osim nekoliko manjih područja), a većinom nisu radili na klasičnim velikim plantažama, već u malom broju na farmama bijelaca ili kao posluga? Teško je poreći da je ropstvo bilo glavna institucija južnjačkog društva, kao i da je ono bilo glavni uzrok raskola između južnih i sjevernih država. Pravo je pitanje zašto je moralo doći do otcjepljenja i građanskog rata umjesto do nekog rješenja koje bi omogućilo koegzistenciju. Napokon, premda je većina ljudi na Sjeveru bez sumnje mrzila ropstvo, sam borbena abolicionizam nikada nije bio dovoljno jak da bi oblikovao politiku Unije. Kapitalisti Sjevera, kakvi yod bili njihovi privatni nazori, mogli su naći da je korisno nagoditi se s robovlasničkim Jugom i iskorištavati ga, kao što svjetski poslovni ljudi koriste politiku apartheida u Južnoafričkoj Republici.

Naravno, robovlasnička društva, uključujući i ono na američkom Jugu, bila su osuđena na propast. U razdoblju između 1848. i 1890. sva su propala — čak i ono na Kubi i u Brazilu (v. 10. poglavlje). Takva društva bila su izolirana i fizički ukidanjem afričke trgovine robljem koja je do 50-ih godina 19. stoljeća bila još prilično djelotvorna, kao i moralno, općeprihvaćenim bur-žoaskoliberalnim shvaćanjem da je robovlasništvo u suprotnosti s povijesnim razvojem u moralnom smislu neprihvatljivo a ekonomski neefikasno. Teško je zamisliti kako bi se robovlasničko društvo američkog Juga održalo do dvadesetog stoljeća, kao što je teško zamisliti daljnji opstanak kmetstva u istočnoj Evropi, čak ako (poput nekih škola historičara) i uzmemo u obzir da su

oba uređenja kao sistemi proizvodnje ekonomski sposobna za život. No 50-ih godina 19. stoljeća na američkom Jugu došlo je do krize zbog specifičnog problema: bilo je sve teže opstati uz dinamični kapitalizam Sjevera i valove migracija prema Zapadu.

U posve ekonomskom smislu Sjever nije mnogo mario za Jug, agrarno područje u kojem jedva da je počela industrijalizacija. Sjever je na svojoj strani imao vrijeme, izvore i proizvodnju. Glavni uzroci sporova bili su političke naravi. Jug kao polukolonija Britanije i njezin glavni snabdjevač sirovim pamukom zastupao je slobodnu trgovinu, dok su industrijalci Sjevera već dugo koristili zaštitne carine koje nisu mogli nametnuti u onoj mjeri koja bi im odgovarala zbog otpora južnih država (one su, treba se prisjetiti, 1850. sačinjavale gotovo polovinu SAD). Sjever je sigurno bio više zabrinut zbog podjele države na protekcionistički i neprotekcionistički dio nego zbog podjele na robovlasnički i slobodni dio. Također važan uzrok sukoba bio je u tome što su južne države pokušavale odsjeći sjeverne od njihovog zaleđa, stvarajući duž sliva Mississippija trgovačku i komunikacijsku zonu koja je postala gotovo važnija od one uz Atlantik. Tako su južne države nastojale preduhitriti Sjever u širenju prema zapadu. To je bilo prirodno jer su siromašni bijelci s Juga već odavno krenuli u istraživanje zapada.

Zbog ekonomske nadmoći Sjevera Jug se morao sve jače oslanjati na svoju političku moć — tražeći da mu se formalno priznaju neka prava (npr. legalizacija ropstva u novim zapadnim područjima), inzistirajući na autonomiji država («prava država») nasuprot saveznoj vladi, koristeći veto u nacionalnoj politici, ometajući ekonomski razvoj Sjevera itd. Budući da je provodio ekspanzionističku politiku na Zapadu, Jug je morao biti prepreka Sjeveru. Jedine prednosti kojima je Jug raspolagao bile su političke naravi. Budući da nije mogao niti htio potući Sjever njegovim vlastitim oružjem, tj. u kapitalističkoj ekspanziji, tokovi povijesti tekli su protiv njega. Svako usavršavanje u transportu učvršćivalo je veze Zapada s Atlantikom. Željeznički sistem razvijao se u osnovi od istoka prema zapadu, a dugih linija koje bi povezivale sjever i jug gotovo da nije ni bilo. Ljudi, pak, koji su selili na Zapad nisu bili robovlasnici, već siromašni slobodni bijelci privučeni zemljom, zlatom i pustolovinama. Stoga je formalno proširenje zone ropstva na nova područja imalo presudnu važnost za Jug, a sve oštrije sukobi 50-ih godina izbijali su uglavnom zbog tih pitanja. Pitanje ropstva bilo je za Sjever beznačajno, a širenje na zapad zapravo je slabilo robovlasnički sistem. Ono mu nije donosilo pojačanje kakvom su se južnjački vođe nadali snjući o aneksiji Kube i stvaranju južnokaripskog plantažerskog carstva. Ukratko, Sjever je bio u stanju ujediniti kontinent, a Jug nije. Njegovo je držanje bilo agresivno, a jedini politički izlaz u napuštanju borbe i otcjepljenju od Unije, što se i dogodilo kada je 1860. za predsjednika izabran Abraham Lincoln iz Illinois. Ovaj izbor potvrdio je da je Jug izgubio Srednji zapad.

Građanski rat bjesnio je pet godina. Po broju žrtava i razaranjima bio je to najveći rat koji je u razdoblju kojim se bavimo vodila jedna razvijena država, premda blijedi u uspoređenju s paragvajskim ratom koji se otprilike u isto vrijeme odvijao u Južnoj Americi, a pogotovo u usporedbi s tajpinškim ratovima u Kini. Sjeverne države, premda slabije u vojnoj vještini, napokon su pobijedile zbog nadmoći u ljudstvu, proizvodnim kapacitetima i tehnologiji. Napokon, u njima je živjelo više od 70 posto ukupnog stanovništva SAD, više od 80 posto ljudi sposobnih za vojsku, a raspolagale su i s više od 90 posto ukupnog industrijskog potencijala u SAD. Njihova pobjeda bila je

pobjeda američkog kapitalizma i modernih SAD. No premda je ropstvo ukinuto, to nije bila pobjeda crnaca bili oni robovi ili slobodnjaci. Nakon nekoliko godina »rekonstrukcije« (tj. prisilne demokratizacije) Jug se vratio pod kontrolu konzervativnih bijelih južnjaka, tj. rasista. Godine 1877. konačno su se povukle okupacijske trupe Sjevera. Konzervativci na Jugu dijelom su postigli svoj cilj: Sjevernjaci, koji su uglavnom pripadali Republikanskoj stranci (ona je ostala na vlasti gotovo neprestano u razdoblju između 1860. i 1932) nisu mogli prodrijeti na Jug privržen Demokratskoj partiji, koji je stoga zadržao priličnu autonomiju. Južne su države pak brojem glasova mogle imati nekog utjecaja u nacionalnoj politici jer je njihova podrška imala presudnu važnost drugoj po veličini stranci — Demokratskoj. Jug je ostao agraran, siromašan, zaostao i ogorčen; bijelci su bili ogorčeni zbog poraza koji nikada nisu zaboravili, crnci zbog obespravljenosti i potčinjenosti koju su im nemilosrdno nametnuli bijelci.

Američki se kapitalizam razvijao izuzetnom brzinom nakon građanskog rata koji je možda privremeno usporio njegov rast, premda je pružio priliku velikim gusarskim poslovnim poduzetnicima koji su dobili prikladan nadimak »baruni pljačkaši«. Ovaj brzi napredak treća je velika tema u povijesti SAD u razdoblju kojim se bavimo. Za razliku od građanskog rata i Divljeg zapada, razdoblje »baruna pljačkaša« nije postalo dio američkog pučkog mita, osim kao element u demonologiji demokrata i populista, ali je ostalo prisutno u američkoj stvarnosti. »Barune pljačkaše« još uvijek je moguće prepoznati na poslovnoj sceni. Bilo je pokušaja obrane i rehabilitacije tih ljudi koji su unijeli promjene u engleski jezik: kada je počeo građanski rat riječ »milijoner« još se uvijek pisala u navodnim znakovima, ali kada je 1877. umro najveći pljačkaš prve generacije CorneMus Vanderbilt, zbog njegova bogatstva bilo je potrebno stvoriti novu riječ — »multimilijoner«. Postoje tvrdnje da su veliki američki kapitalisti zapravo bili stvaraoci inovatori bez kojih razvoj američke industrijalizacije, koji je doista impresivan, ne bi bio toliko brz. Njihovo bogatstvo stoga nije plod privrednog razbojstva, već darežljivosti kojom je društvo nagradilo svoje dobročinitelje. Takve argumente nemoguće je primijeniti na sve »barune pljačkaše« — svaki branilac ustuknut će pred varalicom poput novčara Jima Fiska ili Jaya Goulda — no bilo bi besmisleno poricati da je dio poslovnih moćnika ovog razdoblja, ponekad u znatnoj mjeri, pridonio razvoju moderne industrijske privrede ili (što nije sasvim isto) djelotvornosti sistema kapitalističkog poduzetništva.

Međutim, takvi argumenti ne pogađaju bit problema. Pomoću njih se može samo na drugi način reći ono što je očigledno, tj. da je u SAD u 19. stoljeću postojala kapitalistička privreda u kojoj se moglo zaraditi vrlo mnogo novaca, između ostalog razvijajući i racionalizirajući proizvodne snage ove velike zemlje koja se brzo širila u rastućoj svjetskoj privredi. Razdoblje američkih »baruna pljačkaša« imalo je tri obilježja koja su ga razlikovala od ostalih naprednih kapitalističkih ekonomija u istom razdoblju u kojima su također djelovali i grabežljivi milijoneri.

Za Ameriku je u prvom redu bila karakteristična potpuna odsutnost svake kontrole nad poslovima, makar se odvijali i na posve bezočan i prevarant-ski način; tome su se pridružile zaista spektakularne mogućnosti korupcije na lokalnom i nacionalnom nivou, naročito u godinama nakon građanskog rata. U SAD gotovo da nije bilo vlasti u evropskom smislu, a polje djelovanja za moćne i bezobzirne bogataše bilo je neograničeno. Zapravo, u terminu »baruni pljačkaši« naglasak treba da stoji na prvoj riječi, jer se, kao u slabim

srednjovjekovnim kraljevstvima, ljudi nisu mogli oslanjati na zakon, već samo na vlastitu snagu. A tko je bio moćniji u kapitalističkom društvu od bogataša? SAD bile su jedina država u buržoaskom svijetu u kojoj su vladali privatna pravda i privatne naoružane jedinice, nikad u većoj mjeri nego u razdoblju kojim se bavimo. Između 1850. i 1889. odredi Vigilante,* koji su sami sebe imenovali, pobili su 530 osumnjičenih ili pravih prijestupnika, tj. šest sedmina svih žrtava ovog karakteristično američkog fenomena** koji je trajao od 60-ih godina 18. stoljeća do 1909.⁹ Godine 1865. i 1866. *svaka* željeznička kompanija, rudnik, željezara ili valjaonica u Pennsilvaniji imala je pravo uposliti koliko je god htjela naoružanih policajaca, na način koji joj je odgovarao, premda su u ostalim državama šerifi i drugi državni službenici morali formalno imenovati članove takvih privatnih policijskih snaga. U tom su razdoblju privatne jedinice detektiva i revolveraša stekle mračnu slavu boreći se ponajprije protiv kriminala, no ubrzo sve više protiv radnika.

Drugo obilježje ove pionirske ere američkog velikog biznisa, velikog novca i velike moći bilo je u tome što njegovi najuspješniji ljudi, za razliku od mnogih velikih poduzetnika Staroga svijeta koji su često izgledali opsjednuti samim tehnološkim konstrukcijama, nisu bili posebno odani ni jednom načinu zarađivanja novca. Željeli su samo maksimalno povećati profite, ali su se ipak gotovo svi okušali u najvećem poslu ovog razdoblja, gradnji željeznica. Cornelius Vanderbilt imao je samo 10—20 milijuna dolara prije no što je ušao u poslove sa željeznicom, koji su mu donijeli još 80—90 milijuna u šesnaest godina. Nije ni čudo kada su ljudi poput »Kalifornijske družine« — Collis P. Huntington (1821—1900), Leland Stanford (1824—1893), Charles Crocker (1822—1888) i Mark Hopkins (1813—1878) — mogli besramno tri puta naplatiti troškove izgradnje centralne pacifičke željeznice, a pljačkaši poput Fiska i Goulda skupiti milijune lažnim poslovima i otimačinom bez polaganja jednog željezničkog praga.

Malobrojni su milioneri prve generacije koji su se obogatili samo u jednoj vrsti posla. Huntington je počeo prodajući opremu tragačima za zlatom u Sacramentu. Možda je među njegovim mušterijama bio i budući mesarski magnat Philip Armour (1832—1901), koji je okušao sreću sa zlatom prije no što se upustio u trgovinu živežom u Mihvaukeeu, što mu je, pak, omogućilo da se obogati trgujući svinjetinom za vrijeme građanskog rata. Jim Fisk bio je pomoćni radnik u cirkusu, hotelski konobar, torbar i trgovac tekstilom prije no što je otkrio kakve mogućnosti pružaju ratni ugovori i, kasnije, burzovni poslovi. Jay Gould bio je kartograf i trgovac kožom prije no što je shvatio što se može učiniti sa željezničkim dionicama. Andrew Carnegie (1835—1919) usmjerio je svoju energiju na proizvodnju čelika kad mu je bilo gotovo četrdeset godina. Počeo je kao telegrafist, nastavio kao viši službenik u željeznici. Prihod mu je već stizao od dionica čija se vrijednost vrlo brzo povećavala; površno se bavio naftom (ona je donijela bogatstvo Johnu D. Rockefelleru, koji je počeo kao činovnik i knjigovođa u Ohiju) postepeno prelazeći u industrijsku granu kojom će zavladatai. Svi ti ljudi bili su špekulanti, spremni da se okrenu prema novcu gdje god se nalazio. Nijedan nije imao savjesti, niti je mogao imati u privredi i razdoblju u kojemu su prijevara, mito, spletko, pa i pucnjava, bili uobičajeni načini konkurencije. Svi su bili tvrdi ljudi i vjerojatno bi pitanje o vlastitom poštenju smatrali mnogo manje važnim

* Vigilante-odredi bili su samozvane grupe budnosti za zaštitu sigurnosti građana i njihove imovine grubom silom izvan redovitog zakonskog postupka (op. ur.).

** Od 326 zabilježenih Vigilante akcija 230 pripadaju razdoblju kojim se bavimo.

za svoje poslove od pitanja o vlastitoj domišljatosti. Nije bez razloga »socijalni darvinizam« — dogma da su oni koji su se uspeli do vrha najbolji jer su najsposobniji da prežive u ljudskoj džungli — postao nešto poput nacionalne teologije u SAD potkraj 19. stoljeća.

Treće svojstvo »baruna pljačkaša« očigledno proizlazi iz onoga što smo već o njima rekli, no mitologija američkog kapitalizma dala mu je pretjerane razmjere: velik dio tih ljudi počeo je od ničega, a domogao se ogromnog bogatstva i društvenog ugleda. Međutim, bez obzira na znamenitost nekolicine multimilionera koji su se sami obogatili, samo je 42 posto američkih poslovnih ljudi koji su ušli u Američki biografski rječnik, a živjeli su u razdoblju kojim se bavimo, poteklo iz nižih i nižih srednjih slojeva.* Većinom su bili iz porodica poslovnih ljudi i službenika. Samo osam posto industrijske elite 70-ih godina 18. stoljeća sačinjavali su sinovi radnika.¹⁰ Usporedbe radi spomenut ćemo da je od 189 britanskih milionera koji su umrli između 1858. i 1879. najmanje sedamdeset posto bilo onih čiji su preci barem u jednoj generaciji bili bogati, a više od pedeset posto imalo je pretke zemljoposjednike.¹¹ Dakako, u Americi su živjele i porodice Astor i Vanderbilt, koje su ras-polagale naslijeđenim velikim bogatstvom, a najveći njezin novčar J. P. Morgan (1837—1913) bio je bankar druge generacije čija se porodica obogatila kao jedan od glavnih posrednika britanskog kapitala u SAD. No pažnju su više privlačili uspjesi mladih ljudi koji su uočili priliku za uspjeh, iskoristili je i potukli sve takmace: ljudi koje je u prvom redu ispunjavala kapitalistička težnja za stjecanjem. Prilike su zaista bile sjajne za one koji su bili spremni podrediti svoj život logici zarađivanja i koji su bili dovoljno sposobni, bezobzirni i pohlepni. Za njih zapreke gotovo i nisu postojale. Nije bilo starog plemstva koji bi titulama i ugodnim životom zemljoposjedničke aristokracije privlačilo one koji su se bogatili, a politički položaj predstavljao je prije robu koja se kupuje nego zanimanje, osim, dakako, za one koji su politiku shvaćali kao još jedan način da se zaradi novac.

Stoga su se »baruni pljačkaši« na neki način osjećali kao pravi predstavnici Amerike i pritom nisu sasvim pogriješili. Imena najvećih multimilionera, npr. Morgana i Rockefellera postala su dio mita; uz sasvim drugačije mitske likove revolveraša i šerifa Zapada, to su možda jedine ličnosti Amerike iz ovog razdoblja (uz Abrahama Lincolna) koje su ostale poznate u drugim zemljama u krugovima koji se ne bave posebno američkom poviješću. Veliki su kapitalisti, pak, dali pečat svojoj zemlji. *National Labor Tribune* pisao je 1874. kako su nekoć ljudi u Americi mogli biti vlastiti gospodari. Činilo se da »nitko ne može i ne treba da postane njihov gazda«. Ali »ti snovi nisu se ostvarili... Radni narod ove zemlje... odjednom je otkrio da su kapitalisti kruti poput apsolutne monarhije.«¹²

II.

Samo jedna izvanevropska zemlja uspjela je dostići i nadmašiti Zapad u njegovoj igri. Bio je to Japan, čijem su se uspjehu suvremenici čudili. Među razvijenim zemljama ova im je bila možda najslabije poznata jer je zatvorena početkom sedamnaestog stoljeća; direktne veze sa Zapadom tada su bile ograničene samo na jednu luku u kojoj su Holandani mogli trgovati u uskim

* Uzimaju se u obzir oni koji su rođeni između 1820. i 1849. Ovu procjenu izveo je C. Wiight Mills.

razmjerima. Sredinom 19. stoljeća Japan je Evropljanima izgledao kao svaka orijentalna država predodređena da zbog ekonomske zaostalosti i vojne inferiornosti postane žrtva kapitalizma u širenju. Komodor Perry iz SAD čije su ambicije u velikoj mjeri nadilazile interese vrlo aktivnih američkih kitolo-vaca (oni su u to doba, tj. 1851. postali predmetom najvećeg umjetničkog ostvarenja Amerike u 19. stoljeću, romana *Moby Dick* Hermana Melvilla) prisilio je Japance da 1853—54. otvore neke luke. U tome je uspio služeći se uobičajenom metodom prijetnji pomorskim napadom. Britanci, a potom, 1862. i ujedinjene zapadne snage, bombardirali su japanske luke njima svojstvenom bezdušnošću i lakoumnošću: grad Kagoshima napadnut je u znak osвете za ubojstvo jednog jedinog Engleza. Nikome se nije činilo da će za pedesetak godina Japan biti dovoljno snažan da u većem ratu sam pobijedi jednu evropsku silu, a da će se za sedamdesetak godina natjecati s britanskom mornaricom; još manje vjerojatnim činilo bi se da će 70-ih godina 20. stoljeća neki promatrači očekivati da japanska privreda nadmaši privredu SAD.

Historičari su zbog mudrosti koju donosi pogled unatrag možda manje začuđeni nad japanskim postignućem. Oni su isticali da je Japan, usprkos posve različitoj kulturnoj tradiciji, u mnogim vidovima bio iznenađujuće sličan Zapadu po socijalnoj strukturi. U svakom slučaju u Japanu je postojalo nešto poput feudalnog poretka srednjovjekovne Evrope, nasljedno zemljoposjedničko plemstvo, seljaci polukmetovi, te grupa poduzetnika i novčara s kojom je bilo povezano vrlo razvijeno zanatstvo; ovome je osnovu pružala sve veća urbanizacija. Za razliku od evropskih prilika, gradovi nisu bili nezavisni, a ni trgovci nisu bili slobodni, ali sve veća koncentracija plemstva (samuraja) u gradovima činila je trgovce sve više ovisnima o neseoskom dijelu stanovništva, a sistematski razvoj zatvorene nacionalne privrede doveo je do stvaranja sloja poduzetnika koji je bio od bitne važnosti za stvaranje nacionalnog tržišta, te je imao bliske veze s vladom. Tako su Mitsui, još i danas jedna od najmoćnijih japanskih kapitalističkih porodica, proizvodili *šake* (rižino vino) u provinciji početkom 17. stoljeća, zatim su se počeli baviti posuđivanjem novca; 1673. naselili su se u Edu (Tokyo) kao trgovci, a imali su poslovne ogranke u Kvotu i Osaki. Oko 1680. bavili su se onim što bi se u Evropi nazvalo dioničarskim poslovima, a uskoro su postali financijski zastupnici carske porodice i šogunata (koji je *de facto* vladao zemljom) i nekolicine glavnih feudalnih klanova. članovi porodice Sumitomo, koja je također još uvijek vrlo ugledna, počeli su trgovinom farmaceutskim proizvodima i željeznom robom, a uskoro su se uzdigli u poslovima s bakrom. Krajem 18. stoljeća bili su upravljači monopolom na bakar i iskorištavali su rudnike.

Nije nezamislivo da bi se Japan, prepušten samom sebi, razvio prema kapitalističkoj privredi no ovu pretpostavku nije moguće dokazati. Međutim, nema sumnje da je bio spremniji od drugih izvan-evropskih zemalja da oponaša Zapad. Kina je imala sposobnosti da pobijedi Evropljane u njihovoj vlastitoj igri; raspolagala je tehničkim vještinama, intelektualnom profinjenošću, obrazovnim sistemom, iskustvom u državnoj upravi, te poslovnim kapacitetima. No Kina je bila suviše prostrana i samodovoljna, a Kinezi su predugo svoju zemlju smatrali središtem svjetske civilizacije da bi zbog još jedne najezde nekih neobičnih dugonosih barbara bili spremni odreći se svog načina života. Kina nije željela oponašati Zapad. Obrazovani ljudi u Meksiku željeli su usvojiti liberalni kapitalizam kakav je postojao u SAD, već zato da bi se mogli oduprijeti svojim moćnim susjedima na sjeveru. No zbog tereta tradicije koju nisu mogli slomiti niti uništiti nisu uspjeli učiniti ono što su

željeli. Bilo ih je malo, a crkva i seljaštvo, indijansko ili hispanizirano po srednjovjekovnom uzorku, bili su im suviše velika prepreka. Njihova volja bila je veća od njihovih sposobnosti. Japan je imao i volju i sposobnost. Pripadnici japanske elite bili su svjesni da njihovoj zemlji prijete opasnost osvajanja i pokoravanja, opasnost koju su dobro poznavali iz vlastite povijesti. Japan je, da se poslužimo modernom evropskom terminologijom, bio prije potencijalna »nacija« nego ekumensko carstvo. A u njemu su postojala i tehnička i druga sredstva, kao i ljudi kakve je tražila privreda 19. stoljeća. I što je možda još važnije, japanska je elita raspolagala državnim aparatom i socijalnom strukturom u kojoj je bilo moguće nadzirati gibanja u čitavom društvu. Izuzetno je teško preobraziti zemlju odozgo i pritome izbjeci opasnost pasivnog otpora, dezintegracije i revolucije. Japanski vladajući krugovi imali su izvanrednu priliku da pokrenu tradicionalni mehanizam socijalne pokornosti u svrhu naglog, radikalnog ali kontroliranog »pozapadnjačenja«, pri čemu nisu imali većih teškoća do povremenog otpadništva samuraja i rasutih seljačkih pobuna.

Problem suprotstavljanja Zapadu zaokupljao je Japance nekoliko desetljeća (u svakom slučaju od 30-ih godina 19. stoljeća), a naročito kad im je britanska pobjeda nad Kinom u prvom opijumskom ratu (1839—42) pokazala evropska dostignuća i mogućnosti. Kad im se ni sama Kina nije mogla oduprijeti, zar je moguće da ne prevladaju posvuda? Otkriće zlata u Kaliforniji, glavni događaj u svjetskoj povijesti razdoblja kojim se bavimo, dovelo je SAD do pacifičkih obala, a Japan u središte zapadnjačkih pokušaja da otvore njegova tržišta, kao što su opijumskim ratom otvorili Kinu. Direktan otpor bio je beznaadan kao što su pokazali slabi pokušaji organizacije takvog otpora. Same koncesije i diplomatska izvlačenja mogla su pomoći samo privremeno. Obrazovani službenici i intelektualci uvelike su raspravljali o potrebama za reformom, tj. o usvajanju korisnih tekovina Zapada i obnovi (ili stvaranju) volje za nacionalno samopotvrđivanje, ali »Meiji restauracija« iz 1868, tj. drastična »revolucija odozgo« uslijedila je nakon očitog neuspjeha feudalno--birokratskog vojnog sistema šoguna da izađu na kraj s krizom. Ljudi na vlasti 1853—54. bili su podijeljeni i nesigurni u vezi s onim što treba učiniti. Prvi put vlada je tražila mišljenje i savjet *daimyō*, tj. feudalnih gospodara koji su većinom bili skloni otporu ili odlaganju. Vlada je tako pokazala vlastitu nesposobnost djelovanja, a njezine vojne mjere bile su neefikasne i dovoljno skupe da potresu financijski i administrativni sistem zemlje. Birokracija je bila spora i beskorisna, različite struje plemstva sukobljavale su se u šogunatu, a ponovni poraz Kine u drugom opijumskom ratu (1857—58) ukazivao je i na slabosti Japana. Ali nove koncesije strancima i sve veća dezintegracija domaće političke strukture dovele su do reakcije među mladim samurajskim intelektualcima, koji su 1860—1863. pokrenuli jedan od onih valova terora i ubojstava (usmjerenih i protiv stranaca i protiv nepopularnih vođa), kojima je ispresijecana japanska povijest. Od 40-ih godina 19. stoljeća patriotski aktivisti okupljali su se u školama za vojne i idejne studije po provincijama, te u nekim školama mačevanja u Edu (Tokio), gdje su dospjeli pod utjecaj odgovarajućih filozofa, a u svoje feudalne oblasti (*han*) vraćali su se s dvjema parolama: »Istjerati barbare« i »Poštivati cara«. Obje parole bile su logične: Japan ne smije postati žrtva stranaca a, budući da je šogu-nat bio nedjelotvoran, prirodno je da se pažnja konzervativaca okretala tradicionalnoj političkoj alternativi, teorijski svemoćnom, ali stvarno nemoćnom i beznačajnom carskom prijestolju. Konzervativna reforma (ili revolucija

odozgo) gotovo da je morala uzeti oblik restauracije carske vlasti protiv šogunata. Reakcija stranaca na teror ekstremista, poput bombardiranja Kagoshime, samo su pojačale unutrašnju krizu i potkopale već uzdrman režim. U siječnju 1868. (nakon smrti starog cara i imenovanja novog šoguna) konačno je proglašena carska restauracija, te uz pomoć nekih moćnih pokrajinskih vlasti učvršćena nakon kratkog građanskog rata. Započela je »Meiji restauracija«.

Da se sastojala samo u konzervativno-ksenofobskoj reakciji, ta bi restauracija bila razmjerno beznačajna. Veliki feudalski zapadnog Japana, naročito Satsuma i ChSshu, čije su snage srušile stari sistem, bili su tradicionalno neskloni kući Tokugawa koja je monopolizirala šogunat. Ni njihova moć ni borbeni tradicionalizam mladih ekstremista nisu nudili određen program, a ljudi u čijim je rukama sada bila sudbina Japana, uglavnom mladi samuraji (nekolicina onih koji su bili najveći ksenofobi poginula je baveći se terorizmom) shvatili su da njihov cilj, spas Japana, zahtijeva sistematsko »pozapad-njačenje«. Neki su već prije 1868. imali dodira sa strancima, neki su već i putovali po inozemstvu. Svi su shvaćali da očuvanje samostalnosti zahtijeva preobražaj.

Često se ističe paralelizam u razvoju Japana i Pruske. U obje zemlje kapitalizam nije uveden buržoaskom revolucijom, nego odozgo, uz pomoć starog birokratsko-aristokratskog poretka čiji opstanak nije bilo moguće osigurati na drugi način. U objema zemljama ekonomsko-politički režim zadržao je neka bitna svojstva starog poretka: etiku pokornosti i discipline koja je vladala među srednjim slojevima, pa čak i u novom proletarijatu (ta etika olakšala je kapitalistima problem radne discipline), te jaku ovisnost privatnog poduzetništva o pomoći i nadzoru birokratske države. Osim toga u Japanu i u Pruskoj trajna karakteristika bio je militarizam koji će ih učiniti moćnim vojnim silama, te strastveni i ponekad patološki ekstremizam političke desnice. Pa ipak, ima razlika među tim zemljama. U Njemačkoj je liberalna buržoazija bila snažna, svjesna sebe kao klase i nezavisne političke sile. Kao što se pokazalo 1848, bilo je stvarnih mogućnosti za buržoasku revoluciju. Prusku su u kapitalizam vodile buržoazija, neodlučna da izvede revoluciju, i junkerska država spremna da srednjim slojevima i bez revolucije da ono što su tražili, a da zadrži političku moć za zemljoposjedničku aristokraciju i birokratsku monarhiju. Junkeri nisu započeli ovu promjenu; oni su se samo (zahvaljujući Bismarcku) osigurali da ih ona ne uništi. S druge strane, u Japanu su poticaj, usmjerenje i ljudi koji će provesti revoluciju odozgo došli iz redova samih feudalaca. Japanska buržoazija (tj. sloj koji odgovara evropskoj buržoaziji) odigrala je određenu ulogu samo utoliko što je postojanje sloja poslovnih ljudi i poduzetnika omogućilo uvođenje kapitalističke privrede zapadnog tipa. *Meiji restauraciju* stoga ni u kojem slučaju nije moguće smatrati buržoaskom revolucijom, premda po posljedicama djelomično odgovara takvoj revoluciji.

Upravo zbog toga radikalizam promjena koje je Meiji restauracija provela djeluje još impresivnije. Ukinute su stare feudalne pokrajinske vlasti i zamijenjene centraliziranom državnom upravom. Ona je uvela novu decimalnu valutu, postavila financijske temelje države kroz inflaciju uz pomoć javnih zajmova zasnovanih na bankovnom sistemu, inspiriranom američkim nacionalnim bankovnim sistemom, te (1873) prihvatljivi zemljišni porez. (Treba napomenuti da 1868. centralna vlada nije raspolagala nezavisnim prihodom, privremeno se oslanjala na pomoć feudalnih pokrajina koje će ubrzo ukinuti,

na prinudne zajmove i privatne posjede bivših šoguna kuće Tokugavva.) Financijska reforma uključivala je radikalnu socijalnu reformu, regulaciju zemljišnog vlasništva (1873) koja je uspostavila individualno, a ne kolektivno plaćanje poreza, te stoga i individualna prava na vlasništvo i prodaju. Feudalna prava koja su se, kad je bila u pitanju obradiva zemlja, sve slabije poštivala, ukinuta su. Visoko plemstvo i nekoliko istaknutih samuraja zadržali su neke posjede u planinama i šumama, vlada je preuzela bivšu komunalnu svojinu, seljaci su uglavnom postajali zakupci bogatih zemljoposjednika, a plemstvo i samuraji izgubili su ekonomsku osnovu. Zauzvrat su dobili nadoknadu i pomoć vlade, no i prije no što se to za mnoge od njih pokazalo nedovoljnim došlo je do velikih promjena u njihovu položaju. Te promjene pojačala je vojna reforma, a naročito zakon o vojnoj službi iz 1873. koji je prema pruskom modelu uveo regrutaciju. Najdalekosežnije posljedice donijelo je ukidanje posljednjih ostataka izdvojenog visokog statusa klase samuraja. Ipak, otpor samuraja i seljaka novim mjerama savladan je bez većih teškoća. (Između 1869. i 1874. bilo je prosječno trideset seljačkih pobuna godišnje, a 1877. samuraji su podigli veću bunu.)

Cilj novog režima nije bilo ukidanje aristokracije i klasnih razlika, premda su ove pojednostavljene i modernizirane. Čak je stvorena i nova aristokracija. No pozapadnjačenje je donosilo ukidanje starih privilegija i stvaranje društva u kojemu je položaj ljudi uvjetovan bogatstvom, obrazovanjem i političkim utjecajem više nego nasljednim pravima. U takvom društvu nužno su bile prisutne neke egalitarne tendencije: nepovoljne za siromašne samuraje, od kojih su mnogi postali obični radnici, a povoljne za obične ljude kojima je (od 1870) dozvoljeno da nose porodična imena i slobodno biraju zanimanje i mjesto boravka. Za japanske upravljače ove promjene nisu kao u zapadnim buržoaskim društvima bile cilj same po sebi, već sredstvo za provođenje programa nacionalne obnove. One su im bile potrebne, stoga su ih odlučili provesti. Predstavnici starog društva prihvatili su ih dijelom zbog ogromne moći koju je imala tradicionalna ideologija službe državi, kao i zbog konkretne potrebe da se »država ojača«. Osim toga, novi Japan pružio im je nadoknadu otvarajući mogućnosti za vojne, upravne, političke i poslovne karijere. Novim mjerama opiralo se tradicionalističko seljaštvo te samuraji, osobito oni kojima novi Japan nije dao blistave izgleda za budućnost. Ipak, radikalnost promjena koje su u toku samo nekoliko godina uveli ljudi obrazovani u starom društvu, pripadnici ponosne klase vojničkog plemstva, izvanredan je i jedinstven fenomen.

Pokretačka snaga bilo je pozapadnjačenje. Evropljani su očito znali tajnu uspjeha i stoga ih je po svaku cijenu trebalo oponašati. Pokušaj preuzimanja sistema vrijednosti institucija nekog stranog društva Japancima možda nije izgledao toliko nezamisliv kao mnogim drugim civilizacijama, jer su jednom već učinili nešto slično, prihativši kinesku kulturu, no to je ipak bio izuzetan pothvat koji je donio Japanu nove traume i teškoće. Jer usvajanje evropskog sistema vrijednosti nije bilo moguće izvesti samo površnim, selektivnim i kontroliranim posuđivanjem, pogotovo ne u društvu čija se kultura tako duboko razlikovala od evropske. Otuda pretjerana strast kojom su se mnogi pristaše pozapadnjačenja posvetili svom zadatku. Za neke od njih, koji su čitavu svoju prošlost smatrali primitivnom i barbarskom, pozapadnjačenje je značilo napuštanje svega japanskog: pojednostavnjenje, a možda i napuštanje japanskog jezika, te genetsku obnovu japanske rase miješanjem s nadmoćnom zapadnom rasom — zamalo zasnovana na rasističkim zapadnim teorijama

socijalnog darvinizma koje su neko vrijeme imale podršku u najvišim japanskim krugovima.¹³ Evropska odjeća i frizure, evropski jelovnik (Japanci dotada nisu jeli meso) usvojeni su s jedva nešto manje žara no evropska tehnologija, graditeljski stilovi i ideje.¹⁴ Nije li bilo nužno usvojiti i ideologije na kojima se zasnivao evropski razvoj, uključujući i kršćanstvo? Nije li bilo nužno konačno napustiti sve stare institucije, pa i samu carsku vlast?

Usvajanje evropske kulture, za razliku od ranijeg usvajanja kineske, donosilo je posebne teškoće pri izboru. Jer Zapad nije bio jedinstven, koherentan sistem, već kompleks suparničkih institucija i ideja. Koje će od njih Japanci izabrati? U praktičnim stvarima izbor nije bio težak. Britanski model služio im je u gradnji željeznica, uvođenju telegrafa, javnim gradnjama, tekstilnoj industriji i poslovnim metodama. Francuzi su im dali uzor za zakonsku reformu, a u početku i za reformu vojske, dok nije prevladao pruski model. (U izgradnji mornarice slijedili su, dakako, Britance.) Sveučilišta su dugovala mnogo njemačkim i američkim uzorima, a osnovno obrazovanje, poljoprivredne inovacije i poštanska služba temeljili su se na obrascima iz SAD. Do 1875—1876. zaposleno je pet do šest stotina stranih stručnjaka, a do 1890. oko tri tisuće — pod japanskim nadzorom. No u sferi politike i ideologije bilo je teže izabrati. Da li se odlučiti za liberalno-demokratski sistem — britanski ili francuski — ili za autoritativniji prusko-njemački? Kako izvršiti izbor na intelektualnom polju između zapadnjačkih misionara (koji su privlačili deklasirane i zbnjene samuraje, spremne da tradicionalnu odanost svjetovnom gospodararu zamijene odanošću Gospodu) i evropske agnostičke znanosti koju predstavljaju Herbert Spencer i Charles Darwin? Kako se opredijeliti među suparničkim svjetovnim i religioznim školama?

U toku nekoliko desetaka godina pojavila se reakcija protiv krajnosti pozapadnjačenja i liberalizma, dijelom pod utjecajem zapadnjačkih idejnih struja koje su bile tradicionalno kritične prema potpunom liberalizmu, poput njemačke. Pod tim utjecajem nastao je ustav 1889, djelo neotradicionalističke reakcije koja je stvorila i novu državnu religiju — obožavanje cara, kult Shinto* Prevladala je, dakle, mješavina neotradicionalizma i odabrane modernizacije (kao što pokazuje Carski edikt o obrazovanju iz 1890). No i dalje je postojala napetost između onih za koje je pozapadnjačenje bilo prava revolucija, i onih za koje je ono značilo samo jaki Japan. Revolucija nije izvedena, ali se Japan pretvorio u veliku modernu silu. Na ekonomskom planu japanska su dostignuća 70-ih godina bila još skromna; privreda se gotovo potpuno zasnivala na državnom merkantilizmu, koji je bio u čudnoj suprotnosti sa službenom ideologijom ekonomskog liberalizma. Aktivnosti nove japanske vojske bile su još uvijek u potpunosti usmjerene protiv nepokornih pristaša starog Japana, premda je već 1873. planiran rat protiv Koreje, koji je izbjegnut samo zato što su razumniji članovi elite Meiji smatrali da unutrašnji preobražaj mora prethoditi osvajanjima. Zbog toga je Zapad i dalje potcjenjivao značenje promjena u Japanu.

Zapadni promatrači nisu mogli razumjeti ovu neobičnu zemlju. Neki od njih vidjeli su u Japanu samo egzotičan privlačan esteticizam, te elegantne i podložne žene, spremne da priznaju nadmoć muškaraca i (pretpostavljalo se) Evropljana. Za takve promatrače bila je to zemlja Pinkertona i Madame But-terfly. Drugi su bili suviše sigurni u inferiornost istočnih društava da bi bili kadri vidjeti išta. »Japanci su sretna rasa; budući da su zadovoljni malim,

* Zapravo, šinto je vrlo staro vjerovanje u misterioznu moć svete snage (kami). Ono je obnovljeno u reformiranom Japanu i proglašeno oficijelnim kultom (op. ur.)

nije vjerojatno da će mnogo postići«, pisao je *Japan Herald* 1881.¹⁵ Sve do razdoblja koje je uslijedilo nakon drugoga svjetskog rata vjerovanje da su Japanci u stanju proizvesti samo jeftine kopije zapadne robe bilo je sastavni dio mitologije bijelaca. Ipak, bilo je i oštroumnijih promatrača, uglavnom Amerikanaca, koji su zapazili izuzetnu efikasnost japanske poljoprivrede,* vještinu japanskih obrtnika i snagu japanske vojske. Već 1878. jedan američki general predviđao je da će zahvaljujući vojsci Japan »odigrati važnu ulogu u svjetskoj povijesti«. ¹⁷ čim su Japanci dokazali da mogu dobivati ratove, bijelci su ih počeli gledati s manje potcjenjivanja. No krajem razdoblja kojim se u ovoj knjizi bavimo na Zapadu se Japan smatrao samo još jednim dokazom o superiornosti zapadne buržoaske civilizacije nad svima ostalima; na ovom stupnju razvoja vlastite zemlje obrazovani Japanci složili bi se s mišljenjem kakvo je o njima vladalo na Zapadu.

* štednjom, ekonomičnošću i vještinom u poljoprivredi, bez stoke koja bi im davala gnojivo za oranice, bez ikakvog sistema poljoređa. . . te bez pomoći bilo kakvih mehaničkih sredstava, japanski poljoprivrednik dobije godišnje sa svakog jutra zemlje urod za koji bi u SAD bile potrebne četiri godine.«¹⁶

9. POGLAVLJE

DRUŠTVO U MIJENI

»Prema shvaćanjima komunista: 'Od svakoga prema sposobnostima, svakome prema potrebama.' Drugim riječima, čovjek ne treba da ima koristi od vlastite snage, sposobnosti ili radinosti, već da služi potrebama slabih, glupih i lijenih.«

Sir T. Erskine May, 1877.¹

»Vlast prelazi iz ruku onih koji nešto posjeduju u ruke onih koji nemaju ništa, iz ruku onih koji imaju materijalni interes za očuvanje društva u ruke onih koje nije briga za red, stabilnost i očuvanje... Možda su, prema velikom zakonu zemaljske mijene, radnici za naša moderna društva ono što su barbari bili za društva antike, nosioci razaranja i propasti?«

Braća Goncourt za vrijeme Pariške komune.²

I.

U doba trijumfa buržoaskog društva blijedili su izgledi za neko drugačije uređenje, usprkos pojavi politike širokih slojeva i radničkog pokreta. Godine 1872. ili 1873. ti izgledi bili su posve slabi. A ipak, proći će samo nekoliko godina i budućnost društva čija je pobjeda bila toliko sjajna izgledat će neizvjesno i mračno, te će ponovno biti nužno ozbiljno uzeti u obzir pokrete koji teže njegovu rušenju ili preobražaju. Mi moramo stoga razmotriti te pokrete za radikalnom društvenom i političkom promjenom kakvi su bili u trećoj četvrtini 19. stoljeća. Raspravljati o njima ne znači samo pisati povijest uz pomoć mudrosti koju donosi pogled unatrag, premda ne postoji dobar razlog zbog kojega bi se povjesničar lišio svog najmoćnijeg oružja, za koje bi ljudi na kladionicama i burzi dali bogatstvo, tj. uvida u ono što slijedi. Baveći se spomenutim pokretima potrebno je pisati povijest kakvu su vidjeli suvremenici. Bogati i moćni malokad imaju toliko samopouzdanja da se ne bi bojali propasti koja prijeti njihovoj vladavini. Nadalje, što je još značajnije, sjećanje na revoluciju bilo je još svježije i intenzivno. Svaki čovjek koji je 1868. imao četrdeset godina proživio je u doba mladalaštva najveću evropsku revoluciju. Svatko tko je 1868. imao pedeset godina doživio je revoluciju 1830. kao dijete, a one iz 1848. kao odrastao čovjek. Talijani, Španjolci, Poljaci i drugi u toku petnaest godina koje prethode 1868. prošli su kroz pobune, revolucije, ili zbivanja sa snažnom buntovničkom crtom, poput Garibaldijeva oslobođenja južne Italije. Teško da ima mjesta čuđenju što su nade i strahovi u vezi s revolucijom bili moćni i živi.

Sada znamo da ni ove nade ni strahovi nisu imali većih posljedica u godinama nakon 1848. Doista, pisati o socijalnoj revoluciji u ovim desetljećima slično je pisanju o zmijama u Britaniji: one postoje, ali nisu osobito značajan dio faune. Evropska revolucija, toliko bliza — toliko stvarna možda — u velikoj godini nade i razočaranja, nestajala je iz vidokruga. Mara i Engels su se, kao što znamo, nadali njezinoj obnovi u godinama koje su uslijedile neposredno nakon 1848. Oni su ozbiljno očekivali da će doći do nove opće pobune uslijed svjetske ekonomske krize 1857. Kada se njihova nadanja nisu ostvarila, Mane i Engels prestali su očekivati revoluciju u neposredno predvidivoj budućnosti, a ni u kojem slučaju nisu smatrali da će ona uzeti oblik koji je imala 1848. Naravno, pogrešno je pretpostavljati da se Marx pretvorio u neku vrst socijaldemokrata (u današnjem smislu riječi) ili čak da je počeo vjerovati kako će se prijelaz u socijalizam, kada do njega dođe, odigrati na miran način, čak i u zemljama u kojima bi radnici imali mogućnost da pobijedivši na izborima mirnim putem dođu na vlast (Marx je smatrao da bi se to moglo dogoditi u SAD, Britaniji i možda u Nizozemskoj), njihovo osvajanje moći i ukidanje starih institucija i oblika političkog života vjerojatno bi izazvalo, predviđao je Marx, snažan otpor bivših upravljača. Razmišljajući tako nesumnjivo je bio realist. Vlasti i vladajuće klase mogle su biti spremne da prihvate radnički pokret koji ne ugrožava njihovu dominaciju, ali nije bilo osnove za pretpostavku — naročito nakon krvavog gušenja Pariške komune — da bi upravljači prihvatili pokret koji bi ih ozbiljno ugrozio.

U svakom slučaju, ako i ostavimo po strani specifično pitanje socijalističke revolucije, izgledi za izbijanje revolucionarnih pobuna u razvijenim zemljama Evrope nisu više imali mjesto u konkretnom političkom životu i, kao što smo vidjeli, Marx je smatrao da revolucije neće biti u bližoj budućnosti čak ni u Francuskoj. U neposrednoj budućnosti evropskih kapitalističkih zemalja bilo je organiziranje nezavisnih masovnih stranaka radničke klase, čiji kratkoročni politički zahtjevi nisu bili revolucionarni. Kada je sam Marx jednom američkom novinaru komentirao program Njemačke socijaldemokratske stranke (*Gotha, 1875*) predstavio je jedini paragraf koji predviđa socijalističku budućnost (»uspostavljanje socijalističkih proizvodnih kooperativa... pod demokratskom kontrolom radnog naroda«) kao puku taktičku koncesiju lasalovcima. On je smatrao da će socijalizam »biti plod radničkog pokreta. No njegovo ostvarenje bit će pitanje vremena, obrazovanja i razvoja novih oblika društva.«³

Revolucija možda nije bila u toliko dalekoj budućnosti za rubne dijelove buržoaskog svijeta kao za njegovo središte. Od kraja 60-ih godina 19. stoljeća Marx je počeo ozbiljno razmišljati o strategiji indirektnog pripremanja sloma buržoaskog društva; predviđao je da će u toj strategiji tri područja odigrati veliku ulogu: kolonije, Rusija i SAD. U vezi s kolonijama i Rusijom bio je u pravu. Prvima se počeo baviti razmatrajući irski revolucionarni pokret (v. 5. poglavlje). Britanija je u to vrijeme imala odlučujuću važnost za proletersku revoluciju jer je bila metropola kapitala, vladar svjetskog tržišta, te »jedina zemlja u kojoj su se materijalni uvjeti za revoluciju razvili do nekog stupnja zrelosti«.⁴ Stoga je glavni cilj Internacionale moralo biti ubrzanje revolucije u Engleskoj, koje se moglo ostvariti jedino osvajanjem nezavisnosti za Irsku. Značenje irske revolucije (i uopće revolucija podređenih naroda) za Marxa nije bilo u njima samima, već u tome što bi mogle ubrzati revoluciju u glavnim buržoaskim zemljama i poslužiti kao »Ahilova peta« kapitalističke metropole.

Uloga namijenjena Rusiji bila je možda značajnija. Od 60-ih godina 19. stoljeća revolucija u Rusiji nije više, kao što ćemo vidjeti, smatrana samo mogućom, nego vjerojatnom, pa čak i izvjesnom. No takvi revolucionarni izgledi koji bi 1848. bili pozdravljeni samo zato što bi mogli ukloniti veliku prepreku na putu prema pobjedi zapadne revolucije, sada su postali značajni sami po sebi. Ruska revolucija mogla bi »dati znak za početak proleterske revolucije na Zapadu, tako da jedna bude nadopuna drugoj« (tako su pisali Mara i Engels u predgovoru novom ruskom izdanju *Komunističkog manifesta*)¹⁵. I više od toga: ruska revolucija mogla bi možda — premda Mara nikada nije posve prihvatio ovu hipotezu — Rusiju usmjeriti od komunalne seoske zajednice izravno prema komunističkom sistemu, preskačući zreli kapitalizam. Mara: je ispravno predvidio da će revolucionarna Rusija posvuda izmijeniti pojmove o revoluciji.

Uloga namijenjena SAD bila je manje značajna i uglavnom negativna: slomiti naglim privrednim razvojem industrijski monopol Zapadne Evrope, a posebno Britanije, te izvozom poljoprivrednih dobara potresti temelje velikog i malog zemljoposjedništva u Evropi. Ovo su bile ispravne pretpostavke. No može li takav razvoj događaja štogod pozitivno pridonijeti pobjedi revolucije? Sedamdesetih godina 19. stoljeća Mara i Engels očekivali su sa sigurnošću, i ne bez realne osnove, krizu političkog sistema SAD. Smatrali su da će agrarna kriza oštetiti farmere koji su bili »osnova čitavog uređenja«, te da će sve veća prisutnost špekulanata i velikog biznisa u politici izazvati otpor građana. Isticali su i tendencije stvaranja masovnog proleterskog pokreta. Možda nisu od njih mnogo očekivali, premda je Mara bio donekle optimist: u SAD »narod je odlučniji nego u Evropi... Tamo sve sazrijeva mnogo brže.«⁶ Ipak, Mara i Engels nisu bili u pravu kada su povezivali Rusiju i SAD kao dvije velike zemlje izostavljene u prvoj verziji *Komunističkog manifesta*: njihov će se razvoj uvelike razlikovati.

Maraova predviđanja danas dmaju težinu ako su se pokazala ispravnima. U razdoblju kojim se bavimo njegovi pogledi nisu predstavljali ozbiljan politički faktor, premda su se do 1875. mogla razabrati dva područja djelovanja njegova učenja: u jakoj njemačkoj Socijalističkoj partiji i među ruskom inteligencijom koja je brzo usvajala Marxove ideje, što on nije očekivao, ali nas pri pogledu unatrag ne iznenađuje (v. str. 132). Krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 19. stoljeća »crveni doktor« ponekad je smatran odgovornim za aktivnosti Internacionale (v. 6. poglavlje) u kojoj je bio neosporno najsjajnija ličnost i siva eminencija. Ipak, kao što smo vidjeli, Internacionala nije ni u kojem smislu bila marksistički pokret, niti organizacija kojoj bi pripadalo više od nekolicine Maraovih pristaša, njemačkih emigranata njegove generacije. Internacionala se sastojala od mnoštva ljevičarskih grupa koje je ujedinjavala u prvom redu, a možda i jedino, težnja da organiziraju radnike, u čemu su imali znatnog, premda ne uvijek trajnog uspjeha. Njihovu idejnu osnovu sačinjavali su ideali iz 1848. (ili čak oni iz 1789. u obliku koji su poprimili između 1830. i 1848), nagovještaj reformističkih radničkih pokreta, te posebna varijanta revolucionarnog sna — anarhizam.

Na određen način sve su teorije o revoluciji iz toga vremena bile i morale biti pokušaji da se odredi odnos prema iskustvu 1848. Ovo se odnosi na Maraa, kao i na Bakunjinu, na Parišku komunu, kao i na ruske narodnjake o kojima ćemo govoriti posebno. Moglo bi se reći da je njihovo zajedničko ishodište u godinama između 1830. i 1848. No jedno obilježje karakteristično

za ljevicu vremena prije 1848. zauvijek nestalo: utopijski socijalizam. Veliki utopijski pokreti prestali su postojati. Sensimonisti su prekinuli veze s ljevicom. Njihov pokret pretvorio se u pozitivizam Augustea Comtea (1798—1857) i mladenačka iskustva zajednička grupi (uglavnom francuskih) kapitalista-avanturista. Sljedbenici Roberta Owena (1771—1858) umjerali su svoje intelektualne sposobnosti prema spiritualizmu i sekularizmu, a praktično djelovanje ograničili su na skromno područje organizacije trgovačkih kooperativa. Fourier, Cabet i drugi osnivači komunističkih zajednica, koji su djelovali uglavnom u zemlji slobode i neograničenih mogućnosti, bili su zaboravljeni. Parola Horacea Greeleva (1811—1872) »Mladi čovječe, idi na Zapad« pokazala se uspješnijom od starijih furijerističkih deviza. Utopijski socijalizam nije preživio 1848.

S druge strane, intelektualno nasljeđe Velike francuske revolucije preživjelo je 1848. Ovo nasljeđe dijelile su brojne lijeve grupe, od radikalnih demokratskih republikanaca (koji su ponekad stavljali težište na nacionalno os-slobođenje, a ponekad na interes za socijalne probleme) do jakobinskih komunista čijem je pokretu pečat dala ličnost L. A. Blanquija koji je nakratko izlazio iz zatvora kad god bi ga revolucija u Francuskoj oslobodila. Ova tradicionalna ljevica nije ništa zaboravila, a niti naučila ništa novo. Neki njezini ekstremni pripadnici u Pariškoj komuni nisu mogli smisliti ništa bolje nego da pokušaju vjernije ponoviti događaje iz Velike revolucije. Blankizam je ostao čvrst, organiziran u tajnim društvima, te je odigrao značajnu ulogu u Pariškoj komuni, ali to je bio njegov labudi pjev. Nikad više neće odigrati važnu ulogu kao nezavisna snaga, te će se izgubiti među proturječnim strujama novoga francuskog socijalističkog pokreta.

Demokratski radikalizam pokazao se otpornijim na promjene jer je njegov program bio pravi izraz težnji »malih ljudi« posvuda (učitelja, seljaka, trgovaca), a uključivao je i značajan dio radničkih zahtjeva; odgovarao je i liberalnim političarima u potrazi za podrškom u izborima. Sloboda, jednakost, bratstvo možda nisu osobito jasne parole, ali za siromašne i skromne ljude u sukobu s bogatima i moćnima one su pune značenja. Čak i kada je službeni program demokratskog radikalizma ostvaren, u republici zasnovanoj na općem, jednakom, bezuvjetnom pravu glasa, kao u SAD,* strast za demokracijom ostala je živa zbog potrebe puka da ostvari pravu vlast nad bogatima i korumpiranim. No, dakako, demokratski radikalizam ni u jednoj drugoj zemlji nije bio stvarnost, čak ni u lokalnoj upravi.

No u razdoblju kojim se bavimo radikalna demokracija nije više bila revolucionarni cilj, već prije sredstvo. Revolucionarna republika kojoj se težilo u ovom razdoblju bila je »socijalna republika«, a revolucionarna demokracija »socijalna demokracija« — taj termin su marksističke stranke sve češće uključivale u svoj naziv. Spomenuta pojava nije bila toliko očigledna kod revolucionara čija je prva briga bila nacionalno pitanje, poput macinijevaca u Italiji. Oni su vjerovali da će osvajanje nezavisnosti i ujedinjenje (na demo-kratsko-republikanskoj osnovi) nekako riješiti sve ostale probleme. Stvarni nacionalizam automatski je bio demokratski i socijalan, jer nacionalizam koji nije bio takav nije bio stvaran. Čak ni macinijevci nisu osporavali potrebu za socijalnim oslobođenjem, a Garibaldi se proglasio socijalistom bez obzira što

* Ovdje se radi o pravu glasa za muškarce. Ni u jednoj zemlji nije se još ozbiljno razmišljalo o pravu glasa za žene, premda su se one u SAD, gdje se Victoria Woodhull kandidirala za predsjednika počele ozbiljno boriti za svoja biračka prava.

je pod tim podrazumijevao. Nakon razočaranja koje je donijelo ujedinjenje ili republikanstvo, pristaše novog socijalističkog pokreta stizali su iz redova bivših radikalnih republikanaca.

Anarhizam, čije je korijenje moguće prepoznati u revolucionarnom vrenju 40-ih godina 19. stoljeća, u većoj je mjeri proizvod razdoblja nakon 1848, točnije 60-ih godina. Njegovi politički osnivači bili su P. J. Proudhon, samouki francuski tipograf i plodan pisac, koji se gotovo uopće nije bavio političkom agitacijom, i Mihail Bakunjin, ruski aristokrat litalica koji se političkom agitacijom bavio u svakoj prilici.* Obojica su vrlo brzo privukli pažnju Karla Marxa. On im nije bio sklon, a oni su uzvraćali neprijateljstvo, premda su mu se divili. Proudhonova nesistematska, izrazito neliberalna teorija, puna predrasuda (bio je antifeminist i antisemit, a prisvajala ga je i krajnja desnica) nije osobito zanimljiva sama po sebi, ali je dala dvije važne komponente anarhističkoj misli: vjerovanje u male grupe proizvođača koje se međusobno pomažu, a trebalo bi da zamijene nehumane tvornice, te mržnju prema vlasti kao takvoj, prema *svakoj* vlasti. Ove ideje privukle su nezavisne male obrtnike, kvalificirane, relativno samostalne radnike koji su se opirali proletarizaciji, gradske ljude koji nisu zaboravili svoje djetinjstvo provedeno na selu ili u malim gradovima, krajevima uz rub razvijenog industrijalizma. Za takve ljude i područja anarhizam je imao najveću privlačnu moć: najpredaniji anarhisti Prve internacionale bili su seoski urari iz švicarske »Jura Federacije«.

Bakunjin kao mislilac malo je dodao Proudhonovoj teoriji, osim neugasive strasti za revolucionarnom akcijom — »strast za razaranjem istodobno je strast za stvaranjem« — te nepromišljenog oduševljenja za revolucionarni potencijal kriminalaca i ljudi s društvenih margina, stvarnog osjećaja za seljaštvo i nešto snažne intuicije. On zapravo i nije bio mislilac, već prorok, agitator i — usprkos nepovjerenju anarhista prema discipliniranim organizacijama koje najavljuju tiraniju države — sjajan organizator zavjerenika. Širio je anarhistički pokret u Italiji, Švicarskoj i (uz pomoć učenika) u Španjolskoj; njegovo djelovanje dovelo je 1870—72. do raspadanja Internacionale. Uglavnom je Bakunjin stvorio anarhistički pokret; francuski su prouhonisti bili jedva nešto više od slabo razvijenog sindikalnog pokreta ili pokreta za uzajamnu pomoć i kooperacije, a politički nisu bili osobito revolucionarni. Krajem razdoblja kojim se bavimo anarhizam još nije bio veća politička sila, ali je imao oslonac u Francuskoj i frankofonskom dijelu Švicarske, a i nekoliko jezgara utjecaja u Italiji. Njegov utjecaj izvanredno je porastao u Španjolskoj, gdje su ga obrtnici i radnici Katalonije i seoski radnici Andaluzije prihvatili kao novo evanđelje. Anarhizam se ovdje izmiješao s domaćim uvjerenjem da bi se sela i radionice mogli sasvim dobro snaći kad bi se jednostavno uklonila superstruktura koju sačinjavaju bogataši i država, te da je lako ostvariti idealnu državu sastavljenu od autonomnih gradova. Taj ideal pokušao je ostvariti »kantonalni« pokret za vrijeme španjolske republike 1873 —1874, a vodeći ideolog toga pokreta, F. Pi-y-Margall (1824—1901) uvršten je u anarhistički panteon zajedno s Bakunjinom, Proudhonom i — Herbertom Spencerom.

Anarhizam je bio istodobno pobuna predindustrijske prošlosti protiv sadašnjosti i dijete te sadašnjosti. Odbacivao je tradiciju, ali se i kod njegovih mislilaca i u njegovim organizacijama zbog njihove intuitivne i spontane

* Moguće je izvesti intelektualno rodoslovlje anarhizma, ali to nema mnogo važnosti za razvoj anarhističkog pokreta.

prirode zadržalo — čak vrlo izrazito — niz tradicionalnih elemenata, poput antisemitizma i opće ksenofobije. Oba spomenuta elementa prisutna su i kod Proudhona i kod Bakunjin. Istovremeno, za anarhizam je karakteristična strastvena mržnja prema religiji i crkvama, kao i povjerenja prema progresu uključujući znanost i tehnologiju, te vjera u dobrobit koju donosi razum, a iznad svega prosvijećenost i obrazovanje. A budući da je odbacivao svaku vlast, anarhizam se našao na čudan način povezan s ultraindividualizmom buržoaske ideologije *laissez-faire*. U ideološkom smislu Spencer (koji je napisao djelo *Čovjek protiv države*) bio je anarhist koliko i Bakunjin. Jedina vremenska dimenzija koju anarhizam nije predstavljao bila je budućnost o kojoj nije imao reći ništa, osim da može uslijediti tek nakon revolucije.

Anarhizam nije imao velikog političkog značenja (osim u Španjolskoj) i tiče nas se samo kao iskrivljeno ogledalo vremena. Najzanimljiviji revolucionarni pokret u razdoblju kojim se bavimo bio je posve drugačiji: rusko narodnjaštvo. Ono tada nije bilo niti je ikada postalo masovni pokret, a njegove najdramatičnije terorističke akcije, čiji je vrhunac bilo ubojstvo cara Aleksandra II (1881), uslijedile su nakon razdoblja kojim se bavimo. No narodnjaštvo je preteča značajne grupe pokreta u zaostalim zemljama u dvadesetom stoljeću, kao i ruskog boljševizma. Ono povezuje revolucionarna strujanja 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća s revolucijom 1917.; moglo bi se tvrditi da ih povezuje direktnije nego Pariška komuna. Štoviše, pokretu su pripadali gotovo isključivo intelektualci, u zemlji čiji je intelektualni život bio posve politiziran, te se narodnjačke ideje ogledaju u djelima ruskih pisaca koji su mu bili suvremenici: Turgenjeva (1789—1871) i Dostojevskog (1821—1881). Čak su i suvremenici na Zapadu ubrzo čuli za »nihiliste« i pomiješali ih s Bakunjinovim anarhistima. To je razumljivo jer se Bakunjin miješao u ruske, kao i u sve druge revolucionarne pokrete, a neko vrijeme je bio blizak s ličnošću koja podsjeća na junake Dostojevskog, mladim pristašom gotovo patološke vjere u teror i nasilje Sergejem Genadijevičem Nečajevam. Ali rusko narodnjaštvo ni u kojem slučaju nije bilo anarhistički pokret.

Potrebu za revolucijom u Rusiji nije ozbiljno osporavao gotovo nitko u Evropi, od najumjerenijih liberala do ljevice. Političko uređenje ove zemlje, otvoreno samovlade Nikole I (1825—1855) očito je bilo anakronizam i nije se moglo očekivati da će se takav sistem dugoročno održati. Na vlasti se održavao zato što u Rusiji nije bilo ničega nalik na snažnu srednju klasu, a prije svega zbog tradicionalne lojalnosti ili pasivnosti zaostalog, uglavnom ukmećenog seljaštva koje je prihvaćalo vlast plemstva držeći da dolazi od Boga i poštivalo cara jer je predstavljao »Svetu Rusiju«. Seljaštvo se potčinjavalo dijelom i zbog toga što se tako u miru moglo baviti svojim skromnim poslovima uz pomoć jakih seoskih zajednica koje su već od 40-dh godina 19. stoljeća privlačile pažnju i ruskih i stranih promatrača. Seljaci nisu bili zadovoljni. Ako i ostavimo po strani njihovo siromaštvo i potlačenost, ostaje činjenica da nikada nisu prihvatili pravo plemića na zemljoposjed: smatrali su da kmet pripada gospodar, ali zemlja seljacima jer je oni obrađuju. Seljaci svi bili samo pasivni ili nemoćni; kada bi se oslobodili te pasivnosti i pobunili, car i vladajućci slojevi Rusije našli bi se u teškoj situaciji. A ako bi seljaci u pobuni slijedili lijevu politiku i ideologiju, ne bi došlo do pukog ponavljanja velikih seljačkih buna 17. i 18. stoljeća — »pugačovštine« koje su se bojali ruski vladari — već do socijalne revolucije.

Nakon krimskog rata sve više se činilo da revolucija u Rusiji nije samo poželjna nego i vjerojatna. To približavanje revolucije najveća je novost

ruskog političkog života u 60-im godinama 19. stoljeća. Do tog vremena činilo se da je režim, premda reakcionaran i nedjelotvoran, iznutra stabilan i sposoban da zadrži moć u vanjskoj politici. Poredak koji je bio imun prema revoluciji 1848, koji je protiv te revolucije 1849, pokrenuo svoje armije, sada se otkrivao kao iznutra nestabilan, a u vanjskoj politici slabiji no što se činilo. Njegove slabosti bile su i političke i ekonomske, te je reforme Aleksandra II (1855—1881) moguće smatrati prije simptomima tih slabosti nego sredstvom da se one isprave. Zapravo, kao što ćemo vidjeti (u 10. poglavlju), oslobođenje kmetova (1861) stvorilo je uvjete za revoluciju na selu, a upravne, zakonske i druge careve reforme (1864—70) nisu uspjele ukloniti slabosti carističke autokracije niti barem nadoknaditi tradicionalnu lojalnost koju je sistem počeo gubiti. Revolucija u Rusiji nije više bila utopija.

Budući da je buržoazija bila slaba, kao i novi industrijski proletarijat (ns ovom stupnju razvoja), postojao je samo jedan društveni sloj, malen ali značajan, koji je mogao biti nosilac političke agitacije. U toku 60-ih godina 15 stoljeća taj sloj stekao je samosvijest, povezao se s političkim radikalizmom, a dobio je i ime: inteligencija. Ova grupa ljudi s visokim obrazovanjem osjećala se kao koherentna sila možda upravo zato što nije bila velika: obrazovanima je u Rusiji, čak 1897, pripadalo svega oko stotinu tisuća muškaraca i nešto više od šest tisuća žena.⁷ Broj obrazovanih bio je malen, premda se brzo povećavao. U Moskvi je 1840. živjelo jedva nešto više od 1 200 učitelja, liječnika, advokata i umjetnika, ali 1882. u istom gradu živjelo je 5 000 učitelja, 2 000 liječnika, 300 advokata i oko 1 500 onih koji su se bavili umjetnostima. No u vezi s njima značajno je da se nisu pridružili poslovnim slojevima koji u 19. stoljeću (osim u Njemačkoj), nisu imali potrebe za akademskim obrazovanjem, a niti su se odazvali velikom poslodavcu za intelektualce — birokraciji. Od 333 osobe koje su 1848—1850. diplomirale u Petrogradu samo je devedeset šest ušlo u javne službe.

Dva su svojstva po kojima se ruska inteligencija razlikuje od sličnih slojeva u drugim zemljama: svijest o sebi kao posebnoj grupi i politički radikalizam koji je bio usmjeren više u socijalnom nego u nacionalnom pravcu. Po prvoj osobini razlikuju se od intelektualaca na Zapadu koji su se utopili u srednjim slojevima i u liberalnoj ili demokratskoj ideologiji. Osim boemskih grupa književnika i umjetnika (v. 15. poglavlje), tj. supkulture koju su vlasti dozvoljavale ili barem podnosile, nije bilo značajnijih skupina disidenata, a boemsko disidenstvo nije bilo u prvom redu političko. Čak su i sveučilišta, toliko revolucionarna do 1848, postala politički konformistička. Doista, zašto bi intelektualci i bili drugačiji u doba buržoaskog trijumfa? Drugo spomenuto svojstvo ruske inteligencije razlikovalo ju je od intelektualaca evropskih nacija u nastajanju, koji su svoju političku energiju gotovo u potpunosti posvetili nacionalnim ciljevima, tj. borbi za vlastito liberalno buržoasko društvo u koje bi se mogli uklopiti. Ruska inteligencija nije mogla ići putem zapadnih intelektualaca jer Rusija očigledno nije bila buržoasko društvo, a u carizmu je čak i umjereni liberalizam izgledao kao poziv na političku revoluciju. Reforme cara Aleksandra II iz 60-ih godina — oslobođenje kmetova, promjene u pravnom i obrazovnom sistemu, te uspostavljanje svojevrsne lokalne uprave za plemstvo (*zemstva*, 1864) i gradove (1878) — bile su suviše neodlučne i ograničene da bi poslužile kao trajni poticaj oduševljenju ze reforme, a u svakom slučaju ovo razdoblje promjena bilo je kratko. Inteligencija nije mogla razviti ni nacionalističku ideologiju, ne toliko zato što je ruska nacija već bila nezavisna ili zato što bi njezinim intelektualcima nedostajao nacionalni

ponos već zbog toga što su parole ruskog nacionalizma — Sveta Rusija, sveslavenstvo, itd. — već iskoristili car, crkva i sve reakcionarne snage. Tolstojev (1828—1910) Pierre Bezuhov, možda najizrazitiji ruski lik u *Ratu i miru*, bio je prisiljen tražiti utočište u kozmopolitskim idejama, pa čak i braniti Napoleona osvajača jer je bio nezadovoljan s Rusijom kakva je bila; njegovi duhovni potomci, ruski intelektualci 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća, bili su primorani da učine isto.

Oni su bili — kao što su stanovnici jedne zaostale evropske zemlje i morali biti — zastupnici modernizacije, tj. »pozapadnjačenja«. Ipak, nisu mogli biti *samo* pristaše »pozapadnjačenja« jer zapadni liberalizam i kapitalizam nije pružao uzor koji bi Rusija mogla slijediti, kao i zbog toga što je jedina moguća masovna revolucionarna sila u Rusiji bila seljaštvo. Rezultat takve situacije bilo je narodnjaštvo, koje je ove suprotnosti uspjelo neko vrijeme održavati u napetoj ravnoteži. Upravo zbog toga fenomen narodnjaštva može mnogo pomoći u objašnjavanju revolucionarnih pokreta »Trećeg svijeta« iz sredine dvadesetog stoljeća. Brz razvoj kapitalizma u godinama koje su uslijedile poslije 1875. uzrokovao je i brz rast industrijskog proletarijata koji se moglo organizirati, činilo se da takav razvoj ukida dvoumljenja narodnjačkog doba, a kraj herojske faze narodnjaštva — koja je trajala otprilike od 1868. do 1881. — donio je teorijska preispitivanja. Marksisti, koji su se pojavili iz ruševina narodnjačkog pokreta, bili su, barem u teoriji, u potpunosti pristaše »pozapadnjačenja«. Tvrđili su da će Rusija poći istim putem kao Zapadna Evropa, te da će se u njoj oblikovati iste sile društvene i političke promjene — buržoazija koja će uspostaviti demokratsku republiku i proletarijat koji će uništiti buržoaski sistem. No čak su i neki marksisti ubrzo postali svjesni — u toku revolucije 1905. — da su takva očekivanja nerealna. Ruska će buržoazija biti suviše slaba da bi odigrala svoju historijsku ulogu, a proletarijat će, pod vodstvom »profesionalnih revolucionara«, uz pomoć neodoljive sile koju ima seljaštvo, srušiti ujedno carizam i nezreli ruski kapitalizam.

Narodnjaci su zastupali modernizaciju. Rusija njihovih snova bila je nova — Rusija progresa, znanosti, obrazovanja i usavršene proizvodnje — ali ne kapitalistička, već socijalistička. Ipak, zamišljali su da će njezin temelj biti stare, tradicionalne narodne ruske institucije, *obščine* ili seoske zajednice, koje bi poslužile kao model za organiziranje socijalističkog društva. Nekoliko puta narodnjački su intelektualci u toku 70-ih godina pitali Marxa, čije su teorije smatrali svojim, smatra li da bi takav razvoj bio moguć. On je razmatrao tu privlačnu, ali prema njegovoj koncepciji razvoja slabo vjerojatnu pretpostavku, te je neodlučno zaključivao da je takvo što možda i moguće. S druge strane, narodnjaci su smatrali da Rusija mora odbaciti tradicije Zapadne Evrope — uključivši liberalnu i demokratsku doktrinu — jer ona sama nema takvih tradicija. Čak je i onaj vid narodnjaštva koji je imao najdirektnijih veza sa zapadnim revolucionarnim pokretima iz razdoblja 1789—1848. bio na neki način nov i različit.

Ljudi koji su se sada udruživali u tajna društva da bi srušili carizam ustankom i terorom bili su više nego nasljednici jakobinaca ili profesionalnih revolucionara koji su od jakobinaca potekli. Narodnjaci su kidali sve veze s postojećim društvom da bi svoje živote potpuno posvetili narodu i njegovoj revoluciji, da bi se s narodom pomiješali i izrazili njegovu volju. U tome je postojala svojevrsna neromantična predanost, potpunost njihove požrtvovnosti koja gotovo i nije imala pandana na Zapadu. Bili su bliže

Lenjinu nego Buonarrotiju. A njihovi prvi aktivisti bili su, kao što će često biti u kasnijim revolucionarnim pokretima, studenti, a posebno siromašni studenti koji su se u to doba mogli upisivati na sveučilišta jer ona više nisu bila otvorena samo djeci plemića.

Nosioci novoga revolucionarnog pokreta bili su doista novi ljudi prije nego potomci aristokrata. Od 924 osobe zatvorene ili prognane između 1873. i 1877. samo ih je 279 bilo iz plemićkih porodica, 117 iz porodica neplemićkih službenika, 33 iz trgovačkih slojeva; bilo je 68 Židova, 92 su stigli iz sredine koju je najbolje moguće odrediti kao gradsku sitnu buržoaziju ili skroman gradski puk (*meščani*); nadalje, među kažnjavanima je bilo 138 seljaka (koji su dijelom seljaci bili samo nominalno, a stvarno su pripadali gradskom puku) a čak 197 kažnjenih bili su djeca svećenika. Osobito iznenađuje broj žena među njima. Od 1 600 agitatora uhapšenih u spomenutom razdoblju bilo je 15 posto žena.⁸ Pokret se u početku kolebao između pristaša malih terorističkih grupa sličnih anarhističkima (pod utjecajem Bakunjinia i Neča-jeva) i zastupnika masovnog političkog osvješćivanja naroda. Konačno su kao oblik organizacije prevladala strogo disciplinirana i centralizirana tajna zavjerenička udruženja jakobinsko-blankističkog tipa koja nagovještaju boljševička.

Narodnjaštvo nije značajno zbog onoga što je postiglo, jer postiglo nije gotovo ništa, niti zbog broja ljudi koje je privuklo, jer je njih bilo svega nekoliko tisuća. Njegovo je značenje u tome što obilježava početak kontinuirane revolucionarne agitacije u Rusiji koja će za pedeset godina srušiti cari-zam i stvoriti prvi put u povijesti sistem kojemu je cilj bio izgradnja socijalizma. Narodnjački pokret bio je simptom krize koja je između 1848. i 1870. brzo i za mnoge zapadne promatrače neočekivano — preobrazila Rusiju od stabilnog uporišta svjetske reakcije u diva glinenih nogu pod sjenom revolucije koja će mu donijeti propast. Ali narodnjaci su bili i više od toga. Oni su stvorili nešto poput laboratorija u kojemu su iskušavane sve velike revolucionarne ideje 19. stoljeća, izmiješane i preobražene u oblike koje će imati u dvadesetom stoljeću. Nesumnjivo da su tome donekle pridonijele sretne okolnosti, čiji su uzroci sasvim misteriozni. Narodnjaštvo se pojavilo u doba izvanrednog i iznenađujućeg intelektualnog i kulturnog procvata, jednog od najsajnijih u povijesti čovječanstva. Zaostale zemlje koje se pokušavaju probiti do modernosti obično nisu originalne na idejnom planu, premda u praksi ponekad jesu. Često posuđujući, nemaju kriterija: brazilski i meksički intelektualci nekritično su prihvatili Augustea Comtea,⁹ a obrazovani ljudi u Španjolskoj upravo su u razdoblju kojim se bavimo prigrlili drugorazrednog i nejasnog njemačkog filozofa Karla Krausea, od čijih su teorija stvorili glavne argumente za antiklerikalno prosvješćivanje. Ruska ljevica nije samo bila u dodiru s najboljim i najnaprednijim idejama svog vremena, koje je učinila svojima (studenti u Kazanu čitali su Marxa i prije no što je *Kapital* preveden na ruski), već je vrlo brzo preobrazila socijalnu misao razvijenih zemalja, te za to dobila priznanje. Neka od velikih imena ruske ljevice zadržala su u prvom redu nacionalni ugled — N. Černiševski (1828—1889), V. Bjelinski (1811—1848), N. Dobroljubov (1836—1861), te donekle čak i izvanredni Aleksandar Herzen (1812—1870). Drugi su, desetljeće ili dva kasnije, preobrazili sociologiju, antropologiju i historiografiju zapadnih zemalja, npr. P. Vinogradov (1854—1925) u Britaniji, V. Lučicki (1877—1949)* i N. Karejev

* Navod je pogrešan. Ne radi se o V. Lučickom, poznatom geologu, već o I. V. Lučickom (1845—1918), istaknutom historičaru (op. ur.).

(1850—1936) u Francuskoj. Sam Mara odmah je ocijenio intelektualne sposobnosti svojih ruskih čitalaca, i to ne samo zato što su mu bili prva intelektualna publika.

U ovom poglavlju dosad smo razmatrali revolucionare, što je bilo s revolucijama? Najveća koja se odigrala u razdoblju kojim se bavimo ostala je uglavnom nepoznata većini promatrača, a nije ni bila povezana s revolucionarnim ideologijama Zapada: bio je to tajpinški ustanak o kojemu smo već govorili (v. 7. poglavlje). Najučestalije revolucije toga doba, one u Latinskoj Americi, sastojale su se uglavnom od vojnih udara ili regionalnih otcjeplje-nja; one nisu primjetno mijenjale situaciju u ovom dijelu svijeta, tako da se socijalna komponenta u nekima od njih često zanemaruje. Revolucije u Evropi bile su se utopile u umjerenom liberalizmu kao Garibaldijev revolucionarni pohod na Siciliju i južnu Italiju 1860, ili su imale tek nacionalni značaj poput španjolskih revolucija 1854. i 1868—1874. Prva od tih španjolskih revolucija, kao i revolucija u Kolumbiji iz početka 50-ih godina, bila je još odsjaj događaja 1848. Pirenejski poluotok obično je kasnio za ostalim dijelovima zapadne Evrope. Godine 1868. zabrinutim promatračima činilo se da revolucija u Španjolskoj najavljuje nov niz evropskih pobuna. Ona je izbila u doba političkih nemira i djelovanja Internacionale. Međutim, 1848. nije se ponovila. Jedini veliki revolucionarni događaj koji je uslijedio bila je Pariška komuna 1871.

Pariška komuna, poput većeg dijela revolucionarnih pokreta u razdoblju kojim se bavimo, nije toliko značajna zbog onoga što je ostvarila koliko zbog onoga što je navijestila: ona je impresivnija kao simbol nego kao događaj. Njezina stvarna povijest zasjenjena je izvanredno snažnim mitom koji se oko nje stvorio u samoj Francuskoj i (preko Karla Manta) u međunarodnom socijalističkom pokretu; ovaj mit živi još i danas, naročito u Narodnoj Republici Kini.¹⁰ Komuna je bila izuzetan, herojski, dramatičan i tragičan događaj, ali ako se zadržimo na krutim činjenicama, radilo se zapravo o kratkotrajnoj i, prema mišljenju najozbiljnijih promatrača, bezizglednoj revolucionarnoj vladavini radnika u jednom gradu, vladavini čije je najveće ostvarenje u tome što je uspjela stvoriti *vladu*, premda je trajala manje od dva mjeseca. Lenjin je nakon oktobra 1917. nestrpljivo brojao dane do datuma kada je mogao reći: održali smo se dulje od Komune. Ipak, historičari ne bi trebali retrospektivno umanjivati značenje Komune. Ona nije ozbiljno zaprijetila buržoaskom društvu, ali je samim svojim postojanjem uplašila njegove vladajuće slojeve. Njezin život i gušenje bili su okruženi panikom i histerijom, naročito u štampi koja ju je optuživala za uvođenje komunizma, eksproprijaciju bogatih i iskorištavanje njihovih žena, za teror, opći masakr, kaos, anarhiju, tj. sve što je u noćnim morama mučilo ugledne klase — a svemu je tome, moglo se pročitati, svjesno kumovala Internacionala. Što je značajnije, i same vlasti su smatrale potrebnim da poduzmu korake protiv međunarodne prijetnje redu i civilizaciji. Osim internacionalne suradnje policija i sklonosti (koja je u ono vrijeme smatrana sramotnijom no danas) da se komunarima ne priznaje zaštićen položaj političkih izbjeglica, postojao je i prijedlog austrijskog kancelara (uz njega je pristao i Bismarck, čovjek kojega nije lako hvatala panika) da se stvori kapitalistička protu-internacionala. Strah od revolucije bio je glavni uzrok stvaranja Trocarskog saveza iz 1873 (Njemačka, Austrija i Rusija), kojeg se shvaćalo kao novu Svetu Alijansu, usmjerenu protiv »evropskog radikalizma koji prijeti svim prijestoljima i institucijama vlasti«.¹¹ Doduše, naglo opadanje djelatnosti

Internacionale u vrijeme kada je Trocarski savez stvoren učinilo je taj cilj manje aktuelnim. U vezi s ovim nemirom značajno je da se vlasti sada nisu bojale socijalne revolucije općenito, već *proleterske* revolucije. Marksisti, koji su Internacionalu i Komunu shvaćali kao proleterske pokrete, slagali su se barem u tome s mišljenjem »uglednog« javnog mišljenja svoga vremena.

Doista, Komuna je bila pobuna *radnika* — ako bi riječ radnik označavala ljude »na pola puta između 'naroda' i 'proletarijata'« prije nego tvorničke radnike; ta riječ odgovarala bi i kao određenje aktivista radničkih pokreta u drugim zemljama u razdoblju kojim se bavimo.¹² Broj od 36 000 uhapšenih komunara pruža dobru sliku o pučkom radničkom Parizu: 8 posto bilo je činovnika, 7 posto iz redova posluge, 10 posto malih trgovaca i sličnih, a ostali su bili pretežno radnici — građevinski, metalski, zatim tradicionalniji kvalificirani radnici (stolari, proizvođači luksuznih proizvoda, krojači, tipografi i uvijek radikalni postolari). Zbog takve strukture došlo je do disproporcije u sastavu upravnih tijela.* No da li je Komuna bila *socijalistička* revolucija? Gotovo sigurno jest, premda je njezin socijalizam u biti potekao iz razdoblja prije 1848. Bio je to san o samoupravnim kooperacijama ili jedinicama udruženih proizvođača; nov element bila je težnja za radikalnom i sistematskom intervencijom vlade u reguliranju privrede. Praktična ostvarenja Komune bila su mnogo skromnija, no u tome je njezina krivnja bila najmanja.

Jer, Komuna je bila režim opsadnog stanja, dijete rata i opsade Pariza, odgovor na kapitulaciju. Napredovanje Prusa slomilo je 1870. režim Napoleo-na III. Umjereni republikanci koji su ga srušili nastavili su rat teška srca i zatim odustali od njega, shvativši da im preostaje samo još jedan način otpora Prusima — revolucionarna mobilizacija masa koja bi donijela novu jakobinsku i socijalnu republiku. U opsjednutom Parizu, koji su *vlada*** i buržoazija napustile, jedinu vlast koja je postojala imali su načelnici *arron-dissementa* (okruga) i Nacionalna garda, tj. puk i radnici. Pokušaj da se nakon kapitulacije razoruža Nacionalna garda izazvao je revoluciju koja je uzela oblik nezavisnog municipalnog organiziranja Pariza (*komuna*). No Komuna se i sama odmah našla pod opsadom nacionalne vlade (smještene u Versaillesu) — pobjednička njemačka vojska suzdržala se od intervencije. Dva mjeseca Pariške komune bila su ispunjena gotovo neprekidnim ratovanjem protiv nadmoćnih snaga Versaillesa: niti dva tjedna nakon proglašenja 18. ožujka Komuna je izgubila svaku prednost. Njezini su neprijatelji ušli u Pariz 21. svibnja, a posljednji tjedan komune pokazao je samo da narod Pariza može umrijeti jednako teško kao što je živio. Versajske snage izgubile su oko 1 100 ljudi, poginulih i nestalih, a komunari su pogubili oko stotinu talaca.

Tko bi mogao reći koliko je komunara poginulo za vrijeme borbi? Tisuće su masakrirane kada su borbe završile: vlasti su priznale da su pobile 17 000 ljudi, ali to nije niti polovina istine. Više od 43 000 bilo je uhapšeno, 10 000 bilo je osuđeno, od njih je polovina prognana u Novu Kaledoniju, a ostali su poslani u zatvore. Takva je bila osveta »uglednih ljudi«. Otada je rijeka krvi tekla između radnika Pariza i onih koji su bili »bolji od njih«. Otada su, također, revolucionari znali što ih čeka ako se ne uspiju održati na vlasti.

* Trideset dva posto uhapšenih tipografa, članova Nacionalne garde bili su oficiri ili neopunomoćeni oficiri, devetnaest posto drvodjeljaca, ali samo sedam posto građevinskih radnika.

** Vlada generala Trochua nije napustila Pariz u vrijeme opsade (op. ur.).

III. DIO

POSLJEDICE

ZEMLJA

»Čim Indijanac počne zarađivati tri reala dnevno radit će samo polovinu tjedna tako da će opet imati devet reala kao i sada. Kada sve izmijenite morat ćete se vratiti onome od čega ste počeli: slobodi, pravoj slobodi koja ne treba taksa ni propisa ni mjera za razvoj poljoprivrede: onom sjajnom Laissez-faire koji je posljednja riječ političke ekonomije.«

Meksički zemljoposjednik, 1865.¹

»Predrasude koje su nekoć bile usmjerene protiv svih slojeva puka još uvijek postoje kada je u pitanju seljaštvo. Seljaci ne dobivaju obrazovanje kao srednje klase; otuda razlike, nedostatak poštovanja prema seljaku, otuda njegova snažna želja da se oslobodi tereta ovog prezira. Otuda propadanje starih običaja, pokvarenost i kvarenje naše rase.«

Jedne novine u Mantovi, 1856.²

I.

Godine 1848. stanovnici svijeta, pa čak i Evrope, bili su pretežno seljaci. U Britaniji, prvoj industrijaliziranoj zemlji, stanovnici gradova brojem su nadmašili stanovnike sela tek 1851, a i tada jedva (bilo ih je 51 posto). Samo u Francuskoj, Belgiji, Saskoj, Pruskoj i SAD više od deset posto stanovništva živjelo je u gradovima s više od 10 000 žitelja. Do sredine 70-ih godina situacija se uvelike izmijenila, ali je, osim u nekoliko iznimnih područja, seosko stanovništvo još uvijek bilo mnogo brojnije od gradskog. Stoga su za veći dio čovječanstva životni uvjeti ovisili o onome što se događalo sa zemljom.

Ono pak što se događalo sa zemljom ovisilo je dijelom o ekonomskim i demografskim činiocima koji su, uz lokalne osobitosti i zaostajanja, bili slični čitavom svijetu ili barem zajednički velikim geografsko-klimatskim zonama. Druga grupa činilaca koji su utjecali na situaciju u vezi sa zemljom bila je institucionalne naravi (socijalni, politički, pravni činioci); uvjeti ove vrste u većoj su se mjeri razlikovali od zemlje do zemlje, čak i kad su se u njima ogledali opći pravci svjetskog razvoja. U geografskom smislu sjevernoameričke prerije, južnoameričke pampe i stepe južne Rusije ili Mađarske imaju mnogo zajedničkoga: to su velike nizine u zonama manje ili više umjerene klime, prikladne za uzgajanje žitarica na veliko. Ovi su krajevi doista i razvili poljoprivredu koja je sa stanovišta svjetske ekonomije bila istovrsna, tj. postali su veliki izvoznici žita. U socijalnom, političkom i pravnom pogledu

bilo je velikih razlika između američkih ravnica koje su velikim dijelom bile nenaseљene (izuzevši lovačka indijanska plemena) i evropskih, na kojima je već dugo živjelo poljoprivredno stanovništvo, makar bilo i rijetko naseљeno; postojale su velike razlike između slobodnih farmera Novog svijeta i kmetova u Istočnoj Evropi, između oblika oslobođenja seljaka u Ugarskoj 1848. i onih u Rusiji 1861, između velikih rančera ili veleposjednika u Argentini i plemića zemljoposjednika u Istočnoj Evropi; razlikovali su se pravni sistemi, oblici uprave, agrarna politika slojeva koji su se njome bavili. Historičar ne bi smio učiniti pogrešku ni previđajući sličnosti, ni zapostavljajući razlike.

Zajedničko svojstvo velikom dijelu poljoprivrednih područja na čitavom svijetu bila je podređenost svjetskoj industrijskoj ekonomiji. Njezini zahtjevi stvarali su veliko tržište za poljoprivredne proizvode — uglavnom prehrambenu robu i sirovine za tekstilnu industriju, te neke industrijske sirovine manjeg značenja — i u domaćim razmjerima pojedinih zemalja i u svjetskoj privredi. Industrijska tehnologija, uz pomoć željeznice i parobroda otvorila je dotad neiskorištena područja svjetskom tržištu. Socijalni potresi koji su pratili preobražaj poljoprivrede u kapitalistički oblik, ili barem oblik pogodan za trgovinu velikih razmjera, oslobodili su tradicionalnu vezanost ljudi uz zemlju njihovih predaka, pogotovo onih koji su uvidjeli da im ta zemlja ne pripada ili da je nemaju dovoljno da bi izdržavali obitelj. Istodobno, privlačila ih je nezasićna potreba nove industrije i gradova za radnom snagom, a odlazak im se činio lakšim zbog sve većeg jaza između zaostalog i »mračnog« sela i napredne industrijske ili urbane sredine. U razdoblju kojim se bavimo došlo je do simultanog velikog rasta trgovine različitim poljoprivrednim proizvodima, velikog širenja obrađenih područja i — barem u zemljama na koje je direktno utjecao svjetski kapitalistički razvoj — velikog »bijega sa zemlje«.

Dva su razloga zbog kojih je ovaj proces dobio izuzetno velike razmjere u trećoj četvrtini 19. stoljeća. Oba su tek različiti oblici onog izvanrednog proširenja i produbljivanja svjetske privrede, koje čini osnovnu temu svjetske povijesti u razdoblju kojim se bavimo. Tehnologija je omogućila otvaranje geografski udaljenih ili nepristupačnih područja, od kojih su najznačajnije ravnice središnjeg dijela SAD i jugoistočne Rusije. Od 1844—1853. Rusija je izvozila oko 11,5 milijuna hektolitara žita godišnje, ali u drugoj polovini 70-ih godina 19. stoljeća izvoz žita iznosio je između 47 i 89 milijuna hektolitara. SAD koje su 40-ih godina izvozile zanemarive količine žita — možda oko pet milijuna hektolitara — 70-ih godina prodavale su stranim kupcima više od 100 milijuna hektolitara.³ U istom desetljeću bilježimo prve napore da se u nekim prekomorskim krajevima razvije specijalizirana proizvodnja za izvoz u razvijeni svijet — indiga i jute u Bengalu, duhana u Kolumbiji, kave u Brazilu i Venecueli, pamuka u Egiptu itd. Ovi su proizvodi zamijenili tradicionalnu izveznu robu slične vrste — šećer u karipskom području i u Brazilu, pamuk u južnom dijelu SAD, čiju je trgovinu barem privremeno omeo građanski rat 1861—1865. U cjelini uzevši, uz neke izuzetke — egipatski pamuk i indijska juta npr. — ove specijalizirane proizvodnje nisu se pokazale trajnima ili se, ako su i postale stalne, nisu razvile u takvim razmjerima koji bi se mogli usporediti s istom vrstom proizvodnje u dvadesetom stoljeću. Konačni oblik poljoprivrednog svjetskog tržišta stvoren je tek u razdoblju imperijalističke svjetske privrede 1870—1930. Bilo je naglih uspona i padova u uzgoju nekih kultura; područja iz kojih je dolazila glavnina spomenutih proizvoda kasnije su stagnirala ili napustila tu vrstu proizvodnje. Naprimjer, premda je Brazil

već bio veliki izvoznik kave, urod ove kulture u državi Sao Paulo, u kojoj se u današnje vrijeme uzgaja veći dio brazilske kave, dosezao je jedva četvrtinu proizvodnje u području Ria. U ukupnoj proizvodnji zemlje Sao Paulo je sudjelovao tek jednom petinom, tj. količinom koja odgovara polovini proizvodnje kave u Indoneziji, a samo dvaput nadmašuje Ceylon, gdje se pak čaj uzgajao u tako skromnim razmjerima da se izvoz nije posebno bilježio sve do druge polovine 7(Mh godina, a ni tada još nije poprimio veće razmjere.

Ipak, velika međunarodna trgovina poljoprivrednim proizvodima već je postojala i vodila je — iz očiglednih razloga — krajnjoj specijalizaciji ili čak monokulturama u nekim izvoznim područjima. To je učinila mogućim tehnologija — prije 40-ih godina 19. stoljeća željeznice još nisu bile toliko razvijene da bi prevozile velike terete na znatne udaljenosti. Značenje željeznice očigledno je u slučaju prostranih ravnica jugozapadnog dijela SAD i nekih krajeva Južne Amerike, gdje se stoka množila gotovo bez ikakva napora ljudi — njezini čuvari bili su *gauchos*, *llaneros*, *vaqueros* i kauboji — i predstavljala izazov za sve koji su bili željni profita. Iz Texasa je stizalo nešto stoke u New Orleans, a nakon 1849. i u Kaliforniju, ali obećanje velikog tržišta na sjeveroistoku najviše je potaklo rančere da istraže duge putove koji su ušli u legendu o Divljem zapadu, povezujući udaljene jugozapadne krajeve sa željezničkim linijama koje su se polako širile, a preko njih s velikim transpotnim centrom u Chicagu gdje su 1865. otvoreni veliki obori. Desetine tisuća grla stoke stizale su onamo svake godine u razdoblju prije građanskog rata, stotine tisuća godišnje tokom dviju decenija nakon rata, sve dok 80-ih godina 19. stoljeća uslijed dovršenja željezničke mreže i razvoja ratarstva u prerijama nije došao kraj klasičnom razdoblju »Divljeg zapada« (koje je u suštini bilo stočarsko). U međuvremenu, istražen je drugi način iskorištavanja stoke: meso se konzerviralo tradicionalnim metodama soljenja i sušenja, nekom vrstom koncentriranja (Liebigov mesni ekstrakt počeo se proizvoditi u državama oko rijeke Plate 1863), spremanjem u limenke, te značajnim novim postupkom, zamrzavanjem. Premda je u Boston krajem 60-ih godina stiglo nešto zamrznutog mesa, a u London je takvo meso stizalo iz Australije od 1865, trgovina ove vrste u većoj se mjeri razvila tek nakon razdoblja kojim se bavimo u ovoj knjizi. Nije slučajno da su dva velika američka pionira u ovoj vrsti trgovine, gusari konzerviranog mesa, Swift i Armour, osnovali svoje firme u Chicagu tek 1875.

Dinamični element u poljoprivrednom razvoju bila je, dakle, potražnja: sve veća potražnja urbanih i industrijskih krajeva za hranom, sve veća potražnja istih dijelova svijeta za radnom snagom, te privredni boom koji je podizao standarde potrošnje mesa, pa prema tome i njihove zahtjeve *per capita*. Zbog stvaranja svjetskog kapitalističkog privrednog sistema nova tržišta nicala su »niotkuda« (kao što su primijetili Marx i Engels), dok su se stara izvanredno širila. Prvi put nakon industrijske revolucije sposobnost nove kapitalističke privrede da pruži zaposlenja postala je jednaka sposobnosti za proširenje proizvodnje (v. 12. poglavlje). Posljedica toga bilo je npr. trostruko i 1876; potrošnja šećera *per capita* u istom razdoblju povećala se s otprilike od 17 na oko povećanje potrošnje čaja u Britaniji *per capita* u razdoblju između 1844. 60 funti.⁴

Tako se u svjetskoj poljoprivredi pojavila sve izrazitija podjela na dio kojim je dominiralo kapitalističko tržište, na nacionalnom i međunarodnom nivou, i na dio koji je bio o tom tržištu uglavnom neovisan. Međutim to ne znači da se u neovisnom sektoru nije ništa kupovalo niti prodavalo, ne zna-

či niti da su u njemu poljoprivrednici bili samodovoljni, premda je vjerojatno da se prilično velik dio seoskih privrednih proizvoda trošio na seoskim imanjima ili unutar uskih granica lokalnog sistema razmjene — mali gradovi u mnogim krajevima mogli su se opskrbljivati iz okolnih sela, tj. s područja čiji radius nije premašivao dvadesetak kilometara. Ipak, postoji bitna razlika između krajeva u kojima je prodaja većih razmjera marginalna ili slučajna i onih čija sudbina ovisi o njoj; drugim riječima, razlika između onih koje progoni strah od loše žetve i gladi i onih koji se boje suprotnog, prevelike proizvodnje, neočekivane konkurencije ili pada cijena. Sedamdesetih godina 19. stoljeća višak u poljoprivrednoj proizvodnji bio je drugi element po redu, koji je agrarnu depresiju mogao učiniti svjetskom i politički eksplozivnom.

U ekonomskom smislu područje tradicionalne poljoprivrede bilo je negativna snaga: ono je bilo imuno na kolebanja velikih tržišta ili, ako i nije bilo od njih sasvim zaštićeno, opiralo se njihovom utjecaju. Gdje su tradicionalni oblici bili jaki, držali su ljude uz zemlju jer su im mogli osigurati sredstva za život; višak stanovništva odlazio je dobro utrtim tradicionalnim putovima sezonskih migracija, poput malih posjednika srednje Francuske koji su stizali na pariška gradilišta. U krajnjim slučajevima tradicionalna poljoprivreda sasvim je izlazila iz pojmovnog okvira gradskog stanovništva. Strašna suša u *Sertao** na sjeveroistoku Brazila izazvala je periodična iseljavanja izgladnelih stanovnika tog područja, mršavih poput njihove krzljave stoke; vijest da je suša prestala privukla ih je natrag u suhe krajeve pune kaktusa, gdje nijedan civilizirani Brazilijanac nije odlazio, osim kao sudionik vojne ekspedicije protiv nekog divljeg mesije u polupustoj unutrašnjosti zemlje. Bilo je krajeva u Karpata, na Balkanu, močvarnom području zapadne Rusije, u Skandinaviji i Španjolskoj (ograničili smo se na najrazvijeniji kontinent na svijetu) gdje svjetska privreda, pa stoga i moderni svijet uopće, u materijalnom i duhovnom pogledu nisu mnogo značili. Još 1931. stanovnici Polesja nisu razumjeli što žele poljski popisivači koji su ih pitali o njihovoj nacionalnosti. Odgovarali su »mi smo odavde« ili »mi smo ovdašnji«.⁵

Tržišni sektor bio je složeniji jer je njegova sudbina ovisila i o prirodi tržišta, ili, u nekim slučajevima, o njegovim mehanizmima raspodjele, o stupnju specijalizacije u proizvodnji i o socijalnoj strukturi u poljoprivredi. Na jednoj strani mogli smo naići na primjere novih poljoprivrednih područja na kojima se uzgajala uglavnom samo jedna kultura; njihova je proizvodnja bila usmjerena prema udaljenom svjetskom tržištu. Karakteristični mehanizam stranih trgovačkih firmi u velikim lukama koji je kontrolirao izvoz (Grci koji su tradicionalno upravljali ruskom trgovinom žita preko Odese, obitelji Bunge i Born iz Hamburga koje su na isti način iz Buenos Airesa i Montevidea vladali trgovinom u zemljama rijeke Plate) intenzivirao je, ako nije i stvorio sistem monokultura. Specijalizacija je bila potpuna tamo gdje su robu za izvoz proizvodili veliki posjedi, kao što je bilo uobičajeno u zoni tropskih plantaža (šećer, pamuk itd.). Prilike su bile vrlo slične i kada se radilo o prekomorskom uzgoju goveda i ovaca, ali su specijalizirana velika imanja bila manje česta tamo gdje su se izvozili prinosi sa oranica. Ponekad je podudarnost interesa uzrokovala blisku simbiozu velikih proizvođača — ako nisu bili stranci, već domaći ljudi — velikih trgovačkih kompanija te

*Sertao je naziv za divlji, slabo naseljen predio na sjeveroistoku Brazila (op. ur.).

kompradorskih interesa u lukama kroz koje je tekla trgovina, i politike država koje su predstavljale evropska tržišta i snabdjevače. Robovlasnička aristokracija južnih dijelova SAD, *estancieros* u Argentini, veliki proizvođači vune u Australiji, bili su jednako oduševljeni slobodnom trgovinom i stranim poduzetništvom kao i Britanci o kojima su ovisili. Njihovi prihodi ovisili su isključivo o slobodnoj prodaji proizvoda s njihovih imanja, te su bili spremni zauzvrat prihvatiti kakve god nepoljoprivredne proizvode koje su izvozili kupci njihove robe. Situacija je bila složenija tamo gdje su urod prodavala i velika imanja i mali farmeri ili seljaci, premda je roba koja je iz takvih krajeva stizala do svjetskog tržišta, tj. proizvodi koje nisu trošili proizvođači, većim dijelom bila s krupnih imanja nego sa seljačkih posjeda.

Š druge strane, rast urbanih područja doveo je do povećanja potražnje za različitim prehrambenim proizvodima koje je bilo moguće uzgajati bez obzira na veličinu zemljišta, tj. bilo je oblika poljoprivredne proizvodnje u kojima veliki posjedi nisu imali nikakvih osobitih prednosti ili su te prednosti bile neznatne u usporedbi s onima koje je donosila intenzivna zemljoradnja ili prirodna zaštita nastala zbog visokih troškova transporta i nesavršene tehnologije. Oni koji su proizvodili osnovne žitarice morali su brinuti o konkurenciji na nacionalnom i svjetskom tržištu, ali o tome nisu morali brinuti oni koji su prodavali mliječne proizvode, jaja, povrće, voće, pa čak i svježe meso — uopće svaku lako pokvarljivu robu koju nije bilo moguće prevoziti na velike udaljenosti. Stoga je velika agrarna depresija 70-ih i 80-ih godina 19. stoljeća bila depresija na nacionalnim i međunarodnim tržištima osnovnih prehrambenih proizvoda. U takvim prilikama mogla je cvjetati miješana zemljoradnja seljačkih posjeda, a pogotovo su dobro mogli napredovati bogati seljaci koji su proizvodili za prodaju.

To je bio jedan od razloga zbog kojih se u ovom razdoblju proricanja o propasti seljaštva u nekima od najrazvijenijih i u najvećoj mjeri industrijaliziranih zemalja nisu ostvarila. Lako je bilo ustanoviti da se seljački posjed ne može održati ako je manji od određenih minimalnih dimenzija koje se razlikuju s obzirom na tlo, klimu i vrstu proizvodnje. Mnogo je teže dokazati da je privreda velikih posjeda nadmoćna privredi u kojoj dominiraju srednji ili čak mali posjedi, pogotovo ako svi radnici na takvim posjedima pripadaju velikim seljačkim porodicama te ih nije potrebno plaćati. Seljaštvo se neprestano smanjivalo zbog proletarizacije onih čiji su posjedi bili suviše mali da bi se od njih moglo živjeti ili emigracije onih koji se nisu mogli prehraniti od porodične zemlje, a kojih je bilo sve više. Velik dio seljaka uvijek je bio siromašan, a broj malih ili patuljastih imanja stalno se povećavao. No kakvo god bilo njihovo značenje u ekonomskom smislu, broj seljačkih imanja srednje veličine ostajao je neizmijenjen ili se ponekad čak i povećavao.*

Razvoj kapitalističke privrede svojom je velikom potražnjom preobrazio poljoprivredu. Stoga ne iznenađuje činjenica da su se u razdoblju kojim se bavimo povećale obrađivane površine, a još je izrazitije povećanje proizvodnje koje je donijelo tehnološko usavršavanje. No uglavnom nema pravih predodžbi o tome koliko je proširenje poljoprivrednih zemljišta bilo veliko.

* U Porajnju i Vestfaliji, gdje je između 1858. i 1878. broj patuljastih posjeda izrazito opao, a također i broj malih posjeda (1,25 – 7,5 ha), broj velikih imanja malo je porastao. Zbog propasti tako velikog broja malih seljaka — koji su uglavnom otišli u industrijski sektor — veliki posjedi sada su pokrivali više od polovine obradivog zemljišta, a prije samo jednu trećinu. U Belgiji se između 1846. i krize 70-ih godina povećao broj svih vrsta posjeda, no procjenjuje se da su još 1880. 60% obrađivane zemlje pokrivala seljačka imanja (od 2 do 50 hektara), a udio velikih poduzetnika i patuljastih posjeda bio je podjednak. Očigledno, u izrazito industrijaliziranim zemljama poljoprivreda nije propala.

Uzevši u obzir samo dijelove svijeta dostupne statistici, između 1840. i 1880. godine područja obrađene zemlje povećala su se otprilike za polovinu, tj. za 500—750 milijuna rala.⁷ Polovina tog proširenja odnosi se na Ameriku, gdje su se oranice u spomenutom razdoblju utrostručile (u Australiji se 1880. obrađivala pet puta veća površina zemljišta nego 1840., a u Kanadi dva i pol puta veća.) U tim zemljama oranice su se širile uglavnom jednostavnim geografskim napredovanjem u unutrašnjost. Između 1849. i 1877. granica uzgoja pšenice u SAD pomakla se za devet stupnjeva geografske dužine, i to uglavnom u toku 60-ih godina. Korisno je ipak podsjetiti da je područje zapadno od Mississippia još uvijek bilo relativno nerazvijeno. Sama činjenica da je brvnara postala simbol uspješnog farmera pionira svjedoči o tome; u velikim prerijama drveta nije bilo mnogo.

Ipak, podaci o Evropi iznenađuju još više, premda ovdje razvoj nije bio tako neposredno vidljiv. U Švedskoj se područje oranica između 1840. i 1880. više nego udvostručilo, u Italiji i Danskoj povećalo se za više od jedne polovine, u Rusiji, Njemačkoj i Ugarskoj otprilike za trećinu.⁸ Velik dio tog proširenja nastao je zbog ukidanja ugara, a oranice su se uvelike širile na račun baruština, pustara i močvara, no nažalost i na račun šuma. U južnoj Italiji i na talijanskim otocima između 1860. i 1911. nestalo je oko 600 000 hektara šume ili otprilike trećina šuma koje je uopće imao taj suhi kraj.⁹ U nekoliko povlašćenih područja, među koja pripadaju Indija i Egipat, bili su značajni i veliki irigacijski radovi, premda je jednostavna i žarka vjera u tehnologiju, kao i u današnje vrijeme imala i nepredviđene katastrofalne posljedice.¹⁰ Samo u Britaniji je novi tip poljoprivrede osvojio čitavu zemlju. Ondje se područje oranica povećalo jedva za pet posto.

Zamorno bi bilo dalje navoditi statističke podatke o rastu poljoprivrednih područja i proizvodnje. Zanimljivije je pitanje koliko je ta pojava proizvod industrijalizacije i koliko su u poljoprivredi korištene metode i tehnologija one vrste koja je preobrazila industriju. Do 40-ih godina 19. stoljeća odgovor na oba postavljena pitanja bio bi: vrlo malo. Čak i u razdoblju kojim se bavimo velik dio poljoprivrednih poslova odvijao se na način koji je bio poznat prije stotinu ili čak dvije stotine godina, što je bilo i prirodno, jer su se primjenom najboljih metoda poznatih predindustrijskoj poljoprivredi mogli postići izvanredni rezultati. Netaknuti krajevi Amerike krčili su se vatrom i sjekirom kao u srednjem vijeku; eksploziv za uklanjanje panjeva bio je u najboljem slučaju pomoćno sredstvo. Kanali za isušivanje kopali su se lopatama, a plugove su vukli konji ili volovi. U poljoprivredi je za povećanje produktivnosti značajnija bila zamjena drvenog pluga željeznim ili — važna ali zanemarena promjena — zamjena srpa kosom, nego izum parnog stroja koji je bilo nemoguće primijeniti u većini osnovnih poslova na farmi jer je uglavnom neprikladan za kretanje. Poslovi u vezi s kojima je ipak bilo moguće iskoristiti parnu energiju bili su uglavnom povezani sa žetvom. Ona se sastojala od niza standardiziranih radnji koje su zahtijevale privremeno upošljavanje vrlo velikog broja radnika, a budući da je potrošnja za radnicima bila veća, troškovi žetve su rasli. Mehaničke vršilice širile su se u dijelovima razvijenih zemalja koji su uzgajali žitarice. Najveće tehničke novosti — žete-lice i kosilice — primjenjivale su se uglavnom samo u SAD, gdje je radnika bilo malo, a polja su bila velika. Ali primjene novih pronalazaka u poljoprivredi bila je svuda sve veća. U SAD je 1849—1851. godišnje u prosjeku patentiran 191 poljoprivredni izum, 1859—1861 patentirano ih je 1 282, a 1869—1871. čak 3 217.¹¹

Ipak, poljoprivreda je u većem dijelu svijeta izgledala kao i prije: bolje stojeći i razvijeniji krajevi više su ulagali u tehničko usavršavanje, nove gradnje itd.; oblici kapitalističkog poslovanja u agraru postali su češći, ali ova grana proizvodnje nije se korjenito promijenila. Udio industrijske tehnologije u poljoprivredi bio je zanemariv izvan Novog svijeta. Tamo su se masovno proizvodile i koristile keramičke drenažne cijevi, možda najznačajniji doprinos industrije poljoprivredi. Samo u Australiji i SAD upotrebljavale su se žičane mreže i bodljikava žica zamjenjujući zidove, živice i drvene ograde, valoviti lim primjenjivao se gotovo isključivo na željeznici, za čije potrebe je i izumljen. Ipak, industrijska proizvodnja sada je u znatnim razmjerima pridonosila rastu poljoprivrednog kapitala, kao i moderna znanost, tj. (uglavnom njemačka) organska kemija. Umjetna gnojiva (potaša, nitrati) još se nisu upotrebljavala u većim količinama; uvoz čileanskog nitrata u Britaniju 1870. još nije dosegao 60 000 tona. S druge strane, razvila se trgovina prirodnim gnojivom *guano*, od koje je privremeno koristi imao Peru, a iz koje su trajno profit imale neke britanske i francuske kompanije. Između 1850. i početka 80-ih godina kada je splasnio boom *guana*, izvezeno je oko 12 milijuna tona. Trgovina takvih razmjera bila je nezamisliva prije ere svjetskoga masovnog transporta.^{12*}

II.

Ekonomске sile koje su mijenjale poljoprivredu u krajevima sposobnim za promjenu bile su sile ekspanzije. Ipak, u većem dijelu svijeta postojale su društvene i institucionalne prepreke koje su sprečavale ili ometale razvoj, te ujedno stajale na putu drugoj velikoj promjeni koju je kapitalistički ili bilo kakav razvoj donosio agraru. Jer funkcija poljoprivrednog sektora u modernoj privredi nije samo u tome da osigura sve veće količine hrane i sirovina već i da bude najvažniji izvor radne snage za nepoljoprivredne djelatnosti. Svoju treću veliku zadaću, davanje kapitala za gradski i industrijski razvoj, poljoprivredni sektor u agrarnim zemljama nije mogao izbjeći jer je bilo malo drugih izvora prihoda za vlasti i bogataše; ipak, ovu je funkciju mogao ispunjavati slabo i na neodgovarajući način.

Zapreke razvoju poljoprivrede stizale su iz tri izvora: od samih seljaka, od onih koji su im bili socijalno, politički i ekonomski nadmoćni, te od težine koju imaju institucionalizirana tradicionalna društva u kojima je poljoprivreda središnji i glavni dio. Sva tri spomenuta činioca bili su osuđeni na propast u kapitalizmu iako se, kao što smo vidjeli, ni seljaštvo ni socijalna hijerarhija koja je od njega polazila nije nalazilo pred neposrednom opasnošću. U svakom slučaju, sva tri povezana fenomena bili su teoretski nespojivi s kapitalizmom, te su se kretali prema sukobu s tim sistemom.

Zemlja je u kapitalizmu činilac u proizvodnji i roba čija je jedina osobitost nepokretnost i količinska ograničenost, premda je ta ograničenost u doba velikog otvaranja novih zemalja privremeno bila beznačajna. Stoga se činilo da je lako riješiti problem onih koji su imali taj »prirodni monopol« i time nametali dadžbine svim ostalim dijelovima privrede. Poljoprivreda je u kapitalizmu proizvodnja poput svake druge koju treba voditi prema zdravim načelima što većeg profita, a farmer je poduzetnik poput drugih. Ruralni dio svi-

* Izvoz *guana* počeo je 1841. a 1848. dosegao je iznos od 600 000 funti sterlinga. Pedesetih godina vrijednost trgovine *guanom* iznosila je u prošjeku 2,1 milijuna funti godišnje, 2,6 milijuna tokom šezdesetih godina. Nakon toga trgovina *guanom* počela se smanjivati.

jeta kao cjelina bio je tržište, izvor radne snage i izvor kapitala. Ako zbog upornog tradicionalizma nije ispunjavao ulogu koju mu je donijela politička ekonomija, trebalo ga je na to natjerati.

Takva shvaćanja nije bilo moguće pomiriti sa shvaćanjima seljaka ili zemljoposjednika, za koje zemlja nije bila samo izvor prihoda već životna sredina; kapitalistički se principi nisu uklapali u društvene sisteme u kojima se odnos ljudi prema zemlji i njihov međusobni odnos u zemljišnim pitanjima nije zasnivao na slobodnom izboru već na dužnosti. Čak je i na razini uprave i političkog mišljenja, na kojoj se »privredni zakoni« lakše prihvaćaju, bilo oštih sukoba. Tradicionalno zemljoposjedništvo bilo je možda ekonomski nepoželjno, no nije li upravo ono bilo element uz pomoć kojega se održavala socijalna struktura, ne vodi li ukidanje takvog zemljoposjedništva u anarhiju i revoluciju? (Britanska zemljišna politika u Indiji lomila se na tom pitanju.) Ekonomski gledano, možda bi bilo jednostavnije bez seljaštva. No nije li njegov nepokolebljivi konzervativizam garancija društvene stabilnosti, ne sačinjavaju li brojni seljački sinovi osnovu većine državnih armija? U doba kada je kapitalizam naočigled uništavao svoju radnu snagu, kako država može dozvoliti sebi da ostane bez izvora zdravih ljudi koji obnavljaju gradove?*

Ipak, kapitalizam je morao potkopati agrarnu osnovu političke stabilnosti, osobito na rubovima razvijenog Zapada ili u perifernim zemljama ovisnim

o njemu. U ekonomskom smislu, kao što smo vidjeli, prelazak na proizvodnju za tržište, a osobito monokultura za izvoz narušili su tradicionalne društvene odnose i poremetili privrednu ravnotežu. U političkom smislu modernizacija je, za one koji su njoj težili, značila otvoren sukob s glavnim uporištem tradicionalizma, agrarnim društvom (v. 7. i 8. poglavlje). Vladajuće klase u Britaniji, gdje su prekapditalistički zemljoposjednici i seljaci nestali, kao i vladajuće klase u Njemačkoj i Francuskoj, gdje se *modus vivendi* sa seljaštvom uspostavio na osnovi razvijenog domaćeg tržišta, koje je po potrebi bilo zaštićeno, mogle su se osloniti na lojalnost sela. No u drugim zemljama vladajući slojevi nisu mogli računati s tom lojalnošću. U Italiji i Španjolskoj, u Rusiji i SAD, u Kini i Latinskoj Americi selo je često bilo područje socijalnih previranja i povremenih eksplozija.

Iz različitih razloga tri su tipa agrarnih obrazaca bila pod osobitim pritiskom: robovlasnička plantaža, kmetijski odnosi i tradicionalna nekapitalistička seoska privreda. Robovlasničke plantaže nestale su u toku razdoblja kojim se bavimo, nakon ukidanja ropstva u SAD, te u većem dijelu Latinske Amerike, izuzevši Brazil i Kubu, gdje su njihovi dani također bili odbrojani; i u ovim zemljama ropstvo je ukinuto 1889. godine. Potkraj ovoga razdoblja dužničkog ropstva bilo je samo još u zaostalim krajevima Srednjeg istoka i Azije, gdje također nije imalo značajniju ulogu u poljoprivredi. Kmetstvo je u Evropi formalno ukinuto između 1848. i 1868, premda je položaj siromašnih seljaka, a posebno onih bez zemlje, u južnoj i istočnoj Evropi, gdje su prevladavali veliki posjedi, često bio polukmetijski, jer su ostali podložni neekonomskoj prinudi. Ondje gdje seljaci imaju manja legalna i građanska

* »... seljaštvo (*Bauerstand*) je fizički najzdraviji i najsnažniji dio stanovništva iz kojega treba da se gradovi neprestano obnavljaju«, pisao je J. Conrad, izražavajući mišljenje, rašireno na kontinentu, »Seljaštvo je srž vojske... U političkom smislu njegov sjedilački karakter i privrženost zemlji pružaju osnovu naprednoj ruralnoj zajednici... Seljaštvo je uvijek bilo najkonzervativniji element u državi... Zbog svog osjećanja za svojinu, zbog ljubavi prema rodnom tlu, ono je prirodni neprijatelj gradskim revolucionarnim idejama te čvrsta straža protiv socijaldemokratskih naštojanja. Stoga se seljaštvo ispravno opisuje kao najčvršći stup svake zdrave države, a u doba brzog rasta velikih gradova njegovo se značenje povećava.«

prava nego bogataši i moćnici, oni, bez obzira na formalni status u svojoj sredini, mogu biti neekonomski potlačeni, a na vlaškim, andaluzijskim ili sicilijanskim posjedima to su i bili. U mnogim latinoameričkim zemljama nije ukinut prisilni rad, čak je i povećan, tako da teško možemo govoriti o općoj likvidaciji kmetstva u ovim krajevima.* Ipak, čini se da su sve češće na prinudni rad morali ići samo indijanski seljaci na posjedima čiji vlasnici nisu bili Indijanci. Tradicionalna nekapitalistička seoska poljoprivreda se, kao što smo vidjeli, održala.

Razlozi ovome ukidanju pretkapitalističkih (tj. neekonomskih) oblika agrarne ovisnosti su složeni. U nekim slučajevima očito su odlučivali politički činioци. U Habsburškoj Monarhiji 1848, kao i u Rusiji 1861, kmetstvo nije ukinuto isključivo zato što bi seljaci tražili oslobođenje, premda je i toga bilo, koliko zbog straha vladajućih slojeva pred neseljačkom revolucijom koja bi mogla dobiti odlučujuću snagu ako bi pokrenula seljake. Seljačke pobune uvijek su bile moguće, što dokazuju bune u Galiciji 1846, u južnoj Italiji 1848, na Siciliji 1860. i u Rusiji u godinama nakon krimskog rata. No vlasti se nisu bojale slijepih seljačkih ustanaka (oni su bili kratka vijeka, a mogli su ih mačem i vatrom ugasiti čak i liberali kao na Siciliji)¹⁴ već seljačkog nezadovoljstva koje bi se povežalo s pokretom usmjerenim protiv vladajućeg režima. Zbog toga su se Habsburgovci trudili da različite pokrete za nacionalnu nezavisnost odvoje od njihove seljačke baze, a ruski car činio je isto u Poljskoj. Bez podrške seljaka liberalno-radikalni pokreti u agrarnim zemljama bili su beznačajni ili barem nisu predstavljali veću opasnost. I Habsburgovci i Romanovi to su znali i ponašali su se u skladu s tim.

Međutim, strah od pobune i revolucije, bilo seljačke, bilo liberalno-radikalne, može objasniti samo zašto su u nekim zemljama kmetovi oslobođeni u određeno vrijeme. Tim strahom ne možemo objasniti ukidanje ropstva. Jer, za razliku od seljačkih pobuna, ustanci robova uglavnom nisu bili česti — nigdje ih nije bilo manje nego u SAD¹⁵ — a devetnaestom stoljeću uopće nisu smatrani ozbiljnom prijetnjom. Da li su uzroci ukidanja kmetstva i ropstva bili ekonomske prirode? U stanovitoj mjeri sigurno jesu. Moderni, ekonomski nastrojeni historičari lako mogu retrospektivno tvrditi da je robovska ili kmetvska poljoprivreda donosila veći profit ili čak da je bila djelotvornija od poljoprivrede koja se zasnivala na slobodnoj radnoj snazi.** To je sasvim moguće, i postoje snažni argumenti u prilog takvoj pretpostavci. Ali ne može se poreći da su suvremenici, raspoložujući metodama i kriterijima procjenjivanja svojstvenim njihovu vremenu, vjerovali da su ti oblici poljoprivrednih odnosa inferiorni novima, premda, dakako, treba uzeti u obzir da su se mišljenja suvremenika oblikovala dijelom pod utjecajem opravdanog užasavanja pred ropstvom ili kmetstvom. Ipak, željeznički poduzetnik Thomas Brassey izražava poslovni zdravi razum primjećujući da žetva u kmetskoj Rusiji odgovara polovini žetve u Engleskoj i Saskoj, te da je ropstvo očigledno manje produktivno od slobodnih radnika i skuplje no što većina ljudi misli zanemarujući troškove kupnje, odgoja i izdržavanje robova.¹⁷ Britanski konzul u Pernambuku (doduše, pišući izvještaj vlastima koje su bile izrazito

* Preživljavanje obaveza ove vrste (koje imenuju lokalni izrazi *yanacónas*, *huasipungos*, itd.) ne smijemo miješati sa sličnim pojavama, poput dužničkog rada, kao što ne smijemo pomiješati uvezene radnike ili radnike pod ugovorom s robovima. Ti kasnije izmišljeni oblici prinude pretpostavljaju formalno ukidanje ropstva i kmetstva, te težnju da se pretkapitalistički odnosi ponovno stvore u okvirima »slobodnog« ugovora.

** Takve postavke iscrpnije su razrađene u vezi s ropstvom, te u nešto manjoj mjeri u vezi s kmetstvom."

protiv ropstva) primjećuje da je robovlasnik izgubio 12 posto interesa koji bi mu kapital potrošen na kupnju robova donio da je uložen na drugi način. Pogrešna ili ispravna, takva su shvaćanja bila uobičajena u svim slojevima osim robovlasničkih.

Doista, ropstvo je očito bilo u opadanju, i to ne iz humanitarnih razloga, premda je stvarno ukidanje trgovine robljem, izvedeno pod britanskim pritiskom (Brazil se pomirio s ukidanjem ove trgovine 1850), prekinulo priljev robova i povećalo im cijenu. Uvoz Afrikanaca u Brazil spao je sa 54 000 godine 1849. gotovo na nulu sredinom 50-ih godina. Unutrašnja trgovina robljem, koju su abolicionisti veoma napadali, čini se da nije imala veću ulogu. Ipak, zamjenjivanje robovske radne snage nerobovskom uzimalo je iznenađujuće velike razmjere. Godine 1872. slobodnih obojenih stanovnika Brazila bilo je gotovo triput više nego robova, a čak je i među čistim crncima robova bilo otprilike jednako koliko i slobodnih. Na Kubi se broj robova do 1877. prepolovio — od 400 000 na oko 200 000.¹⁸ čak i u najtradicionalnijoj sferi robovlasničke poljoprivrede, u proizvodnji šećera, zbog mehanizacije se smanjila potreba za radnom snagom u šećeranama, premda je boom proizvodnje šećera u privredama poput kubanske povećao potražnju za radnom snagom na poljima. Međutim, zbog sve veće konkurencije evropskog šećera od repe, i velikog broja radnika potrebnih u proizvodnji šećera od trstike, postojala je izrazita tendencija da se smanje troškovi za radnu snagu. Da li je privreda robovlasničkih plantaža mogla podnijeti dvostruke troškove velikih ulaganja u mehanizaciju i robovske radnike? Takvo računanje dovelo je (barem u Kubi) do zamjenjivanja robova ne toliko slobodnim radnicima koliko radnicima pod dugoročnim ugovorom, uglavnom Maya Indijancima iz Yucatana, žrtvama rasnog rata (v. 7. poglavlje) ili došljacima iz tek otvorene Kine. Čini se, međutim, da se robovlasništvo kao oblik eksploatacije u Latinskoj Americi smanjilo već i prije no što je ukinuto, te da su ekonomski argumenti protiv njega bili sve jači nakon 1850.

Ekonomski argumenti protiv kmetstva, pak, bili su i opći i specifični. Općenito uzevši, činilo se očiglednim da vezanost seljaka za zemlju ometa razvoj industrije, za koju se smatralo da traži slobodnu radnu snagu. Stoga bi ukidanje kmetstva bilo nužan preduvjet stvaranju rezervoara slobodnih radnika. Nadalje, kako bi kmetstva poljoprivreda mogla biti racionalna u ekonomskom smislu kad je u njoj, kao što je 50-ih godina 19. stoljeća pisao jedan branitelj kmetstva, »nemoguće ustanoviti troškove proizvodnje s imalo točnosti«. ¹⁹ Kmetstvu je poljoprivrednu proizvodnju također bilo nemoguće racionalno uskladiti s potrebama tržišta.

Postojali su i manje općeni razlozi za ukidanje kmetstva. Razvoj domaćeg tržišta raznih živežnih namirnica i sirovina, kao i rast izvoza — uglavnom izvoza žita — potkopavali su kmetski sistem. U sjevernim dijelovima Rusije, u kojima nikad nije bilo uvjeta za ekstenzivan uzgoj žita, seljački posjedi zamijenili su veleposjede (u proizvodnji konoplje, lana i sličnih kultura pogodnih za intenzivno uzgajanje), a obrti su pridonosili proširenju tržišta. Broj kmetova koji su radili na zemlji, a koji su uvijek bili u manjini, sve više se smanjivao. Zemljoposjednicima se isplatilo da prisilni rad kmetova zamijene novčanom rentom. Na polupustom jugu Rusije gdje su se djevičanske stepe pretvarale u livade za ispašu, a zatim u žitna polja, kmetstvo nije imalo većeg značenja. Zemljoposjednicima su za izvozni boom bila potrebna bolja prijevozna sredstva, krediti, slobodni radnici i strojevi. Kmetstvo se u Rusiji, kao i u Rumunjskoj, održalo samo u područjima u kojima se proizvodilo žito i u

kojima su seljaci bili gusto naseljeni; ondje su zemljoposjednici mogli nadoknaditi svoju konkurentsku slabost povećavajući radne obaveze kmetova ili su se mogli nadati da će im takav postupak privremeno omogućiti da se jeftino probiju na inozemno tržište.

Ipak, ukidanje ropstva i kmetstva ne može se analizirati samo na osnovi ekonomskih kalkulacija. Sile buržoaskog društva nisu se protivile ropstvu i kmetstvu samo zato što su ti oblici vezanosti bili ekonomski nepoželjni, niti samo iz moralnih razloga, već zato što se činilo da su nespojivi s tržišnim društvom zasnovanim na slobodnom ostvarivanju individualnih interesa. Nasuprot tome, robovlasnici i feudalski uporno su se držali starog sistema jer im se činilo da su se na njemu temeljili njihovo uređenje i klasa. Za njih je bilo nemoguće zamisliti sebe bez robova ili kmetova koji su određivali njihov status. Ruski zemljoposjednici nisu se mogli bunili protiv cara jer im je jedino on osiguravao zakonska prava protiv seljaštva, koje je bilo duboko uvjeren da zemlja pripada onome tko je obrađuje, ali i da su oni hijerarhijski podložni predstavnicima Boga i caru. Plemstvo se, dakle, nije bunilo protiv cara, ali se oštro suprotstavljalo emancipaciji kmetova. Ona je nametnuta izvana ili odozgo, nadmoćnom silom.

Doista, da je ukidanje ropstva i kmetstva bilo samo proizvod ekonomskih sila, teško da bi imalo tako nezadovoljavajuće rezultate i u SAD i u Rusiji. Područja u kojima je ropstvo ili kmetstvo imalo marginalno značenje ili je bilo neekonomski naravi — kao u dalekim sjevernim i južnim područjima Rusije ili jugozapadnim i graničnim krajevima SAD — brzo su se prilagodila novim prilikama. No u središnjim područjima starih sistema problemi su bili mnogo teži. Tako se u (uže) ruskim pokrajinama »crnice« (za razliku od Ukrajine i graničnih stepa) kapitalistička poljoprivreda sporo razvijala; još krajem 80-ih godina 19. stoljeća bile su na snazi radne obaveze seljaka, a oranice su se širile (na račun livada i ispaše, uz utvrđivanje starog tropskog sistema) mnogo sporije nego u južnim žitrodnim krajevima.* Ukratko, ekonomska dobrobit od ukidanja ekonomskih oblika u kojima je postojala fizička vezanost bila je sporna.

U bivšim robovlasničkim krajevima SAD tu pojavu nije moguće tumačiti političkim razlozima jer je Jug pokoren, a stara zemljoposjednička aristokracija bar privremeno postala nemoćna. U Rusiji su, pak, interesi plemstva ostali, dakako, zaštićeni; problem je, međutim, zašto je oslobođenje kmetova dovelo do agrarne situacije koja nije zadovoljila ni plemstvo, ni seljaštvo, niti je pružala mogućnost za razvoj prave kapitalističke poljoprivrede. Prilike u spomenutim područjima SAD i Rusije ovisile su o tome koji je oblik poljoprivrede najprikladniji, pogotovo poljoprivrede velikih razmjera, u kapitalističkim uvjetima.

Postoje dvije glavne varijante kapitalističke poljoprivrede, koje je Lenjin nazvao »pruskom« i »američkom«. Pruski model predstavljaju veliki posjedi kapitalističkih zemljoposjednika poduzetnika s najamnim radnicima, a američki nezavisni farmeri koji na imanjima različitih dimenzija uzgajaju proizvode za prodaju, upošljavajući najamnike također kad im je potrebno, ali u mnogo manjim razmjerima. Oba sistema pretpostavljaju tržišnu privredu, ali se na velikim posjedima još prije trijumfa kapitalizma proizvodilo sa

* Prosječno povećanje oranica u zoni crnice između 60-ih i 80-ih godina 19. stoljeća iznosi oko 60 posto. U južnoj Ukrajini, na donjoj Volgi, sjevernom Kavkazu i Krimu obrađeno se područje udvostručilo, a u oblasti Kurska, Rjazana, Orcla i Voronjča (između 1860. i 1913) povećalo se jedva za četvrtinu.^{TM}

ciljem da se proda najveći dio uroda*, što na seoskim imanjima nije bio slučaj jer su ona morala najprije zadovoljiti potrebe svojih vlasnika. Stoga nadmoć velikih posjeda i plantaža u ekonomskom razvoju nije dolazila toliko od njihove tehničke naprednosti, veće produktivnosti i velikih razmjera proizvodnje koliko od neuobičajene sposobnosti da stvaraju poljoprivredne viškove za tržište. Tamo gdje je seljaštvo ostalo »pretkomercijalno«, kao u većem dijelu Rusije i među oslobođenim američkim robovima koji su se vratili seoskoj proizvodnji za vlastite potrebe, veleposjedi su zadržali spomenutu prednost, ali im je bez fizičke prinude robovlasničkog ili kmetuskog sistema bilo mnogo teže doći do radne snage, osim onda kada su bivši robovi ili kmetovi ostali bez zemlje ili su je imali tako malo da su morali raditi za nadnicu i onda kada nije bilo privlačnijeg posla kojim bi se mogli baviti.

Ali bivši robovi dobili su nešto zemlje (premda ne »četrdeset jutara i mazgu« kako su sanjali), a bivši su kmetovi — premda su izgubili dio zemlje koju su prije obrađivali, pogotovo u krajevima u kojima se širila komercijalna poljoprivreda** — ostali seljaci. Doista, održanje, pa čak i jačanje stare seoske zajednice u kojoj je postojala periodična pravedna preraspodjela zemlje očuvalo je seosku privredu. Stoga su zemljoposjednici sve više nastojali razviti zakup u naturi kako bi izbjegli bavljenje kulturama koje im je bilo teže uzgajati. Posve je drugo pitanje jesu li ruski aristokrati zemljoposjednici poput Tolstojeva grofa Rostova ili Cehovljeve gospođe Ranevske bili manje ili više spremni da se preobrazu u kapitalističke poduzetnike nego američki poslijeratni vlasnici plantaža koji su sanjali o Walteru Scottu.

No ni »pruski« ni »američki« sistem nije se širio sustavno. Uvjet za stvaranje američkog sistema bilo je postojanje veće skupine poduzetnih farmera koji proizvode za prodaju. Stoga je bilo potrebno da posjedi ne budu premaleni. Tako je u južnom dijelu SAD nakon građanskog rata »iskustvo pokazalo da proizvođač čiji godišnji prinos ne doseže pedeset bala pamuka teško može računati bilo kakvim profitom... Za onoga tko ne može proizvesti ni osam ili deset bala može se reći da nema cilja u životu i da se nema čime prehraniti.«²¹ Stoga je velik dio seljaka ostao ovisan o vlastitoj proizvodnji živežnih namirnica ako je za nju bilo mogućnosti na njihovim posjedima. Ako takvih mogućnosti nije bilo (pogotovo na imanjima bez stoke), seljaci su bili prisiljeni dodatnim najamničkim radom zaraditi za proizvode koje nisu mogli uzgojiti. Među seljacima razvio se znatan sloj onih koji su proizvodili za prodaju (oni su imali prilično veliko značenje u Rusiji 80-ih godina 19. stoljeća), no klasno su raslojavanje ometali razni činioci: rasizam u SAD, utjecaj organiziranih seoskih zajednica u Rusiji.*** Često su, pak, trgovački i uopće kapitalistički slojevi na selu bili stranci, trgovci i uzajmljivači (strane firme i banke).

Stoga ni ukidanje ropstva ni oslobođenje kmetova nije dovelo do zadovoljavajućeg kapitalističkog rješenja agrarnog problema. Teško da je do takvog rješenja moglo doći u krajevima u kojima nije već bilo preduvjeta za kapitalističku poljoprivredu. Međutim, u rubnim krajevima robovlasničkog i feudalnog ekonomskog sistema uvjeta za kapitalistički razvoj je bilo, npr. u Teksasu ili u Češkoj i dijelovima Ugarske. Na tim područjima moguće je

* Posjed, dakako, ne mora biti proizvodna jedinica. Njegov vlasnik može ubirati prihode u obliku novčane rente ili uživati udio u proizvodu zakupaca čija su domaćinstva prave proizvodne jedinice.

** Ali u središnjem dijelu područja crnice seljački gubici nisu bili veliki, a bilo je čak i dobitaka.

*** Ovdje je oslobođenje kmetova imalo posljedicu — paradoksalnu s liberalnog gledišta — da su seljaci izuzeti od službenih zakona i potčinjeni običajnom seoskom pravu koje nije bilo ni najmanje povoljno za razvoj kapitalističkih odnosa.

pratiti razvoj pruskog i američkog sistema. Veliki plemićki posjedi pretvarali su se u kapitalistička poduzeća, ponekad uz pomoć novca koji su bivši kmetovi davali u zamjenu za prinudni rad.* Početkom 70-ih godina u češkoj je plemićkim posjedima pripadalo 43 posto pivovara, 65 posto šećerana i 60 posto destilerija. U tim su se krajevima uzgajale kulture pogodne za intenzivnu zemljoradnju, te su procvat doživjela velika imanja s najamnim radnicima i veće seljačke farme**, koje su se čak počele i natjecati s veleposjedima. U Ugarskoj su plemićka imanja prevladavala, a oslobođeni kmetovi uopće nisu dobili zemlju.²⁴ No raslojavanje seljaka na bogate i siromašne ili bezzemljaše bilo je izrazito i u naprednim češkim zemljama, o čemu svjedoči činjenica da se broj koza — tipičnih životinja siromaha — gotovo udvostručio između 1846. i 1869. godine. (S druge strane se proizvodnja govedine po poljoprivrednom stanovniku također udvostručila, što govori o rastu tržišta hranom u gradovima.)

No u središnjim predjelima fizičke prisile, npr. u Rusiji ili Rumunjskoj, gdje je kmetstvo najduže potrajalo, seljaci su nakon oslobođenja ostali prilično homogena masa (osim tamo gdje su ih dijelile rasne ili nacionalne razlike) nezadovoljnih, ako ne i potencijalno revolucionarnih ljudi. Samo nemoć zbog rasne potčinjenosti ili ovisnosti onih koji su bez zemlje održavala je mir među seljacima crncima na američkom jugu, najamnicima mađarskih ravnica i njima sličnima. S druge strane, tradicionalno je seljaštvo, pogotovo ako je bilo komunalno organizirano, nakon oslobođenja postalo još veća vladajućem sistemu. Velikom depresijom 70-ih godina 19. stoljeća započinje razdoblje agrarnih nemira i seljačkih revolucija.

Da li se takav razvoj mogao izbjeći da se proveo neki racionalniji oblik oslobođenja robova i kmetova? Teško je dati pozitivan odgovor na to pitanje. Naime, rezultati su bili slični u krajevima gdje se uvjeti za kapitalističku privredu nisu pokušali stvoriti nekim globalnim ediktom koji ukida ekonomiju prinude, već postepenim uvođenjem zakona buržoaskog liberalizma, tj. ukidanjem svih oblika vlasništva nad zemljom osim individualnoga i pretvaranjem zemlje u robu. Ovaj se postupak teoretski već uvelike razmatrao u prvoj polovini 19. stoljeća (v. *Doba revolucije*, 8. poglavlje), ali ga je u praksi osobito potakao pobjednički liberalizam poslije 1850. Ta promjena sastojala se ponajprije u ukidanju starih komunalnih organizacija i podjeli ili otuđivanju dotad općinskih zemljišta, kao i u eksproprijaciji zemljišnih posjeda koji su pripadali neekonomskim organizacijama poput crkve. To je na najdramatičniji i najbezobzirniji način provedeno u Latinskoj Americi, npr. u Meksiku za vrijeme Juarezove vladavine u toku 60-ih godina 19. stoljeća, ili u Boliviji u doba diktatora Melgreja (1866—1871), ali je sličan proces poprimio znatne razmjere i u Španjolskoj nakon revolucije 1854, u Italiji nakon ujedinjenja pod liberalnim Piemontom, te posvuda gdje je liberalizam trijumfirao u ekonomskom i pravnom smislu. A liberalizam je napredovao čak i tamo gdje mu vlasti nisu bile bezrezervno odane. Francuska uprava poduzela je neke mjere zaštite općinskog vlasništva svojih muslimanskih podanika u Alžiru, premda je Napoleon III (1863. u senatu) smatrao nepojmljivim da se među muslimanima ne uvedu individualna prava vlasništva na

* U češkim zemljama Schvyvarzenbergovi su primili 2,2 milijuna guldena kao naknadu, Lobkowitzi 1,2 milijuna, Waldsteini oko milijun, kao i Alois Lichtenstein, a Kinsky, Dietrichstein i Kollaredo-Mans-feld po pola milijuna.*

** U posljednjoj četvrtini 19. stoljeća smatralo se, barem u Ugarskoj, da jedan *Joch* (oko 0,6 hektara) zahtijeva jedan radni dan ako je pašnjak, šest radnih dana ako je livada, 8,5 ako je pod žitom, 22 pod kukuruzom, 23 pod krumpirom, 30 pod gomoljkama, 35 ako se radi o vrtovima, 40 za šećernu repu, 120 za vinograd, a 160 za duhan.

zemlju »gdje god je moguće i prikladno«; kad su ta prava uvedena, Evropljanima je prvi put postalo moguće da otkupljuju zemlju muslimana. Ipak, još se nije radilo o pravoj eksproprijaciji kakvu će donijeti zakon iz 1873. koji je (nakon velike pobune 1871) odredio *neposrednu* primjenu francuskih zakona na svojину alžirskog stanovništva, od čega koristi »nije imao skoro nitko osim (evropskih) biznismena i špekulanata«. ²⁵ Uz pomoć službenih odredbi ili bez njih zemlja muslimana prešla je u ruke bijelih doseljenika ili zemljišnih kompanija.

Pohlepa je imala znatnu ulogu u takvim eksproprijacijama: pohlepa vlasti za profitom koji donosi prodaja zemlje, pohlepa zemljoposjednika, naseljenika ili špekulanata za zemljištima koja je moguće dobiti lako i jeftino. Ipak, ne bi bilo pravedno poricati da su zakonodavci bili iskreni kada su smatrali da će pretvaranje zemlje u slobodno otuđivu robu, te ukidanje općinskih ostataka prošlosti, stvoriti uvjete za povoljan razvoj poljoprivrede. No do takvog razvoja nije došlo, barem kada se radilo o seljacima koji se nisu željeli pretvoriti u sloj naprednih farmera trgovaca čak ni ako su za to imali priliku. (Seljaci su takve prilike imali malokad jer nisu mogli kupiti zemlju izloženu na prodaju, a često nisu ni razumjeli složeni pravni proces koji je vodio eksproprijaciji.) Ovaj proces možda nije uvijek urodio jačanjem »latifundija« kao takvih (pojam »latifundija« je dvoznačan i duboko ugrađen u političku mitologiju), ali nikada nije donio koristi seljacima koji su ovisili o zajedničkoj zemlji, a u krajevima u kojima se širila erozija tla ili ondje gdje su propadale šume ni zemlja više nije bila zaštićena općinskom kontrolom.* Glavna posljedica liberalizacije bilo je zaoštavanje seljačkog nezadovoljstva.

Međutim, za razliku od prijašnjih vremena, sada je seljačko nezadovoljstvo mogla mobilizirati politička ljevica. To se stvarno još nije dogodilo, osim u nekim južnim dijelovima Evrope. Na Siciliji i u južnoj Italiji seljački pobunjenici 1860. povezali su se s Garibaldijem, sjajnim plavokosim likom u crvenoj košulji koji je izgledao upravo kao narodni osloboditelj, a čija se vjera u radikalno-demokratsku, svjetovnu, pa čak i neodređeno »socijalističku« republiku nije činila nepomirljivom prema seljačkim vjerovanjima u svece, Bogorodicu, papu i (osim na Siciliji) burbonskog kralja. Na jugu Španjolske brzo su se širili republikanstvo i Internacionala: između 1870. i 1874. bilo je malo andaluzijskih gradova u kojima ne bi postojalo radničko udruženje. ²⁷ (U Francuskoj, dakako, republikanstvo, glavni vid političke ljevice, u nekim ruralnim krajevima je prevladavalo već nakon 1848, a opću je podršku dobilo u umjerenom obliku poslije 1871.) Možda se seljačka revolucionarna ljevica pojavila prvi put u Irskoj 60-ih godina s pokretom Fenijanaca, da bi se razvila u snažnu Zemljišnu ligu krajem 70-ih i u toku 80-ih godina 19. stoljeća.

Ipak, bilo je još mnogo zemalja, čak i u Evropi (izvan Evrope, pak, sve su bile takve), u kojima još nijedna lijeva struja nije imala utjecaja na seljaštvo; to su otkrili i ruski narodnjaci (v. 9. poglavlje) kada su 70-ih godina krenuli »u narod«. Doista, sve dok je ljevica bila gradska, svjetovna ili čak izrazito antiklerikalna (v. 14. poglavlje), te puna prezira prema seoskoj »zaostalosti« i nerazumijevanja za probleme sela, seljaci su prema njoj bili sumnjičavi i neprijateljski nastrojeni. Uspjeh antiklerikalnih anarhista u španjolskim selima ili republikanaca u Francuskoj bio je izniman. Ipak, u razdoblju kojim se bavimo starinske seljačke bune za crkvu i kralja, a protiv

* Raymond Carr ističe da od sredine 19. stoljeća u španjolskoj pitanje šuma postaje glavna tema književne obnove.

bezbožnih liberalnih gradova, postale su rijetkost. Čak je i drugi karlistički rat u Španjolskoj (1872—76) zahvatio mnogo manje područje nego prvi 30-ih godina 19. stoljeća, te se vodio uglavnom samo u Baskiji. Kada je nakon velikog agrarnog booma 60-ih i ranih 70-ih godina nastupila depresija, koja je trajala od kraja 70-ih godina a protekla se i na 80-e, nije se više moglo smatrati da su seljaci konzervativan element u političkom životu.

No u kojoj mjeri su sile Novog svijeta razorile strukturu seoskog života? O tome je danas teško suditi jer je u drugoj polovini našeg stoljeća seoski život izmijenjen dublje no ikada. Kada se osvrćemo unatrag na oblike života na selu kakvi su prevladavali polovinom 19. stoljeća, čini nam se da su oni bili ukorjenjeni u staru tradiciju, a ako se njih uopće napuštalo da je to teklo vrlo sporo. Dakako, ovo je tek privid, ali pravu prirodu promjena doista je teško razabrati, osim možda kada se radi o posve novim zajednicama poput naseljenika na američkom Zapadu, koji su bili spremni da promijene bora više i proizvodnju u skladu s kretanjem cijena ili izgledima za dobit, ljudi koji su već raspolagali strojevima i kupovali gradske proizvode uz pomoć novog izuma, kataloga s narudžbenicom.

Ipak, na selu je bilo promjena. Do njega je stigla željeznica. Sve su češće osnovne škole u kojima se uči nacionalni jezik (koji je za većinu seoske djece bio nov i različit od materinskoga) i koje su, u sprezi s nacionalnom upravom i politikom, pridonosile duhovnom rascjepu na selu. Oko 1875, kažu izvještaji, u selima pokrajine Bray u Normandiji nestao je običaj davanja karakterističnih nadimaka ljudima, pa čak i lokalnog iskrivljavanja vlastitih imena. Za tu pojavu »treba zahvaliti isključivo učiteljima koji dozvoljavaju da djeca u školi koriste samo svoja prava imena.«²⁸ Nadimci vjerojatno ipak nisu ne stali, već su se samo povukli, kao i lokalna narječja, u privatnu i neslužbenu sferu neknjiževne kulture. No već sama podjela na književnu i neknjiževnu sferu donijela je promjene selu. Jer u svijetu usmene tradicije *nepismenost*, nepoznavanje pisane književnosti nacionalnog jezika ili nacionalnih institucija ne osjeća se kao nedostatak, osim za one čiji posao zahtijeva takva znanja (a oni su na selu malobrojni). U kulturi pisane riječi, pak, *nepismeni* su po definiciji inferiorni, te nastoje barem svojoj djeci omogućiti da takva ne budu. Godine 1849. bilo je prirodno da se politički život na selu u Moravskoj izražavao glasinama o tome kako je ugarski revolucionarni vođa Kossuth sin »seljačkog cara« Josipa II, i u bliskom srodstvu s kraljem Svatoplukom, te da će napasti zemlju na čelu velike vojske.²⁹ Godine 1875. politika na češkom selu bila je mnogo bliža realnosti, a onaj tko bi očekivao nacionalni spas od rodbine »narodnih careva« vjerojatno bi se stidio to priznati. Takva vrsta razmišljanja još je prevladavala samo u posve nepisanim zemljama, koje su čak i srednjoevropski seljaci smatrali zaostalima, tj. u zemljama poput Rusije u kojoj su narodnjački revolucionari upravo u razdoblju kojim se bavi mo pokušali — neuspješno organizirati seljačku revoluciju uz pomoć »narodnog pretendenta« na carsko prijestolje.³⁰

Ipak, još je relativno malo seljačkih zemalja bilo pismeno, osim u dijelovima zapadne i sjeverne Evrope (naročito protestantskim zemljama) i u Sjevernoj Americi. * No čak i među zaostalima i tradicionalnima dva su seg-

* Tako je u španjolskoj 1860. 75 posto muškaraca i 89 posto žena bilo nepismeno, u južnoj Italiji oko 90 posto stanovnika, pa i u najnaprednijim dijelovima Lombardije i Piemonta čak između 57 i 59 posto (1865), a u Dalmaciji (oko 1870) 99 posto regruta. S druge strane, u Francuskoj je 1876. 80 posto muškaraca i 67 posto žena na selu znalo pisati, u Nizozemskoj gotovo 84 posto regruta — između 89 i 90 posto u pokrajinama Holland i Groningen — a čak i u relativno neobrazovanoj Belgiji više od 65 posto regruta znalo je čitati i pisati (1869). Nivo pismenosti koja se tražila pri ovim popisima bio je nesumnjivo vrlo nizak."

inenta stanovništva bila glavna uporišta starinskog načina života — starci i žene; »bapske priče« prenosile su se novim generacijama, ponekad na korist gradskim ljudima, sakupljačima folklornog blaga. No jedan je od paradoksa razdoblja kojim se bavimo u tome što su baš žene često bile nosioci promjene u seoskom životu. Ponekad, kao u Engleskoj, seoske djevojke bile su češće pismene nego dječaci, čini se da je 50-ih godina došlo do takve pojave. U SAD žene su bile nosioci civiliziranog života — knjiga, higijene, »lijepog« pokućstva i kuća po uzoru na gradske, kao i trijeznosti — i suprotstavljale se grubosti, nasilju i pijančevanju muškaraca, kao što je na svoju štetu otkrio Huckleberrv Finn (1884). Majke su češće no očevi tjerale sinove da postanu bolji. Međutim, možda je najsnažniji činilac takve modernizacije bila migracija mladih seoskih djevojaka koje su postajale služavke u obiteljima gradskih srednjih ili nižih srednjih slojeva. Doista, i za muškarce i za žene veliki proces trganja starih korijena bio je neminovno i proces uništavanja ;tarih običaja i usvajanja novih. Upravo se tom problemu moramo suda okrenuti.

LJUDI U POKRETU

»Pitali smo je gdje je njezin suprug.

'On je u Americi.'

'Što radi tamo?'

'Dobio je posao kao car.'

'Ali, kako Židov može biti car?'

'Sve je moguće u Americi,' odgovorila je.«

Scholem Alejchem,¹ c. 1900.

»Irci, čuo sam, počinju posvuda istiskivati crnačku poslugu...
Ovdje je to opća pojava; teško je moguće naći slugu koji nije
Irac.«

A. H. Clough Thomasu Carlyleu, Boston, 1853.²

I.

Sredinom 19. stoljeća počinje razdoblje najvećih migracija u povijesti čovječanstva. Točne razmjere ove pojave teško je ustanoviti, jer službene statistike, kakve su bile u ono doba, nisu zabilježile sva kretanja ljudi unutar pojedinih zemalja, a u nekim slučajevima nema točnih podataka ni o migracijama među državama. Ljudi su odlazili sa sela u gradove, kretali iz jedne pokrajine u drugu ili iz jednog grada u drugi, prelazili ocean ili granične zone, tako da je vrlo teško ustanoviti složeni oblik njihovih kretanja. Ipak, za jedan dramatičan vid tih migracija postoji odgovarajuća dokumentacija. Između 1846. i 1875. Evropu je napustilo više od devet milijuna ljudi, od kojih je veći dio otišao u SAD.³ Taj broj odgovara učetverostručenoj populaciji Londona iz 1851. U prvoj polovini 19. stoljeća broj iseljenika nije prešao milijun i pol.

Migracije i industrijalizacija pojavljuju se zajedno jer moderni ekonomski razvoj svijeta zahtijeva velike promjene u rasporedu stanovništva, omogućuje jednostavnije i jeftinije putovanje uz pomoć novih i usavršenih sredstava komunikacija, te >u svjetskim razmjerima pruža mnogo većem broju ljudi mogućnosti za život. Masovno kidanje veza s rodnim krajem, koje se odvijalo u razdoblju kojim se bavimo, nije bilo neočekivano ni bez presedana skromnijih razmjera. U toku 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća bilo je već moguće predvidjeti ovu pojavu (v. *Doba revolucije*, str. 153). Ipak, činilo se da ono što je prije izgledalo kao sve brža rijeka iznenada postaje bujica. U razdoblju koje prethodi 1845. samo jedne godine u SAD je stiglo više od 100 000 stranaca. Ali između 1846. i 1850. godišnje je u prosjeku Evropu napuštalo

četvrt milijuna ljudi, a u idućih nekoliko godina godišnji prosjek dosegao je gotovo 350 000; samo 1854. u SAD je stiglo čak 428 000 ljudi. Premda su brojke iseljenika kolebale ovisno o ekonomskim prilikama u zemljama iz kojih su ljudi odlazili, kao i o uvjetima u zemljama koje su ih primale, migracije su se nastavljale u mnogo većim razmjerima no ikada prije.

Međutim, premda su razmjeri tih migracija bili ogromni, još uvijek djeluju skromno ako ih uspoređujemo sa zbivanjima u razdoblju koje slijedi. U toku 80-ih godina 19. stoljeća u prosjeku je svake godine emigriralo između 700 000 i 800 000 Evropljana, a nakon 1900. prosječni broj iseljenika kretao se između milijun i 1,4 milijuna godišnje. Tako je između 1900. i 1910. u SAD otišlo znatno više ljudi nego u toku čitavog razdoblja kojim se bavi ova knjiga.

Najočiglednija ograničenja za migracije bila su geografska. Ako ne uzmemo u obzir ostatke trgovine afričkim robovima (ona je postala ilegalna, a britanska mornarica ju je prilično djelotvorno gušila), većina međunarodnih migranata bili su Evropljani, tj. ljudi iz zapadne Evrope i Njemačke. Kinezi su se sigurno već počeli kretati iz rodnog područja »naroda Han« prema sjevernim i središnjim granicama svog carstva, te iz južnih obalnih krajeva na poluotoke i otoke jugoistočne Azije. Točni podaci o ovim kretanjima ne postoje, vjerojatno su bila skromnih razmjera. 1871 bilo je možda 120 000 Kineza u naseljima duž Malajskog prolaza⁴ Indiji su na kon 1852. počeli u umjerenom broju seliti u susjednu Burmu. Praznina koja je nastala nakon ukidanja trgovine robljem donekle su ispunili transporti radnika »pod ugovorom«, uglavnom iz Indije i Kine, čiji su životni uvjeti bili jedva nešto bolji od onih u kojima su živjeli robovi. Na Kubu je između 1853. i 1874. stiglo 125 000 Kineza.⁵ Radnici »pod ugovorom« stvorit će indijska naselja u Gvajani i Trinidadu, na otocima Indijskog oceana i Pacifika, kao i manje kineske kolonije na Kubi, u Peruu i na britanskom dijelu Kariba. Pustolovne Kineze već je privlačila pionirska američka pacifička obala (v. 3. poglavlje), gdje su lokalnim novinarima dali inspiraciju za viceve o vlasnicima perionica i kuharima (kineski restorani pojavili su se u San Franciscu za vrijeme zlatne groznice)*, a lokalnim demagozima osnovu za rasističke parole za vrijeme depresije. Mornari sve veće svjetske trgovačke mornarice bili su velikim dijelom Indijci (tzv. »lascari«), koji su po velikim lukama ostavljali male obojene skupine. Rekrutiranje kolonijalnih trupa, i to uglavnom ono koje su provodili Francuzi u nadi da će na taj način uništiti demografsku nadmoć Nijemaca (o kojoj se 60-ih godina 19. stoljeća raspravljalo s nemirom), dovelo je stanovnike nekih zemalja prvi put u evropsku sredinu.**

Čak su i u Evropi masovne interkontinentalne migracije zahvatile stanovništvo relativno malog broja zemalja: u najvećoj mjeri emigrirali su Britanci, Irci i Nijemci te, od 60-godina sve više, Norvežani i Švedani; Danci nikada nisu odlazili u većem broju. Norveških i švedskih iseljenika bilo je relativno tako malo prema drugim evropskim emigrantima da je to zasjenilo ogromne razmjere demografskog odljeva oba skandinavski naroda. Dvije trećine norveškog priraštaja stanovništva odlazile su u SAD; Norvešku je nadmašila samo nesretna Irska, iz koje je odlazio ukupni priraštaj; broj stanovnika Irske neprestano se smanjivao nakon velike gladi 1846—1847. Premda je iz Engleske

* »Najbolje restorane u gradu drže pustolovi iz Cvjetne zemlje«, pisao je bostonski *Bankers Magazine* 686st

** Kolonijalne trupe koje su Britanci regrutirali u ovom razdoblju formirale su se i djelovale u Indiji ili u onim dijelovima svijeta koji su potpadali prije pod indijsku upravu nego pod londonske ured britanske uprave.

i Njemačke odlazilo jedva nešto više od 10 posto demografskog priraštaja, u apsolutnim brojevima bilo je to vrlo mnogo ljudi. Između 1851. i 1880. britanske je otoke napustilo otprilike 5,3 milijuna ljudi (3,5 milijuna otišlo je u SAD, jedan milijun u Australiju, pola milijuna u Kanadu), a to je bila najveća skupina preoceanskih emigranata na svijetu.

Stanovnici južne Italije i Sicilije, koji će preplaviti velike gradove Amerike, jedva da su počinjali napuštati rodna sela; stanovnici istočne Evrope pak, katolici kao i pravoslavci, nisu se mnogo kretali, samo su se Židovi doseljavali u provincijske gradove, koji ih dotad nisu primali, a zatim i u veće gradove.* Ruski seljaci prije 1880. još nisu krenuli prema otvorenim prostranstvima Sibira, premda je bilo velikih migracija prema stepama evropske Rusije, koje su više ili manje potpuno naseljene do 80-ih godina 19. stoljeća. Prije 1890. Poljaci još nisu počeli naseljavati rudarsko područje Ruhra, dok su se Česi već selili na jug, u Beč. Veliko razdoblje iseljavanja Slavena, Židova i Talijana na američki kontinent počelo je tek 80-ih godina 19. stoljeća. Međunarodni emigranti bili su uglavnom s britanskih otoka, iz Njemačke i Skandinavije, ako izuzmemo specifične manjine poput stanovnika španjolske Galicije ili Baskije kojih je bilo posvuda <u hispanskom svijetu.

Budući da su Evropljani pretežno bili seljaci, takvi su bili i emigranti. Devetnaesto stoljeće bilo je ogroman stroj za kidanje veza seljaka s rodnom krajem. Većina ih je odlazila u gradove, ili su barem napuštali tradicionalni svijet sela da bi se snalazili kako su najbolje znali u neobičnom i zastrašujućem Novom svijetu, koji im je ipak davao neograničene nade. Govorilo se da su ulice Novog svijeta popločene zlatom, premda su emigranti malokad pokupili nešto više od bakrenih novčića. Nije posve točno da su se tokovi migracija i urbanizacije poklapali. Nekoliko grupa iseljenika koji su se bavili poljoprivredom, zamijenivši loše uvjete boljima, činili su uglavnom Nijemci i Skandinavci koji su stigli u područje velikih jezera u SAD, ili Škoti koji su nešto prije došli u Kanadu. No 1880. samo se deset posto stranih doseljenika u SAD bavilo poljoprivredom, a ni oni uglavnom nisu bili farmeri, možda, kao što je jedan promatrač primijetio, »jer nisu imali kapital nužan za kupovinu i opremu farme«⁷; procjenjuje se da je sama oprema početkom 80-ih godina 19. stoljeća stajala 900 dolara.

Premda migracije seljaka po zemaljskoj kugli ne treba zanemariti, one su ipak manje značajne od masovnog napuštanja poljoprivrede. Migracije i urbanizacija tekli su usporedo, pa su zemlje poznate u 19. stoljeću po velikom broju doseljenika (SAD, Australija, Argentina) imale stopu urbanizacije koju su nadmašivali jedino Britanija i industrijski dijelovi Njemačke. (Oko 1890, među dvadeset najvećih gradova zapadnog svijeta bilo je pet američkih i jedan australski.) Ljudi su selili u gradove, premda sve više (naročito u Britaniji) iz drugih gradova.

Migracije u jednoj zemlji nisu postavljale nove tehničke probleme. Ljudi obično nisu išli daleko, a kada ipak jesu, slijedili su dobro utrte putove kojima su već prošli njihovi srodnici i susjedi; tako su se kretali torbari i sezonski građevinski radnici koji su odavno dolazili iz srednje Francuske u Pariz. Kako je građevinskih radova u Parizu bilo sve više, i njihov se broj povećavao, sve dok se, poslije 1870. nisu od sezonskih radnika pretvorili u stalne.⁸ Tehnologija je ponekad otvarala nove putove; tako je željeznica dovezla u Pariz stanovnice Bretagne da bi (kao što poslovice kaže) izgubile svoje pošte-

* Židovima je dopušteno da se naseljavaju u ugarskim gradovima tek 1840.

nje na kolodvoru Montparnasse i snabdijevale javne kuće velikog grada. Među pariškim prostitutkama prije je najviše bilo djevojaka iz Lorraine, a sada su ih zamijenile Bretonke.

Žene koje su selile unutar svoje zemlje postajale su uglavnom služavke sve dok se ne bi udale za nekoga iz svog sela ili prešle u neko drugo gradsko zanimanje. Migracije porodica ili bračnih parova nisu bile uobičajene. Muškarci su se u gradovima nastavljali baviti tradicionalnim poslovima svoga kraja — Velšani iz Cardiganshira postajali su mljekari gdje god bi došli, a ljudi iz pokrajine Auvergne trgovci gorivom; ako su bili kvalificirani, bavili su se svojim zanatom, a ako su bili poduzetni, trgovinom malih razmjera, uglavnom prodajom hrane i pića. Osim toga, često su nalazili zaposlenje u dvije skupine poslova koji nisu tražili posebnih vještina nepoznatih seljacima, tj. u građevinskim radovima i transportu. Godine 1885. u Berlinu 81 posto ljudi koji su se bavili opskrbom hranom, 83,5 građevinaca i više od 85 posto zaposlenih u transportu bilo je rođeno izvan grada.⁹ Premda su malo-kad imali prilike da rade složenije manualne poslove, ako nisu izučili neki zanat kod kuće, ipak su živjeli bolje nego najsiromašniji dio onih koji su rođeni u gradu. Najgoru bijedu češće je bilo moguće naći među domaćim stanovništvom nego među doseljenicima. U većini velikih gradova u ovom razdoblju još nije bilo mnogo tvornica i industrijske sirotinje.

Migracije preko državnih granica i oceana bile su složeniji problem, koji su brzo rasli ili čak — osobito kada se radilo o rudarstvu ili nekim vrstama tekstilne proizvodnje — u selima ili malim gradovima. Ovdje nije bilo veće potražnje za ženama doseljenicima, osim u tekstilnoj industriji, a muškarci su mogli dobiti gotovo isključivo posao nekvalificiranih i slabo plaćenih radnika.

Migracije preko državnih granica i oceana bile su složeniji problem, koji uglavnom nije dolazio otuda što doseljenici često — premda u razdoblju kojim se bavimo još ne i pretežno — nisu znali jezik zemlje u koju su dolazili. Stvarno, najveća skupina migranata, ona s britanskih otoka, nije imala značajnijih jezičnih poteškoća, a migranti unutar pojedinih država imali su takvih teškoća malakad, npr. u višenacionalnim carstvima srednje i istočne Evrope. Ipak, bez obzira na jezik, migracije su u akutnom obliku postavljale pitanje pripadnosti ljudi (v. također 5. poglavlje). Ako je netko odlučio ostati u novoj zemlji, mora li prekinuti veze sa starim krajem i da li ih želi prekinuti? Pitanje se nije postavljalo za one koji su se naseljavali u kolonijama svoje zemlje, za one Ikoji su mogli ostati Englezi ili Francuzi u Novom Zelandu ili Alžiru, smatrajući svoj rodni kraj domovinom. Pitanje je bilo najakutnije u SAD, koje su doseljenike pozdravljale dobrodošlicom, ali su očekivale od njih da se što prije pretvore u američke građane koji govore engleski; vladalo je mišljenje da svaki razumni građanin želi biti Amerikanac. Većina je to doista željela.

Promjena državljanstva nije, dakako, značila prekid veza sa starom domovinom. Cesto je bilo baš suprotno. Tipični emigrant stizao je u društvu sebi sličnih u neobičnu novu sredinu koja ga je obično hladno dočekala — američki odgovor na valove izglednijih irskih doseljenika 50-ih godina bila je izrazita ksenofobija prema »neznalicama« — te se prirodno okretao onima koji su mu bili bliski i koji su mogli pružiti pomoć, tj. svojim sunarodnjacima. Amerika, koja je doseljenike učila prve rečenice engleskog: »čujem zviždaljku, moram požuriti!«, nije bila za nj društvena zajednica, već prostor za zarađivanje. Emigranti prve generacije, makar su s velikim žarom pokušavali

usvojiti nov način života, živjeli su u getima koje su sami stvorili, crpeći snagu iz starih običaja, sjećanja na zemlju koju su tako spremno napustili, te oslanjajući se na ljude slične sebi. Nisu slučajno nasmiješene irske oči donijele bogatstvo boemskim piskaralima koja će uskoro stvoriti moderni pučki muzički biznis u velikim gradovima SAD. Čak ni bogati Židovi novčari u New Yorku — Guggenheimi, Kuhni, Sachsi, Seligmanni, Lehmanni — koji su dmali sve što se u SAD moglo kupiti novcem, a to je bilo gotovo sve, još nisu bili Amerikanci na način na koji su Wertheimsteinovi u Beču bili Austrijanci, Bleichroederovi u Berlinu Prusi, pa čak i internacionalni Rotschildi u Londonu Englezi, a u Parizu Francuzi. Veliki novčari ostajali su Nijemci i kao Amerikanci. Govorili su, pisali i mislili na njemačkom, često su djecu slali na školovanje u Njemačku, pripadali su njemačkim udruženjima koja su i pomagali."

No emigriranje je donosilo mnoge jednostavnije materijalne teškoće. Trebalo je izabrati mjesto baravka, kao i posao u novoj sredini. Trebalo je iz nekog norveškog fjorda stići u Minnesotu, iz Pomeranije ili Brandenburga u Wisconsin, iz nekog gradića pokrajine Kerry u Chicago. Troškovi putovanja nisu bili preveliki, ali su uvjeti u četvrtoj klasi na prekoceanskim brodovima bili užasni, premda ne baš smrtonosni, a naročito loše se putovalo u godinama velike gladi u Irskoj. Emigrant koji bi 1885. išao iz Hamburga u New York morao je platiti za prijevoz sedam dolara. (Cijena karte na brodovima koji su vozili iz Southamptona u Singapore, a koji su pripadali višoj klasi trgovačkih brodova, stajala je 50-ih godina 19. stoljeća 110 funti, a do 80-ih godina pala je na samo 68 funti.)¹² Cijene putnih karata za emigrante nisu bile niske samo zato što se smatralo da putnici iz donjih slojeva niti zahtijevaju niti zaslužuju smještaj bolji nego stoka, a pritome im je srećom potrebno manje prostora; uzrok niskih cijena nije bio samo ni u usavršavanju komunikacija, on je bio ekonomske prirode. Emigranti su bili koristan teret. Vjerojatno su za većinu onih koji su kretali preko oceana troškovi prijevoza do luke iz koje će isploviti — do Le Havrea, Bremena, Hamburga, a nadasve Liverpoola — bili veći od troškova plovidbe.

Ipak, velik broj najsiromašnijih nije imao novaca za putovanje, premda je onima koji su dobro zarađivali u Americi ili Australiji bilo lako moguće uštedjeti odgovarajuće svote i poslati ih siromašnim rođacima. Doista, u tu svrhu stizale su velike svote iz zemalja Novog svijeta; emigranti su, nenavikli na rastrošnost svoje nove sredine, bili tvrdi štediši. Samo Irci su početkom 50-ih godina 19. stoljeća slali u Irsku između milijun i 1,7 milijun funti.¹³ No onima koji nisu mogli očekivati pomoć rođaka stajali su na raspolaganju razni posrednici. Gdje postoji, s jedne strane, velika potražnja za

* Citat je iz brošure Međunarodnog udruženja žetelaca, kojoj je cilj bio da nauči poljske radnike engleski. U prvoj lekciji nalaze se slijedeće rečenice:

Čujem petminutnu zvučdaljku.
 Vrijeme je da odem u dućan.
 Uzimam svoju karticu na ulazu i nosim je na radno mjesto.
 Presvlačim se i spremam za posao.
 Čujem zvučdaljku za početak posla.
 Jedem ručak.
 Zabranjeno je ranije jesti.
 Zvučdaljka zviždi pet minuta prije početka posla.
 Spremam se za posao.
 Radim dok zvučdaljka ne označi kraj.
 Napuštam radno mjesto uredan i čist.
 Moram ići kući.

radnom snagom (ili velika količina zemlje*), a s druge ljudi koji ne poznaju uvjete u zemlji u koju odlaze, te velike razdaljine, posrednici raznih vrsta imaju dovoljno posla.

Takvi ljudi zarađivali su utovarujući ljude poput stoke na brodove čiji su vlasnici, također zbog profita, željeli putnike, te ih slali u zemlje čije su vlasti i željezničke kompanije željele naseliti puste prostore, u zemlje u kojima su vlasnici rudnika, željezara i njima slični trebali radnu snagu. Posrednike su plaćali oni kojima su doseljenici bili potrebni, a davali su im svoju posljednju paru bespomoćni ljudi koji su ponekad morali prijeći pola njima stranog kontinenta prije no što bi stigli do neke atlantske luke: iz Srednje Evrope do Le Havrea ili preko Sjevernog mora i zadimljenih engleskih dolina do Liverpoola. Možemo pretpostaviti da su posrednici često iskorištavali neznanje i bespomoćnost onih koji su kretali preko mora, premda krajnji oblici eksploatacije radnika pod ugovorom, kao ni dužničko ropstvo, nisu bili uobičajeni u razdoblju kojim se bavimo, osim ako su bili u pitanju Indijci i Kinezi predviđeni za rad na plantažama (To ne znači da nije bilo mnogo Iraca koji su nekom »prijatelju« iz starog kraja nepotrebno dali novac da bi im našao posao u Novom svijetu.) Uglavnom nije bilo nikakve kontrole nad poduzetnicima koji su crpli korist iz migracije, osim određenog nadzora uvjeta na brodovima nakon strašnih epidemija krajem 40-ih godina 19. stoljeća. Poduzetnici su imali podršku onih u javnom mnijenju koji su bili utjecajni. Buržoazija je sredinom 19. stoljeća još uvijek vjerovala da je evropski kontinent prenaseljen sirotinjom. Što se više siromašnih otputi u inozemstvo, to bolje za njih (jer će se njihovi životni uvjeti popraviti), kao i za one koji ostaju (jer će tržište radnom snagom biti manje opterećeno). Dobrotvorna društva, pa čak i strukovna udruženja, organizirala su putovanja i pomagala svoje štitićenike ili članove koji su željeli emigrirati, smatrajući da je to jedini stvarni način da se ljudi riješe siromaštva i nezaposlenosti. Činilo se da takvo shvaćanje potvrđuje i činjenica da su u toku ovoga razdoblja najviše odlazili stanovnici zemalja u kojima je industrijalizacija najbrže tekla, tj. Britanci i Nijemci.

Danas se smatra da takva shvaćanja nisu bila ispravna. Kad se sve uzme u obzir, privreda zemalja iz kojih se odlazilo više bi dobila da je zaposlila svoju radnu snagu. S druge strane, privreda Novog svijeta migracijama je mnogo dobila, kao i sami emigranti. Razdoblje siromaštva i eksploatacije doseljenika u SAD nastupilo je tek nakon toga razdoblja.

Zašto su ljudi emigranti? Uglavnom iz ekonomskih razloga, tj. zato što su bili siromašni. Premda je nakon 1848. bilo političkih progona, oni koji su emigrirali zbog političke djelatnosti ili ideoloških opredjeljenja činili su čak i u godinama između 1849. i 1854. razmjerno malu skupinu. Doduše, radikali — izbjeglice neko su vrijeme držali pod kontrolom polovinu štampe na njemačkom jeziku u SAD, državi koju su smatrali svojom zemljom azila.¹⁵ Politički emigranti često su se u inozemstvu smjestili poput drugih doseljenika i svoju su revolucionarnu energiju posvetili borbi protiv ropstva. Odlasci religioznih sekta kojima je bila potrebna veća sloboda da bi se posvetile svojim ponekad čudnim aktivnostima imali su manje značenje nego u prethodnoj polovini stoljeća već zato što vlasti iz srednjoviktorijanskog razdoblja nisu bile suviše stroge u pitanjima religije, premda onima u Britaniji ili Danskoj vjerojatno nije bilo žao vidjeti da odlaze mormoni čija je sklonost

* Jedan je kovač u Princetonu, Wisconsin, porijeklom Nijemac, kupovao zemljišta i prodavao ih svojim zemljacima na kredit.¹⁴

poligamiji stvarala probleme. Čak ni u Istočnoj Evropi još nije bilo došlo do antisemitskih progona koji će stimulirati emigraciju Židova.

Jesu li ljudi odlazili da bi se riješili loših životnih uvjeta u domovini ili da bi potražili bolje u drugim zemljama? O tom pitanju vodila se dugotrajna i prilično besmislena rasprava. Nema sumnje da su siromasi češće emigrirali od bogatih, te da su odlazili to prije što im je postalo vrlo teško ili nemoguće živjeti u domaćoj sredini. Tako su u Norveškoj obrtnici bili spremniji da emigriraju nego tvornički radnici; kasnije, kada su jedrenjake zamijenili parobrodi, počeli su odlaziti mornari, a kada su motorni čamci zamijenili barke na vesla i ribari. Također nema sumnje da je u tom razdoblju, kada je za većinu ljudi ideja prekidanja veza s rodnim krajem još uvijek bila nova i zastrašujuća, bila potrebna svojevrsna kataklizma da bi izazvala velike seobe u nepoznato. Kentski poljoprivredni radnik pisao je iz Novog Zelanda sa zahvalnošću farmerima koji su ga uz pomoć radničkog udruženja nagovorili da ode: sam se ne bi sjetio otići, a u novom kraju mu je mnogo bolje.

Kako su masovne migracije postale dio svakodnevnog iskustva, svako je dijete u grofoviji Kildare imalo nekog bratića, ujaka ili brata u Australiji ili SAD; napuštanje rodnog kraja prihvaćalo se kao životno rješenje — ne uvijek neopozivo — koje je moguće izabrati na osnovi razumne procjene prilika, a ne više kao nužda na koju ljude tjeraju sile sudbine. Kada bi stigle vijesti da je u Australiji pronađeno zlato ili da je u SAD moguće dobiti dobro plaćeni posao, migracije su se povećavale. S druge strane, kada je nakon 1873. u privredi SAD nastupila depresija, doseljenika je bilo manje. Nema sumnje da su prvi val emigranata u razdoblju kojim se bavimo (1845—54) sačinjavali ipak oni koji su bježali od gladi i prenapučenosti, ponajprije iz Irske i Njemačke, odakle je tih godina dolazilo 80 posto onih koji su krenuli preko oceana.

Emigracija nije uvijek bila trajna. Emigranti su, ne znamo doduše u kojem broju, sanjali o tome da se obogate u inozemstvu, pa da se bogati i ugledni vrata u rodno selo. Prilično velik dio njih stvarno se vratio (između 30 i 40 posto), ali iz posve suprotnih razloga, jer im se Novi svijet nije svidio ili se nisu mogli u njemu snaći. Neki su odlazili ponovno. Kako su se komunikacije usavršavale, tržište radne snage, pogotovo za ljude s višim kvalifikacijama, širilo se sve više, dok nije obuhvatilo čitav industrijski svijet. Popisi britanskih sindikalnih vođa iz ovog razdoblja puni su ljudi koji su privremeno radili u SAD ili nekoj drugoj prekomorskoj zemlji, kao što su mogli privremeno raditi u Newcastlu ili Barrow-in-Furnessu. Sada je postalo moguće da talijanski ili irski žeteoci ili graditelji željeznica pođu na privremeni ili sezonski rad preko oceana.

U sve većoj masi migranata bilo je mnogo onih koji se nisu trajno zadržavali u novom boravištu — privremenih i sezonskih radnika ili jednostavno nomada. Nije bilo ničeg novog u tim kretanjima. I prije industrijske revolucije bilo je žetelaca, lutajućih nadničara, kotlokrpa, piljara, torbara, goniča stoke. Ipak, brzo svjetsko širenje nove privrede nužno je zahtijevalo i stvaralo nove tipove takvih putnika.

Razmotrimo sam simbol širenja kapitalističke privrede, željeznicu. Poduzetnici koji su gradili željezničke linije rasuli su se čitavim svijetom, a s njima su išli (uglavnom britanski i irski predradnici, kvalificirani radnici i pripadnici radničke elite; ti su se ljudi ponekad trajno nastanjivali u stranoj zemlji, a njihova djeca postajala su, npr. angloargentinci u drugoj generaciji*;

* Osooblje indijskih željeznica sačinjavali su velikim dijelom evroazijci, tj. djeca indijskih žena i britanskih radnika koji se nisu uzdržavali od ranog miješanja kao srednji i viši slojevi.

ponekad su se, pak, selili iz zemlje u zemlju poput danas ne toliko brojnih naftaša. Budući da su se željeznice gradile po čitavom svijetu, graditelji se nisu uvijek oslanjali na lokalnu radnu snagu, nego su ih često pratile skupine nomadskih radnika (u Britaniji su takve radnike zvali *navvies*, kopači željezničkih nasipa), poput onih koje i danas posvuda prate velike građevinske pothvate. Ti radnici u većini industrijskih zemalja bili su uglavnom ljudi s društvenih margina, bez obaveza, spremni da za dobru plaću rade teško i u lošim uvjetima, te da zatim propiju ili prokockaju zaradu ne brinući mnogo o budućnosti. Jer, kao što za mornare uvijek postoji neki brod, tako će i za pokretne kopače uvijek postojati nova velika gradnja kada se jedna završi. Bili su slobodni ljudi na graničnim područjima industrije, koji su sablažnja-vali uglednike iz svih slojeva, a igrali su sličnu ulogu kao mornari, tragači za rudama i istraživači još nepoznatih krajeva; bili su bolje plaćeni od mornara, ali im je nedostajala nada tragača i istraživača da će se brzo obogatiti.

U tradicionalnim seoskim sredinama ti su pokretni graditelji bili značajan most između seoskog i industrijskog života. Bili su organizirani u stalne grupe poput sezonskih žetelaca, a vodio bi ih čovjek kojeg su izabrali da ugovara uvjete za rad i dijeli zaradu. Takve skupine siromašnih seljaka iz Italije, Hrvatske ili Irske putovale su kontinentom ili čak preko oceana, nudeći svoju radnu snagu graditeljima gradova, tvornica i željeznica. Takva vrsta migracija razvila se u ugarskim ravnicama od 50-ih godina 19. stoljeća. Manje organizirani radnici često su bili kivni na takve seljačke skupine zbog njihove veće djelotvornosti i discipline (ili poslušnost), kao i zbog njihove spremnosti da rade za niske nadnice.

Ipak, nije dovoljno samo obratiti pažnju na ono što je Mara nazvao »lakom konjicom« kapitalizma a da pritom ne razmotrimo značajnu razliku između zemalja Starog i Novog svijeta. Ekonomsko širenje stvorilo je »granicu« posvuda. Na neki način, rudarsko naselje poput Gelsenkirchena (u Njemačkoj) čije je stanovništvo u pola ljudskog vijeka (1858—95) naraslo s 3 500 na gotovo 96 000, bilo je »Novi svijet« poput Buenos Airesa ili industrijskih središta Pensilvanije. No u zemljama Starog svijeta, u cjelini uzevši, potreba za pokretnom populacijom stvorila je samo nestalne skupine skromnih razmjera osim u velikim lukama i tradicionalnim središtima u koja su dolazili oni koji nemaju stalnog boravišta ni sredstava, tj. u velikim gradovima. Razlog ovoj pojavi možda je u tome što je većina stanovnika Starog svijeta pripadala nekoj od zajednica karakterističnih za strukturirano društvo. Međutim, u slabo naseljenim područjima prekomorskih zemalja, na »granicama« ili iza njih, skupine takvih slobodnih i nepovezanih pojedinaca pretvarale su se u izrazitije grupe ili su barem postajale vidljivije. Stari svijet bio je pun pastira i goniča stoke, ali oni nisu privukli toliku pažnju ikao američki kau-boji iz razdoblja ikojim se bavimo, premda su australski putujući ovčari i drugi seoski radnici u zaleđu također postali predmet snažnog lokalnog mita.

II.

Karakterističan oblik putovanja za siromahe bile su migracije. Za srednje slojeve i bogataše to je sve više bio turizam, u osnovi proizvod željeznice, parobroda i (ako je još jedan izum ovog razdoblja, razglednica, bitan element turizma) novih razmjera i brzine poštanskih komunikacija. (One su stvaranjem Međunarodne poštanske unije 1869. sistematizirane u internacionalnim

razmjerima.) Siromašni gradski ljudi putovali su iz nužde, ali malo-kad iz zadovoljstva, osim pješice — autobiografije viktorijanskih obrtnika željnih samousavršavanja pune su ogromnih pješačkih pothvata — i na kratko. Siromašni ljudi iz provincije nisu uopće putovali iz zadovoljstva, a tržnice i sajmovi pružali su mješavinu zabave i posla. Aristokrati su mnogo putovali u neposlovne svrhe, no njihov način putovanja nije imao ničeg zajedničkog s modernim turizmom. Plemićke porodice selile su u određena godišnja doba iz gradske kuće na ladanje i natrag, u pratnji gomile slugu i s velikom prtljagom, poput malih vojski. (Doista, otac princa Kropotkina izdao je svojoj ženi i kmetovima naređenja za put na pravi vojnički način.) Aristokratske porodice mogle su se privremeno naseliti u nekom središtu društvenog života, poput one latinoameričke obitelji o kojoj *Pariš Guide* iz 1867. bilježi da je doputovala s osamnaest vagona prtljage. Tradicionalna velika putovanja mladih plemića nisu s turizmom kapitalističke ere imala ništa zajedničko, čak ni odsjedanje u Grand-hotelima, dijelom zato što su se hoteli ove vrste tek počeli razvijati — u početku ponekad u vezi sa željeznicom — dijelom zato što su plemići malokad svraćali u gostionice.

Industrijski kapitalizam stvorio je dva nova putovanja za zadovoljstvo: turizam i ljetne praznike za buržoaziju, te jednostavne izlete za mase u nekim zemljama poput Britanije. Obje vrste putovanja neposredno proizlaze iz primjene parne energije u komunikacijama; uz pomoć pare prvi put u povijesti postale su moguće stalne i sigurne putničke linije za velik broj ljudi i znatnu količinu prtljage, preko svih vrsta zemljišta, kao i preko mora. Za razliku od poštanskih kočija, koje su u nekim krajevima često napadali razbojnici, željeznice su bile od početka sigurne (osim na američkom Zapadu) čak i u posve nesigurnim područjima poput Španjolske ili Balkana.

Dnevni izleti, osim ekskurzija parobrodima, postali su uobičajeni 50-ih godina 19. stoljeća. Točnije, oni su proizvod Velike izložbe 1851. koja je svojim čudesima privlačila mnoštvo posjetilaca u London; putovanje na izložbu olakšavala je željeznica sniženim cijenama karata, a posjet Londonu organizirala su u to doba i brojna lokalna udruženja, zajednice i crkva. Sam Thomas Cook, čije će ime u idućih dvadeset pet godina biti simbol organiziranog turizma, počeo je karijeru organizirajući izlete od kojih je 1851. napravio velik posao. Brojne međunarodne izložbe (v. 2. poglavlje) privlačile su gomile posjetilaca, a provincijalci su dolazili u glavne gradove privučeni pričama o njihovoj obnovi. Malo što se još može reći o masovnom turizmu u ovom razdoblju. On je ostao ograničen na mala putovanja, često prilično naporna u uspoređenju s modernim standardima, a omogućio je procvat nevelikoj industriji suvenira. Na željeznicama uglavnom, barem u Britaniji, nije bilo mnogo vagona putničkog trećeg razreda, premda su vlasti propisale obavezan minimum takvih vagona. Međutim, tek je 1872. britanskim željeznicama prvi put polovina prihoda stigla od skromnih putnika. Kako se trećim razredom putovalo sve više, posebni izletnički vlakovi postepeno su gubili važnost.

Srednja klasa je, međutim, putovala na ozbiljniji način. Kvantitativno najznačajnija njihova putovanja bili su obiteljski odlasci na ljetni odmor ili (za bogatije i proždrljive) godišnje liječenje u toplicama. Takva lječilišta osobito su se razvila u trećoj četvrtini 19. stoljeća — u Britaniji uz obalu, a u kontinentalnim zemljama u planinama. (Premda je Biarritz već 60-ih godina bio u modi, zahvaljujući pokroviteljstvu Napoleona III, a slikari impresionisti pokazuju znatan interes za plaže Normandije, evropska buržoazija

još nije imala mnogo sklonosti prema slanoj vodi i suncu.) Do sredine 60-ih godina 19. stoljeća već je bio u toku boom ljetnih putovanja srednje klase, a dijelovi britanske obale uljepšani su šetalištima, molovima i sličnim gradnjama koje su vlasnicima obalnih zemljišta omogućile da izvuku nepredviđeni profit iz dotad beskorisnih brežuljaka i plaža. Na ta mjesta dolazili su pripadnici srednje i niže srednje klase. Uopće uzevši, primorska odmarališta za radničku klasu bila su do 80-ih godina beznačajna, a aristokrati su malokad smatrali Bournemouth (gdje se našao francuski pjesnik Verlaine) ili Ventnor (gdje su se odmarali Turgenjev i Karl Mara) prikladnim ljetnim boravištem.

Kontinentalne kupke bile su mnogo više u modi (britanske nisu imale takav ugled), te je u njima bilo luksuznijih hotela i mogućnosti za zabavu bogatije klijentele — kockarnica i boljih bordela. Vichy, Spa, Baden-Baden, Aix-les-Bains, a najviše velike međunarodne kupke Habsburške Monarhije, Gastein, Marienbad, Karlsbad itd. bile su za Evropu 19. stoljeća ono što je za Englesku 18. stoljeća bio Bath, tj. mondena okupljališta u koja su ljudi dolazili pod izlikom da im je potrebna neka neugodna mineralna voda ili kupanje pod kontrolom dobronamjernog liječnika diktatora." Ipak, bolesti jetre djelovale su kao sredstvo izjednačavanja ljudi, te je među posjetiocima mineralnih kupki bilo svih vrsta bogataša i nearistokrata/kih slojeva i pripadnika srednje klase čiju je pretjeranu sklonost jelu i piću pothranjivalo obilje. Napokon, dr. Kugelmann je preporučio Karlsbad tako netipičnom pripadniku srednje klase kao što je bio Karl Marx, koji se u lječilištu oprezno prijavljivao kao »čovjek s privatnim sredstvima« kako bi njegov identitet ostao skriven, sve dok nije otkrio da kao dr. Marx ne mora plaćati prilično visoku *Kurtaxe*.¹⁶ Tokom 40-ih godina 19. stoljeća buduće slavne toplice tek su se počele izdvajati iz seoske sredine. Još 1858. u Murrav's Guide bio je Marienbad opisan kao »relativno nove« toplice, a Gastein kao lječilište koje raspolaže sa svega dvije stotine soba za goste. No 60-te godine bile su već doba punog procvata kupki.

Sommerfrische i *Kurort* bila su odmarališta za prosječne buržuje; tradicionalisti u Francuskoj i Italiji još i danas smatraju da je godišnje liječenje u toplicama buržoaska institucija. Profinjeniji su tražili blago sunce, tj. zime na Sredozemlju. Ažurnu obalu otkrio je Lord Brougham, političar radikal čija se statua još uvijek izdiže nad Cannesom. Premda su najrastrušniji posjetioci južne Francuske dolazili iz redova ruskog plemstva, ime *Promenade des Anglais* u Nici još uvijek podsjeća da su Englezi otvorili ovaj ikraj za dokolicu bogatih. *Hotel de Paris* u Monte Carlu izgrađen je 1866. Nakon otvaranja Sueskog kanala Egipat je, naročito nakon izgradnje željezničke pruge uzduž Nila, počeo privlačiti one čijem zdravlju nisu odgovarale vlažne jeseni i zime na sjeveru. Egipat je pružao klimatske pogodnosti, egzotiku, spomenike stare kulture i (u ovom razdoblju neformalnu) evropsku upravu. Neumorni Baede-ker objavio je prvi vodič o ovoj zemlji 1977.

Ljetni odlasci na Mediteran, osim zbog umjetnosti ili arhitekture, smatrali su se ludošću sve do dvadesetog stoljeća, u kojemu se pojavila nova sklonost suncu i sunčanju. Samo nekoliko mjesta, poput Napuljskog zaljeva ili Caprija, koji je već stekao ugled zahvaljujući pokroviteljstvu ruske carice, smatralo se prikladnim za ljetni boravak. O ranom stupnju razvoja turizma

* O statusu toplica svjedoči njihova uloga u diplomaciji razdoblja kojim se bavimo. Napoleon se s Bismarckom sastao u Biarritz, a s Cavourom u Plombièresu, dok je sporazum zaključen u Gasteinu. Ovi diplomatski sastanci naviještaju brojne konferencije koje su se u razdoblju između 1890. i 1940. održavale uz razna jezera ili na rivijeri.

u ovim krajevima svjedoče nisike cijene iz 70-ih godina 19. stoljeća. Bogati su Amerikanci — ili točnije, njihove supruge i kćeri — bolesni ili zdravi, željeli vidjeti središta evropske kulture, premda su potkraj ovog razdoblja milijunaši već počeli provoditi ljetne mjesece u xanaduima* građenim po narudžbi na surovim obalama Nove Engleske. Bogataši iz toplih zemalja imali su više sklonosti prema planinama.

Moramo, međutim, razlikovati dvije vrste odmora: dulji (zimski ili ljetni) boravak na jednom mjestu i kružna putovanja koja su postajala sve lakše izvediva i brža. Kao i uvijek, putnike su najviše privlačili romantični krajolici i kulturni spomenici, no od 60-ih godina 19. stoljeća Britanci su (pioniri, kao obično) počeli u švicarskim planinama izivljavati svoju strast za fizičkim razgibavanjem, a nešto kasnije su, također u Švicarskoj, pretvorili skijanje u zimski sport. Alpinistički klub stvoren je 1858, a 1865. Edward Whymper popeo se na Matterhorn. Iz nepoznatih razloga, takve su naporne aktivnosti u planinskom ambijentu posebno privlačile anglosaksonske intelektualce liberalnih pogleda (možda je među razlozima bila i prisutnost snažnih i privlačnih domaćih vodiča), tako da je planinarenje, pored dugih šetnji, postalo karakteristična aktivnost akademičara iz Cambridgea, viših javnih službenika, učitelja u javnim školama, filozofa i ekonomista, na zaprepaštenje intelektualaca iz latinskih zemalja, premda ne uvijek i onih iz Njemačke. Za manje aktivne putnike postojala su organizirana putovanja Thomasa Cooka i solidne knjige-vodiči; pionirski britanski *Murray's Guides* padali su sve više u sjenu novih turističkih biblija, njemačkih *Baedekera*, koji su tiskani na nekoliko jezika.

Kružna putovanja nisu bila jeftina. Početkom 70-ih godina 19. stoljeća putovanje za dvoje ljudi od Londona preko Belgije, dolinom Rajne, te kroz švicarsku i Francusku — još uvijek standardna turistička maršruta — stajalo je oko 85 funti ili otprilike 20 posto godišnjeg prihoda čovjeka koji bi zarađivao osam funti tjedno, a toliko su u ono doba zarađivali ugledniji ljudi sposobni da drže posluhu.¹⁷ Takvo putovanje odnijelo bi više od tri četvrtine godišnjeg prihoda dobro plaćenog, kvalificiranog radnika u Britaniji. Očigledno je da su turisti kojima su se obraćali hoteli, željezničke kompanije i vodiči pripadali dobro stojećim srednjim slojevima. To su bili ljudi koji su se sigurno žalili što je najamnina za nenamještene kuće u Nici između 1858. i 1876. porasla sa 64 na 100 funti godišnje, a plaća služavki sa 8 do 10 funti na skandaloznih 24 do 30 funti godišnje,¹⁸ No to su također bili ljudi koji su ove cijene mogli platiti.

Jesu, li dakle, svijetom 70-ih godina 19. stoljeća potpuno vladale migracije, putovanja i demografska prelijevanja? Ne smijemo zaboraviti da je većina ljudi na svijetu još uvijek živjela i umirala u svom rodnom kraju, te da njihova kretanja nisu bila veća ni drugačija od onih u razdoblju prije industrijske revolucije. Sigurno je na svijetu bilo više naroda sličnih Francuzima (njih je 1861. godine 88 posto živjelo u *departmanu* u kojemu su rođeni, ali npr. u *departmanu* Lot čak 97 posto stanovnika živjelo je u *parohiji* u kojoj su rođeni) nego onih koji su bili mobilniji i skloniji migracijama.¹⁹ No ljudi su se ipak polako oslobađali vezanosti uz rodni kraj, navikavali da gledaju i čine ono što njihovi očevi nikad nisu vidjeli ni učinili, niti bi očekivali da je takvo što moguće. Potkraj razdoblja kojim se bavimo imigranti su bili

* Xanadu je mjestašce u jednoj poemi Coleridgea; naziv je s vremenom prihvaćen kao sinonim za idilični lokalitet (op. ur.).

većina ne samo u zemljama poput Australije i gradovima poput New Yorka i Chicaga već i u Stockholmu, Kristijaniji (današnjem Oslu), Budimpešti, Berlinu i Rimu (između 55 i 60 posto), kao i u Parizu i Beču (oko 65 posto).²⁰ Gradovi i nove industrijske zone bili su magneti koji su ih privlačili. Kakav ih je život tamo čekao?

GRAD, INDUSTRIJA, RADNIČKA KLASA

*Sada već i kruh nam peku
Parom i turbinom, Uskoro
ćemo u usta Stavljat ga
mašinom.*

*U Trautenauu dva su groblja
Za bogate i sirote ljude, Da
čak i u samom grobu Siromah
gori bude.*

Pjesma u Trautenau V.Jochenblatt, 1869.¹

»U starim danima, onaj tko bi obrtnika kalfu nazvao »radnikom« obično bi izazvao tučnjavu... Ali danas, kada se kalfama govori da su radnici najvažniji u državi, svi žele biti radnici.«

M. May, 1848.²

»Pitanje siromaštva je poput pitanja smrti, bolesti, hladnoće ili kojeg drugog prirodnog fenomena. Ne znam kako bi ga se moglo spriječiti.«

William Makepeace Thackeray, 1848.³

I.

Reći da su doseljenici živjeli ili da su se nove generacije rađale u svijetu industrije i nove tehnologije točno je, ali samo po sebi ne znači mnogo. Kakav je bio taj svijet?

U prvom redu taj svijet se nije toliko sastojao od tvornica, poslodavaca i proletera koliko je bio izmijenjen golemim napretkom industrijskog sektora. Makar koliko izvanredne bile promjene koje je donijelo samo širenje industrije i urbanizacije, one same ne pružaju pravu sliku o utjecaju kapitalizma. Godine 1866. u Reichenbergu (Liberec), češkom tekstilnom centru, još uvijek se polovina proizvodnje odvijala na razbojima tkalaca obrtnika, koji su ipak većim dijelom bili ovisni o nekoliko velikih tvornica. Ova pokrajina imala je nesumnjivo manje naprednu industrijsku organizaciju od Lancashirea, gdje su posljednji tkalci na ručnim razbojima prestali raditi taj posao 50-ih godina 19. stoljeća, ali se ne može reći da Reichenberg nije bio industrijski kraj. Na vrhuncu booma u proizvodnji šećera početkom 70-ih godina u češkim šećeranaama bilo je zaposleno svega 40 000 radnika. No taj podatak slabije ilustrira

značenje nove industrije šećera nego činjenica da se površina pod šećernom repom na češkom selu povećala više od dvadeset puta između 1853—1854. (4 800 hektara) i 1872—1873 (123 800 hektara).⁴ Veću važnost ima to što se broj željezničkih putnika u Britaniji gotovo udvostručio između 1848. i 1854. (od oko 58 milijuna porastao je na oko 108 milijuna), a prihod željezničkih kompanija od robnog prometa povećao gotovo dva i pol puta, nego podaci o točnom udjelu industrijske robe i poslovnih putovanja u britanskom željezničkom prometu.

Ipak, sam industrijski rad, njegova karakteristična struktura i ambijent, te urbanizacija — život u gradovima koji su naglo rasli — bili su, sigurno, najizrazitiji oblici novog življenja; novog, jer se čak i u nastavljanju nekog lokalnog zanimanja skrivala dalekosežna promjena. Nekoliko godina nakon kraja razdoblja kojim se u ovoj iknjizi bavimo (1887) njemački profesor Ferdinand Toennies formulirao je razliku između *Gemeinschaft* (zajednice) i *Gesel-Ischaft* (društva pojedinaca), pojmova koji su danas bliski svakom studentu sociologije. Razlika je nalik onima koje su suvremenici u sličnom žargonu povlačili između »tradicionalnih« i »modernih« društava — npr. Sir Henry Maine opisujući razvoj društava kao prelazak »od statusa na ugovor«. Važno je, međutim, da Toennies nije analizirao razliku između seljačke zajednice i urbaniziranog društva, nego razliku između starinskog i kapitalističkog grada; pri tome je moderni grad »u suštini trgovački centar i, ukoliko trgovina vlada njegovom radnom snagom, tvornički grad«.⁵ Nova životna sredina i njezina struktura predmet su proučavanja u ovom poglavlju.

Grad je doista bio najizrazitiji vanjski simbol industrijskog svijeta ako izuzmemo željeznicu. Nakon 1850. urbanizacija je naglo rasla. U prvoj polovini stoljeća samo Britanija imala je godišnju stopu urbanizacije veću od 0,20 jedinica,* premda ju je Belgija gotovo sustigla. Međutim, između 1850. i 1890. urbanizacija je rasla ovim tempom čak i u Austro-Ugarskoj, Norveškoj i Irskoj, u Belgiji i SAD stopa njezin a rasta kretala se između 0,30 i 0,40 jedinica, u Pruskoj, Australiji i Argentini između 0,40 i 0,50, u Engleskoj i Walesu (još uvijek vodećim krajevima) te u Saskoj preko 0,50 jedinica godišnje. Reći da je koncentriranje ljudi u gradovima »najznačajniji društveni fenomen prošlog stoljeća«⁷ znači utvrditi očiglednu činjenicu. Prema modernim mjerilima ova stopa rasta urbanizacije još je uvijek bila skromna — krajem 19. stoljeća samo je desetak zemalja doseglo stopu urbanizacije kakva je bila u Engleskoj i Walesu 1801. Ipak, sve su ove zemlje (osim Škotske i Nizozemske) dosegle tu stopu ubanizacije do 1850.

Tipično industrijsko naselje ovog razdoblje bio grad srednje veličine prema mjerilima suvremenika, premda su u Srednjoj i Istočnoj Evropi neki glavni gradovi (ikoji su često bili vrlo veliki) postajali i glavna industrijska središta — npr. Berlin, Beč i Petrograd. Oldham je 1871. imao 83 000 stanovnika, Barmen 75 000, Roubaix 65 000. Doista, stariji ugledni predindustrijski gradovi malokad su privlačili novu industriju, tako da su tipični predstavnici novih industrijskih regija bili nizovi spojenih sela koja su se razvijala u male gradove ili malih gradova koji su se razvijali u veće. Još je bilo malo posve urbaniziranih područja kakva su se počela širiti u dvadesetom stoljeću, premda su tvornički dimnjaci rasuti po riječnim dolinama, željezničke pruge, monotona zdanja od opeke i dim nad njima davali krajoliku industrijskih zona svojevrsno jedinstvo. Mali broj žitelja novih gradova nije mogao pje-

* Ova jedinica predstavlja promjenu postotka gradskog stanovništva u gradovima između prvog i posljednjeg popisa stanovništva u razdoblju kojim se bavimo, podijeljenu brojem godina.«

šice lako stići iz svojih stanova u polja. Do 70nih godina 19. stoljeća velike gradove industrijskog dijela zapadne Njemačke, poput Kolna ili Diisseldorfa, hranom su opskrbljivali seljaci iz okolnih krajeva koji su svakog tjedna donosili svoje viškove na tržnicu.⁸ Potres koji je donijela industrijalizacija možda se najbolje vidi kroz oštar kontrast između crnih, monotonihi, gusto napučenih naselja i živopisnih farmi i brežuljaka u njihovoj neposrednoj blizini; o tome svjedoči i opis Shefieldda: »bučan, zadimljen, gadan (ali) ... sa svih strana okružen jednim od najljepših krajolika na kugli zemaljskoj«.⁹

Zbog toga je radnicima novih industrijskih područja još uvijek — premda u sve manjoj mjeri — bilo moguće da ostanu povezani sa selom. Još oko 1900. belgijski rudari uzimali su određeno godišnje doba dopust (ako nisu mogli drugačije stupali su u »krumpirski štrajk«) da bi obavili radove potrebne za uzgoj krumpira. Čak i u sjevernoj Engleskoj nezaposleni iz gradova ljeti su lako mogli naći posla na obližnjim farmama: tkalci iz Padihama (Lancashire) koji su štrajkali 1859. izdržavali su se koseći.¹⁰

Veliki grad (a u ovom razdoblju veliki su bili gradovi s više od 200 000 stanovnika i glavni gradovi s više od pola milijuna žitelja)* nije bio toliko industrijski centar (premda je u njemu moglo biti i prilično mnogo tvornica) koliko trgovačko, prometno i upravno središte, s mnoštvom službi koje zahtijeva velika koncentracija ljudi i koje bujaju u gradovima. Većina njegovih stanovnika doista su bili radnici različitih vrsta, uključujući i velik broj posluge — gotovo svaki peti stanovnik Londona (1851) bio je sluga, no u Parizu ih je, začudo, bilo razmjerno znatno manje.¹² Ipak, uz veliko mnoštvo radnika bilo je relativno mnogo pripadnika srednjih i nižih srednjih slojeva — otprilike između 20 i 23 posto u Londonu i Parizu.

Takvi gradovi rasli su izvanrednom brzinom. Beč je 1846. imao nešto više od 400 000 stanovnika, a 1880. oko 700 000; u Berlinu je 1849. živjelo 378 000 ljudi, a 1875. gotovo milijun; broj žitelja Pariza povećao se u ovom razdoblju s jedan milijun na 1,9 milijuna, a London s 2,5 na 3,9 milijuna (1851—81). No njihov rast blijedi u uspoređenju s prekomorskim gradovima, Chicagom ili Melbourneom. Mijenjao se i oblik, slika i struktura samih gradova zbog politikom potaknutih gradnji i obnova (osobito u Parizu i Beču) i različitih pothvata ljudi željnih profita. Ni političari ni poduzetnici nisu dobrodošlom smatrali gradsku sirotinju koja je sačinjavala većinu stanovništva njihovih gradova, ali su shvaćali da im je ona, nažalost, nužna.

Za one koji su planirali gradove siromašni su bili javna opasnost; njihove je četvrti, moguća žarišta pobune, trebalo razbiti avenijama i bulevarima koji će odvesti stanovnike pučkih dijelova grada na neka neodređena, ali možda čistija, a sigurno za vlast bezopasnija mjesta. Takva shvaćanja imali su i vlasnici željezničkih kompanija koje su gradile pruge kroz gradske jezgre, po mogućnosti kroz siromašne četvrti gdje su cijene zemljišta bile niske, a proteste se moglo zanemariti. Za poduzetne graditelje i ljude željne dobiti siromašni nisu predstavljali korisno tržište, pogotovo u usporedbi s novim specijaliziranim poslovnim i trgovačkim ulicama, gradnjom solidnih kuća i stanova za srednju klasu ili novih predgrađa. Ako sirotinja nije stanovala u prenapučenim starim četvrtima gradskog centra, koje su bogatiji napustili, za

* Sredinom 70-ih godina 19. stoljeća smatralo se da u Evropi postoje četiri grada s milijun ili više stanovnika (London, Pariz, Berlin, Beč), šest s više od pola milijuna (Petrograd, Carigrad, Moskva, Glasgow, Liverpool, Manchester) i dvadeset pet s više od 200 000; od ovih je pet bilo u Britaniji, po četiri u Njemačkoj i Italiji, tri u Francuskoj, dva u španjolskoj i po jedan u Danskoj, Ugarskoj, Nizozemskoj, Belgiji, ruskom dijelu Poljske, Rumunjskoj i Portugalu, četrdeset jedan grad imao je više od 100 000 stanovnika: devet takvih bilo je u Ujedinjenom Kraljevstvu, a osam u Njemačkoj.¹¹

nju su kuće gradili mali poduzetnici, često gotovo obrtnici ili tvorci onih turobnih, prenapučenih najamnih kućerina, za koje u njemačkoj postoji izražajan naziv »najamne kasarne« (*Mietkasernen*). Tri četvrtine stanova izgrađenih u Glasgovvu između 1866. i 1874. imalo je samo jednu ili dvije sobe, a u njima je ubrzo živjelo previše ljudi.

Onaj tko govori o gradovima iz sredine 19. stoljeća nužno će upotrijebiti riječi *prenaseljen* i *sitan*, a što su brže gradovi rasli prenaseljenost je bila veća. Usprkos sanitarnim reformama i planiranju, koje je doduše bilo oskudno, gradska se prenapučenost u ovom razdoblju povećavala, zdravlje stanovništva nije se popravljalo, a smrtnost se nije smanjivala; u nekim je gradovima zdravlje stanovništva postajalo sve lošije. Veliko, naglo i trajno poboljšanje uvjeta gradskog života uslijedilo je tek nakon razdoblja kojim se bavimo u ovoj knjizi. Gradovi su još uvijek proždimali svoje stanovnike, premda su najstarija industrijska naselja, britanska, postajala sposobna da rastu bez neprestanog velikog priljeva doseljenika.

Broj londonskih arhitekata teško da se udvostručio u dvadeset godina (sa 1 000 na 2 000 — a 30-ih godina 19. stoljeća bilo ih je možda manje od stotinu) zbog gradnje sirotinjskih stanova, premda su izgradnja i iznajmljivanje *slumova* mogli biti vrlo unosni, ako sudimo prema prihodu od kubičnog metra jeftinog prostora.¹³ Doista, boom arhitekture i nekretnina bio je toliko velik upravo zato što ništa nije skretalo tok kapitala između onoga što je *The Builder* 1848. nazivao »polovinom svijeta u potrazi za investicijama« i »druge polovine u neposrednoj potrazi za poželjnim porodičnim boravištem«¹⁴; ni najmanji dio tog kapitala nije služio dobrobiti gradske sirotinje koja, očito, uopće i nije pripadala »svijetu«. Treća četvrtina 19. stoljeća bila je razdoblje prvog svjetskog booma gradskog zemljoposjedništva i izgradnje — za buržoaziju. Povijest ovog razdoblja u Parizu opisao je Emile Zola. Bilo je to vrijeme kada su kuće u skupim kvartovima neprestano rasle, doba u kojemu je izumljen lift ili dizalo; 80-ih godina 19. stoljeća izgrađeni su u SAD prvi neboderi. Korisno je prisjetiti se da je u vrijeme prvog uzdizanja poslovnih prostorija Manhattana prema nebu njujorški Lower East side bio vjerojatno najnapučeniji slum zapadnog svijeta, s više od 520 stanovnika na jutru zemlje. Za njih nitko nije gradio nebodere; možda na njihovu sreću.

Paradoksalno, što je više srednja klasa rasla i bogatila se te ulagala u vlastite kuće, urede, robne kuće — karakterističan izum ovog vremena — i reprezentativne građevine, sve manje se ulagalo u radničke četvrti, osim u vidu općih socijalnih investicija — u izgradnju ulica, kanalizacija, uvođenje javne rasvjete i si. Jedini oblik privatnog poduzetništva usmjerenog prvenstveno prema masovnoj potrošnji, osim tržnica i malih trgovina, bile su krčme — koje su vi Britaniji 60-ih i 70-ih godina dobile razrađeni oblik *gin-pa-lace* — i njihovi potomci, kazalište i varijete. Jer za ljude koji su postali stanovnici grada starinski običaji koje su donijeli sa sela ili iz predindustrijskih gradova postali su besmisleni ili nemogući.

II.

Veliki grad bio je znak novog vremena, premda je u njemu još živjela manjina stanovništva. Velika industrijska poduzeća još nisu bila toliko značajna. Doista, prema modernim mjerilima razmjeri ovakvih poduzeća nisu još bili osobito impresivni, premda su se ona povećavala. Pedesetih godina 19. stoljeća

u Britaniji se tvornica s tristo radnika još uvijek smatrala vrlo velikom, a još 1871. prosječne tvornice pamučnih tkanina imale su 180 radnika, a prosječne tvornice strojeva samo osamdeset pet.¹⁵ No, pogoni teške industrije koja daje obilježje razdoblju između 1848. i 1875. bili su mnogo veći; kapital se u teškoj industriji počeo koncentrirati tako da su nastajala velika poduzeća koja su vladala čitavim gradovima ili čak pokrajinama, dajući posao neuobičajeno velikom broju radnika.

Željezničke kompanije bile su golema poduzeća, čak i kada su se stvarale i djelovale u uvjetima slobodne konkurentske borbe, što obično nije bio slučaj. Dok se krajem 60-ih godina britanski željeznički sistem nije stabilizirao, svaki metar željezničke pruge između škotske granice, Peninskih brda, mora i rijeke Humber kontrolirala je kompanija *Northeastern Railway*. Rudnike ugljena još su uglavnom posjedovali pojedinci, te su kopovi ponekad bili posve mali; podaci o velikim rudarskim nesrećama pružaju određenu predodžbu o razmjerima ugljenokopa: 145 poginulih u Risci 1860, 178 u Fer-ndaleu 1867 (oba rudnika nalaze se u južnom Walesu), 140 u Svvaithy (York-shire) i 110 u Monsu (Belgija) 1875, 200 u High Blantvreu (Škotska) 1877. Ipak, vertikalnim i horizontalnim udruživanjem nastajala su, naročito u Njemačkoj, industrijska carstva koja su vladala životima tisuća ljudi. Koncern od 1873. poznat pod imenom *Gutehoffnungshütte A. G.* nije uopće bio najveći u Ruhrskoj oblasti, no 70-ih godina obuhvaćao je ne samo ljevaonice željeza već i rudnike željezne rudače i ugljena — koncern je vadio 215 000 tona željezne rude, čime je pokrивao svoje potrebe; od 415 000 tona ugljena, koliko se u koncernu trošilo, polovina je bila iz njegovih rudnika, a počeo je prodirati i u područje transporta, gradnju mostova, brodova i raznih vrsta strojeva.¹⁶

Nije čudo da je Kruppova tvrtka u Essenu, koja je 1848. zapošljavala sedamdeset dva radnika, 1873. imala 12 000 zaposlenih, niti da je u poduzeću Schneidera u Francuskoj 1870. radilo 12 500 ljudi, te da je više od polovine stanovništva grada Creusota bilo zaposleno u Schneiderovim talionicama, valjaonicama, u pogonima s parnim čekićima i u proizvodnji strojeva. Teška industrija nije toliko utjecala na stvaranje industrijske zone, koliko industrijskog grada, u kojemu je sudbina ljudi ovisila o sreći i dobroj volji samo jednog gospodara iza kojega su stajali zakon i država, braneći njegov autoritet kao nužan i koristan.*

Jer poduzećem, bilo malo ili veliko, upravljao je »gospodar« prije nego bezlična vlast »kompanije«, čak se i kompanija češće identificirala s nekim pojedincem nego sa savjetom direktora. Za većinu ljudi, pa i u stvarnosti, kapitalizam je još uvijek bio sistem u kojemu jedan čovjek ili, još češće, jedna porodica upravlja poslovnim pothvatima. Ipak, baš ta činjenica izazivala je dva ozbiljna problema u vezi sa strukturom poduzeća. Oni su se ticali snabdijevanja kapitalom i uprave.

Tipično poduzeće prve polovine 19. stoljeća uglavnom je financirano privatno, npr. iz porodične imovine, a širilo se ponovnim investiranjem profita što je pak moglo značiti da se firma čiji je kapital većini dijelom vezan u tekućim poslovima dobrim dijelom oslanja na kredit. No velika i skupa poduzeća poput željezničkih, metalurških i sličnih, koja su zahtijevala krupnija

* Po 414. paragrafu francuskog kaznenog zakonika, kako je formuliran 1864, svaki pokušaj ostvarenje ili produžavanje kolektivne obustave rada radi povećanja ili snižavanja nadnica, kao i svako miješanje u slobodno korištenje industrijom i radnom snagom nasiljem, prijetnjom ili prevaram smatralo se zločinom. Čak i kada se lokalno zakonodavstvo nije temeljilo na ovom modelu, kao u Italiji, zakoni su pisani gotovo uvijek na osnovi takvih shvaćanja.¹⁸

početna ulaganja, nije bilo moguće osnivati na taj način, pogotovo u zemljama u kojima je industrijalizacija tek počinjala, a nije bilo većih akumulacija privatnog kapitala. Točno je da su u nekim zemljama već postojale zalihe kapitala koje bi zadovoljile ne samo potrebe vlastite zemlje; njihovi vlasnici bili su željni ulaganja i u druge dijelove svijeta (uz odgovarajuću profitnu stopu). Britanci su u razdoblju kojim se bavimo ulagali u inozemstvu više no ikada prije, a prema nekim procjenama to je razdoblje vanjskih investicija i ostalo nenadmašeno. Slično su radili i Francuzi, vjerojatno na štetu svoje industrije koja je rasla sporije od industrije njihovih suparnika. No čak i u Britaniji i Francuskoj morali su se pronaći novi načini za korištenje akumuliranog kapitala, njegovo usmjeravanje u potrebna poduzeća i organiziranje dioničkih umjesto privatnih poslova.

Treća četvrtina 19. stoljeća bila je stoga plodno razdoblje eksperimenata u mobilizaciji kapitala za industrijski razvoj. Osim u Britaniji, većina novih poduzeća povezivala se s bankama, bilo direktno, bilo kroz pomodni izum *credit mobilier*. *Credit mobilier* bio je naziv za specifične industrijske financijske kompanije koje su konkurirale običnim bankama, smatrajući ih nedovoljno prikladnim ili nedovoljno zainteresiranim za financiranje industrije. Braća Pereire, dinamični nosioci industrijalizacije, nadahnuti idejama Saint-Simona, razvili su, uz podršku Napoleona III, prototip za *credit mobilier*. Oni su proširili takva poduzeća po čitavoj Evropi, natječući se s Rothschildima (kojima se nova zamisao nije sviđala, ali su joj se morali prilagoditi) te su — kao što se često u razdobljima booma kada se financijeri osjećaju herojski, a novac pritječe — imali mnogo sljedbenika, naročito u Njemačkoj. *Credits mobiliers* bili su u modi sve dok Rothschildi nisu dobili bitku protiv braće Pereire i dok — kao što se također često događa u razdobljima booma — neki poduzetni ljudi nisu malo prekoračili uvijek nesigurnu granicu između poslovnog optimizma i prijevara. Međutim, u sličnu svrhu su se razvijale različite ustanove, osobito investiciona banka ili *banque d'affaires*. Naravno, burza, na kojoj se tada trgovalo uglavnom dionicama industrijskih i transportnih poduzeća, cvjetala je kao nikad dotada. Samo na popisu pariške burze 1856. bile su dionice 33 kompanije za željeznički promet i promet na kanalima, 38 rudarskih kompanija, 7 poduzeća za omnibuse i cestovni promet, 11 kompanija za opskrbu plinom, te 42 različita industrijska poduzeća, od tvornica tekstila do željezara; te dionice vrijedile su oko pet i pol milijuna zlatnih franaka, što je više od četvrtine vrijednosti svih vrijednosnih papira kojima se trgovalo.¹⁹

Koliko su takvi novi načini za ulaganje kapitala bili traženi? Koliko su bili djelotvorni? Industrijalci nikada nisu mnogo voljeli financijere, te su se trudili, ako im je posao išao dobro, da imaju što manje veze s bankarima. »Lille«, pisale su lokalne novine 1869, »nije kapitalistički grad, već je u prvom redu veliki industrijski i trgovački centar«²⁰ u kojemu ljudi profite ulažu ponovno u posao, a ne igraju sa njima, te žive u nadi da nikada neće morati posuđivati. Nijedan industrijalac nije želio staviti sebe na milost kreditorima. A ipak mnogima se to događalo. Kruppovo poduzeće raslo je između 1855. i 1866. tolikom brzinom da je njegov vlasnik ostao bez kapitala. Postoji elegantna historičarska shema prema kojoj u zemljama sa zaostalom privredom, u kojima je industrijalizacija kasnije počela, vlada veće povjerenje u nove metode mobiliziranja i usmjeravanja ušteda u velikim razmjerima. U razvijenim zapadnim zemljama privatni izvori i tržište kapitalom zadovoljavali su potrebe. U središnjoj Evropi banke i slične ustanove morale su

u mnogo većoj mjeri sistematično poticati razvoj. Dalje na istoku, na jugu i u prekomorskim krajevima vlasti su morale intervenirati, uglavnom *uz* pomoć stranih investicija, da bi prikupile ikakav kapital ili, češće, da bi osigurale investitorima, ili ih barem uvjerile da će im osigurati, dividende koje jedine mogu privući financijere, a ponekad je vlada sama i započinjala ekonomske aktivnosti. Kakva god bila vrijednost ovih mjera, nema sumnje da su u razdoblju kojim se bavimo banke (i njima slične institucije) imale mnogo veću ulogu kao faktori razvoja i usmjeravanja industrije u Njemačkoj, velikoj pri-došlici u industrijskom svijetu, nego na Zapadu. Da li su osnivači banaka namjeravali tako djelovati kao što su namjeravali osnivači *credits mobiliersa* i da li su bili doista korisni, mnogo je teže reći. Bankovna poduzeća vjerojatno nisu bila osobito djelotvorna, sve dok ih nisu preuzeli veliki industrijalci, svjesni potrebe za složenijim oblicima financiranja, kao što se događalo u Njemačkoj nakon 1870. godine.

Novčani poslovi nisu mnogo utjecali na organizaciju industrije i trgovine, premda su mogli utjecati na poslovnu politiku. Pitanje uprave bilo je teže. Jer osnovni model poduzeća kojim upravlja pojedinac ili porodica postajao je sve manje primjenjiv u industriji druge polovine 19. stoljeća. »Najbolja poduka«, pisao je njemački priručnik 1868, »izgovorena je riječ. Neka je kaže sam poduzetnik koji sve nadzire, svuda je prisutan i uvijek na raspolaganju, a naredbe potkrepljuje vlastitim primjerom, neprestano pred očima svojih radnika.«²¹ Ovaj savjet odgovarao je malim zanatlijama i farmerima, mogao je imati nekog smisla i u manjim bankovnim ili trgovačkim kancelarijama, a imao je neku vrijednost i zato što je *podučavanje* bilo suštinski element upravljanja u zemljama u kojima je započinjala industrijalizacija. Ondje su čak i ljudi koji su izučili zanat (po mogućnosti metalske struke) morali učiti da bi postali kvalificirani tvornički radnici. Čini se da je na taj način učila većina Kruppovih kvalificiranih radnika, kao i uopće većina njemačkih radnika u tvornicama strojeva. Samo u Britaniji mogli su se poslodavci oslanjati na izučene ljude s iskustvom u industrijskoj proizvodnji. Paternalizam mnogih velikih kontinentalnih poduzeća duguje ponešto ovoj povezanosti radnika s firmom s kojom su rasli i o kojoj su bili ovisni. No vlasnici željeznica, rudnika i željezara nisu mogli očinski nadgledati svoje radnike niti su to pokušali činiti.

Alternativa i dopuna upućivanju bila je naredba. No ni porodična autokracija ni zanatsko i trgovačko poslovanje malih razmjera nisu mogli pružiti uzore uprave velikim kapitalističkim poduzećima. Stoga su, paradoksalno, privatna poduzeća u razdoblju najmanjih ograničenja i najveće anarhije organizirana prema jedinim raspoloživim modelima upravljanja u velikim razmjerima, tj. vojnom i birokratskom.

Krajnji primjer takve organizacije pružaju željezničke kompanije u kojima je postojala piramida uniformiranih i discipliniranih radnika; oni su imali siguran posao, česta unapređenja po hijerarhijskom redoslijedu pa čak i mirovine. Učestalost vojnih naslova među ranim britanskim željezničkim službenicima kao i u upravi velikih luka nije potekla od divljenja prema vojnoj i državnoj hijerarhiji kao u Njemačkoj, nego ju je izazvala nesposobnost privatnih poduzetnika u ranoj fazi industrijalizacije da stvore poseban oblik uprave za velike poslovne pothvate. Vojni model sigurno je imao nekih prednosti s organizacijskog gledišta. Ali on sam nije mogao radnike učiniti lojalnim, vrijednim i skromnim, te ih zadržati na poslu. Međutim, u zemljama u

kojima su uniforme bile popularne — što sigurno nisu bile u Britaniji niti u SAD — moglo se poticati među radnicima vojničke osobine, a osobito skromnost.

Ja sam vojnik, vojnik industrije
I poput tebe zastavu imam.
Moj rad domovini bogatstvo nosi.
Treba da znaš, sudbina mi je slavna.²²

Tako je pisalo neko škrabalo u Lilleu (Francuska). No čak ni tamo patriotizam radnicima nije bio dovoljan.

Doba kapitala teško je rješavalo problem organizacije. Buržoasko naglašavanje lojalnosti, discipline i skromnosti nije moglo sakriti stvarno mišljenje poslodavaca u vezi s uzrocima koji su radnike tjerali da rade. Koji su to bili uzroci? Teoretski, radnici su morali raditi da bi što prije prestali biti radnici i svrstali se među buržuje. Kao što je 1867. 'E. B.' pisao u *Pjesmama za engleske radnike*:

Radite, momci, radite i budite zadovoljni
Dok imate dovoljno da kupite jelo;
Čovjek na kog se možeš osloniti Uskoro
će biti bogat Samo ako rame podmetne
pod kotač.²³

Premda je ova nada mogla zadovoljiti malobrojne koji će se doista uzdići iz radničke klase, te možda i mnogobrojnije koji su samo sanjali o uspjehu čitajući *Samopomoć* Samuela Smilesa (1859) ili slične priručnike, bilo je sasvim očito da će radnici većinom ostati radnici, te da ekonomski sistem to traži. Ni obećanje maršalske palice svakom vojniku nikad nije bilo zamišljeno kao promoviranje svih vojnika u maršale.

Ako nada u napredovanje nije bila poticaj radnicima, da li je to bio novac? Zakon poslodavaca 19. stoljeća bio je da nadnice treba održavati na najnižoj mogućoj razini, premda su inteligentni poduzetnici svjetskog iskustva, poput Thomasa Brasseva, graditelja željeznica, počeli isticati da je rad dobro plaćenog britanskog radnika zapravo jeftiniji od rada loše plaćenog indijskog kulija, jer je produktivnost prvoga mnogo veća. No takvi paradoksi nisu bili uvjerljivi poslovnim ljudima odgojenim u duhu ekonomske teorije o »fнду za nadnice«, koju su smatrali znanstvenom demonstracijom da je podizanje plaća radnika nemoguće te su stoga strukovna udruženja osuđena na propast. Znanost je postala fleksibilnija oko 1870. kada su radnici postali trajno aktivni u industrijskom životu, te se nisu kao aktivna snaga pojavljivali samo povremeno u kratkim ulogama. Veliki ekonomski stručnjak John Stuart Mili (1806—1873) (on je slučajno imao simpatija prema radničkom pokretu), izmijenio je 1869. svoja gledišta u vezi s ovim pitanjem, a nakon toga teorija o »fнду za nadnice« nije više uživala kanonski ugled. No poslovni principi nisu se izmijenili. Malo je poslodavaca bilo voljno platiti radnike više no što su morali.

Nadalje, bez obzira na ekonomske nauke, srednji slojevi u zemljama Starog svijeta smatrali su da radnici moraju biti siromašni, ne samo zato što je ekonomska inferiornost pravi pokazatelj klasne inferiornosti. Kada su u malobrojnim prilikama — npr. u vrijeme velikog booma 1872—1873 — neki

radnici zarađivali dovoljno da su nakratko mogli sebi priuštiti ono što su poslodavci smatrali isključivo svojim pravom, izazivali su iskreni gnjev. Kako rudari mogu imati klavire i piti šampanjac? U zemljama kojima je nedostajalo radne snage, u kojima nije bila razvijena socijalna hijerarhija, a radničko je stanovništvo bilo samosvjesno i demokratično, situacija je mogla biti drugačija; no u Britaniji, Njemačkoj, Francuskoj i Austro-Ugarskoj, za razliku od Australije i SAD, smatralo se da radnici u najboljem slučaju treba da imaju dovoljno da bi se mogli hraniti na zadovoljavajući način (po mogućnosti ne i dovoljno za oštra pića), da bi mogli stanovati u umjereno pretrpanim stanovima, te da se oblače tako da im moral, zdravlje i udobnost ne budu ugroženi, a da ipak ne nose odjeću poput one koju imaju bolji od njih. Trebalo se nadati da će kapitalistički razvoj dovesti veći broj radnika do ovog maksimuma i žaliti što ih je još uvijek veliki broj bio daleko od njega (to žaljenje, međutim, nije sprečavalo buržuje da održavaju nadnice nisko). No smatralo se suvišnim, nepoželjnim i opasnim da radnička primanja nadmaše spomenuti maksimum.

Zapravo, postojao je sukob između ekonomskih teorija i socijalnih težnji liberalizma srednje klase. Na određen način teorije su odnijele pobjedu. U toku razdoblja kojim se bavimo visinu nadnica sve su više određivali tržišni uvjeti. Tako su britanski kapitalisti 60-ih godina ukinuli neekonomsku vezanost radnika (poput one koju je branio Zakon o gospodarima i slugama, kažnjavajući zatvorom radnike koji bi raskinuli ugovor), dugoročne najamne ugovore (poput »godišnjeg ugovora« u rudnicima ugljena na sjeveru) i plaćanje u naturi; prosječna duljina najamnog ugovora skratila se, kao i vremensko razdoblje za koje su radnici dobivali plaću: bili su plaćeni po radnom tjednu ili čak danu ili radnim satima, tako da je na tržištu radne snage pogađanje postalo brže i fleksibilnije. S druge strane, srednji bi slojevi bili zaprepašteni i uplašeni da su radnici polagali prava na životne uvjete slične njihovima, a još više da su slične uvjete i ostvarili. Nejednakost življenja i životnih očekivanja bila je ugrađena u sistem.

Zbog toga su ekonomski poticaji koje su kapitalisti bili spremni pružiti radnicima bili ograničeni. Poslodavci su željeli povezati nadnice s proizvodnjom različitim sistemima plaćanja »po komadu«, te su isticali da bi radnici trebali biti sretni što uopće imaju posla kada postoji čitava vojska onih koji čekaju na njihovo mjesto.

Plaćanje po učinku ima nekih očiglednih prednosti: Marx ga je nazvao najprikkladnijim oblikom isplaćivanja nadnica u kapitalizmu. Ono je doista davalo poticaj radniku da brže radi i tako poveća produktivnost, pružalo je poslodavcu zaštitu od zabaštanata i mogućnost da smanji nadnice u doba krize; plaćajući po učinku, poslodavac je mogao — smanjujući svotu koju je radnik dobivao po komadu proizvedene robe — reducirati troškove proizvodnje i spriječiti rast nadnica iznad razine ikoju je smatrao neophodnom ili odgovarajućom. Takav sistem plaćanja odvajao je radnike jedne od drugih, jer su se zarade unutar iste radionice mogle uvelike razlikovati, a različite vrste posla mogle su biti posve različito plaćene. Ponekad su kvalificirani, plaćeni po učinku, sklapali neku vrst podugovora kojima su zapošljavali svoje nekvalificirane pomoćnike koji su, pak, primali nadnice prema vremenu provedenom na radu pod nadzorom kvalificiranih. Problem je bio u tome što je uvođenje plaćanja po učinku često izazivalo otpor (ako već nije bilo dio tradicije), pogotovo među kvalificiranim ljudima, a bilo je komplicirano i nejasno ne samo radnicima nego i poslodavcima, koji su ponekad imali sasvim

mutne predodžbe o proizvodnim normama koje su namjeravali uvesti. U nekim granama proizvodnje ovaj sistem plaćanja nije bio lako primjenljiv. Radnici su pokušali ukloniti ove smetnje tražeći kroz strukovna udruženja ili neformalnim putem da se ponovno uvede neumanjiva i predvidiva osnovna nadnica. Poslodavci će zapreke sa svoje strane ukloniti uz pomoć onoga što su američki biznismeni nazvali »znanstvenom upravom«, no u razdoblju kojim se bavimo još su tragali za tim rješenjem.

Možda je plaćanje prema učinku dalo veće značenje drugom ekonomskom poticaju, činilac koji je u najvećoj mjeri određivao život radnika u 19. stoljeću bila je *nesigurnost*. Na početku tjedna nisu znali koliko će novca donijeti kući kad tjedan svrši. Nisu znali koliko će dugo zadržati posao koji imaju, niti su, kad bi izgubili posao, znali kad će i uz koje uvjete naći drugi. Nisu znali kada će ih pogoditi nesreća i bolest, ali su znali da će kad dođu u srednje godine postati nesposobni da obavljaju potpun posao fizičkih radnika (nekvalificirani obično u četrdesetim, a kvalificiraniji u pedesetim godinama života), a nisu znali što će se s njima tada dogoditi i kako će živjeti do smrti. Njihova nesigurnost nije bila nesigurnost seljaka, ovisnih o periodičnim i često mnogo pogibeljnijim katastrofama poput suše ili gladi: na selu se moglo s prilično točnosti proreći kako će neki čovjek ili žena provesti čitav svoj život. Nepredvidljivost u kojoj su živjeli radnici bila je dublje vrste, premda je dobar dio njih dulje radio kod jednog poslodavca. Čak ni najobrazovaniji nisu bili sigurni da će dobiti posao: za vrijeme krize 1857—1858. broj radnika u berlinskoj industriji strojeva smanjio se gotovo za trećinu.²⁴ Nije bilo ničega nalik na moderno socijalno osiguranje, osim milosrđa i novčane potpore za najbjednije, a ta vrsta pomoći često je bila nepouzdana i nedovoljna.

U svijetu liberalne ideologije nesigurnost je bila cijena koja se morala platiti za napredak i slobodu, da i ne spominjemo bogatstvo, a neprestano ekonomsko širenje učinilo ju je podnošljivom. Sigurnost su ljudi mogli kupiti, ali to nije bilo moguće slobodnim ljudima, već slugama ili službenicima, spremnim da prihvate oštra ograničenja vlastite slobode (domaća posluga, željeznički službenici, pa čak i javni službenici). Zapravo, čak i najveća skupina među ovakvim radnicima, gradska kućna posluga, nije uživala sigurnost omiljenih porodičnih slugu u tradicionalnim plemićkim kućama, već je bila neprestano suočena s najgorim oblikom nesigurnosti: trenutnim otkazom bez preporuke za buduće poslodavce. Jer smatralo se da je svijet buržoazije također u osnovi nesiguran, da u njemu vlada ratno stanje u kojemu svaki kapitalist može postati žrtva konkurencije, prijevare ili ekonomske krize, premda je stvarno mali dio poslodavaca bio toliko ranjiv, a kazna za poslovni neuspjeh malokad je bio fizički rad, a još rjeđe ubožnica. S najvećom opasnošću suočavale su se žene iz srednjih slojeva koje su mimo vlastite volje živjele parazitskim životom — njih je mogla pogoditi neočekivana smrt hranitelja.

Ekonomska ekspanzija ublažavala je ovu neprekidnu nesigurnost. Nema mnogo podataka koji bi svjedočili o tome da su realne nadnice u Evropi počele znatnije rasti prije druge polovine 60-ih godina, ali je u razvijenim zemljama već vladao opći osjećaj da se životne prilike poboljšavaju, a kontrast prema nemirnim i očajničkim 30-im i 40-im godinama bio je očigledan; Ni porast životnih troškova koji je 1853—1854. zahvatio Evropu, ni dramatična svjetska kriza 1858. nisu izazvali ozbiljnije socijalne nemire. Veliki ekonomski boom omogućio je u dotad neviđenim razmjerima rad onima koji su ostajali kod kuće i emigrantima u inozemstvu. Ciklične krize u razvijenim

zemljama bile su još uvijek teške, no sada više nisu izgledale toliko kao najava ekonomskog sloma koliko kao privremeni prekidi rasta. Nije postojao apsolutni manjak radne snage već zato što je seosko stanovništvo prvi put masovno kretalo prema industrijskim tržištima radne snage. Ipak, činjenica da tako velik priljev ljudi nije ugrozio proces određenog, premda skromnog poboljšanja životnih uvjeta radničkih slojeva (osim onih koji se odnose na ekološka pitanja) — poboljšanja koje u ovom razdoblju zamjećuju svi historičari — svjedoči o razmjerima i snazi ekonomske ekspanzije.

Ipak, za razliku od pripadnika srednjih slojeva, radnik je bio vrlo blizu siromaha, te je stoga osjećaj nesigurnosti bio stalan i stvaran. Radnici nisu mogli imati rezervi. Oni koji su mogli od uštedevine živjeti nekoliko tjedana ili mjeseci bili su »onaj malobrojni sloj«. ²⁵ Čak i nadnice kvalificiranih ljudi bile su skromne. U normalna vremena nadglednik jedne predionice u Prestonu koji je zajedno sa sedmoro djece zarađivao četiri funte tjedno ako su radili puno radno vrijeme — izazivao bi zavist svojih susjeda. No nije bilo potrebno mnogo tjedana da oskudica pamuka u Lancashireu (koju je doveo do prekida u opskrbi sirovinama američki građanski rat) i članove takve porodice pretvori u prosjake. Uobičajeni ili čak neizbježni životni tok obuhvaćao je provalije koje su očekivale radničku obitelj: rođenje djeteta, bolest i starost. U Prestonu je u izuzetno uspješnoj godini (1851), 52 posto svih radničkih porodica s djecom još nesposobnom za rad — u kojima su ostali članovi neprestano radili — živjelo u siromaštvu. ²⁶ Starost je pak bila katastrofa koju je trebalo stoički očekivati; sposobnost za zarađivanje smanjivala se od četrdesetih godina kada je fizička snaga počinjala opadati, pogotovo ako su u pitanju nekvalificirani radnici, a zatim je slijedila bijeda, ponekad malo ublažena milosrđem i potporom za siromašne. Za srednje slojeve razdoblje kojim se bavimo bilo je zlatno doba sredovječnih ljudi koji su dosegli vrhunac karijere, aktivnosti i zarađivanja prije početka svog fizičkog opadanja. Za potlačene — radnike obaju spolova i za žene iz svih slojeva — najbolji dio života bila je mladost.

Ni ekonomski poticaj ni nesigurnost nisu, dakle, pružali doista djelotvoran *opći* mehanizam koji bi natjerao radnike da marljivo rade; ekonomski poticaji imali su ograničen raspon, a nesigurnost se činila neizbježnom poput lošeg vremena. Srednji slojevi nisu mogli razumjeti zašto najbolji, najtrezveniji i najsposobniji radnici najčešće stvaraju sindikate, kad upravo oni dobivaju najveće plaće i imaju najbolje mogućnosti za rad. No u strukovna udruženja su se učlanjivali, a često ih i vodili, upravo takvi ljudi, premda su u buržoaskoj mitologiji sindikati tek gomile glupih i zavedenih ljudi koje su okupili agitatori nesposobni da na drugi način zarade za pristojan život. Dakako, u vezi sa strukturom sindikata nije bilo zagonetke. Radnici za koje su se poslodavci otimali bili su baš oni koji su na osnovu svojih mogućnosti za pogađanje s njima učinili stručne saveze upotrebljivima. Oni su također bili i u najvećoj mjeri svjesni da im samo tržište ne može pružiti ni sigurnost ni išta od onog na što su smatrali da imaju pravo.

Međutim, radnici su — sve dok se nisu organizirali, a ponekad i tada — sami pružali poslodavcima rješenje za problem organizacije rada: oni su uglavnom voljeli raditi, a očekivanja su im bila izvanredno skromna. Nekvalificirani radnici ili došljaci sa sela bili su ponosni na svoju snagu, a dolazili su iz sredina u kojima je sposobnost za težak rad bila kriterij za procjenu nečije vrijednosti, a žene se nisu birale zbog izgleda nego zbog radne sposobnosti. Jedan američki nadzornik u željezari pisao je 1875.: »Prema mom iskustvu

Nijemci, Irci, Šveđani i oni koje obično nazivam »heljdašima« — mladi američki momci sa sela — pametno izmiješani, najbolja su i najposlušnija radna snaga koja se može naći; zapravo, svi su bolji od »Engleza koji uvijek traže visoke nadnice i malo rada, te izazivaju štrajkove.«²⁷

S druge strane, kvalificirane radnike motivirao je nekapitalistički osjećaj za zanatsku vještinu i ponos. O tome vidljivo svjedoče sami strojevi iz ovog razdoblja, željezo i mjed uglučani s ljubavlju, mehanizmi savršeno sposobni za rad nakon čitavog toljeća (ako još postoje). Beskrajni katalogi predmeta izloženih na međunarodnim izložbama, ma koliko estetski nisu zadovoljavali, spomenici su ponosa onih koji su ih napravili. Takvi ljudi nisu lako prihvaćali naredbe ili nadzor i često ih stvarno nije mogao kontrolirati nitko osim kolektiva njihove radionice. Također su se često bunili protiv plaćanja po komadu i drugih metoda koje su ubrzavale složene i teške poslove i tako kvarile kvalitetu posla. Premda nisu željeli raditi više i brže no što je posao zahtijevao, nisu radili ni manje ni sporije: nitko ih nije morao poticati da daju sve od sebe. »Pošteno posao za poštenu nadnicu« bio je njihov moto i ako su očekivali da ih nadnica zadovolji, očekivali su također i da će njihov rad zadovoljiti svakoga, pa i njih same.

Dakako, taj nekapitalistički pristup poslu donosio je više koristi poslodavcu nego radniku. Oni koji su kupovali radnu snagu ravnali su se prema principu kupovanja na najjeftinijem tržištu i prodaje na najskupljem, premda ponekad nisu imali pojma o pravom načinu računanja trošikova. Ali oni koji su prodavali svoju radnu snagu obično nisu tražili najveću nadnicu koju tržište može podnijeti niti su uzvraćali najmanju moguću količinu rada. Oni su pokušavali da kao ljudska bića zarade dovoljno za pristojan život. Možda su se željeli »uzdići«. Ukratko, premda su bili osjetljivi na razlike između manjih i većih nadnica, bili su više zaokupljeni životom nego ekonomskim transakcijama.*

III.

No možemo li uopće govoriti o radnicima kao jedinstvenoj kategoriji ili klasi? što je bilo zajedničko skupinama ljudi koje su se često uvelike razlikovale prema sredini u kojoj su živjele, socijalnom porijeklu, obrazovanju, ekonomskim prilikama, a ponekad čak i po jeziku i običajima? čak ni siromaštvo ih nije povezivalo. Premda su prema mjerilima srednje klase svi imali skromna primanja — osim u radničkom raju poput Australije gdje su 50-ih godina 19. stoljeća novinski tipografi mogli zaraditi do 18 funti tjedno²⁸ — prema mjerilima siromašnih postojale su velike razlike između dobro plaćenih, uglavnom stalno zaposlenih, kvalificiranih »majstora« koji su nedjeljom ili čak idući na posao nosili odijela napravljena po uzoru na odjeću poštovane srednje klase, i izgladnelih odrpanaca koji gotovo nikad nisu znali odakle će smoći novac za sljedeći obrok svoje obitelji. Ipak, sve ih je ujedinjavao manualni rad i osjećaj da su eksploatirani, te zajednička sudbina onih koji rade za nadnicu. Ujedinjavao ih je sve veći jaz koji ih je dijelio od

* Krajnji primjer ovog kontrasta pružaju područja profesionalnog sporta, čiji su se oblici u modernom smislu počeli tek stvarati u toku razdoblja kojim se bavimo. Britanski profesionalni nogometaši, koji su se pojavili potkraj 70-ih godina, radili su — do godina koje su uslijedile nakon drugoga svjetskog rata — za poštenu plaću, slavu i povremeni dodatak, premda je njihova vrijednost na tržištu uskoro dosegla tisuću funti. Trenutak kada su same nogometne zvijezde počele očekivati prihod u skladu sa svojom vrijednošću na tržištu označava bitnu prekretnicu u sportu do koje su SAD stigle prije nego Evropa.

buržoazije čije se bogatstvo vrtoglavo povećavalo (dok su radničke prilike ostajale nesigurne), od buržoazije koja se sve više zatvarala i teško primala pridošlice iz donjih slojeva.* Jer postojala je ogromna razlika između skromne udobnosti kojoj se mogao nadati uspješan radnik ili bivši radnik i velikih akumulacija bogatstva. Radnicima zajedničku svijest nije nametala samo ova socijalna polarizacija nego, barem u gradovima, zajednički stil života — u kojemu je krčma (»radnikova crkva« kako su je nazivali buržoaski liberali) imala glavnu ulogu — i zajednički način mišljenja. Najmanje svjesni tiho su napuštali religiju, najsvjesniji su bili sve radikalniji i u toku 60-ih i 70-ih godina postajali su pristaše Internacionale i budući sljedbenici socijalista. Ta dva fenomena bila su u vezi jer je tradicionalna religija uvijek bila činilac socijalnog jedinstva kroz ritualno potvrđivanje zajednice. No u Lilleu su se za vrijeme Drugog carstva gasile zajedničke procesije i svetkovine. Mali obrtnici u Beču, čiju je jednostavnu pobožnost i naivno uživanje u katoličkim spektaklima 50-ih godina 19. stoljeća primijetio Le Play, postajali su ravnodušni prema kršćanstvu. Za manje od dvije generacije njihova se vjera okrenula socijalizmu.³⁰

Heterogena grupa radne sirotinje postajala je u gradovima i industrijskim regijama dio proletarijata. O tome svjedoci sve veće značenje strukovnih udruženja u toku 60-ih godina, kao i samo postojanje — a da i ne spominjemo snagu — Internacionale. Ipak, radna sirotinja nije bila tek skup različitih grupa. Ti su se ljudi, pogotovo u teškim beznadnim godinama prve polovine stoljeća, stopili u homogenu masu nezadovoljnih i potlačenih. No ova je homogenost nestajala. Razdoblje procvata liberalnog kapitalizma pružalo je radničkoj klasi mogućnost da popravi svoje kolektivne prilike uz pomoć kolektivnog organiziranja. No oni koji su ostali jednostavno siromasi raznih vrsta nisu imali mnogo koristi od sindikata ni od društva za uzajamnu pomoć. Sindikati su uglavnom bili organizacije poylaštenih manjina, premda su štrajkovi uspijevali ponekad pokrenuti mase. Štoviše, liberalni je kapitalizam radniku pojedincu pružao različite mogućnosti za poboljšanje životnih prilika, mogućnosti kojima se velike grupe radnog stanovništva nisu mogle ili nisu htjele služiti.

Postojala je, dakle, pukotina unutar mase koja je sve više postajala radnička klasa. Ona je razdvajala radnike od bijednika, ugledne od prezrenih. U političkom smislu (o tome v. 6. poglavlje) ta pukotina razdvajala je ljude poput »inteligentnih majstora«, kojima su britanski radikali srednje klase željeli dati pravo glasa, od odrpanih i opasnih masa, kojima još uvijek to pravo nisu priznali.

Nijedan pojam u vezi s radničkom klasom sredine 19. stoljeća nije tako teško analizirati kao pojam »uglednosti«, jer je u njemu prisutan utjecaj vrijednosti i mjerila srednje klase, kao i kvalitete bez kojih bi samopoštovanje radničke klase bilo nemoguće ostvariti, bez kojih bi bilo nemoguće razviti pokret zajedničke borbe: trijeznost, požrtvovnost i odricanje. Da je radnički pokret bio izrazito revolucionaran ili barem jasno odvojen od buržoaskog svijeta (kao što je bio prije 1848. i kao što će ponovno biti u doba djelovanja Druge internacionale) bilo bi lakše odvojiti radničku »uglednost« od buržoaske. Ali u trećoj četvrtini 19. stoljeća često je bilo nemoguće povući graničnu

* U Lilleu je između 1820. i 1873.—75. udio (buržoaske) »gornje klase« u ukupnom stanovništvu porastao sa sedam na devet posto, ali se njihov udio u dobrima oporučno naslijeđenima povećao sa 58 na 90 posto. »Pučki slojevi«, čiji je udio u stanovništvu narastao s 62 na 68 posto, oporučno su ostavljali tek 0,23 posto zaviještanih dobara. Premda njihov udio 1821. nije bio mnogo veći, ipak je iznosio 1,4 posto.³¹

liniju između osobnog i kolektivnog uzdizanja, između oponašanja srednje klase i borbe protiv nje njezinim oružjem. Kako da odredimo Williama Marcrofta (1822—1894)? On bi lako mogao poslužiti Samuelu Smilesu kao skroman primjer samopomoći. Nezakoniti sin seoske služavke i tkalca, bez ikakvog formalnog obrazovanja, počeo je raditi kao tekstilni radnik u Oldhamu, uzdigao se do položaja predradnika u tvornici strojeva, a 1861. počeo je raditi samostalno kao zubar; nasljednicima je ostavio gotovo 15 000 funti, što nije bilo malo; čitavog života bio je radikalni liberal i zagovornik trezvenosti. Ipak, on svoje skromno mjesto u povijesti zauzima zahvaljujući životnoj strasti za kooperativnom proizvodnjom (tj. socijalizmom kroz samopomoć) kojoj je posvetio svoje snage. S druge strane, William Allan (1813—1874) nesumnjivo je vjerovao u klasnu borbu i, kako se pisalo povodom njegove smrti, »u socijalnim pitanjima bio sklon školi Roberta Owena«. No taj radikalni radnik koji se formirao u revolucionarnim godinama prije 1848. bit će zabilježen u povijesti radničkog pokreta kao oprezan, umjeren i iznad svega kao djelotvoran vođa najvećeg udruženja »nove vrste«, kojemu su pripadali kvalificirani radnici Ujedinjenog društva strojara. Bio je i pobožni anglikanac i »čvrst liberal kojemu je bilo strano svako političko šarlatanstvo«. ³¹

Činjenica je da su sposobni i inteligentni radnici, pogotovo ako su bili kvalificirani, u ovo doba bili glavni oslonac socijalne kontrole i industrijske discipline koje je željela provesti srednja klasa, te istodobno najaktivniji za stupnici radničke kolektivne samoobrane. Prvu ulogu su imali jer su bili potrebni stabilnom i naprednom kapitalizmu koji im je pružao mogućnosti za skromno uzdizanje, poretku kojemu se više nikako nije moglo pobjeći, koji više nije izgledao privremen. Velika revolucija, međutim, više nije djelovala kao početak velike promjene, već kao posljednja scena prošlosti: u najboljem slučaju izvanredna sjajna uspomena, u najgorem dokaz da dramatičnih prečica do napretka ne može biti. No radnici su imali i drugu spomenutu ulogu jer su — osim možda u SAD, zemlji koja je siromasima obećavala osobni izlaz iz dugotrajne bijede, radnicima mogućnost da prestanu biti radnici, a svakom građaninu jednakost sa svima ostalima — znali da im liberalno slobodno tržište samo neće dati ono na što imaju prava i što im je potrebno. Morali su se organizirati i boriti. Britanska »radnička aristokracija«, sloj karakterističan za ovu zemlju u kojoj su nezavisni mali proizvođači, trgovci i njima slični, kao i niži srednji sloj kancelarijskih radnika imali prilično mali udio u ukupnom radnom stanovništvu, pomogla je pretvaranju liberalne partije u stranku s pravom masovnom bazom. Ujedno, ova je aristokracija činila jezgru izvanredno dobro organiziranog sindikalnog pokreta. U Njemačkoj je čak i najuglednije radnike među proletarijat tjerala razdaljina koja ih je odvajala od buržoazije i snaga posredničkih slojeva. Ovdje su se ljudi koji su u toku 60-ih godina 19. stoljeća ulazili u društva za samsavršavanje (*Bildungsvereine*) (1863. postojalo je oko 1 000 takvih klubova, a 1872. samo u Bavarskoj bilo ih je 2 000) ubrzo udaljavali od buržoaskog liberalizma karakterističnog za takve organizacije, premda se možda nisu u dovoljnoj mjeri oslobodili buržoaske kulture koju su im društva također nametala. ³² Ti će ljudi postati pripadnici novoga socijaldemokratskog pokreta, naročito u razdoblju koje slijedi poslije 1875. No oni su ipak bili radnici koji se usavršavaju, »ugledni« jer su imali samopoštovanje, te su i dobre i loše strane svog ugleda unijeli u Lassalleovu i Marxovu stranku. Samo ondje gdje se još uvijek činilo da je revolucija *jedini* mogući izlaz za radničku klasu ili gdje je — kao u Francuskoj — tradicija pobune i revolucionarne socijalne republike

bila vladajuća politička tradicija radnog naroda, »uglednost« je bila relativno beznačajan pojam ili su joj značenje pridavali samo srednji slojevi i oni koji su se željeli s njima poistovjetiti.

Kakvi su bili drugi pripadnici radničke klase? Iako su oni češće no »ugledni« slojevi radnika bili predmet istraživanja (premda su se znanstvenici s njima u vezi više bavili razdobljem prije 1848. i nakon 1880) o njima znamo malo, osim da su bili bijedni i zapušteni. Oni nisu imali javnih stavova; do njih su jedva dopirale i one sindikalne, političke ili druge organizacije koje su ih željele privući. Čak je i Armija spasa, osnovana da pomogne prezrenim siromasima, postala jedva nešto više od besplatne javne zabave (sa svojim uniformama, orkestrima i živahnim himnama) i koristan izvor milosrđa. Doista, za velik broj nekvalificiranih i izrabljivanih radnika ona vrsta organiziranja kroz koju je radnički pokret dobivao snagu bila je neprikladna. Njih su mogli pokrenuti veliki valovi političkog nemira poput čartizma 40-ih godina: svi londonski torbari (mali prodavači na tržnicama), koje je opisao Henry Mayhew, bili su čartisti. Velike revolucije uspijevale su, premda možda tek nakratko, nadahnuti čak i na j potlačeni je i apolitične: pariške prostitutke su 1871. izrazito podržavale Komunu. No doba buržoaskog trijumfa nije bilo i doba revolucije niti masovnih političkih pokreta. Bakunjin je, možda, bio donekle u pravu kada je smatrao da u takva vremena duh pobune tinja tek među marginalcima i subproletarijatom, premda je griješio vjerujući da će oni biti osnova revolucionarnih pokreta. Sirotinja svih vrsta podržavala je Parišku komunu, no njezini su aktivisti bili obrazovaniji radnici i obrtnici; a najmarginalniji dio siromašnih, adolescenti, bili su slabo zastupljeni među aktivistima Komune. Karakteristični pobunjenici 1871. bili su odrasli ljudi, pogotovo oni koji su se, makar i slabo, sjećali 1848.

Linija koja je radnu sirotinju dijelila na potencijalne borce radničkog pokreta i ostale nije bila oštra, ali je postojala. »Udruženje« — slobodno i svjesno stvaranje dobrovoljnih demokratskih društava za socijalnu obranu i napredovanje — bilo je čarobna formula liberalne ere; kroz takve organizacije razvit će se i radnički pokreti koji će uskoro napustiti liberalizam.³³ Oni koji su se željeli i mogli stvarno udružiti bili su u najboljem slučaju ravnodušni, a u najgorem prezrivi prema onima koji to nisu mogli niti željeli, pogotovo prema ženama koje nisu imale pristupa u svijet klupskih formalnosti, pravilnika i prijedloga za članstvo. Onaj dio radničke klase — a mogli su mu pripadati i nezavisni obrtnici, trgovci, pa čak i mali poduzetnici — koji će postati socijalna i politička sila uglavnom se podudarao sa svijetom radničkih klubova, društava za uzajamnu pomoć, bratskih dobrotvornih redova (obično s naglaskom na ritualima), zborova, gimnastičkih ili sportskih klubova pa i dobrovoljnih religioznih organizacija te sa strukovnim i političkim udruženjima. Takvim organizacijama pripadao je raznolik i značajan dio radničke klase; potkraj razdoblja kojim se bavimo možda oko 40 posto radnika u Britaniji. No velik broj radnika nije pripadao nikakvim udruženjima; oni su u liberalnoj eri bili objekti, a ne subjekti. Ovi drugi su očekivali i dobivali malo, prvi još manje.

Teško je, osvrćući se unatrag, dobro sagledati životne uvjete svih tih radnih ljudi već i zato što je sada bilo više zemalja u kojima su postojali moderni gradovi i moderna industrija, a one su bile na različitim stupnjevima industrijskog razvoja. Stoga je teško izvoditi generalizacije, a njihova je vrijednost ograničena čak i kada odvojimo — kao što i moramo — relativno razvijene zemlje od zaostalih i gradske radnike od agrarnih i seoskih. Teško

je uspostaviti ravnotežu između tegobnog siromaštva u kojemu su još uvijek radnici većinom živjeli, odbojne sredine u kojoj su stanovali te moralne praznine koja je mnoge od njih okruživala i nesumnjivog općeg poboljšanja njihova položaja i perspektive nakon 40-ih godina. Samozadovoljni zastupnici buržoazije pretjerano su naglašavali poboljšanje, premda nitko nije poricao postojanje onoga što je Sir Robert Giffen (1837—1900), osvrćući se 1883. na proteklih pedeset godina u Britaniji, taktično nazvao »ostacima lošeg stanja«; nitko ne bi pokušavao opovrći ni tvrdnju da je poboljšanje »preslabo čak i ako se mjeri malim mjerilom«, niti da »nitko ne može promatrati položaj masa a da ne poželi nešto poput revolucije«. ³⁴ Manje samozadovoljni socijalni reformatori, doduše, nisu poricali poboljšanje, pa čak i znatno poboljšanje kada je bila u pitanju radnička elita, tj. oni koji su zahvaljujući posebnoj stručnosti bili traženi, ali su o radničkim prilikama dali manje ružičastu sliku.

»Preostaje« pisala je Edith Simcox početkom 80-ih godina 19. stoljeća, »oko deset milijuna gradskih radnika, kvalificiranih i običnih, čiji život nije neprestano zasjenjen strahom od toga da će 'spasti na pripomoć za sirotinju'. Nije moguće povući čvrstu granicu između onih radnika koje se može smatrati sirotinjom i onih koji to nisu; postoji neprestano prelijevanje te pored onih koji su stalno nedovoljno plaćeni u dubine bijede padaju obrtnici, kao i trgovci i seljaci, zbog vlastite krivnje ili bez nje. Teško je procijeniti koliki dio od ovih deset milijuna pripada ili može pripadati naiprednoj radničkoj aristokraciji, tj. onom dijelu radnika s kojim su političari stupili u vezu i koji društvo suviše žurno pozdravlja kao 'predstavnik radnih ljudi'... Priznajem, jedva se usuđujem nadati da više od dva milijuna kvalificiranih radnika, tj. oko pet milijuna ljudi ako uključimo njihove porodice, živi u relativnoj udobnosti i sigurnosti skromnih razmjera... Ostalih pet milijuna koji obuhvaćaju manje kvalificirane i nekvalificirane radnike oba spola, prima nadnice kojima jedva može kupiti ono što je neophodno i osigurati osnovni civilizacijski minimum; za njih zato svaka nezgoda znači oskudicu koja se brzo pretvara u bijedu.« ³⁵

No čak su i takvi zapisi obaviještenih i dobronamjernih ljudi suviše optimistični, i to iz dva razloga. Prvo, zato što (kao što svjedoče izvještaji o socijalnim prilikama koji su postali dostupni kasnijih 80-ih godina 19. stoljeća) siromašni radnici — kojih je među londonskim radnicima bilo gotovo 40 posto — uglavnom nisu dosizali »osnovni civilizacijski minimum«, čak ni onakav kakav se smatrao odgovarajućim kada se radilo o nižim slojevima. Drugo, zato što je »relativna udobnost i sigurnost skromnih razmjera« bila doista skromna. Mlada Beatrice Potter, koja je anonimno živjela među tekstilnim radnicima u Bacupu, znala je da živi životom »dobrostojećih radničkih slojeva« — među vjerskim disidentima i članovima kooperativa, u maloj zajednici u kojoj nije bilo unesrećenih, marginalnih niti 'prezrenih', »u općem blagostanju pošteno zarađenog i pošteno plaćenog rada«, među ljudima čije su »kuće udobne i dobro namještene, a čaj izvrstan«. Ipak, ona je bila dobar promatrač i o istim ovim ljudima pisala je — gotovo nesvjesna onoga što primjećuje — da su fizički preopterećeni u doba velikih poslova, da premalo jedu i premalo spavaju i da su izloženi »mogućnosti poslovnog neuspjeha ili sloma koji bi im oduzeli svaku udobnost«. Duboka i jednostavna puritanska pobožnost ovih muškaraca i žena bila je, vidjela je Beatrice Potter, odgovor na strah od »istrošenih i promašenih sudbina«.

»'Život u Kristu' i nadanje drugom svijetu unose u puku borbu za život olakšanje i pročišćenje, pomoću 'onostranog' smiruju neprekidnu žudnju za dobrima ovog svijeta i čine neuspjeh 'oruđem milosti' koje zamjenjuje prezira dostojnu želju za uspjehom.«³⁶

Ovo nije slika izgladnjelih koji će se uskoro početi buditi, ali nije niti slika ljudi kojima je »bolje, neusporedivo bolje nego prije pedeset godina«, a još manje klase koja je »crpla gotovo svu materijalnu korist u posljednjih pedeset godina« (Giffen),³⁷ kao što su pisali samozadovoljni, neupućeni liberalni ekonomisti. To je slika ljudi koji sebe poštuju i ne očekuju pomoć od drugih, ljudi čija su životna očekivanja bila žalosno skromna, koji su znali da im može biti gore, koji su se vjerojatno sjećali vremena kada su bili siromašniji i koje je neprestano progonila sablast bijede (onako kako su je oni shvaćali). Oni nikada nisu imali ono što je u životu srednje klase bilo normalno, no oskudica im je uvijek bila blizu, »čovjek ne smije uzeti mnogo onoga što je dobro jer se novac brzo troši«, rekao je jedan od domaćina Beatrice Potter, spremajući za iduću večer cigaretu koju mu je ponudila nakon što je povukao jedan ili dva dima. Onaj tko zaboravlja da su ljudi tako razmišljali o životnim dobrima u razdoblju kojim se bavimo ne može ocijeniti maleno, ali stvarno poboljšanje koje je velika kapitalistička ekspanzija donijela dobrom dijelu radničke klase u trećoj četvrtini 19. stoljeća. Jaz koji je radnike dijelio od buržoaskog svijeta bio je sve veći i nepremostiv.

BURŽOASKI SVIJET

»Znaš da živimo u stoljeću u kojemu se ljudi cijene samo prema onome što je u njima. Svakog se dana poneki gazda, nedovoljno energičan ili nedovoljno ozbiljan, mora udaljiti iz društvenih redova koje je smatrao trajno svojim da bi neki inteligentan i smion namještenik zauzeo njegovo mjesto.

Mme Motte-Bossut sinu, 1856'

»Gledajte njegove malene oko njega, griju se na toplini njegova osmijeha.

I djetinja nevinost obasjava njihova sretna lica. On je svet i oni ga obožavaju, on je pun ljubavi i oni ga vole. On je postojan i oni ga štiju, on je snažan i oni pred njim strepe. Njegovi prijatelji su izvrsni među ljudima.

On ulazi u dobro uređen dom.

Martin Tupper, 1876.²

I.

Sada ćemo razmotriti buržoaski svijet. Najpovršniji fenomeni imaju ponekad vrlo duboko značenje. Počnimo analizu tog društva koje je doseglo vrhunac u razdoblju kojim se bavimo, pogledom na odjeću koju su nosili njegovi pripadnici i na ambijente koji su ih okruživali. »Odjeća čini čovjeka« kaže njemačka poslovice, a to nj u jednom razdoblju nije bilo točnije nego u onome u kojemu je socijalna mobilnost mnoge ljude dovela u povijesno novu situaciju u kojoj će igrati drugačiju (i nadmoćniju) društvenu ulogu nego dotada, zbog čega će im biti potreban i prikladan kostim. Već 1840. Austrijanac Nestroy napisao je zabavnu i goroku farsu *Talisman* u kojoj se prikazuju dramatične promjene sreće čelavca koji je stekao, a zatim izgubio crnu periku. Dom je bio najčišće otjelovljenje buržoaskog svijeta, jer su u njemu i samo u njemu društveni problemi i kontradikcije mogli biti zaboravljeni ili izbrisani. Ovdje i samo ovdje mogla je buržoaska, a još više sitnoburžoaska porodica održati iluziju sreće u harmoniji i redu, među predmetima koji su o toj sreći svjedočili i činili je mogućnom, samo je ovdje mogao postojati onaj život iz snova čiji je najbolji izraz domaći ritual koji se sistematski razvijao, svetkovina Božića. Božićna večera (koju je proslavio Dickens), božićno drvce (koje je izmišljeno u Njemačkoj, ali i kraljevskim posredništvom brzo prihvaćeno

i u Engleskoj) i božićna pjesma — najpoznatija je njemačka *Stille Nacht* — simboliziraju istodobno hladnoću vanjskog svijeta, toplinu obiteljskog kruga i kontrast među njima.

Pri prvom pogledu buržoaski enterijer iz sredine 19. stoljeća pruža dojam prenatrpanosti i prikrivanja: mnogo predmeta, često skrivenih zavjesama, jastucima, prekrivačima i zidnim tapetama, te uvijek, kakva god bila njihova priroda, pomno obrađenih. Nijedna slika bez pozlaćenog, rezbarenog ili čak baršunom obloženog okvira, nijedan stolac bez jastuka ili prekrivača, nijedan komad tkanine bez resa, nijedan komad drveta bez ukrasa, nijedna površina na kojoj ne bi bio kakav predmet ili draperija. To su nesumnjivo bili znakovi bogatstva i statusa: ugodna strogost bidermajer enterijera odražava skučenost novčanih prilika građana njemačke provincije prije negoli njihov dobar ukus, a sobe za posluhu u buržoaskim kućama bile su uglavnom gole. Predmeti odražavaju svoju cijenu, a u vrijeme kada su se stvari za kuću uglavnom još proizvodile ručno složenost obrade bila je, kao i dragocjeni materijali, pokazatelj visoke cijene. Skupo plaćeni predmeti donosili su udobnost koju su činili vidljivom. No stvari nisu imale samo upotrebnu svrhu niti su bile samo simboli statusa i postignuća. One su imale vrijednost kao izraz ličnosti, kao odraz težnji i stvarnosti buržoaskog života, čak i kao nosioci *preobražaja ljudi*. Sve ove vrijednosti bile su u najvećoj mjeri izražene u buržoaskim domovima; otuda gomile stvari u njima.

Kućni predmeti su, kao i domovi kojima su služili, bili *solidni*, a ovaj se pridjev upotrebljavao, karakteristično, kao najveća pohvala poslovnom poduzeću. Bili su načinjeni da traju i trajali su. Istodobno su morali ljepotom izražavati više duhovne težnje, osim onda kada su ih izražavali već samim svojim postojanjem, kao knjige i muzički instrumenti čiji je dizajn ostao izuzetno funkcionalan, uz manju količinu površinske dekoracije, ili ako su bili posve utilitarni, poput kuhinjskoga posuđa ili putne prtljage. Lijepo je u to doba bilo ono što je ukrašeno; sama konstrukcija buržoaskih kuća i pokućstva malokad je bila dovoljno grandiozna da bi pružila duhovni i moralni sadržaj kao što je bio slučaj s velikim željeznicama i parobrodima — *njihova* vanjština ostala je funkcionalna, no njihova unutrašnjost, ako su pripadali buržoaskom svijetu poput novih Pullmanovih spavaćih kola (1865.) ili salona i svećanih dvorana na parobrodima, imala je *decor*. Ljepota je zato značila ukrašenost, tj. odnosila se na površinu stvari.

Dvojestvo solkmosti i ljepote održava oštru podjelu na materijalno i idealno, tjelesno i duhovno, podjelu tipičnu za buržoaski svijet; no ideal i duh ovisili su o materiji, mogli su se izraziti samo kroz stvari ili barem kroz novac kojim se stvari kupuju. Ništa nije duhovnije od muzike, ali je karakterističan oblik kroz koji je ona ušla u buržoaske domove bio klavir, velik, složen i skup mehanizam, čak i u smanjenoj, uspravnoj verziji (*pianino*) stvorenoj za skromniji sloj onih koji su težili pravim građanskim vrijednostima. Nijedan buržoaski enterijer nije bio potpun bez klavira; svaka buržoaska kći morala je na njemu vježbati beskrajne skale.

Povezanost morala, duhovnosti i siromaštva, toliko očigledna u neburžoaskim društvima, nije bila potpuno zaboravljena. Smatralo se da isključivo bavljenje višim stvarima malokad donosi novčane koristi, osim ako se radi o stvaranju umjetničkih djela koja je lakše moguće prodati, premda i u tom slučaju blagostanje može doći tek u zrelim godinama: siromašni student ili mladi umjetnik, prisutan za nedjeljnim stolom kao gost ili privatni učitelj, smatran je za podređenog člana obitelji, barem u onim dijelovima svijeta

gdje se kultura visoko cijenila. No iz svega ovoga srednje klase nisu izvlačile zaključak da je postojala stanovita kontradikcija između težnje za materijalnim i težnje za intelektualnim ostvarenjima, već da materijalno predstavlja nužnu bazu duhovnom. Kao što je romanopisac E. M. Forster pisao o »babljem ljetu« buržoazije: »Kako su pritjecale dividende, razvijale su se uzvišene misli.« Sudbina najprikladnija za filozofa bila je da se rodi kao sin bankara, poput Georga Lukacsa. Slava njemačke učenosti, *Privatgelehrtern* (privatni učenjaci) mogli su raditi zahvaljujući privatnom prihodu. Bilo je pravedno da se siromašni učenjak Židov oženi kćerkom najbogatijeg lokalnog trgovca, jer je bilo nezamislivo da bi zajednica koja cijeni učenost tek pohvalama nagradila svoje lučonoše.

Dvojtvo materije i duha podrazumijevalo je hipokriziju koju su ovom društvu neskloni promatrači smatrali ne samo sveprisutnim nego i osnovnim svojstvom buržoaskog svijeta. Nigdje to nije bilo očitije, tj. stvarno vidljivije, nego u pitanjima seksa. Ovo ne znači da su buržujci (muškarci) iz sredine 19. stoljeća (kao i oni koji su im željeli biti slični) bili jednostavno nepošteni, propovijedajući jednu vrst morala, a svjesno se ravnajući prema drugoj, premda je svjesnih hipokrita uvijek više ondje gdje je jaz između službenog morala i zahtjeva ljudske prirode nepremostiv, kao što je često bio u razdoblju kojim se bavimo. Jednostavno rečeno, Henry Ward Beecher, veliki njujorški propovjednik puritanstva, bolje bi učinio da je ili izbjegavao burne van-bračne ljubavne pustolovine ili da je izabrao karijeru u kojoj ne bi morao toliko zastupati seksualno uzdržavanje; doduše, teško je moguće ne suosjećati s njim zbog loše sreće koja ga je sredinom 70-ih godina dovela u vezu s Victorijom Woodhull, lijepom feministkinjom i pristašom slobodne ljubavi, čija su uvjerenja onemogućavala tajnost veza s njome.* No anakronizam je pretpostavljati, poput nekolicine novijih autora koji pišu o »drugачijim vikto-rijancima«, da je službeni seksualni moral ovog razdoblja bio samo fasada.

U prvom redu, ova hipokrizija nije bila jednostavna laž, osim kod onih čije su seksualne sklonosti bile toliko jake koliko i javno neprihvatljive, poput istaknutih političara ovisnih o puritanskim glasačima ili uglednih poslovnih ljudi homoseksualaca u provincijskim gradovima. Hipokrizije gotovo nije ni bilo u krajevima (npr. gotovo u svim katoličkim zemljama) u kojima je dvostruki moral bio općeprihvaćen: nevinost za neudate buržoaske djevojke i vjernost za udate žene, slobodni kontakti sa svim ženama (osim možda s djevojkama udavačama iz srednjih i gornjih slojeva) za sve mlade muškarce i dopuštena nevjernost oženjenih muškaraca. Ovdje su pravila igre bila svima poznata, uključujući i potrebu za određenom diskrecijom u slučajevima kada bi zbog ljubavnih veza mogla biti ugrožena stabilnost buržoaske porodice ili vlasništva: strast je, kao što svaki Talijan iz srednje klase još uvijek zna, jedno, a »majka moje djece« nešto sasvim drugo. U sredinama dvostrukog morala hipokrizije je bilo samo utoliko što se pretpostavljalo da građanske žene ostaju posve izvan igre, nesvjesne onoga što čine njihovi muževi i druge žene. U protestantskim zemljama moral seksualnog suzdržavanja i vjernosti odnosio se na oba spola, što su osjećali čak i oni koji se nisu ponašali u skladu s njim, što ih nije vodilo toliko u hipokriziju koliko u osobno mučenje; njih nije pravedno smatrati običnim varalicama.

* Ova sjajna žena, koja je imala jednako privlačnu i emancipiranu sestru, neko je vrijeme razdraživala Marxa jer je pokušavala američki dio Internacionale pretvoriti u društvo za propagiranje slobodne ljubavi i spiritualizma. Sestre su bile u vezi s komodorom Vanderbiltom koji se brinuo za njihove financijske interese. Victoria Woodhull se kasnije udala i umrla u uglednoj sredini u Bredon's Nortonu, u britanskoj grofoviji Worchestershire.

Nadalje, buržoaski se moral u vrlo velikoj mjeri stvarno primjenjivao; postajao je doista sve rašireniji kako su mase »uglednih« radnika prihvaćale vrijednosti buržoaske kulture i kako se povećavao broj pripadnika donje srednje klase koja je, već po definiciji, slijedila buržoaziju. Seksualna pitanja odolijevala su čak i izrazitom zanimanju buržoaskog svijeta za »moralnu statistiku«; u statističkom priručniku s kraja 19. stoljeća tužno se priznaje da su propali svi pokušaji procjene razmjera prostitucije. Jedini veći pokušaj da se ustanovi raširenost veneričnih bolesti, koje su očito povezane s nekim oblicima izvanbračnog seksa, nije otkrio mnogo toga, osim da su u Pruskoj takve zaraze znatno prisutnije u megalopolisu Berlinu nego u ma kojoj drugoj pokrajini (što su gradovi i sela manji, to je bilo manje veneričnih bolesti), te da ih najviše ima u lučkim gradovima, garnizonskim središtima i mjestima s visokoškolskim ustanovama, tj. svuda gdje postoje veće koncentracije neoženjenih mladih ljudi daleko od doma.* Nema razloga za pretpostavku da prosječni viktorijanski pripadnik srednje klase nižih slojeva ili »radničke aristokracije«, npr. u Engleskoj ili SAD, nije živio u skladu sa svojim normama u vezi sa seksualnim moralom. Mlade Amerikanke koje su iznenađivale pariške cinike iz vremena Napoleona III, jer su im roditelji dopuštali da slobodno šecu gradom same ili u pratnji mladih Amerikanaca, svjedoče o seksualnom moralu koliko i novinski članci o jazbinama poroka u srednjoviktorijanskom Londonu, možda i snažnije.⁵ Posve je neopravdano primjenjivati postfrojdovska mjerila u predfrojdovskom svijetu, kao i pretpostavljati da je ondašnje seksualno ponašanje moralo biti slično današnjem. Prema modernim mjerilima koledži Oxforda i Cambridgea, ti svjetovni samostani, djeluju kao zbirke primjera seksualne patologije. Što bismo danas mislili o Lewisu Carolu čija je strast bila fotografiranje razodjevenih djevojčica? Prema viktorijanskim mjerilima najveći porok koledža bila je proždrljivost prije nego pohotljivost, ta sentimentalna sklonost mnogih profesora prema mladićima — gotovo uvijek »platoniska« (već sam ovaj termin mnogo otkriva), koja je bila jedna od prirodnih nastranosti okorjelih neženja. Tek se u naše vrijeme izraz »voditi ljubav« pretvorio u sinonim za seksualni odnos. Buržoaski svijet je bio progonjen seksom, no to ne znači da je u njemu vladao seksualni promiskuitet: u buržoaskom mitu sudbinska kazna slijedila je nakon jednog *jedinog* pada; to je jasno uviđao Thomas Mann, kako se vidi iz sudbine glavnog junaka romana *Doktor Faustus*, kompozitora Adriana Leverkiihna, koji obolijeva od terciarnog sifilisa. Već same krajnosti u bojaznima ljudi ovog vremena svjedoče o vladajućoj naivnosti ili nevinosti.**

Međutim, sama ta naivnost dopustila je prisutnost snažnog seksualnog elementa u načinu odijevanja, u kojemu su se na izvanredan način miješali iskušenje i zabrana. Građanin iz srednjoviktorijanskog doba bio je sav umotan u odjeću, u javnosti je pokazivao uglavnom samo lice, čak i u tropskim krajevima. U ekstremnim slučajevima (kao u SAD) zastirani su čak i predmeti koji podsjećaju na ljudsko tijelo (npr. noge stolova). Istodobno, naročito u 60-im i 70-im godinama, sve sekundarne seksualne karakteristike bile su groteskno prenaplašene: brada i kosa muškaraca, kosa, grudi, bokovi i straž-

* Godine 1900. zatraženo je od pruskih liječnika da daju brojčane podatke o svim pacijentima koji boluju od veneričnih bolesti. Nema razloga pretpostavci da bi relativni brojevi bili mnogo drugačiji trideset godina ranije.⁴

** Snagu vladajućih moralnih normi u protestantskim zemljama otkriva i ponašanje sjevernoameričkih robovlasnika prema robinjama. Suprotno onome što bi se moglo očekivati, i za razliku od vladajućeg etosa u katoličko-mediteranskim zemljama — »na svijetu nema slatkog tamarinda ni djevice mulatkinje«, kaže kubanska poslovica — čini se da je broj nezakonitih odnosa na ruralnom robovlasničkom Jugu bio prilično malen.⁶

njice žena postajali su uz pomoć različitih umetaka i lažne kose ogromni.* Manetov slavni *Doručak na travi* (1863) šokirao je promatrače upravo zbog kontrasta između krajnje pristojnih odijela muškaraca i golotinje žene. Već samo inzistiranje buržoaskog društva na tome da je žena u biti duhovno biće nagoviješta da muškarac to nije, te da očiglednu fizičku privlačnost između spolova nije moguće uklopiti u postojeći sistem vrijednosti. Velika postignuća nespojiva su s uživanjem, što još uvijek potvrđuju običaji u svijetu vrhunskog sporta, kojima se sportaše prije velikih utakmica osuđuje na privremeni celibat. Općenito uzevši, civilizacija se zasniva na potiskivanju instinktivnih potreba. Najveći buržoaski psiholog Sigmund Freud ovu je spoznaju učinio centralnom u svojim teorijama, premda su kasnije generacije u njegovu učenju otkrile poziv na ukidanje potiskivanja.

Ali zašto su ljudi, držeći se stavova koji sami po sebi nisu bili posve neutemeljeni, odlazili u ponekad patološke krajnosti koje su bile (kao što je s njemu uobičajenom oštroumnosti primijetio Bernard Shaw) u očiglednoj suprotnosti s idealom umjerenosti i zlatne sredine, koji je tradicionalno određivao društvene ambicije i ponašanje srednje klase?⁷ Odgovor je jednostavan kada su u pitanju donji srednji slojevi. Samo su herojski naponi mogli uzdići siromašne ljude ili njihovu djecu iz močvare demoralizacije do čvrstog uporišta uglednosti i održati ih ondje. Kao za članove Društva anonimnih alkoholičara, za njih nije moglo biti kompromisa: ili potpuna apstinencija ili potpuna propast. Doista, o tome svjedoči i pokret za potpunom apstinencijom od alkohola koji se u tom razdoblju razvio u protestantskim i puritanskim zemljama. Stvarni cilj ovog pokreta nije bio da uništi ili bar smanji masovni alkoholizam, već da izdvoji sloj pojedinaca koji su vlastitom snagom i karakterom dokazali da se razlikuju od prezrenja dostojne sirotinje. Seksualno puritanstvo ispunjavalo je istu funkciju. No ono je bilo »buržoaski« fenomen samo utoliko što je odražavalo hegemoniju buržoaskog shvaćanja doličnosti i ugleda. Puritanstvo je, poput čitanja uputa Samuela Smilesa ili njemu sličnih autora za »samopomoć« ili »samousavršavanje«, služilo češće kao zamjena nego kao priprema za uspjeh. Za »pristojne« obrtnike ili činovnike apstinencija je bila ujedno žrtva i plaća; u materijalnom smislu donosila je slabu nagradu.

Problem buržoaskog seksualnog puritanstva je složeniji. Mišljenje da su građani iz sredine 19. stoljeća bili osobito požudni te da su stoga morali stvoriti neobično jake obrambene mehanizme protiv fizičkog iskušenja nije uvjerljivo: iskušenje je toliko velikim činio upravo ekstremizam prihvaćenih moralnih mjerila, koji je na odgovarajući način učinio dramatičnijim i moralni pad, kao u slučaju katolika puritanca grofa Muffata iz romana Emila Zole *Nana* koji govori o pariškoj prostituciji 60-ih godina 19. stoljeća. Dakako, problem je, kao što ćemo vidjeti, bio donekle ekonomske prirode. Porodica nije bila samo osnovna društvena jedinica u buržoaskom uređenju već i osnovna jedinica u vezi s poslovnim poduzetništvom i svojinom, povezana s drugim takvim jedinicama sistemom razmjene žena i imanja koje uz njih ide (kao »miraz«), vi kojemu su žene, u skladu s pretburžoaskom tradicijom, morale biti *virgines intactae*. Ništa što bi slabilo porodicu nije moglo biti dozvoljeno, a ništa ju nije slabilo više od nekontrolirane strasti koja je dovodila »neodgovarajuće« (tj. ekonomski nepoželjne) prosce i nevjeste, odvajala muževe od žena i rasipala zajednička sredstva.

* Moda krinolina koje su potpuno skrivale donje dijelove tijela, pretjerano naglašavajući kontrast struka i tek nagoviještenih bokova, obilježava prijelaznu fazu na početku razdoblja kojim se bavimo, tj. 50-ih godina 19. stoljeća.

No napetosti nisu bile samo ekonomske prirode. One su bile osobito velike u toku razdoblja kojim se bavimo, kada je moral suzdržavanja, umjerenosti i apstinencije došao u sukob sa stvarnošću buržoaskog uspjeha. Pripadnici srednje klase nisu više živjeli u porodičnoj štedljivosti, niti su bili udaljeni od iskušenja visokog društva. Njihov problem bilo je trošenje, a ne više skupljanje. Bilo je sve više buržuja koji ne rade — u Kölnu je broj rentijera koji su plaćali porez na prihod između 1854. i 1874. porastao sa 162 na gotovo 600⁸ — a trošenje je bilo jedini način na koji su uspješni ljudi mogli taj uspjeh i pokazati, bez obzira na to da li su imali političku moć ikao klasa ili nisu. Riječ *parvenu* (novi bogataš) odmah je postala sinonim za onoga koji neobuzdano troši. Bilo da su buržuji pokušavali oponašati životni stil aristokracije, bilo da su, poput klasno svjesnog Kruppa i drugih rurskih magnata, gradili dvorce i industrijsko-feudalna carstva kojima su nadmašili junkere, čije su titule odbijali, morali su trošiti i to na takav način koji je njih a pogotovo njihove žene približio nepuritanskom životnom stilu aristokracije. Prije 50-ih godina 19. stoljeća ovaj je problem pogađao relativno mali broj porodica; u nekim zemljama, poput Njemačke, gotovo nijednu. Sada je to postao problem čitave klase.

Buržoazija kao klasa imala je goleme teškoće pri pokušaju da udruži stjecanje i trošenje na moralno zadovoljavajući način, a nije uspjela riješiti ni odgovarajući materijalni problem, tj. kako u istoj obitelji osigurati uvijek jednako dinamične i poslovne nasljednike; zato su sve važniju ulogu počele igrati kćeri koje su mogle uvesti svježe snage u porodične poslove. Bankar Friedrich Wichelhaus u Wuppertalu (1810—1886) imao je četiri sina i dvije kćeri; samo jedan sin, Robert (rođen 1836), ostao je bankar, od ostale trojice (rođeni 1831, 1842. i 1846) dvojica su postali zemljoposjednici, a jedan akademik; no obje kćeri (rođene 1829 i 1838.) udale su se za industrijalce, a jedna od njih za člana Engelsove obitelji.⁹ Sam glavni cilj buržoazije, profit, nije više dovoljno motivirao ljude kad im je već donio veliko bogatstvo. Potkraj stoljeća buržoazija je konačno otkrila privremenu formulu za udruženo stjecanje i trošenje. Ova posljednja desetljeća prije katastrofe koja je uslijedila 1914. bit će »bablje ljeto«, *belle époque* buržoaskog života, za kojim su žalili oni koji su ga nadživjeli. Ali u trećoj četvrtini 19. stoljeća suprotnosti su bile možda veće no ikada: radni napor i uživanje postojali su istodobno, ali su se sukobljavali. Seksualnost je bila jedna od žrtava sukoba, a hipokrizija jedan od pobjednika.

II.

Zaštićena tkaninama, zidovima i predmetima, buržoaska porodica bila je najzagonetnija institucija ovog razdoblja. Premda je lako otkriti ili smisliti povezanost između puritamstva i kapitalizma, o čemu svjedoči opsežna literatura, veze između porodične strukture i buržoaskog društva u 19. stoljeću ostaju nejasne. Doista, malokad se govori o očitom sukobu koji među njima postoji. Zašto se društvo posvećeno privredi konkurentnih poduzeća koja donose profit, društvo koje najviše cijeni napore pojedinaca, zastupa jednaka prava i mogućnosti za sve svoje pripadnike, te slobodu, zašto se takvo društvo zasniva na instituciji koja toliko potpuno poriče sve spomenute vrijednosti?

U osnovnoj jedinici buržoaskog društva, domaćinstvu jedne porodice, vladala je patrijarhalna autokracija; obitelj je bila mikrokozmos onog društva

koje je buržoazija kao klasa (ili njezini teoretski zastupnici) osuđivala i razorila: društva zasnovanog na hijerarhiji osobnih ovisnosti.

»Tu čvrst u mudrosti dobro vlada otac, muž, gospodar.

Obasipajući ih blagom, kao čuvar, vodič i sudac.«¹⁰

Ispod njega — i dalje navodimo poslovičnog filozofa Martina Tuppera — leprša »dobri anđeo kuće, majka, žena i gospodarica«¹¹, čiji je zadatak, prema velikom Ruskinu:

»I. da ugodi ljudima,
II. da ih hrani biranim jelima,
III. da ih odijeva,
IV. da održava
red za njih,
V. da ih poučava«¹²,

zadatak za čije izvršavanje se od žene nije tražilo da pokaže, niti da ima ni pameti ni znanja (kao što kaže Charles Kingslev: »Budi dobra djevojčica i pusti onoga tko je mudriji.«) To se od žena nije tražilo ne samo zbog nove uloge koja im se nametala u buržoaskom društvu, tj. da služe kao dokaz sposobnosti svojih muževa da im pruže život u okolici i blagostanju, što je bilo u suprotnosti sa starom funkcijom stvarnog vođenja domaćinstva, već i zato što je bilo potrebno dokazati inferiornost žene pred muškarcem:

»Ima li ona mudrosti? Njezina je dragocjena, no pazi da tvoja bude veća:

Jer žena mora biti podređena, a prava vlast dolazi od uma.«¹³

No od te ljupke, neobrazovane i glupe robinje također se tražilo da vlada, ne toliko djecom čiji je gospodar također bio *pater familias** koliko poslugom; prisutnost posluge u kući bilo je znak da se radi o buržoaskoj porodici, a ne o ljudima iz nižih slojeva. »Gospođa« je po definiciji bila netko tko ne radi, te stoga naređuje drugima da rade¹⁵ i time potvrđuje svoju superiornost. Sociološki gledano, razlika između radnih i srednjih slojeva podudarala se s razlikom između onih koji drže poslugu i potencijalnih slugu; ova podjela se primjenjuje u pionirskoj sociološkoj studiji o Walesu s kraja 19. stoljeća, koju je napisao Seebohm Rowntree. Posluga je bila pretežno i u sve većoj mjeri ženska — između 1841. i 1881. udio muškaraca u takvim poslovima smanjio se s oko 20 na približno 12 posto — tako da se idealno buržoasko domaćinstvo sastojalo od muškarca gospodara i niza podređenih žena, među kojima je vladao odnos hijerarhijske potčinjenosti. Takvoj strukturi pridonosio je običaj da muška djeca odu od kuće čim odrastu ili čak — kao među pripadnicima britanskih gornjih slojeva — čim dosegnu dob za školovanje u internatu.

Oni koji su služili u buržoaskim kućama primali su doduše nadnice, te je njihov položaj bio analogan položaju radnika čiji su posao u privredi određivali muški pripadnici buržoazije; no postojala je bitna razlika. Jer ono što je određivalo odnos služavke (rjeđe sluge) s poslodavcem nije bila novčana protuvrijednost za njezin rad, već njezina osobna, u praksi često potpuna ovisnost. Sve u vezi s njezinim životom bilo je strogo određeno, a moglo se lako kontrolirati jer su služavke obično živjele na nekom oskudno namještenom potkrovlju. Od pregače ili uniforme koju je nosila do svjedodžbe o

* Djeca su opet učinila sve što su mogla da učine dragog obožavanog oca sretnim; crtala su, radila, recitirala, pisala kompozicije, svirala klavir«. To je napisano u vezi s proslavom rođendana princa Alberta, muža kraljice Viktorije.

dobrom ponašanju ili »karakteristike« bez koje nije mogla dobiti posao, sve sa služavkom u vezi simboliziralo je odnos nadmoći i podređenosti. Ovdje, kao ni u robovlasničkom društvu, nisu bili isključeni prisni odnosi, premda njihovi sudionici nisu bili jednaki. Doista, možda ih je buržoaska porodica i poticala, premda ne treba nikad zaboraviti da je na svaku dadilju ili vrtlara koji su čitav život proveli u službi jedne obitelji dolazilo stotinu seoskih djevojaka koje su ostajale trudne, udavale se, tražile drugi posao, te su bile samo povod za razgovore o »problemu posluge« kakve su često vodile njihove gospodarice. No ovdje je bitno da je struktura buržoaske porodice bila u očitoj kontradikciji sa strukturom buržoaskog društva. U porodici sloboda, otvorene mogućnosti, novčano mjerilo i težnja za individualnim profitom nisu vladali.

Moguće je tvrditi da je tako bilo zato što individualistički hobsovski anarhizam, koji je služio kao teoretski model buržoaskoj privredi, nije mogao pružiti osnovu nijednoj vrsti socijalne organizacije, uključujući porodicu. Obitelj je u stanovitom smislu doista bila svjesno smišljena suprotnost vanjskom svijetu, oaza mira u općem ratištu, *le repos du guerrier*.

»Znate (pisala je žena francuskog industrijalca svojim sinovima 1856) da živimo u stoljeću u kojemu ljudi stječu ugled samo vlastitim naporima. Svakog dana smioni i pametni pomoćnici preuzimaju mjesta svojih gazda, koji zbog mutavosti i nedostatka ozbiljnosti bivaju izbačeni iz društvenih redova koje su smatrali zauvijek svojima.«

»Kakva bitka«, pisao je njezin suprug koji je ušao u suparničku borbu britanskih proizvođača tekstila. »Mnogi će poginuti, a još više će biti teško ranjenih.«¹⁶ Metafora rata bila je prirodna za ljude koji su govorili o svojoj »borbi za život« ili o »preživljavanju najsposobnijih«, kao što je metafora mira bila prirodna za one koji su govorili o svom domu: »mjesto gdje boravi radost«, »gdje se raduje srce čijim je žudnjama udovoljeno« kao što se nikad ne bi moglo radovati izvan kuće, jer nikada ne bi moglo biti zadovoljeno, niti dozvoliti sebi da prizna zadovoljenost.

Također je moguće tvrditi da je buržoaska porodica neizbježan izraz bitne nejednakosti na kojoj se zasnivao kapitalizam. Upravo zato što ovisnost u tom društvu nije bila kolektivna, institucionalizirana, tradicionalna, morala je vladati u odnosima među pojedincima. Upravo zato što je superiornost pojedinca bila toliko nesigurna moralo je postojati bar neko područje na kojemu bi bila trajna i neosporna. Zato što je glavni izraz međuljudskih odnosa u tom društvu bio novac, koji izražava samo razmjenu roba, morali su postojati drugi oblici koji izražavaju dominaciju pojedinaca nad drugim pojedincima. Dakako, u patrijarhalnoj porodičnoj strukturi, zasnovanoj na podređenosti žena i djece, nije bilo ničeg novog. No nasuprot logičnom očekivanju da buržoasko društvo razbije ili preobrazi takvu strukturu — kao što će se i dogoditi kasnije — ono ju je u svojoj klasičnoj fazi samo ojačalo.

Sasvim je drugo pitanje koliko je taj »ideal« buržoaskog patrijarhata doista bio prisutan u stvarnosti. Jedan je promatrač opisao tipičnog buržuja u Lilleu kao čovjeka koji se »boji Boga, ali još više svoje žene i čita *Echo du Nord*«. ¹⁸ Taj je opis u skladu s činjenicama barem toliko kao muške teorije o bespomoćnosti i ovisnosti žena, teorije koje su ponekad dobivale oblik patološki pretjeranog sna, a katkad i stvarnosti, o djevojčici koju bi budući suprug odabrao i odgojio sebi za ženu. Ipak, postojanje i učvršćivanje idealnog tipa buržoaske obitelji u razdoblju kojim se bavimo značajno je. Ono može poslužiti kao objašnjenje početaka sistematskog feminističkog pokreta među ženama srednje klase u ovom razdoblju, barem u anglosaksonskim ili protestantskim zemljama.

Buržoasko domaćinstvo, međutim, bilo je tek jezgra većeg porodičnog kruga unutar kojega je djelovao pojedinac: »Rothschildi«, »Kruppovi« ili, u svijetu književne fikcije »Forsyti«, pridali su društvenoj i ekonomskoj povijesti 19. stoljeća dinastički ton. No premda se u toku prošlog stoljeća skupila velika količina podataka o takvim porodicama, ni socijalni antropolozi ni autori genealoških priručnika (aristokratsko zanimanje) nisu se njima bavili dovoljno da bi bilo moguće stvoriti ikakve opće zaključke o obiteljskim grupama ove vrste.

Koliko često su one bile porijeklom iz nižih društvenih slojeva? Prilično rijetko, čini se, premda teoretski ništa nije sprečavalo socijalni uspon. Godine 1865. 89 posto britanskih vlasnika čeličana bilo je iz buržoaskih porodica, 7 posto iz redova niže srednje klase (kojoj pripadaju mali trgovci, nezavisni obrtnici i slični), a samo 4 posto iz obitelji kvalificiranih ili, rjeđe, nekvalificiranih radnika.¹⁹ Veći dio vlasnika teikstilnih tvornica u sjevernoj Francuskoj u istom razdoblju također je dolazio iz obitelji za koje bi se već moglo reći da pripadaju srednjim slojevima; veći dio proizvođača muškog rublja u Nottinghamu sredinom 19. stoljeća bilo je sličnog porijekla, a dvije trećine potjecalo je iz porodica koje su se već bavile ovom vrstom proizvodnje. Osnivači kapitalističkih poduzeća u jugozapadnoj Njemačkoj nisu uvijek bili bogati, no broj onih s porodičnom poslovnom tradicijom, često upravo u grani proizvodnje koju će sami razviti, nije bio zanemariv. Takvi su bili, na primjer, švicarsko-alzaški protestanti Koechlin, Geigy, Sarrasin, kao i Židovi koji su, se izdigli u novčarskim poslovima malih kneževina. Znatno manje bilo je među tim osnivačima obrtnika-poduzetnika sklonih tehničkim inovacijama. Status obrazovanih ljudi — osobito sinova protestantskih pastora ili javnih službenika — mijenjao se ulaskom u kapitalističko poduzeće, ali su oni ostajali u srednjoj klasi.²⁰ Buržoaski svijet doista je pružao mogućnosti talentiranima, no porodice s makar skromnim obrazovanjem, vlasništvom i društvenim vezama s drugim pripadnicima srednjih slojeva, imale su nesumnjivu prednost; nije bila beznačajna ni sposobnost sklapanja brakova unutar istog društvenog reda; takvim brakovima povezivale su se porodice koje su se bavile istom vrstom posla ili su pomoću njih mladi kapitalisti dolazili do sredstava koja su mogli udružiti s vlastitima.

Ekonomске prednosti velike porodice ili nekoliko privatnih porodica bile su još uvijek vrlo velike. U poslovnom životu porodične su veze donosile kapital, ponekad korisne poslovne susrete i, nadasve, pouzdane upravitelje. Godine 1851. Lefebvre iz Lillea financirali su vunarsko poduzeće svog šurjaka Amedeea Prouvosta. Prvi kapital slavne firme Siemens i Halske, osnovane 1847, došao je od nekog rođaka; vlasnikov brat često je bio zaposlen u poduzeću te je bilo posve prirodno da se tri brata, Werner, Carl i Wilhelm, brinu za tri Siemensova poslovna ogranka u Berlinu, Petrogradu i Londonu. Slavni protestantski klanovi u Mulhouseu oslanjali su se jedni na druge: Andre Koechlin, zet Dollfusa koji je osnovao poduzeće Dollfus-Mieg (i ovaj Dollfus i njegov otac oženili su se djevojkama iz obitelji Mieg), preuzeo je tu firmu dok njegova četiri šurjaka nisu odrasla dovoljno da bi mogli njome upravljati, a ujak Andreea Koechlina vodio je Koechlinovo porodično poduzeće »s kojim je doveo u vezu samo svoju braću, zetove i starog oca«.²¹ U međuvremenu je drugi Dollfus, praunuk osnivača, ušao u drugu lokalnu porodičnu firmu Schlumberger i komp. Poslovna povijest. 19. stoljeća puna je takvih porodičnih veza i ispreplitanja. Zato je poslovnim obiteljima bio potreban velik broj sinova i kćeri, no njih nije nedostajalo; otuda — za razliku od

francuskih seljaka kojima je bio potreban samo jedan nasljednik porodičnog imanja — u ovim slojevima nije bilo jačeg poticaja kontroli rađanja, osim za siromašne i nižu srednju klasu koja se borila da održi svoj položaj.

No kako su ovi klanovi organizirani? Kako su djelovali? Kada su se porodične grupe pretvorile u koherentnu socijalnu grupu, lokalnu buržoaziju, ili čak (kao što je donekle bio slučaj s protestantskim i židovskim bankarima) u širu mrežu u kojoj su porodične veze samo jedan oblik povezanosti? Još ne možemo odgovoriti na ova pitanja.

III.

Drugim riječima, što znači buržoazija kao klasa u ovom razdoblju? Ekonomska, politička i socijalna definicija ovog pojma donekle se razlikuju, no ipak su dovoljno bliske tako da jedna drugu ne isključuju.

Dakle, u ekonomskom smislu pravi pripadnik buržoazije bio je kapitalist (tj. vlasnik kapitala ili čovjek koji živi od prihoda iz sličnog izvora ili poduzetnik koji ostvaruje profit ili sve troje istodobno). Doista, karakteristične buržuske ili srednje klase uključivale su u razdoblju kojim se bavimo mali broj ljudi koji se nisu uklapali u ovu shemu. Među 150 najbogatijih porodica u Bordeauxu 1848. bilo je devedeset biznismena (trgovci, bankari, vlasnici prodavaonica, i slični; u ovom je gradu još bilo malo industrijalaca), četrdesetpet posjednika i rentijera, te petnaest pripadnika liberalnih profesija koje su u ono doba također bile svojevrsno privatno poduzetništvo. Među njima uopće nije bilo viših i (barem nominalno) plaćenih poslovnih direktora koji su 1960. sačinjavali najveću grupu među 450 najbogatijih porodica u Bordeauxu.²² Možemo još dodati da je zemljišno vlasništvo ili, češće, posjedovanje nekretnika u gradu doduše ostalo važan izvor prihoda za buržoaziju, osobito za njezine srednje i niže slojeve u krajevima spore industrijalizacije, ali se važnost ovog tipa svojine smanjivala. Čak u neindustrijskom Bordeauxu (1873) nasljedstva ove vrste činila su tek 40 posto ostavštine (23 posto najvećih ostavština), dok je u industrijskom Lilleu u isto vrijeme na njih otpadalo 31 posto.²³

Sastav buržoaskih političara bio je ponešto drugačiji već zato što je politika specijalizirana aktivnost koja zahtijeva vrijeme te zato ne privlači sve ljude jednako, niti su svi jednako sposobni da u njoj sudjeluju. No udio poslovnih pripadnika srednje klase (ili onih koji su se povukli iz poslovnog života), aktivnih u političkom životu u ovom razdoblju ipak iznenađuje. Tako se u drugoj polovini 19. stoljeća između 25 i 40 posto članova švicarskog Federalnog savjeta sastojalo od poduzetnika i rentijera (između 20 i 30 posto članova Savjeta bili su »federalni baruni« koji su vladali bankama, željeznicom i industrijom), tj. bilo ih je razmjerno više nego u dvadesetom stoljeću. Između 15 i 25 posto sačinjavali su aktivni pripadnici slobodnih profesija, npr. odvjetnici — premda je 50 posto svih članova imalo pravničku diplomu koja je bila uobičajena kvalifikacija za sudjelovanje u javnom životu i upravi većine zemalja. Između 20 i 30 posto bilo je profesionalnih »javnih ličnosti« (prefekti, seoski suci i drugi takozvani magistrati).²⁴ Sredinom stoljeća 83 posto članova liberalne grupe u belgijskom parlamentu bili su pripadnici buržoazije: 16 posto buržoaskih liberala bili su poslovni ljudi, 16 posto posjednici (*propriétaires*), 15 posto rentijeri, 18 posto profesionalni članovi uprave, te 42 posto pripadnici slobodnih profesija, tj. odvjetnici i nekoliko liječnika.²⁵

Udio buržoazije bio je jednak, a možda i veći u lokalnom političkom životu gradova u kojemu su obično dominirali buržoaski (tj. obično liberalni) mjesni uglednici. Premda su viša mjesta na ljestvici političke moći velikim dijelom zauzimali pripadnici starijih gornjih društvenih grupa, od 1830 (u Francuskoj), a od 1848 (u Njemačkoj) buržoazija je »napala i osvojila političku moć na nižoj razini«, tj. municipalna vijeća, općinsku upravu, oblasna vijeća i slično, te ih je držala pod kontrolom sve do uspona masovne politike u posljednjim desetljećima stoljeća. Od 1830. predsjednici općine u Lilleu bili su istaknuti poslovni ljudi. U Britaniji su veliki gradovi uvijek bili u rukama oligarhije lokalnih biznismena.

Socijalna definicija nije toliko jasna, premda »srednja klasa« uključuje pripadnike svih spomenutih grupa ako su dovoljno bogati i ugledni: poslovne ljude, posjednike, pripadnike slobodnih zanimanja i gornje slojeve administracije koji su, osim u glavnim gradovima, činili sasvim malenu grupu. Problem je u socijalnoj hijerarhiji odrediti »gornju« i »donju« granicu buržoazije, uzimajući u obzir izrazitu heterogenost njezinih pripadnika: uvijek je postojala barem jedna međunarodno prihvaćena podjela na veliku i srednju (*grande et moyenne*) i sitnu (*petite*) buržoaziju; pripadnici sitne buržoazije miješali su se sa slojevima koji su de facto već izvan ove klase.

Napokon, buržoazija je bila više ili manje odijeljena od aristokracije (visoke ili niže), dijelom zbog pravne i društvene plemićke isključivosti, dijelom zbog vlastite klasne svijesti. Nijedan buržuj nije mogao postati pravi plemić u npr. Rusiji ili Pruskoj, pa i u Habsburškoj Monarhiji, vi kojoj su se niže plemićke titule slobodno dijelile. Jedan grof Chotek ili Auersperg, ma kako bio spreman da se pridruži upravi nekog poslovnog poduzeća, smatrao bi baruna von Wertheimsteina samo buržoaskim bankarom i Židovom. Britanija je bila gotovo jedina zemlja u kojoj su poslovni ljudi sistematski, premda u ovom razdoblju još u skromnim razmjerima, primani među aristokraciju — češće bankari i novčari nego industrijalci.

S druge strane, do 1870, čak i poslije, bilo je još njemačkih industrijalaca koji nisu dozvoljavali svojim nećacima da postanu rezervni oficiri, smatrajući da to ne odgovara mladim ljudima iz njihove klase, ili onih čiji su sinovi uporno željeli služiti vojnu obavezu u pješadiji ili inženjeriji umjesto u društveno ekskluzivnijoj konjici. No potrebno je također reći: što su profiti bili veći — a u razdoblju kojim se bavimo bili su vrlo veliki — sve je manji broj bogataša odolijevao iskušenju odlikovanja, plemićkih titula, bračnih veza s aristokracijom i uopće aristokratskog životnog stila. Engleski nonkonformistički industrijalci prelazili su u anglikansku crkvu, a na sjeveru Francuske »jedva prikriveno volterijanstvo«, koje je vladalo prije 1850, pretvaralo se nakon 1870. sve češće u gorljivo katoličanstvo.²⁷

Donja granica buržoazije bila je mnogo očiglednije ekonomske vrste, a poslovni ljudi su — barem u Britaniji — mogli povući oštru liniju između sebe i onih društvenih otpadnika koji su prodavali robu direktno kupcima, barem dok se nije pokazalo da prodaja na malo može također donijeti milijune. Nezavisni obrtnici i vlasnici malih prodavaonica pripadali su nižoj srednjoj klasi (ili *Mittelstandu*) koja je imala malo zajedničkog s buržoazijom, osim težnji za višim socijalnim statusom. Bogati seljak nije bio buržuj kao ni kancelarijski službenik. Ipak, sredinom stoljeća postojao je dovoljan broj ekonomski nezavisnih malih proizvođača ili trgovaca starijeg tipa, pa i kvalificiranih radnika i predradnika (koji su već često zauzimali mjesta modernih tehnoloških kadrova) da bi donja granična linija buržoazije bila neodređena:

neki od njih će napredovati i postati, barem u lokalnim razmjerima, prihvaćeni članovi srednje klase.

Jer glavno obilježje buržoazije kao klase bilo je da se sastoji od moćnih i utjecajnih ličnosti, neovisnih o moći i utjecaju koje donose tradicionalne povlastice rođenja i statusa. Da bi pripadao buržoaziji, čovjek je morao biti »netko«, imati ugled *kao pojedinac* zbog svog bogatstva, sposobnosti da zapovijeda ljudima ili na njih utječe. Stoga su klasični oblici buržoaske politike, kao što smo vidjeli, bili posve drugačiji od masovne politike nižih slojeva među koje spada i sitna buržoazija. Za pravu buržoaziju klasičan izlaz u nevolji bilo je primjenjivanje vlastitog utjecaja ili traženje intervencije nekoga tko ima ugled: razgovor s predsjednikom općine, poslanikom, ministrom, starim školskim kolegom ili prijateljem sa studija, rođakom ili poslovnim partnerom. U buržoaskoj su se Evropi sve više razvijali manje ili više neformalni sistemi zaštite ili uzajamnog podupiranja, mreže starih znanaca ili mafije (»prijatelji mojih prijatelja«), u kojima su, prirodno, bitnu ulogu imala poznanstva iz obrazovnih institucija, pogotovo visokoškolskih, u kojima su se stvarale nacionalne a ne samo lokalne veze.* Jedna od mreža ovog tipa, slobodno zidarstvo, imala je još važniju ulogu u nekim, pogotovo katoličkim latinskim zemljama, jer je mogla poslužiti kao ideološko vezivo liberalnoj buržoaziji u političkom životu, ili je čak bila jedina trajna nacionalna organizacija srednje klase.²⁸ Pripadnik ove klase koji se osjećao pozvanim da piše

O javnim problemima znao je da će njegovo pismo u *Timesu* ili *Neue Freie Presse* ne samo pročitati veći dio pripadnika njegove klase i ljudi koji donose odluke već, što je mnogo važnije, da će pismo biti objavljeno zahvaljujući utjecaju koji on ima *kao pojedinac*. Buržoazija kao klasa nije organizirala masovne pokrete, nego grupe pritiska. Njezin politički model nije bio čartizam, već *Anti-Corn-Law League* (Liga protiv žitnih zakona).

Naravno, svi pripadnici buržoazije nisu na isti način bili »uglednici«. Bilo je velikih razlika između *grande bourgeoisie* koja je djelovala u nacionalnim, pa čak i međunarodnim razmjerima i skromnijih ličnosti koje su imale utjecaja u Aussigu ili Groningenu. Krupp je očekivao i uživao veće poštovanje nego Theodor Boeninger iz Duisburga, kojega je regionalna uprava predložila samo za titulu trgovačkog savjetnika (*Kommerzienrat*) jer je bio bogat, sposoban industrijalac, aktivan u javnom i religioznom životu, te je podržavao vladu na izborima, kao i u municipalnom i oblasnom vijeću. Ipak, i Krupp i Theodor Boeninger bili su, svaki na svoj način, ljudi »koji vrijede«. Premda je snobizam klase kojoj su pripadali dijelio milijunaše od bogataša, a ove pak od dobrostojećih, što je bilo prirodno za društveni sloj čija je sama bit bila težnja za usponom pomoću individualnog napora, zbog toga nije strada oosjećaj grupne pripadnosti koji je srednje slojeve društva pretvorio u srednju klasu ili buržoaziju.

Jedinstvo njezinih pripadnika zasnivalo se na zajedničkim pretpostavkama, zajedničkim vjerovanjima, zajedničkim oblicima djelovanja. Buržoazija treće četvrtine 19. stoljeća bila je pretežno liberalna, ne toliko u stranačkom smislu (premda su, kao što smo vidjeli, liberalne stranke prevladavale) koliko u idejnom. Vjerovali su u kapitalizam, konkurentno privatno poduzeće, tehnologiju, znanost i razum. Vjerovali su u progres; u stanovitoj mjeri su

* No u Britaniji su se buržoaski sinovi iz raznih krajeva zemlje još prije počinjali družiti u takozvanim javnim školama, koje su se brzo širile tokom razdoblja kojim se bavimo. U Francuskoj su neke velike pariške gimnazije (*lycées*) odigrale sličnu ulogu, barem za intelektualce.

vjerovali u predstavničku vlast, građanska prava i slobode ako je ostajao na snazi zakon i poredak koji je siromašne držao na njihovu mjestu. Vjerovali su u kulturu više nego u Boga, te su u krajnjim slučajevima odlazak u crkvu zamjenjivali odlaskom u operu, kazalište ili na koncert. Vjerovali su da poduzetnost i talent imaju otvorene mogućnosti, te da njihovi vlastiti životi sjedo-če o njihovim zaslugama. Kao što smo vidjeli, u ovom razdoblju već je postajalo teško pomiriti tradicionalna i često puritanska vjerovanja u vrline uzdržljivosti i umjerenosti sa stvarnošću koju donosi uspjeh, no za tim vrlinama još se žalilo. Ako njemačko društvo ikad propadne, tvrdio je jedan pisac 1855, to će se dogoditi zato što pripadnici srednje klase počinju težiti za vanjskim sjajem i luksuzom »ne nastojeći da to nadoknade jednostavnim i radnim buržoaskim duhom (*Biirgersinn*), poštovanjem prema duhovnim životnim silama, te naporima da poistovijete znanost, nove ideje i talente s progresivnim razvojem srednjeg staleža.«²⁹ Možda posvuda prisutni osjećaj životne borbe, prirodne selekcije u kojoj, napokon, pobjeda ili čak samo preživljavanje dokazuje sposobnost i posjedovanje bitnih moralnih kvaliteta bez kojih sposobnosti nema, govori o prilagođavanju stare buržoaske etike novoj situaciji. Darvinizam, socijalni ili drugi, nije bio samo znanstvena teorija već ideologija, i prije no što je kao ideologija formuliran. Biti pripadnik buržoazije nije značilo samo biti superioran, već, očigledno, posjedovati moralne kvalitete koje odgovaraju starim puritanskim vrlinama.

No biti pripadnik buržoazije ipak je u prvom redu značilo biti superioran. Član ove klase nije samo bio nezavisan, čovjek kojemu nitko (osim države ili Boga) ne naređuje, nego i onaj koji sam izdaje naređenja. On nije bio samo poslodavac, poduzetnik ili kapitalist već i, u društvenim odnosima, »gazda« (master), »gospodar« (lord ili *Fabrikherr*), »šef« ili »patron«. Monopol na zapovijedanje — u kući, u poslovnom životu, u tvornici — imao je ključno mjesto u samoodređenju buržuja i formalno dokazivanje ovog monopola, bilo nominalnog bilo stvarnog, bitan je element u svim industrijskim prepirkama ovog razdoblja: »Ali ja sam i direktor rudnika, tj. vođa (*chef*) velikom broju radnika... Ja predstavljam princip vlasti i hoću da se taj princip u mojoj личности poštuje; ovo je uvijek bio svjesni cilj u mojim odnosima s radničkom klasom.«³⁰ Samo pripadnik liberalnih zanimanja, te umjetnik ili intelektualac koji u biti nije bio poslodavac niti je imao podređenih, nije bio u prvom redu »gazda«, čak je i ovdje bio prisutan »princip vlasti«, bilo u ponašanju tradicionalnih evropskih sveučilišnih profesora, liječnika autokrata, dirigenta ili kapricioznih slikara. Ako je Krupp naređivao svojim vojskama radnika, Richard Wagner tražio je potpunu pokornost svoje publike.

Vlast podrazumijeva nečiju podređenost. No mišljenja buržoazije iz sredine 19. stoljeća o prirodi i podređenosti donjih slojeva bila su podijeljena. Pri određivanju donjih slojeva pak, nije bilo bitnih razilaženja, premda je bilo pokušaja da se u toj masi razlikuju oni koji bi se mogli uspeti barem među pristojnu nižu srednju klasu od onih kojima nema spasa. Budući da su uspjeh donosile osobne zasluge, propast je očito dolazila zbog nedostatka zasluga. Tradicionalna buržoaska etika, puritanska ili svjetovna, smatrala je bijedu posljedicom moralne ili duhovne slabosti prije nego posljedicom nedostatka pameti, jer je bilo očito da nije potrebno mnogo pameti da bi se uspjelo u poslu te da, s druge strane, samo pamet nije jamstvo bogatstva, a još manje »zdravih« nazora. Takva shvaćanja ne podrazumijevaju uvijek anti-intelektualizam koji je, doduše, bio raširen u Britaniji i SAD, gdje su se do poslovnog uspjeha vinuli najvećim dijelom slabo obrazovani ljudi koji su se

služili iskustvom i zdravim razumom. Čak i Ruskin izražava opći stav kad tvrdi da »zaposleni metafizičari uvijek pletu zamke za *dobre* i *aktivne* ljude, oni su tkalci paučine na najfinijim kotačima svjetskih poslova.« Samuel Smiles kaže jednostavnije:

»Iskustvo koje se može skupiti iz knjiga, premda je često korisno, donosi samo *učenost*, dok iskustvo skupljeno u stvarnom životu donosi *mudrost*; a mala količina mudrosti vrijedi mnogo više od velike učenosti.«³¹

No jednostavna podjela na moralno nadmoćne i manje vrijedne mogla se primijeniti pri razlikovanju »pristojnih« od pijanih i razvratnih radnika, ali se više nije mogla koristiti u razgraničavanju srednje od donje klase (osim među nižim srednjim slojevima), već zato što uspješna i bogata buržoazija očito nije više imala stare vrline. Etika trezvenosti i napora teško bi se mogla povezati s američkim milijunašima iz 60-ih ili 70-ih godina 19. stoljeća, pa čak i s bogatim industrijalcem koji se povukao u ladanjsku dokolicu ili njegovim rođacima rentijerima, tj. s onim čiji je ideal bio prema Ruskinovim riječima: »provoditi život u *ugodnom talasastom svijetu* ispod kojega je posvuda željezo i ugljen. Na svakoj *ugodnoj obali* tog svijeta treba da bude *prekrasna kuća*... i ne *prevelik park*; *ugodna kola* voze kroz grmlje. U toj kući živi, engleski gospodin sa svojom *ljupkom ženom* i *prekrasnom, obitelji*; on uvijek može pružiti svojoj ženi nakit i salon, svojim kćerima *lijepo plesne haljine*, sinovima *lovačke pse*, a sebi *lov u brdima*.«³²

Otuda sve veća važnost alternativnih teorija o *biološkoj* klasnoj nadmoći koje su toliko prisutne u *Weltschauungu* buržoazije u 19. stoljeću. Superiornost je rezultat prirodne selekcije, a prenosi se genetski (v. 14. poglavlje). Prema takvim shvaćanjima buržuj je, ako ne baš pripadnik posebne vrste, barem član superiorne rase, na višem stupnju ljudske evolucije, različit od nižih slojeva čiji historijski ili kulturni stupanj u razvoju čovječanstva odgovara tek djetinjstvu ili, u najboljem slučaju, mladosti.

Od »gazda« do »rase gospodara« bio je samo malen korak. No pravo na vlast, neosporna nadmoć buržoazije kao vrste, podrazumijevala je ne samo inferiornost drugih već prihvaćenu, svjesnu podređenost, kao u odnosima između muškaraca i žena (odnosima koji, pak, u velikoj mjeri simboliziraju buržoaski pogled na svijet). Radnici, poput žena, *treba da budu* odani i zadovoljni. Ako su bili drugačiji, to je sigurno bilo djelo »vanjskog agitatora«, bitne figure u buržoaskom socijalnom univerzumu. Premda je bilo posve očito da su članovi strukovnih udruženja obično najbolji, najpametniji i najvjestiji radnici, ništa nije moglo razoriti buržoaski mit o besposličarima koji kroz strukovna udruženja iskorištavaju jednostavne, ali u osnovi čvrste radnike. »Ponašanje radnika je strašno«, pisao je 1869. francuski upravitelj rudnika za vrijeme žestokog gušenja štrajka nalik onome ikoji je Zola živo opisao u *Germinalu*, »ali treba priznati da su oni samo divlje oruđe u rukama agitatora.«³³ Preciznije rečeno, aktivni sudionik radničkog pokreta ili potencijalni vođa *mora*, po definiciji, biti »agitator«, jer ga nije moguće uklopiti u stereotip radničke pokornosti, tromosti i gluposti. Kada je 1859. devet najuglednijih rudara iz Seaton Delvala — »svi su potpuni apstinenti, šestorica pripadaju prvobitnim metodistima, a dvojica od te šestorice lokalni su propovjednici— dospjelo na dva mjeseca u zatvor nakon štrajka *kojemu su se protivili*, upravitelj rudnika se nije dvoumio s njima u vezi. »Znam da su to ugledni ljudi i zato ih šaljem u zatvor. Nema smisla slati u zatvor one koji nemaju osjećaja.«³⁴

Takvi stavovi odražavaju namjeru da se obezglave donji slojevi, ako njihovi potencijalni vođe nisu spontano prelazili u nižu srednju klasu. Ali odražavaju i prilično visok stupanj povjerenja. Daleko smo odmakli od onih tvor-ničara iz 30-ih godina 19. stoljeća koji su živjeli u neprestanom strahu od nečega nalik na pobunu robova (v. *Doba revolucije*, epigraf uz 1. poglavlje). Kad su industrijalci u razdoblju kojim se u ovoj knjizi bavimo govorili o opasnosti od komunizma koji vreba iza svake težnje za ograničenjem apsolutnog prava poslodavca da slobodno upošljava i otpušta radnike, oni se nisu bojali socijalne revolucije, nego su samo smatrali da su pravo na svojinu i pravo na vlast neodvojivi, te da buržoasko društvo mora propasti kad jednom dozvoli miješanje u svojinska prava.³⁵ Zato su pripadnici srednje klase ispo-Ijili histeričan strah i mržnju kada je sablast socijalne revolucije ponovno prodrla u sigurni kapitalistički svijet. Pokolj pariških komunara (v. 9. poglavlje) svjedoči o snazi tog straha i mržnje.

IV.

Klasa gospodara: da. Vladajuća klasa? Odgovor na to pitanje nije posve jednostavan. Buržoazija očigledno nije bila vladajuća klasa u onom smislu u kojem je to bio stari zemljoposjednički sloj, čiji su pripadnici imali *de iure* ili *de facto* pravu državnu moć nad stanovnicima svog posjeda. Pripadnici srednje klase obično su djelovali unutar okvira državne vlasti i uprave koja nije bila njihova vlastita, osim možda u njihovim domovima (»moj dom je moj za-mak«). Samo u područjima udaljenim od državne vlasti, kao u izoliranim naseljima rudara, ili ondje gdje je sama država bila slaba, kao u SAD, mogli su buržoaski gazde imati tu vrstu direktne vlasti, bilo zapovijedajući lokalnim snagama javne uprave, bilo uz pomoć privatnih armija »Pinkertonovih* ljudi«, bilo udružujući se u naoružane grupe »budnih« koji čuvaju »red«. Štoviše, u ovom su razdoblju države u kojima je buržoazija osvojila formalnu političku kontrolu ili nije morala dijeliti vlast sa starijim političkim elitama bile još prilično izuzetne. U većini zemalja buržoazija, ma kako je definirali, nije imala političku moć, osim možda na nižoj, municipalnoj razini.

Ako buržoazija nije imala vlast, imala je hegemoniju, i sve više je određivala opću politiku. Kapitalizmu kao metodi ekonomskog razvoja nije bilo alternative, što je u ovom razdoblju značilo da se mora ostvariti privredni i institucionalni program liberalne buržoazije (u lokalnim verzijama), te da sama buržoazija mora zauzeti ključni položaj u državi. Čak je i za socijaliste put prema radničkoj pobjedi vodio kroz razvijeni kapitalizam. Prije 1848. činilo se za trenutak da bi kriza njegova prvog prijelaznog razdoblja (v. *Doba revolucije*, str. 251) mogla biti i njegova konačna kriza, barem u Engleskoj, no u toku 50-ih godina 19. stoljeća postalo je jasno da veliko razdoblje rasta kapitalizma tek počinje. U svom glavnom bastionu, Britaniji, bio je nepokolebljiv, a drugdje se činilo da su izgledi za socijalnu revoluciju na paradoksalan način više no ikad ovisni o napretku buržoazije, domaće ili strane, u stvaranju onog trijumfalnog kapitalizma koji će omogućiti vlastiti pad. Na određen način svjetsku su situaciju slično shvaćali Mane, koji je pozdravio britansko osvajanje Indije i američko osvajanje dijela Meksika kao historijski

* Pinkerton je u SAD osnovao veliku detektivsku agenciju koja je često, za novac, nasiljem razbijala štrajkove. S vremenom se i službenike drugih agencija koje su se bavile takvim i sličnim poslovima počelo nazivati »Pinkertonovim ljudima.« (op. ur.)

progresivno, i napredni ljudi Meksika ili Indije koji su težili savezništvu sa SAD ili s Britancima, sukobljavajući se s tradicionalistima svojih zemalja (v. 7. poglavlje). A vladari u konzervativnim, antiburžoaskim i antiliberalnim zemljama Evrope, bilo u Beču, Berlinu ili Pftetrogradu, uvidali su, premda nevoljko, da je alternativa kapitalističkom privrednom razvoju zaostalost i slabost koja je posljedica zaostalosti. Njihov je problem bio kako da potpomognu kapitalistički razvoj i buržoaziju, a da izbjegnu uspostavljanje buržoasko-liberalnog političkog režima. Jednostavno odbacivanje buržoaskog društva i njegovih ideja nije više bilo moguće. Jedina organizacija koja mu se pokušala bez ograničenja oduprijeti, katolička crkva, uspjela je jedino izolirati samu sebe. Svllabus iz 1864. (v. str. 152) i vatikanski koncil pokazali su samim ekstremizmom svog odbacivanja svega što je bilo karakteristično za sredinu 19. stoljeća da su usvojili posve obrambeni stav.

Od 70-ih godina 19. stoljeća ovaj društveni monopol buržoaskog programa (u njegovom »liberalnom« vidu) počeo se raspadati. No općenito uzevši, u trećoj četvrtini 19. stoljeća još je bio prilično neosporan. U ekonomskoj sferi čak su i apsolutistički vladari srednje i istočne Evrope ukidali kmetstvo i uklanjali tradicionalni aparat državne kontrole nad privredom i staleške privilegije. U političkoj sferi ovi su se vladari obraćali buržoaskim liberalima umjerenije vrste ili su se barem uspijevali s njima nagoditi, te su usvajali, barem nominalno, predstavničke institucije buržoaskog tipa. U kulturnoj sferi buržoaski je životni stil nadvladao aristokratski, već zbog općeg povlačenja stare aristokracije iz svijeta kulture (tj. onoga što danas podrazumijevamo pod pojmom kulture); njezini su članovi postajali, ako nisu već bili, »barbari« Mathevva Arnolda (1822—88). Nakon 1850. teško se sjetiti ijednog kralja koji je bio veliki pokrovitelj umjetnosti osim ako je bio lud poput Ludwiga II Bavarskog, niti ijednog plemića velikaša koji bi bio velik sakupljač umjetnina osim nekolicine ekscentrika.* Prije 1848. buržoaziju je još sputavao strah od socijalne revolucije. Nakon 1870. njezina će sigurnost ponovno biti ugrožena u velikoj mjeri i strahom od rastućeg radničkog pokreta. No u međuvremenu činilo se da je buržoaski sistem daleko od sumnji i izazova. Ovo razdoblje, ocijenio je Bismarck, koji nije imao simpatija prema buržoaskom društvu, doba je materijalnih interesa. Privredni interesi bili su elementarna sila. »Vjerujem da privredni napredak u domaćoj sredini teče, te ga nije moguće zaustaviti.«³⁶ No što je predstavljalo tu elementarnu silu u ovom razdoblju ako ne kapitalizam i svijet stvoren od buržoazije za buržoaziju?

* Carski ruski balet možda je iznimka; no odnosi između članova vladarske kuće i njihovih plešaćica tradicionalno se nisu zadržavali samo na kulturnom nivou.

ZNANOST, RELIGIJA, IDEOLOGIJA

»Naša je aristokracija ljepša (za Kineze ili crnce ružnija) nego srednji slojevi jer je mogla birati žene; ali oh! kako sramotno primogenitura uništava prirodnu selekciju!«

Charles Darvvin, 1864.¹

»Čini se gotovo kao da ljudi žele pokazati koliko su pametni stupnjem svog nevjerovanja u Bibliju i katekizam.«

F. Schaubach o pučkoj književnosti, 1863.²

»John Stuart Mili ne može tražiti pravo glasa za crnce — i za žene. Takvi zaključci neminovno proizlaze iz njegovih premisa... (i njihovog) reductio ad absurdum.

Anthropological Review, 1866.³

I.

Buržoasko društvo treće četvrtine 19. stoljeća bilo je puno samopouzdanja i ponosno na svoja ostvarenja. Ni na jednom polju ljudskog djelovanja nije to bilo toliko očito kao u razvoju znanja, u nauci. Obrazovani ljudi ovog razdoblja nisu samo bili ponosni na svoje znanosti, već su bili spremni da im podrede, sve ostale oblike intelektualne aktivnosti. Ekonomist Cournot je 1861. primijetio da »je vjerovanje u filozofsku istinu toliko popustilo da niti publika niti akademije više ne prihvaćaju rado, niti pozdravljaju filozofska djela, osim kao proizvode čiste učenosti ili kao povijesne kuriozitete.«⁴ Ovo doista nije bilo sretno razdoblje za filozofe. Čak ni u njihovoj tradicionalnoj domovini Njemačkoj nije bilo važnije ličnosti koja bi naslijedila velikane iz prošlosti. Samoga je Hegela njegov bivši francuski poklonik Hippolyte Taine (1828—1893) smatrao jednim od »ispuhanih balona« njemačke filozofije. Veliki je mislilac izašao iz mode i u vlastitoj zemlji, a način na koji su se prema njegovu djelu odnosili »zamorni, uobraženi i osrednji epigoni koji su davali ton među obrazovanim ljudima u Njemačkoj«, potakao je Marxa da se 60-ih godina 19. stoljeća »javno proglasi učenicom ovog velikog čovjeka.«⁵ Dvije vladajuće filozofske struje potčinile su se znanosti: francuski pozitivizam, povezan s učenjem neobičnog Augustea Comtea i engleski empirizam, povezan s učenjem Johna Stuarta Milla, da i ne spominjemo osrednjeg mislioca čiji je utjecaj u razdoblju kojim se bavimo bio veći od ičijeg u svijetu, Herberta Spencera (1820—1903). Comteova »pozitivna filozofija« imala je dvostruku

osnovu: nepromjenjivost prirodnih zakona te nemogućnost beskonačne i apsolutne spoznaje. Pozitivizam je, ako je prelazio granice prilično ekscentrične sekte kantovske »religije humanosti«, uglavnom bio tek filozofsko opravdanje konvencionalnih metoda eksperimentalnih znanosti. Slično je John Sturtevant Mili za većinu svojih suvremenika bio, po riječima Hippolytea Tainea, čovjek koji je otvorio »dobri stari put indukcije i eksperimenta«. No sva spomenuta učenja podrazumijevaju historijski pogled na evolucijski razvoj; bolje rečeno ovaj je pogled u samoj osnovi učenja Comtea i Spencera. Pozitivna ili znanstvena metoda bila je (ili je trebalo da bude) trijumf posljednjeg stupnja kroz koji čovječanstvo mora proći — prema Comteovoj terminologiji stupnjevi razvoja čovječanstva su teološki, metafizički i znanstveni a svaki stupanj ima svoje institucije. Odgovarajući je izraz ustanova posljednjeg stupnja, složili su se Mili i Spencer, liberalizam (u najširem smislu riječi). Nije suviše pretjerano reći da je prema takvim shvaćanjima napredak nauke učinio filozofiju suvišnom, osim kao svojevrsan intelektualni pomoćni laboratorij znanstvenicima.

Nije čudo da su obrazovani ljudi u drugoj polovini 19. stoljeća, koji su imali tako veliko povjerenje u naučne metode, bili zadivljeni ostvarenjima znanosti. Doista, ponekad su bili gotovo skloni smatrati da su ta ostvarenja ne samo izuzetna već i konačna. VVilliam Thompson, Lord Kelvin, slavni fizičar, smatrao je da su svi osnovni problemi u fizici riješeni te da je ostalo tek nekoliko neraščišćenih manjih pitanja. On je, kao što danas znamo, bio posve u krivu.

Međutim, takvo uvjerenje bilo je indikativno i razumljivo. U znanosti, kao i u društvu, ima revolucionarnih i nerevolucionarnih razdoblja i, dok je 20. stoljeće revolucionarno u oba smisla, čak u većoj mjeri no što je bilo »doba revolucije« (1789—1848), razdoblje kojim se bavimo u ovoj knjizi nije bilo (uz neke iznimke) revolucionarno ni na društvenom ni na znanstvenom planu. To ne znači da su inteligentni i sposobni ljudi većinom smatrali da su nauka ili društvo riješili sve probleme, premda je bilo vrlo sposobnih ljudi koji su mislili da su bitni problemi, poput onih koji se tiču osnovnog ekonomskog modela i osnovnog modela fizičkog univerzuma, riješeni. Ovo pak ne znači da takvi ljudi nisu imali ozbiljnih sumnji u vezi sa ciljevima razvoja ili metodama, intelektualnim ili praktičnim, da se do tih ciljeva stigne. Nitko nije poricao progres, bilo materijalni, bilo intelektualni, jer se činilo da je on suviše očigledan da bi se mogao poreći. Doista, progres je bio vladajući pojam toga razdoblja, premda je bilo bitnih razlika između onih koji su smatrali da će on biti manje ili više stalan i linearan, i onih (poput Marxa) koji su znali da razvoj mora sadržavati prekide i suprotnosti. Sumnjati se moglo samo u vezi s pitanjima koja su bila uglavnom stvar ukusa, poput običaja i morala, u kojima jednostavna kvantiteta nije imala značenje. Nije bilo moguće dvoumiti se oko toga jesu li ljudi 1860. znali više no ikada ranije, ali nije bilo tako jednostavno dokazati da su bili bolji. No ovim su se problemima bavili teolozi (koji nisu uživali velik intelektualni ugled), filozofi i umjetnici (koji su izazivali divljenje, ali divljenje prilično nalik na ono koje osjeća bogataš gledajući dragulje koje može kupiti svojoj ženi), te kritičari društva, lijevi ili desni, kojima se nije sviđalo uređenje u kojemu su živjeli ili bili prinuđeni da na njemu djeluju. Svih njih bilo je 1860. među obrazovanim ljudima koji su se znali izražavati posve malo.

Premda je velik napredak bio izrazit u svim granama znanosti, bilo je jasno da su neke više napredovale te bile potpunije oblikovane od drugih.

Tako se činilo da je fizika razvijenija od kemije, te da je za sobom već ostavila doba vrenja i eksplozivnog napretka koji je u njoj bio očit. Kemija je pa, čak i organska kemija, napredovala znatno više od biologije za koju je tek počinjalo razdoblje velikih otkrića. Doista, ako ijedna znanstvena teorija može sama predstavljati napredak prirodnih nauka u razdoblju kojim se bavimo, te se smatra presudnom, to je teorija evolucije, a ako je ijedan lik prevladavao u općim predodžbama o znanosti, bio je to naboran i pomalo majmunski lik Charlesa Darwina (1809—1882). Neobičan, apstraktni, fantastični svijet matematičara ostao je donekle izoliran od opće i od znanstvene publike, možda u većoj mjeri no prije, jer se činilo da fizika, koja je (kroz fizikalnu tehnologiju) povezivala matematiku s publikom, nema toliko koristi od razvijenih matematičkih apstrakcija koliko je imala u doba stvaranja nebeske mehanike. Računanja bez kojih tehnička i komunikacijska dostignuća razdoblja kojim se bavimo, ne bi bila moguća daleko su zaostala od vrlo pokretnih granica tadašnje matematike. O situaciji možda najbolje svjedoči sudbina najvećeg matematičara ovog vremena Georga Bernharda Riemanna (1826—1866) čija doktorska teza »O hipotezama koje određuju geometriju« iz 1854. za raspravu o nauci 19. stoljeća ima toliku važnost kao Newtonova *Principia* za raspravu o nauci 17. stoljeća. Riemann je postavio temelje topo-logiji, diferencijalnoj geometriji mnogostrukosti, te teoriji prostora — vremena i gravitacije. Riemann je čak razmatrao teoriju fizike srodnu modernoj kvantnoj teoriji. Ipak, njegove i druge vrlo originalne matematičke ideje nisu imale pravog odjeka sve do novog revolucionarnog razdoblja u fizici koje je počelo potkraj stoljeća.

Ipak, ni u jednoj prirodnoj znanosti nije bilo ozbiljnih sumnji u vezi s općim smjerom razvoja ili njegovim idejnim i metodološkim okvirom. Otkrića je bilo mnogo, teorije su ponekad bile nove, ali ne i neočekivane. Čak ni Darwinova teorija evolucije nije bila toliko impresivna zbog toga što bi *ideja* evolucije bila nova — o njoj se raspravljalo već desetljećima — koliko zato što je prvi put pružila zadovoljavajuće objašnjenje o porijeklu vrsta, i to na način koji je bio posve pristupačan i laicima, jer je u njemu bio prisutan odjek najpopularnije ideje liberalne ekonomije, konkurencije. Doista, neobično velik broj značajnih učenjaka pisao je tako da se njihova otkrića moglo lako popularizirati, kao Darwin, Pasteur, fiziolog Claude Bernard (1813—1878), Rudolf Virchow (1821—1902) i Helmholtz (1821—1894), (v. str. 213), a da i ne spominjemo fizičare poput Williama Thompsona, Lorda Kelvina. Osnovni modeli ili paradigme znanstvenih teorija izgledali su čvrsti, premda su veliki znanstvenici, poput Jamesa Clenka Maxwella (1831—1879), formulirali svoje teorije s instinktivnim oprezom, tako da one ne proturječe novijim teorijama zasnovanim na posve različitim modelima.

Unutar prirodnih znanosti bilo je malo onih strastvenih i zbunjujućih rasprava do kojih dolazi kada se ne sukobljavaju zastupnici različitih hipoteza, već različitih shvaćanja u vezi s istim problemom, tj. /kad jedna strana ne predlaže samo drugačiji odgovor, već takvu teoriju koju druga strana smatra nedopustivom ili nezamislivom. Do takvog je sukoba došlo u udaljenom malom svijetu matematike kada je H. Kronecker (1839—1914) divlje napao K. Weierstrassa (1815—1897), R. Dedekina (1831—1916) i G. Cantora (1845—1918) u vezi s matematikom beskonačnosti. Takve *Methodenstreite* (bitke metoda) podijelile su svijet društvenih znanosti, ali kad su se pojavljivale u prirodnim — čak i u biologiji u vezi s osjetljivim pitanjem evolucije — češće su odražavale ideološka opredjeljenja no što su doista bile profesionalne diskusije

Nema uvjerljivog naučnog razloga zbog čega nije bilo više takvih rasprava u prirodnim znanostima. Najtipičniji učenjak srednjoviktorijanskog vremena William Thompson, Lord Kelvin (tipičan po kombinaciji velike premda konvencionalne snage u teoriji, znatne tehnološke plodnosti" i poslovnog uspjeha koji iz toga slijedi), očito nije bio sretan zbog elektromagnetske teorije svjetla Clerka Maxwella, koju mnogi smatraju ishodištem moderne fizike. Ipak, budući da je otkrio mogućnost da drugačije formulira ovu teoriju i uklopi je u svoj, tehnički tip matematike (koji za modernu fiziku nema toliku važnost), nije ju osporavao. Thompson je također, na vlastito zadovoljstvo, pokazao da na osnovi poznatih fizikalnih zakona Sunce ne može biti starije od 500 milijuna godina te da zato nije moglo biti dovoljno vremena za geološku i biološku evoluciju na Zemlji. (Budući da je bio uvjereni kršćanin, takav mu je zaključak bio dobrodošao.) Zapravo, prema fizikalnim zakonima poznatim 1864. bio je u pravu: tek je otkriće tada nepoznatih izvora nuklearne energije učinilo realnom pretpostavku da su Sunce i Zemlja mnogo stariji. No Thompson nije razmišljao o tome da li je njegova fizika možda nepotpuna i da li je u suprotnosti s prihvaćenom geologijom; geolozi su pak, nastavljali istraživanja ne obraćajući pažnju na fizičare. Što se tiče daljeg razvoja ovih znanosti, do rasprave uopće nije moralo doći.

Tako se svijet nauke kretao svojim intelektualnim tračnicama te se činilo da će znanstvenici ubuduće, poput graditelja željeznica samo polagati istovrsne nove tračnice kroz nova područja. Činilo se da na nebu postoji malo toga što bi iznenadilo starije astronome osim niza novih zapažanja koja su omogućili jači teleskopi i mjerni instrumenti i (jedne i druge uglavnom su razvili Nijemci)**, te nova tehnika fotografije, kao i spektroskopska analiza, prvi put primijenjena na svjetlost zvijezda (1861) koja će se kasnije pokazati kao vrlo korisno sredstvo za istraživanje.

Fizikalne znanosti razvijale su se intenzivno u prvoj polovini stoljeća kada su prividno posve različiti fenomeni, poput topline i energije, ujedinjeni zakonima termodinamike, dok su istraživanja elektriciteta, magnetizam, pa čak i same svjetlosti, napredovala prema jedinstvenom analitičkom modelu. U termodinamici nije bilo velikog napretka u toku razdoblja kojim se bavimo, premda je Thompson 1851. dovršio proces pomirenja novih učenja o toplini sa starijim mehaničkim teorijama (*Dinamički ekvivalent topline*). Izvanredni matematički model elektromagnetske teorije svjetlosti, koji je 1862. formulirao spomenuti prethodnik moderne teoretske fizike James Clerk Maxwell, bio je doista dubok i otvorao je nove putove; vodio je prema otkriću elektrona. Ipak, Maxwell, možda zato što nikada nije imao priliku na prikladan način izložiti ono što je nazivao svojom »pomalo neugodnom teorijom« (ona je čekala takvo izlaganje sve do 1941!), nije uspio u njezinu valjanost uvjeriti vodeće suvremenike poput Thompsona i Helmholtza, pa čak ni sjajnog Austrijanca Ludviga Boltzmanna (1844—1906), čiji je esej iz 1868. utemeljio statističku mehaniku. Možda razvoj fizike sredinom 19. stoljeća nije bio toliko sjajan kao u prethodnom i u sljedećem razdoblju, no njezin je teoretski napredak ipak bio vrlo impresivan. Međutim, činilo se da teorija o

* Dr. S. Zienau me je podsjetio da »nema niti jednog električnog instrumenta za mjere u predelektroonskoj eri, na području telegrafije i željezničkih signala, poštanskih stanica i opskrbe energijom, koji ne duguje nešto Williamu Thompsonu«.

** Sve do 90-ih godina 19. stoljeća teleskop Josepha Fraunhofera (1787—1826) ostao je prototip za velike refraktore koji su se u to doba postavljali u američkim opservatorijima. Britanska astronomija sada je bila slabija od evropske kontinentalne, ali je to nadoknađivala dugim, neprekinutim nizom promatranja. »Greenwich se može usporediti s uglednom starom firmom koja posluje na konzervativan način, ima solidnu reputaciju i stalnu klijentelu« (S. Zienau).

elektromagnetizmu i zakoni termodinamike daju fizici, da se poslužimo Berna-lovim riječima, dojam »stanovite završenosti«. ⁷ U svakom slučaju, britanski učenjaci (na čelu s Thompsonom), pa i znanstvenici drugih zemalja koji su se kreativno bavili termodinamikom, bili su u iskušenju da počnu vjerovati kako je čovjek dosegao konačno razumijevanje zakona prirode (premda Helm-holtz i Boltzmann nisu u to bili uvjereni). Možda je iluziju konačnosti još uvjerljivijom učinila izuzetna tehnološka plodnost mehaničke fizike.

Nije bilo takvih iluzija u vezi s drugom velikom prirodnom naukom, onom koja se možda u 19. stoljeću najintenzivnije razvijala — kemijom. Napredak u toj oblasti bio je upravo dramatičan, pogotovo u Njemačkoj, donekle zato što su se otkrića Nijemaca mogla na razne načine primijeniti u industriji: u proizvodnji bjelila, umjetnih boja i gnojiva, kao i u farmaceutskoj industriji ili u tvornicama eksploziva. Među ljudima koji su se profesionalno bavili naukom kemičara je bilo gotovo pedeset posto. ⁸ Temelji kemije kao zrele znanosti položeni su u posljednjoj trećini 18. stoljeća. Otada je ona cvjetala, a u razdoblju kojim se bavimo obilovala je novim idejama i otkrićima.

Ključni elementarni procesi u kemiji bili su razjašnjeni, a glavna oruđa za analizu također su već bila dostupna; bilo je poznato da postoji ograničen broj kemijskih elemenata koji se sastoje od različitih osnovnih jedinica (atoma), te da postoje spojevi, sastavljeni od višeatomskih jedinica, tj. molekule; također su bili poznati neki zakoni prema kojima se atomi spajaju, što je kemičarima omogućilo velik napredak u njihovu glavnom bavljenju — analizi i sintezi različitih tvari. Posebno područje organske kemije već se počelo razvijati; premda još uglavnom u vezi s osobinama materijala — većinom korisnih za industriju — koji su nastali iz nekoć živih izvora kao npr. ugljen. Pred učenjacima bio je još dugačak put do biokemije, tj. do razumijevanja kako određene supstancije funkcioniraju u živom organizmu. Ipak, spoznaje o kemijskim spojevima ostale su prilično nesavršene, te je treća četvrtina 19. stoljeća bila vrijeme velikog napretka. Kemičari su se počeli baviti *strukturom* spojeva koju su dotad poznavali samo kvantitativno (tj. znali su broj atoma u određenim molekulama).

Postalo je moguće odrediti točan broj i vrstu atoma u molekuli, uz pomoć već postojećeg Avogadrova zakona iz 1811, koji je 1860, u godini ujedinjenja Italije na međunarodnom simpoziju u vezi s ovim pitanjem izložio jedan kemičar, talijanski patriot, te uspio privući pažnju. Nadalje, još jedna korisna posudba iz fizike: Pasteur je 1848. otkrio da kemijski identične tvari mogu biti različite u fizikalnom smislu, kao, napr., da rotiraju ili ne rotiraju ravninu polariziranog svjetla. Iz ovog otkrića slijedila je, između ostalog, spoznaja da molekule imaju trodimenzionalni prostorni oblik, a sjajni njemački kemičar Kekule (1829—96) smislio je 1865. u posve viktorijanskoj situaciji kao putnik na gornjem katu londonskog autobusa, prvi složeni strukturalni model molekule, slavni benzenski prsten, sastavljen od šest atoma ugljika uz koje je priključen po jedan atom vodika. Moglo bi se reći da je u kemijskim formulama stari model računovode C₆H₆, puki zbroj atoma, zamijenjen modelom arhitekta ili inženjera,

Možda je u kemiji još značajnija velika generalizacija izvedena u razdoblju kojim se bavimo, Mendeljejevljev (1834—1907) periodični sistem elemenata (1869). Zahvaljujući rješenju problema atomskih težina i valencija (tj. broja veza kojima je atom jednog elementa povezan s drugim atomima) atomska je teorija, donekle zapostavljena nakon procvata početkom 19. stoljeća, poslije 1860. ponovno došla u središte pažnje; istodobno je napredak znanstvene

tehnike, tj. izum spektroskopa (1859) omogućio otkrića raznih novih elemenata. Nadalje, 60-te godine 19. stoljeća bile su doba standardizacije i mjerenja. (U tom su razdoblju, između ostalog, ustanovljene danas općepoznate jedinice za mjerenja električnosti, volt, amper, vat i om.) Bilo je različitih pokušaja ponovne klasifikacije kemijskih elemenata prema valencijama i atomskoj težini. Sistem Mendeljejeva i Nijemca Lothara Meyera (1830—95) zasniva se na činjenici da se karakteristike elemenata mijenjaju, prema atomskoj težini pojedinog elementa, na periodičan način. Osobita kvaliteta tog sistema je u pretpostavci da, u skladu s principom periodičnosti, postoje neka prazna mjesta u sistemu od devedeset dva elementa, ali da je moguće predvidjeti karakteristike još nepoznatih elemenata koji će jednom ispuniti praznine. Činilo se na prvi pogled da tablica Mendeljejeva privodi kraju bavljenje atomskom teorijom postavljajući ograničenje broju fundamentalno različitih vrsta tvari. Zapravo, Mendeljejevljev će sistem »dobiti pravo tumačenje tek u novom shvaćanju materije, koju ne tvore nepromjenljivi atomi već relativno nestalne kombinacije nekoliko osnovnih činilaca koji su i sami podložni promjeni i preobražaju«. No dostignuća Mendeljejeva, poput otkrića Clerka Maxwella, izgledala su u svoje vrijeme prije kao zadnja riječ u staroj raspravi nego kao uvod u novu.

Biologija je uvelike zaostajala za fizikom i kemijom, a uzrok tome bio je dijelom konzervativizam onih za koje ova nauka ima praktičnu vrijednost, tj. farmera i osobito liječnika. Retrospektivno, najveći rani fiziolog bio je Claude Bernard, čije djelo pruža osnovu čitavoj modernoj fiziologiji i biokemiji, a koji je napisao i jednu od najboljih analiza znanstvenog procesa uopće *Uvod u proučavanje eksperimentalne medicine* (1865). Međutim, premda je Claude Bernard bio cijenjen, naročito u svojoj domovini Francuskoj, njegova se otkrića nisu mogla odmah primijeniti te je zato njegov utjecaj na suvremenike bio manji od utjecaja Louisa Pasteura koji je, uz Darvina, postao možda najpoznatiji učenjak iz sredine 19. stoljeća. Pasteur se počeo baviti bak-teriologijom, u kojoj je postao velik pionir (uz Roberta Kocha (1843—1910), njemačkog provincijskog liječnika), radeći u sferi industrijske kemije, tj. proučavajući zašto se pivo i ocat ponekad pokvare, a da kemijska analiza ne može dati rješenje. I tehnika bakteriologije (mikroskop, pripremanje kultura i stakalaca itd.) i mogućnost njezine neposredne primjene — borba protiv bolesti ljudi i životinja — učinili su novu disciplinu pristupačnom, razumljivom i privlačnom. Postupci poput antiseptice, koju je razvio Lister (1827—1912) oko 1865, »pasterizacije« i drugih metoda čuvanja organskih proizvoda od mikroba, te cijepljenja, bili su izvedivi, a dokazi i rezultati dovoljno opipljivi da slome čak i neprijateljske stavove pripadnika liječničke profesije. Bavljenje bakterijama obogatit će biologiju izvanredno korisnim pristupom proučavanju prirode života, no u razdoblju kojim se bavimo s bakterijama u vezi nisu se postavljala teoretska pitanja koja ne bi mogao riješiti sasvim prosječan učenjak.

Najznačajnije otkriće u biologiji iz ovog razdoblja imalo je tek marginalno značenje za proučavanje fizikalne i kemijske strukture te mehanizma života. Teorija evolucije prirodnom selekcijom znatno je prekoračila granice biologije i u tome je njezina važnost. Ona je utvrdila trijumf povijesnosti u svim naukama, premda su suvremenici uglavnom pomiješali »povijesnost« s »progresom«. Nadalje, uklapajući čovjeka u shemu biološke evolucije, srušila je oštru granicu između prirodnih i humanističkih ili društvenih znanosti. Nakon Darvinove teorije postalo je neizbježno pojmiti čitav svemir ili

barem čitav Sunčev sistem kao proces neprestane historijske mijene. Povijes-nosti su pripadali Sunce i planeti te, kao što su geolozi već utvrdili (v. *Doba revolucije*, 15. poglavlje), sama Zemlja. Živi organizmi također su bili uključeni u ovaj proces, premda je pitanje da li se živi svijet razvio iz neživoga ostalo otvoreno i, uglavnom zbog ideoloških razloga, izuzetno osjetljivo. Veliki Pasteur vjerovao je da je dokazao nemogućnost takvog razvoja. Darvvin nije u evolucijsku shemu uključio samo životinje nego i čovjeka.

Sredinom 19. stoljeća znanosti nije bilo toliko teško da prizna ovu povijesnost svemira — ona je bila sasvim lako shvatljiva u razdoblju očiglednih velikih historijskih ipromjena — ikoliko da je pomiri s općim, neprestanim i nerevolucionarnim tokom nepromjenljivih prirodnih zakona. U razmišljanjima učenjaka bilo je nepovjerenja prema socijalnoj revoluciji, kao i prema tradicionalnoj religiji čiji su sveti tekstovi govorili o nagloj velikoj promjeni («kreaciji») i događajima koji narušavaju prirodne zakone («čudima»). Međutim, u ovom se razdoblju činilo da se znanost zasniva na uniformiranosti i ne-promjenljivosti; činilo se da je mogućnost redukcije za nju od presudne važnosti. Samo revolucionarni 'mislioci poput Marxa lako su mogli zamisliti situaciju u kojoj dva i dva nisu nužno četiri, već mogu dati i neki drugi zbroj.* Veliko dostignuće geologije bila su objašnjenja kako je djelovanjem sila koje su i danas vidljive s vremenom moglo nastati obilje raznovrsnih neživih pojava na Zemlji. Veliko dostignuće teorije o prirodnoj selekciji bilo je objašnjenje još veće raznolikosti živih vrsta, uključujući čovjeka. Ovo dostignuće navelo je i još uvijek navodi neke mislioce da poriču ili potcjenjuju dugovrsne i novije procese koji utječu na historijsku mijenu, te da promjene u ljudskom društvu objašnjavaju zakonima biološke evolucije — što ima bitne političke posljedice, a ponekad uključuje i političke namjere («socijalni darvinizam»). Društva u kojima su živjeli zapadnjački učenjaci — a svi su učenjaci u ovom razdoblju pripadali zapadnom svijetu, čak i oni koji su živjeli na njegovim rubovima, npr. u Rusiji — povezivala su stabilnost i promjenu, pa je ta kombinacija bila prisutna i u njihovim evolucijskim teorijama.

Ipak, bavljenje ovim teorijama donosilo je velike probleme jer su se znanstvenici prvi put svjesno i odlučno sukobili sa silama tradicije, konzervativizma i, pogotovo, religije. Poricali su poseban položaj koji se dotad smatrao čovjekovom povlasticom u prirodi. Zestina protivnika teorije evolucije bila je ideološke naravi. Kako bi čovjek, stvoren prema liku Božjem, mogao biti tek nešto izmijenjeni majmun? Ako su morali birati između majmuna i anđela, Darvvinovi su se protivnici opredjeljivali za anđele. Snaga ovog otpora svjedoči o snazi tradicije i organizirane religije čak i među (najslobodnijim i najobrazovanijim grupama stanovništva na Zapadu, jer su raspravu vodili samo visokoobrazovani ljudi. Ipak, možda više iznenađuje spremnost evolucionista da javno izazovu sile tradicije i njihov relativno brz trijumf. U prvoj polovini stoljeća već je bilo mnogo evolucionista, no oni među njima koji su se bavili biologijom radili su oprezno i sa stanovitim osobnim strahom. Sam Darvvin ublažavao je stavove koje je već formirao.

Prihvaćanje teorija evolucije u drugoj polovini 19. stoljeća nije uslijedilo zato što bi dokazi o tome da čovjek potječe od životinja postali suviše snažni, premda su se oni naglo gomilali od 50-ih godina. Majmunoliku lubanju neandertalskog čovjeka (pronađenu 1856) nije se moglo poricati. No dokaza je

* Ovo je pitanje bilo tema u niematličarskoj raspravi o beskonačnosti koja je izazivala toliku sablazan upravo zato što aritmetička pravila u njoj više ne daju očekivane rezultate.

bilo dovoljno i prije 1848. Teorija je prihvaćena zbog sretnog sticaja okolnosti: brzog napretka liberalne i »napredne« buržoazije i neizbježna revolucija. Izazov snagama tradicije bio je sve jači, ali više nije podrazumijevao socijalni prevrat. Sama Darvvinova ličnost ilustrira ovu situaciju: buržuj, pripadnik umjerene liberalne ljevice, od kraja 50-ih godina 19. stoljeća neosporno spreman da se suprotstavi konzervativizmu i religiji (premda ne i ranije), uljudno je odbio ponudu Karla Marxa da mu posveti drugi tom *Kapitala*. On, napokon, nije bio revolucionar.

Sudbina darvinizma, dakle, nije toliko ovisila o tome kako će ga prihvatiti znanstvena publika, tj. o objektivnoj vrijednosti *Porijekla vrsta*, koliko o političkoj i ideološkoj situaciji u određenoj zemlji u određeno vrijeme. Dakako, ovo je učenje odmah prihvatila krajnja ljevica, čiji su pripadnici već dugo sudjelovali u stvaranju evolucijskih teorija. Alfred Russel Wallace (1823—1913), koji je neovisno o Darvvinu otkrio prirodnu selekciju, te s njim podijelio slavu, pripadao je tradiciji obrtnika-učenjaka i radikala koji su početkom 19. stoljeća igrali značajnu ulogu, i kojima je »prirodna povijest« bila toliko bliska. Njegov se duh oblikovao pod utjecajem čartizma i Owenovih »dvorana znanosti«, te je i kasnije ostao pripadnik krajnje ljevice; potkraj života ponovno je postao borbeni pristaša nacionalizacije zemlje, pa čak i socijalizma, vjerujući i dalje u druge teorije karakteristične za heterodoksnu plebejsku ideologiju, u frenologiju i spiritualizam (v. str. 273). Mara je odmah pozdravio *Porijeklo vrsta* kao »osnovu prirodnih nauka kakva odgovara našim shvaćanjima«; socijaldemokrati su postali izraziti darvinisti, a neki su od Marxovih učenika, poput Kautskog, u tome i pretjerali.

Očigledna sklonost socijalista za darvinizam nije spriječila dinamičnu naprednu liberalnu srednju klasu da prihvati i brani teoriju evolucije. Teorija je brzo prihvaćena u Engleskoj, a odgovarala joj je i liberalna atmosfera puna samopouzdanja u Njemačkoj u godinama ujedinjenja. U Francuskoj, gdje je srednjoj klasi draža bila stabilnost napoleonskog Carstva, a lijevi intelektualci nisu imali potrebe za uvoznim idejama "zaostalih" stranaca, darvinizam nije bio šire prihvaćen sve do kraja Carstva i sloma Pariške komune. U Italiji su pristaše teorije evolucije bili više zabrinuti zbog njezinih socijalno-revolucionarnih implikacija nego zbog papskog gnjeva, ali su je ipak branili. U SAD darvinizam nije samo brzo prihvaćen već se uskoro pretvorio u ideologiju borbenog kapitalizma. S druge strane, oni koji su se suprotstavljali darvinizmu, čak i ako su bili učenjaci, dolazili su iz društveno konzervativnih slojeva.

II.

Teorija evolucije povezuje prirodne nauke s humanističkim ili društvenim, premda je termin »društvene nauke« anakronističan. Ipak, prvi put se počela ozbiljno osjećati potreba za posebnom i općom znanostu o društvu (različitom od postojećih posebnih disciplina koje su se već odavno bavile ljudskim djelatnostima). Britansko društvo za unapređenje društvenih znanosti (osnovano 1857) imalo je samo skroman cilj: primijeniti znanstvene metode na društvene reforme. Ipak, mnogo se govorilo o sociologiji; taj naziv smislio je Auguste Comte 1839, a popularizirao Herbert Spencer (koji je 1876. napisao preuranjenu knjigu o principima ove i mnogih drugih nauka). Krajem razdoblja kojim se bavimo sociologija nije bila priznata disciplina niti akademski predmet. S druge strane, šire ali srodno područje antropologije brzo

se razvijalo kao priznata znanost čija su ishodišta bila u pravu, filozofiji, etnologiji i putničkim zapisima, a koja se bavila i proučavanjima jezika i folkloru, te donekle medicinom (tj. kroz tada popularnu disciplinu »fizikalne antropologije« koja je stvorila modu mjerenja i sakupljanja lubanja raznih naroda). Antropologiju je prvi službeno poučavao vjerojatno Quatrefages 1855. na katedri koja je tada postojala pri Nacionalnom muzeju u Parizu. Nakon osnivanja Pariškog antropološkog društva (1859) uslijedilo je tokom 60-ih godina 19. stoljeća veliko širenje zanimanja za ovu disciplinu, te su slična društva osnovana u Londonu, Madridu, Moskvi, Firenci i Berlinu. Psihologija (također nova kovanica koju je smislio John Stuart Mili) bila je još uvijek povezana s filozofijom — u knjizi A. Baina *Mentalna i moralna znanost* (1868) bila je još udružena s etikom — ali joj je W. Wundt (1832—1920), koji je bio asistent velikog Helmholtza, dao eksperimentalno usmjerenje. Do 70-ih godina 19. stoljeća psihologija je postala prihvaćena disciplina, barem na njemačkim sveučilištima. Ona je donekle prodrila i u područja sociologije i antropologije, a već 1859. osnovan je poseban psihološki časopis u vezi s lingvistikom.¹⁰

Prema mjerilima pozitivnih, a posebno eksperimentalnih znanosti, rezultati novih društvenih nauka nisu bili osobiti, premda su među njima već prije 1848. tri raspolagale pravim i sistematski izloženim dostignućima: ekonomija, statistika i lingvistika (v. *Doba revolucije*, 15. poglavlje, str. 235—238). Veza ekonomije i matematike postala je bliska i neposredna (u radovima Francuza A. A. Cournota (1801—77) i L. Walrasa (1843—1910), a primjena statistike na socijalne fenomene potakla je primjenu statističkih metoda na fizikalne znanosti; barem su tako razmišljali oni koji su se bavili porijeklom statističke mehanike čiji je pionir bio Clerk Maxwell. U svakom slučaju socijalna statistika napredovala je kao nikad ranije, a u javnim je službama bila velika potražnja za onima koji su se njome bavili. Od 1853. održavali su se povremeno internacionalni statistički kongresi, a znanstveni ugled koji je uživala ova disciplina potvrđuje izbor slavnog i izvanrednog dr. Williama Farra (1807—83) u britansko Kraljevsko društvo. Tokovi razvoja lingvistike bili su, kao što ćemo vidjeti, drugačiji.

A ipak, u cjelini gledano, ova dostignuća, osim u metodologiji, nisu bila osobita. Marginalna ekonomska škola utilitarista razvila se istovremeno u Britaniji, Austriji i Francuskoj oko 1870; ona je bila u formalnom pogledu elegantna i razrađena, no bez sumnje mnogo uža od stare »političke ekonomije« (ili čak nepokorne njemačke »historijske ekonomske škole«), te je zato na manje realističan način prilazila ekonomskim problemima. Za razliku od prirodnih nauka, društvene u liberalnom uređenju nije poticao tehnološki napredak. Kako se činilo da osnovni ekonomski model savršeno zadovoljava, nije bilo velikih problema kojima bi se ekonomija morala baviti, poput problema rasta, mogućeg ekonomskog sloma ili raspodjele prihoda. Ako ova pitanja nisu bila već riješena, automatski su ih trebali savladati mehanizmi tržišne privrede (kojom su se ekonomisti sve više bavili), ako ih je uopće bilo moguće riješiti. U svakom slučaju privredni napredak bio je očit, a u takvim prilikama ekonomisti nisu dublje ulazili u probleme svoje znanosti.

Buržoaski mislioci nisu bili sumnjičavi u vezi s privredom u svom društvenom uređenju koliko u vezi sa socijalnom i političkom situacijom, pogotovo u zemljama gdje je strah pred revolucijom još bio živ, kao u Francuskoj, ili tamo gdje je počinjao uspon radničkog pokreta, kao u Njemačkoj. Njemački mislioci, koji nikada nisu u potpunosti prihvatili teoriju krajnjeg liberalizma

brinuli su, poput svih konzervativaca, hoće li se društvo liberalnog kapitalizma pokazati kao opasno i nestabilno, no njihovi su se prijedlozi ograničavali na preventivne socijalne reforme. Osnovna predodžba sociologa o društvu bila je porijeklom iz biologije: shvaćali su ga kao »socijalni organizam« u kojemu se različite društvene grupe dopunjuju, što je posve različito od teorije o klasnoj borbi. Ovdje se radi o starom konzervativizmu, odjevenom u kostim iz 19. stoljeća, konzervativizmu koji je bilo teško izmiriti s drugom biološkom predodžbom stoljeća, teorijom »evolucije«, koja je predstavljala promjenu i napredak. Konceptcija »socijalnog organizma« davala je bolju osnovu propagandi nego znanosti.

Jedini mislilac u ovom razdoblju koji je razvio opsežnu teoriju o društvenoj strukturi i društvenim promjenama bio je socijalni revolucionar Karl Marx, koji još uvijek izaziva divljenje ili barem poštovanje ekonomista, historičara i sociologa. Njegovo djelo je izvanredno ostvarenje jer su Marxovi suvremenici (osim nekolicine ekonomista) danas zaboravljeni, tako da za njih ne znaju ni visokoobrazovani ljudi, ili su ostavili tako slab trag da intelektualni arheolozi ne mogu početi tragati za zaboravljenim vrijednostima u njihovim spisima. No danas ne iznenađuje toliko činjenica da su Auguste Comte ili Herbert Spencer ipak bili ljudi koji su imali izvjesnu intelektualnu veličinu, koliko činjenica da su posve zaboravljeni ljudi koji su nekad uživali ugled Aristotela modernog doba. Oni su svojedobno bili neusporedivo slaviji i utjecajiji od Marxa, čiji je *Kapital* jedan anonimni stručnjak 1875. opisao kao djelo samouka koji ne poznaje napredak proteklih dvadeset pet godina.¹¹ Jer u to doba Marxa su na Zapadu ozbiljno shvaćali samo pripadnici međunarodnog radničkog pokreta, pogotovo njemački socijalisti, a čak i među takvima njegov je utjecaj još bio slab. Međutim, intelektualci sve revolucionarnije Rusije čitali su ga žudno. Prvo njemačko izdanje *Kapitala* (1867) — tisuću primjeraka — prodano je u pet godina, dok je u Rusiji 1872. prvih tisuću primjeraka ruskog izdanja prodano za manje od dva mjeseca.

Problem koji je Marx sebi zadao bio je onaj s kojim su se pokušavali suočiti i drogi znanstvenici čiji je predmet proučavanja bilo društvo: kakvi su priroda i mehanizmi prelaska iz pretkapitalističkog društva u kapitalističko, te kakve su specifičnosti načina njegovog djelovanja i njegove razvojne tendencije. Budući da su Marxovi odgovori uglavnom općepoznati, nećemo ih ovdje ponavljati, premda vrijedi istaći da se Marx, za razliku od drugih, opirao odvajanju ekonomske analize od njezina povijesno-socijalnog konteksta. Problem historijskog porijekla društva 19. stoljeća odvuкао je teoretičare, pa čak i praktične ljude u daleku prošlost. Jer i unutar kapitalističkih zemalja i ondje gdje se buržoasko društvo u širenju suočavalo s drugim uređenjima — i uništavalo ih — živa prošlost i sadašnjost u nastajanju dolazile su u otvoren sukob. Njemački mislioci vidjeli su u svojoj zemlji kako se hijerarhijski poredak »staleža« povlači pred društvom novoga klasnog sukoba. Britanski pravници, pogotovo oni koji su imali nekog iskustva u Indiji, uočili su suprotnost između starog, »statusnog« uređenja i novog, »ugovornog«, te su prelazak iz prvog u drugo smatrali glavnim obrascem historijskog razvoja. Ruski su pisci doista istodobno živjeli u dva svijeta — svijetu starih seoskih zadruga, s kojima se velik dio njih dobro upoznao za dugih ljetnih mjeseci koje su provodili na svojim imanjima, i u svijetu pozapadnjačenih intelektualaca koji mnogo putuju. Za čovjeka iz sredine 19. stoljeća sva je povijest postojala istodobno, osim starih carstava i civilizacija, poput onih iz antičkog doba, koje su ležale zakopane (doslovno), čekajući H. Schliemanna

(1822—90) da pronade Troju i Mikenu ili Flindersa Petriea (1853—1942) da obavi istraživanja u Egiptu.

Moglo bi se očekivati da će nauka najtješnje povezana s prošlošću dati osobito značajan doprinos razvoju društvenih znanosti, ali im je povijest kao akademska disciplina bila od slabe koristi. Povjesničari su se sve više bavili vladarima, bitkama, ugovorima, političkim događajima ili političkim i pravnim institucijama, jednom riječju politikom u retrospektivi ili suvremenom politikom u historijskim kostimima. Razradili su metodologiju istraživanja na osnovi dokumenata koji su se nalazili, sređeni i zaštićeni u javnim arhivima, te su objavljivali dvije vrste publikacija, doktore i specijalističke časopise kao *Historische Zeitschrift*, koji je počeo izlaziti 1858, *Revue Historique* 1876, engleski *Historical Review* 1886, a *American Historical Review* 1895. No stvorili su u najboljem slučaju trajne spomenike erudicije koje još uvijek uzimamo kao uzore, a u najgorem ogromne pamflete koje danas čitamo (ako uopće) tek zbog književnih kvaliteta. Historija kao akademska disciplina imala je, usprkos umjerenom liberalizmu nekih pojedinaca koji su se njome bavili, prirodenu sklonost prema očuvanju prošlosti, a sumnjičavost prema budućnosti. Društvene znanosti su u ovom razdoblju bile drugačije usmjerene.

Međutim, premda su akademski historičari išli sporednim putovima učenosti, povijest je ostala glavni element u novim socijalnim znanostima. To je osobito vidljivo u nauci koja je izvanredno napredovala, u lingvistici, ili, da se poslužimo izrazom suvremenika, u filologiji — njome su se, poput mnogih drugih znanstvenih disciplina, bavili pretežno Nijemci. Glavni cilj ove discipline bila je rekonstrukcija povijesne evolucije indoevropskih jezika koji su, možda zato što su u Njemačkoj bili poznati kao »indogermanski«, izazivali u toj zemlji nacionalni, ako ne i nacionalistički interes. Bilo je i pokušaja da se stvore mnogo šire evolucijske tipologije jezika, tj. da se otkriju porijeklo i povijesni razvoj govora i jezika — time su se bavili npr. H. Steinthal (1823—1899) i A. Schleicher (1821—1868), — ali su tako izvedena porodična stabla jezika bila posve proizvoljna, a odnosi između različitih »genera« i »spe-cies« ostajali su prilično sumnjivi. Doista, u zemljama gdje je sredinom 19. stoljeća filologija cvjetala, malo se jezika, osim indoevropskih, sistematski proučavalo; izuzeci su hebrejski i srodni semitski jezici koji su privlačili pažnju židovskih učenjaka ili onih koji su se bavili Biblijom, te donekle jezici ugrofinske grupe, koji su imali sreću da se jednim od njih, mađarskim, govori u Srednjoj Evropi.* S druge strane, fundamentalna otkrića iz prve polovine 19. stoljeća sada su se sistematski primjenjivala i razvijala u indoevropskoj evolucijskoj lingvistici. Pravila glasovnih promjena koje je Grimm otkrio u njemačkom podrobnije su ispitana i razvrstana, utvrđene su metode rekonstrukcije starijih nepisanih oblika riječi i načini stvaranja modela lingvističkih »porodičnih stabala«, pojavilo se više modela evolucijske promjene (poput Schmidtove »teorije valova«), a razvila se i primjena analogija, pogotovo gramatičkih; u filologiji nije vrijedilo ništa što nije bilo komparativno. Sedamdesetih godina 19. stoljeća vodeća škola Mladogramatičara (*Junggrammatiker*) smatrala je sebe sposobnom da rekonstruira originalni indoevropski iz kojega je potekao niz jezika, od sanskrtu na istoku do keltskog na zapadu, a Schleicher je doista i pisao na tom rekonstruiranom jeziku. Moderna lingvistika krenula je posve različitim putem, odbacujući, možda i suviše žestoko,

* Američka lingvistička škola, utemeljena na proučavanjima jezika američkih Indijanaca, još se nije bila razvila.

historicističke i evolucionističke sklonosti filologije iz sredine 19. stoljeća, te stoga možemo smatrati da je ova znanost u razdoblju kojim se bavimo samo razradila poznate principe, a da nije u većoj mjeri anticipirala nove. Ipak je ona bila tipična evolucionistička društvena nauka koja je, prema tadašnjim mjerilima, imala velikog uspjeha, i u stručnim krugovima i među širom publikom. Na nesreću ova je znanost potakla i vjerovanje u rasističke ideje jer su govornici indoevropskih jezika (isključivo lingvistički pojam) poistovječeni s »arijskom rasom« (usprkos tome što su neki učenjaci, poput F. Max-Mullera (1823—1900) iz Oxforda, izričito poricali takve teorije).

Rasizam je igrao znatnu ulogu i u drugoj društvenoj znanosti koja se brzo razvijala, antropologiji; ona se sastojala od dviju posve različitih disciplina, fizičke antropologije (čije je ishodište uglavnom u anatomske i sličnim proučavanjima) i etnografije, tj. opisivanja različitih — uglavnom zaostalih ili primitivnih — zajednica ljudi. Obje discipline bavile su se problemom razlika među pojedinim grupama ljudi, kao i (budući da su usvojile evolucionis-tički model) problemom porijekla čovjeka i različitih tipova društava, među kojima se buržoasko činilo neosporno najsavršenijim. Fizička antropologija je ubrzo stvorila pojam »rase«, jer su fizičke razlike među ljudima bijele, žute ili crne kože, tj. crncima, Mongolima i ljudima kavkaskog tipa (bilo je još klasifikacija ove vrste) bile neosporne. Ovo samo po sebi nije potvrđivalo rasnu nejednakost, superiornost ili inferiornost nekih rasa, ali su takva proučavanja fizikalne antropologije povezana s proučavanjima evolucije čovjeka na osnovi prehistorijskih fosila stvorila osnove rasizma. Jer najstariji poznati ljudi — pogotovo neandertalski čovjek — bili su nesumnjivo majmunoliki i na nižem kulturnom nivou od onih koji su otkrili njihove kosti. Kad bi se dokazalo da su neke rase sličnije majmunima no druge, ne bi li to dokazalo njihovu inferiornost?

Ovaj argument je slab, ali je privukao one koji su željeli dokazati rasnu podređenost, npr. crnaca bijelcima, ili uopće nadmoć bijele rase. (Okolo puno predrasuda može oblik majmuna prepoznati čak i u Kinezima ili Japancima, o čemu svjedoče mnogi moderni stripovi.) No ako je biološka teorija evolucije sugerirala hijerarhiju rasa, zaključke o rasnoj nejednakosti donosila je i komparativna metoda primijenjena u »kulturnoj antropologiji«, području u kojemu je glavno djelo bilo *Primitivna kultura (Primitive Culture)* E. B. Tylora (1871). Tylor (1832—1917), kao i mnogi drugi znanstvenici koji su vjerovali u napredak i bavili se zajednicama i kulturama koje, za razliku od fosilnih ljudi, nisu izumrle, nije smatrao ove kulture toliko inferiornima po prirodi, koliko ranijim stupnjevima u evoluciji koja vodi modernoj civilizaciji. Prema Tyloru, one su analogne djetinjstvu u životu odraslog čovjeka. Ovo je uključivalo teoriju o stupnjevima razvoja — Tylor je bio pod Comteovim utjecajem — koju je primijenio na religiju (s uobičajenim oprezom uglednih ljudi koji su se bavili ovim, još uvijek osjetljivim pitanjem). Od primitivnog »animizma« (sam Tylor je izmislio ovaj pojam) put razvoja vodio je prema savršenijoj monoteističkoj religiji, te napokon, pobjedi nauke koja sve veća područja ljudskog iskustva može objasniti bez pozivanja na duhovne sile, i koja će »postepeno, u svim sferama ljudskog djelovanja, sistematskim zakonima zamijeniti vjerovanje u slobodno proizvoljno stvaranje«. ¹² U međuvremenu se još posvuda mogu susresti ostaci starijih stupnjeva razvoja, čak i među očigledno zaostalim pripadnicima civiliziranih nacija, npr. u praznovjerju i seoskim običajima. Tako je seljak postao spona između divljaka i civiliziranog društva. Tylor je o antropologiji razmišljao kao o »znanosti koja

je u biti reformatorska«, te dakako, nije vjerovao da su seljaci nesposobni da postanu punopravni članovi civiliziranog društva. Ali bilo je sasvim lako pretpostaviti da su oni koji predstavljaju djetinjstvo ili mladost u razvoju čovječanstva i sami »poput djece«, te da njihovi odrasli »roditelji« moraju s njima kao s djecom i postupati.

»Kao što su crnci« (pisalo je u *Anthropological Review*) »na fetusnom stupnju razvoja, tako su Mongoli infantilni. Posve u skladu s time, smatramo da su njihova uprava, književnost i umjetnost također infantilne. Oni su golobrada djeca čiji je život dužnost, a glavna vrlina bezuvjetna pokornost.«¹³ Ili, kao što je na neotesan mornarski način rekao kapetan Osborn 1860.: »Ponašajte se s njima kao s djecom. Prisilite ih da čine ono što je za njih, kao i za nas, dobro pa neće više biti problema s Kinom.«¹⁴

Na druge se rase, dakle, gledalo kao na inferiorne zato što su na ranijem stupnju biološkog ili socijalno-kulturnog razvoja. Njihova inferiornost smatrala se dokazanom u osnovi zato što je superiorna rasa bila, prema vlastitim mjerilima nadmoćna: tehnološki naprednija, vojno snažnija, bogatija i uspješnija. Teorija o superiornosti bila je laskava i pogodna — toliko pogodna da je srednja klasa bila sklona da je preuzme od aristokracije (čiji su pripadnici odavno sebe smatrali nadmoćnom rasom) u domaće i međunarodne svrhe: siromašni su siromašni jer su biološki inferiorni i obratno, ako građani pripadaju nižim rasama nije čudo što su siromašni i zaostali. Takva shvaćanja još nisu bila odjevena u dostignuća moderne genetike koja zapravo još nije ni postojala. Danas slavni eksperimenti redovnika Gregora Mendela (1822—84) s graškom, izvršeni u vrtu njegova moravskog samostana (1865) nisu uopće izazvali pažnju, sve dok nisu otkriveni oko 1900. No primitivan oblik shvaćanja da gornje klase pripadaju višem tipu ljudi, koji je svoju nadmoć razvio endogamijom, a kojemu prijete miješanje s nižim slojevima, a još više brzo razmnožavanje podređenih, bio je prilično raširen. Također se smatralo, kao što je (uglavnom talijanska) škola »kriminalne antropologije« pokušavala dokazati da kriminalci, društveno potčinjeni i oni koji se bune protiv poretka, pripadaju posebnoj nižoj ljudskoj vrsti, različitoj od one kojoj pripadaju »uglednici«, što se može potvrditi mjerenjem lubanja i sličnim jednostavnim postupcima.

U misaonom životu razdoblja kojim se bavimo rasizam je bio uvelike prisutan na način koji je danas teško ocijeniti i razumjeti. (Zašto je npr. među bijelcima bilo toliko rašireno užasavanje da mješanci nasljeđuju baš *najgore* rasne osobine roditelja?) Osim što je bio pogodan kao opravdanje za vladavinu bijelaca nad obojenim, bogatih nad siromašnima, rasizam se možda najbolje može objasniti kao mehanizam uz pomoć kojega društvo nejednakosti utemeljeno na egalitarnoj ideologiji racionalizira nejednakosti koje su u njemu prisutne, te pokušava opravdati i obraniti privilegije koje su nespojive s demokratskom idejom prisutnom u njegovim institucijama. Liberalizam nije imao logične obrane protiv jednakosti i demokracije, te je podigao alogične bedeme rasizma: sama znanost, najjači adut liberalizma, mogla je, navodno, dokazati da ljudi *nisu* jednaki.

Ali, naravno, znanost razdoblja kojim se bavimo nije to mogla dokazati, premda su neki učenjaci to željeli. Darvinovska tautologija (»preživljavanje najsposobnijih«, tj. preživljavanje kao dokaz sposobnosti) nije mogla dokazati da su ljudi bolji od crvi, budući da su jedni i drugi uspješno preživljavali. Superiornost je ušla u raspravu kad je evoluciona povijest poistovjećena s napretkom. No premda su oni koji su se bavili evolucijom čovjeka razabrali

napredak u nekim bitnim područjima — posebno u nauci i tehnologiji — zapostavljajući, doduše, druga, nisu mogli dokazati da je zaostalost nekih ljudskih zajednica trajna i nepopravljiva. Jer evolucijska povijest čovječanstva zasnivala se na pretpostavci da su ljudska bića, barem od pojave homo sapiensa, istovrsna, da njihovo ponašanje podliježe jednakim zakonima, premda u različitim historijskim okolnostima. Engleski jezik se razlikuje od originalnog indoevropskog, ali ne zato što bi moderni Englezi živjeli u lingvistički drugačijim uvjetima od njihovih davnih predaka koji su, mislilo se u razdoblju kojim se bavimo, živjeli negdje u srednjoj Aziji. Osnovni obrazac »porodičnog stabla«, koji se pojavljuje i u filologiji i u antropologiji ne podrazumijeva genetske niti ikakve druge trajne oblike nejednakosti. Srodna uređenja australijskih urođenika, pacifičkih otočana i irokeških Indijanaca, koja su prethodnici moderne socijalne antropologije poput Lewisa Morgana (1818—81) počinjali ozbiljno proučavati — premda su se proučavanja još uvijek većim dijelom odvijala u knjižnicama, a manjim na terenu — smatrana svi ostacima iz ranijih stupnjeva u evoluciji koja će dovesti do stvaranja porodice kakva je uobičajena u 19. stoljeću. No bitno je bilo da su ti društveni oblici usporedivi — različiti, ali ne nužno inferiorni.* »Socijalni darvinizam« i rasistička antropologija ili biologija ne pripadaju znanosti 19. stoljeća, već njegovoj politici.

Ako se osvrnemo i prema prirodnim i prema društvenim naukama razdoblja kojim se bavimo, iznenadit će nas veliko samopouzdanje učenjaka. Ono je u prirodnim naukama bilo manje neopravdano nego u društvenim, ali jednako izraženo. Fizičar koji je smatrao da njegovim nasljednicima preostaje samo rješavanje nekoliko manjih problema sličan je Augustu Schlei-cheru, koji je bio siguran da su stariji arijci govorili upravo onim umjetnim jezikom koji je on rekonstruirao. Takvi osjećaji ne temelje se toliko na rezultatima — rezultate evolucionističkih disciplina bilo je gotovo nemoguće eksperimentalno provjeriti — koliko na vjerovanju u nepogrešivost znanstvene metode. Pozitivna znanost, koja se služi objektivnim i dokazanim činjenicama, povezanim strogim vezama uzroka i posljedica, znanost koja otkriva uniformne, stalne opće zakone što ne podliježu sumnjama niti proizvoljnim izmjenama, smatrala se ključem univerzuma, ključem koji 19. stoljeće posjeduje. I više od toga, vjerovalo se da su s usponom društva 19. stoljeća prevladani rani i infantilni stupnjevi ljudskog razvoja kojima je svojstveno praznovjerje, teologija i umovanje, te da je nastupio Comteov »treći stupanj«, tj. doba pozitivne znanosti. Danas je lako ismijavati ovo samopouzdanje i u vezi s prikladnošću naučnih metoda i u vezi s trajnošću teoretskih modela; no ono nije bilo manje snažno zato što je, kao što bi mogli reći neki stari filozofi, bilo neumjesno. Ako su učenjaci osjećali da mogu govoriti sa sigurnošću, koliko je tek bilo samopouzdanje novinara i ideologa, koji su bili utoliko sigurniji u tvrdnje stručnjaka što su ih i sami uglavnom mogli razumjeti, barem kada se nije radilo o višoj matematici. Činilo se da su čak i dostignuća fizike i kemije još uvijek shvatljiva »praktičnim ljudima« — npr. nakon građevinaru. Darvvinovo *Porijeklo vrsta* bilo je posve pristupačno obrazovanim laicima. Nikada više neće biti moguće da prost zdravi razum, čija je jedina prava spoznaja bila da je pobjednički svijet liberalnog kapitalizma najbolji od svih mogućih svjetova, u ime svojih predrasuda tako lako pokrene mnoštvo ljudi.

* Takva vrsta različitosti prihvaćala se, naravno, kada su bili u pitanju narodi klasične starine, čiji su sistemi srodstva bili osnova pionirske studije o povijesnoj evoluciji porodice, kao djelo J. J. Bachötена, *Mutterrecht* (Zakon matrijarhata) iz 1861.

Člankopisaca, ideologa i širitelja znanosti bilo je širom zapadnog svijeta, svuda gdje je postojala lokalna elita odana »modernizaciji«. Pravi učenjaci — barem oni koji su uživali, te uživaju i danas, ugled izvan svojih zemalja — nisu bili taiko jednoliko raspoređeni. Doista, njih je bilo samo u nekim dijelovima Evrope i u Sjevernoj Americi.* U ovom razdoblju bilo je značajnih znanstvenika u srednjoj i istočnoj Evropi, osobito u Rusiji, što je možda bila najveća novost na akademskoj karti svijeta, premda povijest nauke u ovom razdoblju nije moguće napisati a da se ne spomenu istaknuti Amerikanci, a posebno fizičar Willard Gibbs (1839—1903). Ipak, teško bi bilo poreći da je ono što se npr. 1875. događalo na sveučilištu u Kazanu ili u Kijevu bilo značajnije od onoga što se zbivalo u Yaleu ili Princetonu.

No puko geografsko razmatranje ne daje dovoljno značaja najvažnijoj pojavi u vezi s akademskim životom razdoblja kojim se bavimo, tj. hegemoniji Nijemaca; njihovim su se jezikom služila brojna sveučilišta (uključivši većinu švicarskih, te onih u Habsburškom Carstvu i baltičkim dijelovima Rusije), a njemačka je kultura imala snažnu privlačnu moć za ljude u Skandinaviji, te istočnoj i jugoistočnoj Evropi. Osim u latinskim zemljama i Britaniji, a donekle čak i u njima, uglavnom je prihvaćen njemački model sveučilišta. Njemačka dominacija bila je prije svega kvantitativna: u ovom je razdoblju možda više znanstvenih časopisa objavljeno na njemačkom nego na engleskom i francuskom zajedno. Osim u nekim prirodnim naukama, poput kemije i možda matematike, u kojima su očigledno dominirali, njihova kvalitativno visoka dostignuća možda nisu bila toliko primjetna jer u ovom razdoblju (za razliku od prve polovine 19. stoljeća) nije bilo specifično njemačke filozofije prirode. Dok su se Francuzi, izuzev nekoliko slavni pojedina, vjerojatno iz nacionalističkih razloga, držali vlastitog stila — izolirajući tako francuske prirodne nauke (premda ne i francusku matematiku) — Nijemci takvog posebnog stila nisu imali. Možda se njihov stil, koji je obilježio 20. stoljeće, nije mogao formirati sve dok znanosti nisu ušle u fazu teoretiziranja i sistematiziranja, koja je (zbog prilično nejasnih uzroka) Nijemcima savršeno odgovarala. U svakom slučaju, britanske prirodne nauke čija je osnova bila mnogo uža — a koje su uživale podršku vrlo široke publike, sastavljene od stručnjaka, građana laika, pa čak i obrtnika — i dalje su davale učenjake velikog ugleda, poput Thompsona ili Darwina.

Osim u akademskoj historiji i lingvistici, nije bilo takve njemačke dominacije u društvenim znanostima. Ekonomija se uglavnom još uvijek smatrala britanskom disciplinom, iako u retrospektivi možemo otkriti značajna analitička djela u Francuskoj, Italiji i Austriji. (Habsburško Carstvo, premda je donekle pripadalo njemačkoj kulturnoj sferi, u intelektualnom se životu kretalo drukčijim putovima.) Sociologija, tj. onaj njezin maleni dio koji vrijedi, bila je povezana u prvom redu s Francuskom i Britanijom, a njome se oduševljeno počinjao baviti i latinski svijet. U antropologiji su Britanci imali priličnu prednost zbog svojih veza u svijetu. Uopće, bavljenje »evolucijom« — koja povezuje prirodne i društvene nauke — imalo je težište u Britaniji. Radi se zapravo o tome da su društvene znanosti bile ispunjene idejama i problemima buržoaskog liberalizma u njegovu klasičnom obliku, koji nije postojao u Njemačkoj, gdje se buržoasko društvo uklopilo u Bismarckov aristokratsko--birokratski okvir. Najznačajniji lik u socijalnim znanostima ovog razdoblja, Karl Mara, radio je u Britaniji, usvojivši osnove za vlastitu konkretnu analizu

* U Evropi su Pirenejski i Balkanski poluotok bili zaostali u ovom smislu.

iz ne-njemačke ekonomske znanosti, te uzevši kao empirijsku bazu svog djela klasični, ali u ovo doba više ne i jedini oblik buržoaskog društva — britanski.

III.

Znanost je bila u srži svjetovne ideologije napretka, bilo liberalne, bilo socijalističke koja još nije poprimila veće razmjere, premda je rasla. Ovu ideologiju napretka nije potrebno posebno objašnjavati, jer smo u ovoj knjizi već prikazali njezina glavna svojstva.

U uspoređenju sa svjetovnom ideologijom religija u razdoblju kojim se bavimo nije osobito zanimljiva i ne zaslužuje veću diskusiju. Ipak, ona zaslužuje određenu pažnju, ne samo zato što je većina ljudi na svijetu još uvijek razmišljala u njenim okvirima, već i zato što je samo buržoasko društvo, usprkos sve većoj sekularizaciji, bilo u brizi zbog posljedica vlastite smionosti. Sredinom 19. stoljeća postalo je, barem u zapadnom svijetu relativno lako javno ne vjerovati u Boga, jer su znanosti, povijesne, socijalne, a osobito prirodne, dovele u sumnju ili oborile velik dio tvrdnji u judeokršćanskim svetim spisima. Ako su Lyell (1797—1875) i Damin u pravu, Knjiga stvaranja je u svom doslovnom značenju jednostavno neistinita; intelektualni protivnici Lvella i Darvina očigledno su bili poraženi. Među višim slojevima odavno je bilo prilično mnogo slobodnih mislilaca, osobito među aristokracijom. Ateizam pripadnika srednje klase i intelektualaca nije bio nov, a postajao je izra-zitiji s rastom političkog značaja antiklerikalizma. Slobodna misao radničke klase već se povezala s revolucionarnom ideologijom, ali je uzela specifičan oblik zbog opadanja starijih revolucionarnih ideologija, koje su za sobom ostavljale samo svoje indirektno političke vidove, te uspona novih ideologija ove vrste čvrsto zasnovanih na materijalističkoj filozofiji. Sekularni pokret u Britaniji proistekao je neposredno iz starijih pokreta radničke klase, radikalnog, čartističkog i ovenističkog, ali je postao samostalno tijelo posebno privlačno ljudima koji su se bunili protiv osobito religiozne sredine. Bog nije samo napušten već i aktivno napadnut.

Ovaj napad na religiju vremenski se podudario, premda nije bio identičan, s jednako borbenom strujom antiklerikalizma koja je obuhvaćala različite intelektualce, od umjerenih liberala do marksista i anarhista. Napadi na crkvene organizacije a pogotovo na službene državne crkve i međunarodnu rimokatoličku — ove su crkve polagale prava na istinu ili su imale monopol nad nekim vidovima života građana (poput vjenčanja, pogreba ili obrazovanja) — nisu nužno podrazumijevali ateizam. U zemljama u kojima je postojalo više religioznih organizacija takve su napade mogli voditi članovi jedne crkve protiv druge. U Britaniji su bitke te vrste najčešće vodili pripadnici nekonformističkih sekti protiv anglikanske crkve. U Njemačkoj Bismarck, koji je 1870—1871. ušao u oštri *Kulturkampf* protiv rimokatoličke crkve, sigurno nije, kao član Lutherove crkve, htio osporiti postojanje Boga ili božansku prirodu Isusovu. S druge strane, u zemljama s jednom, monolitnom crkvom, a osobito u katoličkim krajevima, antiklerikalizam je obično značio odbacivanje svake religije. Unutar katoličke crkve je doduše postojala slaba liberalna struja koja se opirala sve krućoj konzervativnosti rimske hijerarhije, konzervativnosti koja je formulirana 60-ih godina 19. stoljeća (v. str. 152, u vezi sa Svllabusom grijeha), te je 1870. na vatikanskom koncilu dobila i službenu potvrdu u deklaraciji o nepogrešivosti pape. No ta liberalna struja bila

je unutar crkve lako potisnuta, premda je uživala podršku nekih crkvenih dostojanstvenika koji su željeli sačuvati relativnu autonomiju svojih nacionalnih crkvenih organizacija, a koji su možda najjači bili u Francuskoj. No »galikanizam« se ne može nazvati doista liberalnim, premda je zbog nekih praktičnih pitanja, kao i zbog svoje antirimske politike, bio spremniji od drugih katoličkih crkava da se nagodi s modernim svjetovnim i liberalnim vlastima.

Antiklerikalizam je bio borbeno svjetovan utoliko što je tražio da se religiji oduzme službeni status u društvu (»odvajanje crkve od države«), te da ona ostane posve privatno pitanje. Crkvu je trebalo pretvoriti u jednu od mnogih dobrovoljnih organizacija, sličnu klubovima sakupljača maraka, no nesumnjivo veću. Ova se težnja nije temeljila toliko na poricanju Boga ili osporavanju neke od verzija vjerovanja u njega, koliko na sve većim upravnim sposobnostima, dosegu i ambicijama svjetovne države — čak i u njezinom najliberalnijem *laissez-faire* obliku — koja je iz svog djelatnog područja željela izbaciti privatne organizacije. No antiklerikalizam je u osnovi bio političan jer je iza njega stajalo uvjerenje da su organizirane religije kočnice napretka. One su to i bile, jer su i u sociološkom i u političkom smislu bile vrlo konzervativne institucije. Rimska katolička crkva doista je bila neprijatelj svega čemu je težilo 19. stoljeće. Sekte i heterodoksní vjernici mogli su biti liberalni ili čak revolucionarni, liberalna je tolerancija mogla biti privlačna vjerskim manjinama, no službenim i ortodoksnim crkvama svaki je liberalizam bio stran. A budući da su mase — pogotovo na selu — bile još uvijek pod utjecajem tih sila mračnjaštva, tradicionalizma i političke reakcije, trebalo je slomiti moć organizirane crkve da napredak ne bi bio u opasnosti. Stoga je zamah antiklerikalizma bio utoliko strastveniji i snažniji ukoliko je zemlja bila »zaostaliya«. Političari su u Francuskoj raspravljali o položaju katoličkih škola, no u Meksiku su svjetovne vlasti i svećenstvo vodili bitku oko mnogo težih pitanja.

Činilo se stoga da progres, oslobođenje od tradicije, oslobođenje pojedinaca i čitavog društva, traži potpuno napuštanje starih vjerovanja; najvatreniji pobornici ovog oslobođenja bili su pristalice pučkih pokreta i intelektualci srednje klase. Knjiga s naslovom *Mojsije ili Darwin* čitala se u knjižnicama njemačkih socijaldemokratskih radnika više no spisi samoga Marxa. Na čelu tokova napretka — čak i socijalističkog napretka — stajali su, u predodžbama običnih ljudi, veliki učitelji i osloboditelji, a znanost (koja se logično razvija u »naučni socijalizam«) se smatrala ključem intelektualnog oslobođenja od okova praznovjerja iz prošlosti i potlačenosti u sadašnjosti. Zapadnoevropski anarhisti, koji dobro ilustriraju spontane instinkte ove vrste, bili su izraziti protivnici crkve. Nije čudo što je jedan kovač radikal u talijanskoj Romagni svome sinu dao ime Benito Mussolinijo antiklerikalnom meksičkom predsjedniku Benitu Juarezu.

Ipak, čak i među slobodnim misliocima, ostala je prisutna nostalgija za religijom. Ideolozi srednje klase, koji su cijenili religiju kao sredstvo za održavanje odgovarajuće skromnosti siromašnih, te kao garanciju reda, ponekad su, premda bez mnogo uspjeha, eksperimentirali novim religijama, kao što je Comteova »religija čovječnosti« koja je kalendar svetaca zamijenila izborom velikih ljudi. No bilo je i izvornih pokušaja da se utjehe religije prenesu u epohu znanosti. Jedan od takvih pokušaja je »kršćanska znanost« koju je utemeljila Mary Baker Eddy (1821—1910) objavivši 1875. svoje spise. Ovoj vrsti duhovnih zbivanja pripada i spiritualizam koji je došao u modu 50-ih

godina 19. stoljeća i ostao izvanredno popularan. U njemu je bilo političkih i ideoloških sklonosti prema napretku, reformama i radikalnoj ljevici, te prema pokretu za emancipaciju žena, pogotovo u SAD, glavnom centru spiritualizma. No osobita privlačnost ovog pokreta bila je u tome što se zagrobni život dokazivao na osnovi eksperimentalne nauke, pa čak i uz pomoć objektivnih slika, tj. novog umijeća fotografiranja čiji su zastupnici tvrdili da mogu pružiti takve dokaze. Kada postaje nemoguće prihvatiti čuda, ljude počinje privlačiti parapsihologija. No ponekad su pokreti ove vrste zadovoljavali tek općenitu ljudsku potrebu za sjajnim ritualom kakav je prije pružala tradicionalna religija. Sredina 19. stoljeća puna je izmišljenih svjetovnih rituala, pogotovo u anglosaksonskim zemljama, gdje su strukovni savezi imali složene alegorije na barjacima i svjedodžbama, društva za uzajamnu pomoć («prijateljska društva») okruživala se u svojim »ložama« mitologijom i ritualima, a pripadnici Ku-Klux-Klana, Orangemen i članovi manje političkih tajnih redova oblačili svoje kostime. Među ovim tajnim, ritualom i hijerarhijom obilježenim društvima, najstarije i najutjecajnije bilo je, barem izvan anglosaksonskih zemalja, posvećeno slobodnom mislilaštvu i antiklerikalizmu: slobodno zidarstvo. Ne znamo da li se u toku ovog razdoblja povećao broj njegovih članova, premda vjerojatno jest; njegov je politički utjecaj sigurno postao veći (v. str. 195).

Premda su čak i slobodni mislioci tražili barem neku duhovnu utjehu tradicionalne vrste, činilo se da se njihov neprijatelj, religija, povlači. Kao što rječito svjedoče viktorijanski spisi iz 60-ih godina 19. stoljeća — vjernici su »sumnjali«, pogotovo ako su bili intelektualci. Pobožnost je bez sumnje bila u opadanju ne samo među intelektualcima, nego i u gradovima koji su naglo rasli, u kojima je crkava, kao i javne higijene, bilo premalo, a općinski pritisak u vezi s religijom i moralom slabo se osjećao.

Pa ipak, sredinom 19. stoljeća nije došlo do opadanja masovne pobožnosti koje bi bilo usporedivo s intelektualnim porazom teologije. Većina pripadnika srednjih klasa u anglosaksonskim zemljama ostali su vjernici, čak uglavnom aktivni vjernici, ili barem licemjeri. Samo je jedan među velikim američkim milijunašima (Andrew Carnegie) javno bio ateist. Neslužbene protestantske sekte širile su se manjom brzinom nego u prethodnom razdoblju, ali je — barem u Britaniji — »nonkomformistička savjest« koju su zastupale postajala politički sve utjecajnije kako su vjernici nonkomformisti sve češće bili iz srednjih slojeva. Religija nije nestajala u novim prekomorskim emigrantskim naseljima: među stanovnicima Australije starijim od petnaest godina bilo je 1850. 36,5 posto onih koji su išli u crkvu, a 1870. gotovo 59 posto.¹⁵ SAD su bile, usprkos slavnom ateistu pukovniku Ingersollu (1833—99), mnogo manje bezbožna zemlja od Francuske.

Kada je u pitanju srednja klasa, religiju nije štitila samo tradicija i izrazita nemoć liberalnog racionalizma da pruži ikakvu emocionalnu zamjenu kolektivnoj pobožnosti i ritualu (osim možda kroz umjetnost — v. 15. poglavlje), već i njezina neprocjenjiva vrijednost koju je imala kao nosilac stabilnosti, morala i socijalnog poretka. Kada su u pitanju mase, do širenja religioznosti dolazilo je uglavnom zbog onih demografskih činilaca na koje se katolička crkva sve više oslanjala: zbog masovne migracije ljudi iz tradicionalnih, tj. pobožnih sredina u nove gradove, pokrajine i kontinente, te zbog toga što su božji siromasi imali mnogo više djece od nevjernika koje je »pokvario« napredak (a on uključuje i kontrolu rađanja). Ništa ne svjedoči o tome da su Iraci u razdoblju kojim se bavimo postali pobožniji, a ima nekih

svjedočanstava o tome da ih je emigracija učinila manje pobožnima; ali njihovo širenje u svijetu i stopa prirodnog priraštaja neosporno su, u relativnom kao i u apsolutnom smislu, ojačali katoličku crkvu. No nije li unutar samih crkava bilo snaga koje bi oživjele i širile religiju?

Kršćansko misionarstvo sigurno nije imalo mnogo uspjeha ni kada se bavilo domaćim proletarijatom izgubljenim za crkvu, ni kada je pokušavalo u tuđini utjecati na bezbožnike ili, još gore, na pripadnike drugih vjera. U uspoređenju s troškovima (između 1871. i 1877. samo Britanci su za misije dali osam milijuna funti)¹⁶ rezultati su bili posve skromni. Nijedna kršćanska crkva niti kršćanstvo uopće nisu mogli postati ozbiljan takmac jedinjoj religiji koja se doista širila, islamu. On se nezadrživo širio i bez misionarskih organizacija, novca i podrške velikih sila, te je preplavio unutrašnjost Afrike i dijelove Azije zahvaljujući ne samo svom duhu jednakosti već i svijesti o nadmoći nad vrijednostima evropskih osvajača. Misionari nisu ostavili nikakvog traga među muhamedanskim stanovništvom. Njihov je utjecaj u neislamskim zemljama uglavnom bio slab jer im je još nedostajalo glavno oruđe kršćanske penetracije; bila su im potrebna prava kolonijalna osvajanja ili barem službena obraćenja vladara koji bi povukli za sobom i svoje podanike, kao što se dogodilo na Madagaskaru koji se 1869. proglasio kršćanskim otokom. Kršćanstvo je donekle napredovalo u južnoj Indiji (uglavnom među najnižim kastama) premda ga vlasti nisu poticale, te u Indokini nakon francuskog osvajanja, ali je u Africi njegov utjecaj bio neznatan sve dok imperijalističke sile nisu povećale broj misionara (sredinom 80-ih godina 19. stoljeća u Africi je bilo možda 3 000 protestantskih misionara, a 1900. oko 18 000), te duhovnu snagu Spasitelja povećale materijalnim sredstvima.¹⁷ Doista, na vrhuncu liberalne ere misionarski žar bio je donekle oslabio. Između 1850. i 1880. u Africi su svakih deset godina otvorena samo tri ili četiri nova katolička misionarska centra, dok ih je 40-ih godina otvoreno šest, 80-ih četrnaest, a 90-ih sedamnaest.¹⁸ Kršćanstvo je bilo najdjelotvornije kada su njegovi elementi prodrli u lokalnu religioznu ideologiju, tj. u domorodačke sinkretističke kultove. Taj-pinški pokret u Kini (v. 7. poglavlje) bio je najveći i najznačajniji fenomen ove vrste.

Ipak je u kršćanskom svijetu bilo znakova napada na sve veće laiciziranje društva. Ne toliko u protestantskim zemljama u kojima je val stvaranja i širenja novih neslužbenih sekta nakon 1848. izgubio snagu — osim možda među crncima u anglosaksonskoj Americi — koliko među katolicima. U Francuskoj se velikom brzinom širio kult čuda u Lourdesu koji je počeo 1858. vizijama jedne pastirice; širenje ovog kulta vjerojatno je počelo spontano, ali je uskoro dobilo aktivnu podršku crkve. Godine 1875. već je stvorena belgijska »podružnica« lurdskog kulta. Manje je dramatičan bio pokret propovijedanja vjernicima izazvan antiklerikalizmom, kao i opće jačanje utjecaja crkve koje je također potakao. U Latinskoj Americi ruralno je stanovništvo i bez svećenika bilo uglavnom kršćansko: sve do 60-ih godina 19. stoljeća većina meksičkih svećenika živjela je u gradovima. Suprotstavljajući se službenom antiklerikalizmu katolička crkva je sistematski prisvajala selo; suočena s prijetnjom svjetovnih reformi ponašala se na izvjestan način kao u 16. stoljeću, u doba protureformacije. Nepopustljivo ultramontansko katoličanstvo, koje je odbijalo svako intelektualno mirenje sa silama napretka, industrijalizacije i liberalizma, postalo je nakon vatikanskog koncila 1870. veća sila no prije — ali po cijenu prepuštanja velikih područja neprijateljima.

Druge religije uzdale su se uglavnom u tradiciju i njezinu snagu da odoli eroziji koju donosi liberalno doba ili su se oslanjale na sile koje su se suprotstavile Zapadu. Pokušajima »liberalizacije« vjere bavila se poluasimilirana buržoazija (poput reformiranog judaizma koji se pojavio krajem 60-ih godina 19. stoljeća), dok su ih ortodoksni vjernici mrzili, a agnostici prezirali. Sile tradicije bile su još uvijek vrlo moćne, a često su im se pridruživali i oni koji su se suprotstavljali napretku i evropskoj ekspanziji. Kao što smo vidjeli, u Japanu je od tradicionalnih elemenata čak stvorena nova državna religija, šintoizam, radi obrane od Evropljana (v. 8. poglavlje). Čak i revolucionari i ljudi skloni modernizaciji u Trećem svijetu naučit će da je politički uspjeh među masama najlakše ostvariti onima koji uspiju preuzeti ulogu, ili barem ugled, budističkih svećenika ili hinduističkih svetih ljudi. No premda je broj nevjernika u razdoblju kojim se bavimo ostao relativno malen (napokon, čak i u Evropi žene su ostale pobožne) oni su dominirali u uređenju koje je bilo u biti svjetovno. U borbi protiv njih religija se mogla tek povući u svoje prostrane i moćne utvrde, te se pripremiti za vrlo dugotrajnu opsadu.

UMJETNOSTI

»Moramo samo uvjeriti sami sebe da sadašnju povijest stvaraju ljudska bića koja su stvorila djela grčke umjetnosti. No zatim moramo otkriti što je ljudska bića toliko izmijenilo da danas proizvode samo luksuzne predmete dok su nekad stvarala umjetnička djela.«

Richard Wagner.¹

"Čemu pisati stihove? Za njih danas nitko ne mari... U našem vremenu sumnjičave zrelosti i republikanske neovisnosti, stihovi su zastarjeli. Više nam odgovara proza koja se zbog svoje slobode kretanja bolje staže s demokratskim instinktima.«

Eugene Pelletan, francuski poslanik, c. 1877.²

I.

Ako je trijumf buržoaskog društva pogodovao razvoju znanosti, čini se da je mnogo manje odgovarao umjetnosti. Vrijednosni sudovi u kreativnim umjetnostima uvijek su posve subjektivni, ali je teško moguće poricati da su stvaraoci iz razdoblja dvojne revolucije (1789—1848) bili izuzetno nadareni ljudi. Druga polovina 19. stoljeća, a pogotovo desetljeća kojima se bavimo u ovoj knjizi, ne ostavljaju toliko sjajan dojam, osim kada su u pitanju jedna ili dvije relativno zaostale zemlje, u prvom redu Rusija. Ne želimo reći da su kreativna ostvarenja ovog razdoblja bila osrednja, premda ne treba zaboraviti da su mnogi od onih čija su najveća djela nastala između 1848. i 70-ih godina 19. stoljeća, ili su u tom razdoblju doživjeli javno priznanje, bili već prije 1848. zreli ljudi ikoji su za sobom već imali značajnih djela. Napokon, uzet ćemo ikao primjer samo trojicu neosporno velikih ljudi — početkom razdoblja kojim se bavimo Charles Dickens (1812—70) već je napisao gotovo polovinu svojih djela, Honore Daumier (1808—79) aktivno se bavio grafikoni još od revolucije 1830, a čak je i Richard Wagner (1813—83) imao za sobom već nekoliko opera; *Lohengrin* je nastao već 1851. Ipak, nema sumnje da su prozne književne vrste, a osobito roman, doživjele izuzetan procvat zahvaljujući uglavnom trajnoj vrsnoći francuskih i engleskih pisaca i novim ostvarenjima ruskih. U povijesti slikarstva ovo je zanimljivo i izvanredno razdoblje zahvaljujući gotovo isključivo Francuzima. U povijesti muzike razdoblje Wagnera i Brahmsa inferiorno je samo u usporedbi s prethodnim razdobljem Mozarta, Beethovena i Schuberta.

Ipak, ako poblizje razmotrimo stvaralački život ovog razdoblja, on djeluje manje zanosno. Već smo primijetili njegovu geografsku neujednačenost. U

Rusiji je ovo bilo izuzetno sjajno razdoblje u muzičkom životu, a nadasve u književnosti, da i ne spominjemo prirodne i društvene nauke. Desetljeće poput 70-ih godina 19. stoljeća u kojemu su na vrhuncu stvaralaštva bili Dostojevski, Tolstoj, P. Čajkovski (1840—93) i M. Musorgski (1835—81) te klasički carski balet ništa ne može zasjeniti. Francuska i Britanija, kao što smo vidjeli, zadržale su vrlo visoku umjetničku razinu, Britanija uglavnom u proznoj književnosti, a Francuska u slikarstvu i poeziji.* U SAD ikoje su još bile beznačajne na području vizualnih umjetnosti i glazbe počela se stvarati kvalitetna književnost čija su prva značajna imena Melville (1819—1891), Hawthorne (1804—1864) i Whitman (1819—1891) u istočnim državama, dok su na zapadu pisali novi popularni pisci, čija je osnova bilo novinarstvo, a među kojima će najznačajniji biti Mank Tvvain (1835—1910). Ipak, prema svjetskim mjerilima ovo su još bila provincijalna ostvarenja, manje impresivna i slabijeg međunarodnog utjecaja nego stvaralaštvo nekih malih naroda Ikoji su tek potvrđivali svoj nacionalni identitet. (Začudo, nekoliko slabijih američkih pisaca iz prve polovine stoljeća izazvalo je veću pažnju u inozemstvu.) Češki kompozitori A. Dvorak (1841—1904) i B. Smetana (1824—84) lakše su stekli međunarodno priznanje nego češki pisci izolirani jezikom koji su izvan njihove zemlje malobrojni mogli čitati ili bili spremni učiti. Jezične barijere onemogućile su stjecanje svjetskog ugleda i piscima iz drugih zemalja, piscima među kojima neki zauzimaju ključna mjesta u iknjiževnosti svojih naroda, npr. danskoj ili flamanskoj. Samo su Skandinavci počeli osvajati širu publiku zahvaljujući možda tome što je njihov najslavniji predstavnik Henrik Ibsen (1828—1906), koji je upravo potkraj razdoblja kojim se bavimo dosegao zrelost — pisao kazališne komade.

Međutim, moramo spomenuti izrazito opadanje kvalitete umjetničkih djela dvajoi velikih centara kreativnih djelatnosti — njemačkog govornog područja i Italije. O muzičkim ostvarenjima još se može raspravljati, premda je jedini značajni talijanski kompozitor ovog razdoblja G. Verdi (1813—1901), čija je karijera započela prije 1848, a u nizu slavni h njemačkih stvaralaca samo su Brahms (1833—1897) i Bruckner (1824—1896) stvorili najznačajnija svoja djela u ovom razdoblju, u kojemu je VVagner bio već zreli umjetnik. Ipak, ova su imena idovoljno impresivna, a osobito je značajan Wagner koji je, doduše, bio neugodan čovjek, ali pravi genije i kulturni fenomen. No stvaralaštvo Talijana i Nijemaca u ovom se razdoblju ograničilo samo na muziku; teško bi bilo moguće tvrditi da književnost i vizualne umjetnosti nisu dale lošija ostvarenja nego u razdoblju prije 1848.

Ako razmatramo različite umjetnosti pojedinačno, čini se da je u nekima očigledno opće opadanje, dok ni u jednoj ovo razdoblje nije neosporno nadmoćno prethodnom. Književnost je, kao što smo vidjeli, cvjetala, a njezin glavni medij bio je roman. To je bio žanr ikoji se uspio prilagoditi buržoaskom društvu čiji su usponi i ikrize bili njegova glavna tema. Bilo je pokušaja da se spasi ugled arhitekture iz sredine 19. stoljeća, i doista, u toj je oblasti bilo zanimljivih ostvarenja. Ipak, kada se uzme u obzir golema količina gradnji koje je od 50-ih godina poduzelo dobrostojeće buržoasko društvo, vrednija arhitektonska djela nisu osobita niti baš brojna. Hausmanov Pariz impresivan je zbog novog načina planiranja, a ne zbog građevina koje su podignute duž novih trgova i bulevara. Beč koji je otvorenije

* U engleskoj poeziji djela Tennysona, Brovyninga i drugih nešto su slabija od štihova velikih romantičara iz doba revolucije; u Francuskoj poezija Baudelairëa i Rimbauda ne zaostaje za poezijom prethodnog razdoblja.

težio remekdjelima ostvario je prilično sumnjiv uspjeh. Rim kralja Vittoria Emmanuelea, čije je ime vjerojatno više no ijedno vladarsko ime povezano s lošom arhitekturom, prava je katastrofa. U uspoređenju sa sjajnim građevinama npr. neoklasicizma — posljednjeg jedinstvenog stila prije pobjede moderne ortodoksije u dvadesetom stoljeću — građevine iz druge polovine 19. stoljeća još uvijek će prije izazvati isprike nego opće divljenje. Ovo se, naravno, ne odnosi na djela izvanrednih i maštovitih građevinara koja su se sve više skrivala pod fasadama lijepe umjetnosti.

Čak ni branitelji ovog razdoblja nisu donedavno mogli reći mnogo u prilog najvećega dijela njegova slikarstva. Djela koja su ostala trajno prisutna u imaginarnom -muzeju čovjeka dvadesetog stoljeća gotovo su isključivo francuska: slike umjetnika koji su počeli raditi u doba revolucije poput Daumiera i G. Courbeta (1819—1877), barbizonska škola i avangardna grupa impresionista (termin avangarde prilično je mutan, no u ovom kontekstu ga nećemo pobliže razmatrati) koja se pojavila 60-ih godina. Ova ostvarenja likovne umjetnosti doista su vrlo značajna, a razdoblje u kojemu su se pojavili E. Manet (1832—1883), E. Degas (1834—1917) i mladi P. Cezanne (1839—1906) nikako se ne može smatrati slabim. Ipak, djela ovih umjetnika nisu bila samo različita od većine slika koje su u ovom razdoblju stvarane u sve većim količinama, već su bila i duboko sumnjiva uglednim umjetnicima i javnom ukusu. Najviše što se može reći u prilog akademskoj ili popularnoj umjetnosti ovog razdoblja u svim zemljama jest da nije bila posve uniformna, da su standardi izvedbe bili visoki, te da se u nekim djelima mogu otkriti skromne vrijednosti. Najveći dio tih djela bio je i ostao grozan.

Možda skulptura iz druge polovine 19. stoljeća, koja se predstavlja bezbrojnim monumentalnim djelima, ne zaslužuje da bude toliko zapostavljena kao što je dosad bila — napokon, njoj pripada i mladi Rodin (1840—1917). Ipak, kolekcija viktorijanske skulpture *en masse*, kakvu je još uvijek moguće vidjeti u kućama bogatog Bengalisa koji je kupovao goleme količine takvih djela, ostavlja izvanredno depresivan dojam.

II.

Situacija je bila u određenom smislu tragikomična. Malo je društava toliko cijenilo djela kreativnih genija (sam genij kao socijalni fenomen buržoaski je izum — v. *Doba revolucije*, 14. poglavlje) kao buržoasko društvo u 19. stoljeću. Malo ih je bilo spremno toliko trošiti na umjetnost, te ni u jednom prethodnom društvu nije kupljena tolika ikoličina starih i novih knjiga, predmeta, slika, statua, dekorativnih arhitektonskih struktura i ulaznica za muzičke i kazališne priredbe. (To je neosporno već zbog samog porasta broja stanovnika.) Napokon, paradoksalno, malo je društava bilo tako uvjereno da je njihovo doba zlatno doba umjetnosti.

Ukus ovog razdoblja bio je okrenut u prvom redu suvremenicima, što se može i očekivati od generacije koja je vjerovala u opći i neprekidni napredak. Gospodin Ahrens (1805—1881), industrijalac iz sjeverne Njemačke koji se doselio u povoljniju kulturnu klimu Beča i u petom desetljeću svog života počeo skupljati umjetnine, radije je kupovao moderne radove nego stare majstore, a bio je tipičan kolekcionar.³ Bolokovv (željezo), Holloway (tvornički lijekovi), Mendel, »princ trgovaca« (pamuk), koji su, natječući se, dizali cijene ulja-

nim slikama u Britaniji, stvorili su bogatstva suvremenih akademskih slikara.⁴ Novinari i gradski oci, koji su ponosno slavili otvorenja i bilježili troškove gradnji onih gigantskih javnih zgrada ikoje su nakon 1848. počele nagrđivati lik gradova na sjeveru Engleske — tek djelomično skrivene čađom i maglom koje bi ih odmah obavile — doista su vjerovali da sudjeluju u novoj renesansi, čiji su pokrovitelji prinčevi biznisa usporedivi s porodicom Medici. Nažalost, historičaru koji se bavi drugom polovinom 19. stoljeća nameće se zaključak da puko trošenje novca ne stvara zlatno doba u umjetnosti.

Ipak, sume potrošene na umjetnost bile su goleme prema svim mjerilima, osim onih koja je donijela dotad neviđena proizvodna sposobnost (kapitalizma. No u ovom razdoblju umjetnost nisu financirali isti ljudi kao prije. Buržoaska revolucija pobijedila je čak i na ovom polju, koje je dugo pripadalo prinčevima i plemstvu. Niti u jednom od gradova u kojima su se između 1850. i 1875. zbivale velike pregradnje, nije više pečat davao kraljevski ili carski dvorac niti kompleks aristokratskih palača. Ondje gdje je buržoazija bila slaba, kao u Rusiji, car i visoko plemstvo mogli su još uvijek biti glavni pokrovitelji umjetnosti, no i u takvim zemljama njihova je uloga bila mnogo manja nego prije francuske revolucije. U drugim su krajevima ekscentrični manji vladari poput Ludwiga II Bavorskog, ili jedva nešto manje ekscentrični aristokrati poput markiza Hertforda, mogli svu svoju strast usmjeriti na kupovanje umjetničkih djela i umjetnika, ali u cjelini uzevši plemići su se mnogo češće zaduživali zbog konja, kodke i žena nego zbog mecenatstva.

Tko je, dakle, financirao umjetnost? Vlasti i druga javna tijela, buržoazija — i što naročito treba primijetiti — sve značajniji dio »nižih slojeva« kojima je tehnološki i industrijski razvoj približavao umjetnička djela u sve većim količinama i po sve manjim cijenama.

Svjatovna javna tijela bila su gotovo jedini naručilac onih golemih monumentalnih građevina čija je svrha bila da svjedoče o bogatstvu i sjaju svog vremena uopće, a svog grada posebno. Namjena tih građevina malokad je bila utilitarna. U eri *laissez-fairea* zgrade koje su pripadale vladama nisu bile osobito upadljive. Monumentalne građevine ovog razdoblja obično nisu bile namijenjene religiji, osim u vrlo katoličkim zemljama ili kada su ih gradile (manjinske) religiozne grupe poput Židova ili britanskih nonkonformista, koje su željele ostaviti svjedočanstvo o svom sve većem bogatstvu i samozadovoljstvu. Strast za »restauriranjem« i dovršavanjem velikih crkava i katedrala iz srednjeg vijeka, koja se sredinom 19. stoljeća širila Evropom poput zarazne bolesti, bila je više građanska nego duhovna. Čak i u najsajnijim monarhijama monumentalne građevine ovog razdoblja pripadale su sve više »javnosti«, a sve manje dvoru: carske kolekcije bile su sada u muzejima, a kazališne blagajne opera bile su svima otvorene. Ove građevine bile su zapravo karakteristični simboli kulture i sjaja, jer su čak i goleme vijećnice koje su gradski oci posvuda gradili, međusobno se natječući, bile mnogo veće no što bi bilo potrebno za zadovoljenje skromnih potreba municipalne administracije. Gradeći svoju vijećnicu, tvrdoglavi biznismeni u Leedsu svjesno su odbacili utili-tarističke proračune. Što znači nekoliko tisuća više kada treba pokazati da u »žaru poslovnih pothvata stanovnici Leedsa nisu zaboravili njegovati ljepotu i ukus za plemenite umjetnosti«? (Zapravo, izgradnja ove vijećnice stajala je 122 000 funti ili otprilike triput više no što je iznosio prvi proračun; ovaj je iznos bio nešto veći no jedan posto *ukupne* dobiti od poreza na prihod u *čitavom* Ujedinjenom Kraljevstvu u godini u ikojoj je otvorena lidska vijećnica, 1858.)⁵

Da bismo prikazali opći karakter takvih građevina poslužiti ćemo se jednim primjerom. U toku 50-ih godina u Beou su srušene stare utvrde, a nastala praznina ispunjena je sljedećih desetljeća veličanstvenim kružnim bulevarom duž ikojega su podignute javne građevine. Kakva je bila njihova namjena? Jedna je služila poslovima (burza), jedna religiji (Votivkirche), tri visokom obrazovanju, tri gradskim dostojanstvenicima i javnim poslovima (vijećnica, palača pravde i parlament), dok je osam građevina posvećeno umjetnostima: kazališta, muzeji, akademije itd.

Individualni zahtjevi buržoazije bili su mnogo skromniji od kolektivnih. Pojedinačno pokroviteljstvo u ovom razdoblju još nije bilo toliko značajno kao što će biti u zadnjoj generaciji prije 1914, kada su američki milijunaši podizali cijene nekih umjetničkih djela kao nikad prije ni kasnije. (Čak i krajem razdoblja kojim se bavimo »baruni plačkaši« bili su još suviše zaposleni pljačkanjem da bi se mogli potpuno posvetiti razmetanju onim što su opljačkali.) Ipak, bilo je očito, naročito od 60-ih godina, da je buržoazija raspolagala s mnogo novca. U šestom desetljeću 19. stoljeća zabilježen je samo jedan slučaj da je komad francuskog namještaja iz 18. stoljeća (takav je namještaj bio međunarodni statusni simbol bogatog enterijera) na aukciji prodan za više od 1 000 funti, 60-ih godina bilo je osam takvih slučajeva, a 70-ih četrnaest, uključivši i jedan predmet prodan za 30 000 funti. Stvari poput velikih vaza iz Sevresa (vrlo sličan statusni simbol) na aukcijama 50-ih godina triput su dosegle ili premašile cijenu od 1 000 funti, 60-ih godina sedam puta, a 70-ih jedanaest.⁶ Nekolicina velikih kolekcionara koji se međusobno natječu dovoljna je da učini bogatim nekoliko slikara i trgovaca umjetninama, no čak i brojčano skromna publika mogla je omogućiti znatnu umjetničku proizvodnju ako je bila doista dobrostojeća. O tome svjedoče kazališne predstave i, donekle, koncerti klasične muzike — obje vrste priredaba cvjetale su zahvaljujući publici koja nije bila brojna. (Opera i klasični balet tada su se, kao i danas, oslanjali na subvencije vlade ili bogataša željnih ugleda, koji su pomažući kazalište često imali na umu da će im tako biti olakšan pristup lijepim balerinama i pjevačicama.) Kazalište je cvjetalo, barem u financijskom smislu. Također i izdavači solidnih i skupih knjiga za ograničeno tržište čije nam dimenzije možda može nagovijestiti naklada londonskog *Timesa*, koja se 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća kretala između 50 000 i 60 000 primjeraka, dosežući u posebnim prilikama i 100 000 primjeraka. Tko se mogao požaliti kada je za šest godina prodano 30 000 primjeraka Livingstoneovih *Putovanja* (1857), a svaka je knjiga, stajala jednu gvineju (1 funta i 1 šiling)?⁷ U svakom slučaju, domaće i poslovne potrebe buržoazije donijele su bogatstvo velikom broju arhitekata koji su za nju gradili i pregrađivali velike gradske četvrti.

Buržoasko tržište bilo je novo samo utoliko što se neobično brzo širilo i postajalo sve bogatije. S druge strane, sredinom 19. stoljeća pojavio se doista revolucionaran fenomen: zahvaljujući tehnologiji i znanosti prvi put se neke vrste umjetničkih djela moglo reproducirati jeftino i u velikim razmjerima. Samo jedan takav način reprodukcije počeo se stvarno natjecati sa samim umjetničkim stvaralaštvom, tj. fotografija, izumljena 50-ih godina 19. stoljeća. Ostali postupci donijeli su samo slabije verzije pojedinih djela dostupne masovnoj publici: književnost umnožavanjem jeftinih džepnih izdanja koje su osobito poticale željeznice (glavne serije takvih knjiga nazivane su, tipično, »željezničkim« ili »putničkim« bibliotekama; slike su reproducirane pomoću grafika koje su se, zahvaljujući novoj tehnici elektrokopiranja (1845), mogle otiskivati u velikim (količinama, a da se pritom nisu gubili finoća ni detalji; i

pisana riječ i slika širile su se također zahvaljujući razvoju novinarstva, knjigama i udžbenicima na otplatu i si.*

Ekonomsko značenje ovog ranog masovnog tržišta obično se potcjenjuje. Prihodi vodećih slikara, impresivni čak i prema modernim mjerilima (Millais je između 1868. i 1874. zarađivao godišnje 20 000 — 25 000 srednjoviktorijanskih funti sterlinga) poticali su velikim dijelom od prodaje grafika po dvije gvineje, u okvirima od pet šilinga, kakve su lansirali Gambart, Flatou i slični poduzetnici. Frithova *Željeznička stanica* (1860) donijela je na taj način svom autoru 4 500 funti, i, k tome, 750 funti za pravo na izlaganje.⁸ Impresariji koji su se bavili ovim poslom doveli su gospođicu Rosu Bonheur (1822—1899) u škotske planine ne bi li je uvjerili da svojim konjima i kravama, kojima se već obogatila zahvaljujući britanskoj publici koja voli životinje, doda jelene i litice koje je Landseer već tako dobro prodavao. Oni su također 60-ih godina na obostranu korist skrenuli pažnju L. Alma-Tademe ((1836—1912) na stari Rim, njegovu povijesnu golotinju i orgije. Još 1853. E. Bulwer-Lytton (1803—1873), pisac koji nikad nije zapostavljao ekonomičnost, prodao je desetogodišnja prava na džepna izdanja romana koje je dotad napisao željezničkoj biblioteci Routledge za 20 000 funti, od toga 5 000 u gotovini.⁹ Osim onda kada je u pitanju jedinstvena *Čiča-Tomina koliba* Harriete Beecher Stowe (1852), koje je u Britanskom carstvu prodano milijun i pol primjeraka u četrdeset, uglavnom neautoriziranih izdanja u samo jednoj godini, masovno tržište umjetnosti ovog razdoblja ne može se usporediti s modernim. No ono je ipak postojalo i njegovo je značenje neosporno.

U vezi s tim nameću se još dvije primjedbe. Vrijednost proizvoda tradicionalnih obrta izrazito je opadala na tom tržištu, a neposredan uzrok te pojave bio je napredak mehaničke reprodukcije. To je uskoro, naročito u Britaniji, domovini industrijalizacije, izazvalo političko-ideološku reakciju uglavnom socijalističkih pokreta umjetnosti i obrta (*arts and crafts movement*) čiji se antiindustrijski, implicitno antikapitalistički korijeni mogu razabrati kod prerafaelskih slikara 50-ih godina 19. stoljeća i u firmi za dizajn VWilliamsa Morrisa iz 1860. Druga primjedba tiče se publike koja je utjecala na umjetnike. Na ranom masovnom tržištu umjetnosti očigledno nije kupovala samo aristokratska i buržoaska klijentela koja je utjecala na sadržaje londonskog West Enda ili pariškog bulevarskog kazališta. Postojala je i masovna publika skromnih nižih srednjih slojeva i drugih, uključujući i kvalificirane radnike, koji su težili ugledu i kulturi. Umjetnosti treće četvrtine 19. stoljeća bile su doista *popularne*, što su dobro znali novi stručnjaci za reklamu 80-ih godina kada su kupovali neke otužne, ali skuplje slike i stavljali ih na postere.

Umjetnosti su cvjetale, a talenti koji su se sviđali publici živjeli su u blagostanju — što, pak, ni u kojem slučaju ne znači da su oni redovito bili i loši umjetnici. Postoji mitska predodžba da su vodeći stvaraoci ovog razdoblja obično boemski gladovali zbog filistarske publike koja ih nije znala cijeniti. Sigurno je bilo njih koji su se, iz različitih razloga, protivili buržoaskoj publici ili su je željeli šokirati ili pak, jednostavno nisu uspjeli privući trgovce umjetninama. Takvih je slučajeva najviše bilo u Francuskoj (G. Flaubert [1821—1880], rani simbolisti, impresionisti), ali ih je moguće naći i u drugim zemljama. Ipak, umjetnici čije je djelo izdržalo testove idućih desetljeća češće su bili ugledni i u svom vremenu, a neki i obožavani; više je bilo onih čija je zarada prema buržoaskim mjerilima bila solidna ili čak basnoslovna

* Ovo su izumi 30-ih i 40-ih godina 19. stoljeća, no to ne umanjuje značenje njihova širenja od 50-ih godina.

od onih koji su gladovali. Tolstojeva je obitelj, pošto se ovaj veliki pisac odrekao svojih posjeda, udobno živjela od prihoda koje je donosilo nekoliko njegovih romana. Charles Dickens, o čijim smo financijama neobično dobro obaviješteni, zarađivao je od 1848. uglavnom oko 10 000 funti godišnje, dok se 60-ih godina njegov godišnji prihod povećavao, te je 1868. dosegao nekih 33 000 funti (velikim dijelom s već vrlo unosnog američkog tržišta).¹⁰ 150 000 dolara godišnje bilo bi i danas prilično mnogo, ali onaj tko je toliko zarađivao oko 1870. bio je smatran vrlo bogatim. Uopće uzevši, umjetnici su se nagodili s tržištem. A oni koji nisu postali bogati bili su ugledni. Dickens, W. Thackeray (1811—1863), George Eliot (1819—1880), Tennvson (1809—1892), Victor Hugo (1802—1885), Emile Zola (1840—1902), Tolstoj, Dostojevski, Tur-genjev, VVagner, Verdi, Brahms, Liszt (1811—1886), Dvorak, Čajkovski, Mark Twain, Henrik Ibsen nisu bili ljudi kojima je za života nedostajalo javnih uspjeha i priznanja.

III.

Nadalje, umjetnik (a u ovom razdoblju mnogo rjeđe nego u prethodnom — umjetnica) nije imao samo mogućnosti za materijalnu dobrobit već je uživao i posebno poštovanje. U monarhijskom i aristokratskom društvu umjetnik je u najboljem slučaju dekorater ili ukras dvora ili palače, cijenjeno vlasništvo, a u najgorem jedan od onih skupih i često ćudljivih ljudi koji su obavljali posebne usluge ili izrađivali luksuzne predmete, poput frizera ili krojača, a bili su potrebni visokom društvu. U buržoaskom poretku umjetnik je bio »genije«, tj. nefinancijska verzija individualnog poduzetništva, »ideal«, tj. dopuna i kruna materijalnog uspjeha, te predstavnik duhovnih vrijednosti uopće.

Nije bilo moguće razumjeti umjetnost druge polovine 19. stoljeća ako se ne uzme u obzir ovaj socijalni zahtjev koji se pred stvaraoce postavljao: trebalo je da duhovnim vrijednostima snabdiju civilizaciju koja je bila materijalistička kao nijedna prije. Moglo bi se čak reći da je umjetnost, dopunjena zanosnim prizorima »prirode«, tj. krajolicima, za obrazovane i emancipirane ljude, tj. pripadnike uspješnih srednjih slojeva, zauzela mjesto tradicionalne religije. To je bilo najočiglednije među narodima njemačkoga govornog područja, koji su morali početi smatrati kulturu svojim posebnim monopolom, kada su Britanci vladali privredom, a Francuzi političkim životom. U njemačkim su se krajevima kazališta i opere pretvorili u hramove koje su ljudi posjećivali to pobožnije što nisu uvijek *uživali* u djelima klasičnog repertoara; ondje je započinjalo obrazovanje djece, npr. Schillerovim *Wilhelmom Tellom*, te se u zreloj dobi možda nastavljalo Goetheovim *Faustom*. Neugodni genije Richard VVagner pokazao je da dobro razumije ovu funkciju umjetnosti kada je podigao svoju katedralu u Bavreuthu (1872—1876), kamo su vjerni hodočasnici dolazili da bi u pobožnom zanosu satima i danima, bez frivomosti proizvoljnih aplauza, prisustvovali majstorovim obredima germanskog neopaganizma. VVagner nije samo ispravno osjetio vezu između žrtve i religioznog zanosa nego i važnost umjetnosti kao nosioca nove, svjetovne religije, nacionalizma. Jer što je osim armija moglo izraziti nejasan pojam nacije bolje no umjetnički simboli — na primitivan način zastave i grbovi ili na složen i dubok način pojave poput onih nacionalnih škola kompozitora (npr. kod Talijana Verdi, kod Čeha Dvorak i Smetana) koje se u ovom razdoblju

često poistovjećuju s narodima čija se kolektivna svijest upravo stvarala, ili s onima koji su se borili za nezavisnost ili ujedinjenje?

Nije u svim zemljama obožavanje umjetnosti doseglo razinu kao u srednjoj Evropi ili, pogotovo, među asimiliranim židovskim srednjim slojevima (Židovi su u većem dijelu Evrope i u SAD bili u kulturnom smislu Nijemci ili ponijemčeni).* Kapitalisti prve generacije uglavnom su bili ograničeni, premda su se njihove žene trudile da dopru do uzvišenijih stvari. Jedini nežidovski američki bogataš kod kojega je bilo prave strasti prema duhovnim vrijednostima — a koji je ujedno bio i jedini antiklerikalni slobodni mislilac među njima — bio je Andrew Carnegie, koji nije mogao posve zaboraviti svog buntovnog i obrazovanog oca koji je bio tkalac na ručnom razboju. Samo u njemačkim krajevima, pogotovo u Austriji, bilo je bankara koji su željeli da im sinovi postanu kompozitori ili dirigenti, možda zato što se nisu mogli nadati da će postati ministri ili premijeri. Zamjena religije samousavršavanjem i obožavanjem prirode i umjetnosti bila je svojstvena samo dijelu intelektualaca srednje klase, poput onih koji će kasnije sačinjavati engleski »Blooms-bury«, ljudima koji su udobno živjeli od nasljedstva i malokad se bavili poslovima.

No čak i u prizemnijim buržoaskim društvima, osim možda u SAD, umjetnost je uživala poseban ugled i poštovanje. Veliki kolektivni statusni simboli, kazališta i opere, nicali su u središtima glavnih gradova. Oni su bili žarišta novih planova gradske izgradnje kao u Parizu (1860) i Beču (1869), vidljivi poput katedrala kao u Dresdenu (1869), uvijek ogromnih razmjera i monumentalne složenosti kao u Barceloni (od 1862) ili u Palermu (od 1875). Nicali su muzeji i javne umjetničke galerije, kao i velike nacionalne biblioteke (čitaonica British Museuma podignuta je 1852—1857) a Bibliotheque Nationale u Parizu rekonstruirana je između 1854. i 1875. Uopće uzevši, broj velikih biblioteka (za razliku od sveučilišta) ubrzo se povećavao u Evropi, premda je u filistarskim SAD bio još skroman. U Evropi je 1848. bilo oko četiri stotine biblioteka s nekih 17 milijuna knjiga; oko 1880. bilo ih je oko dvanaest puta više s gotovo dvostrukim brojem knjiga. Broj članova knjižnica u Austriji, Rusiji, Italiji, Belgiji, Nizozemskoj i Italiji povećao se u to vrijeme više no deset puta, u Britaniji gotovo isto toliko, čak u Španjolskoj i Portugalu gotovo četiri puta, ali u SAD manje no triput. (U SAD se, pak, broj knjiga gotovo učetverostručio, a samo se u Švicarskoj količina knjiga povećavala brže.)¹¹

Police buržoaskih kuća popunjavala su fino uvezana djela nacionalnih i svjetskih klasika. Brzo se povećavao broj posjetilaca muzeja i galerija: izložba britanske Kraljevske akademije 1848. privukla je oko 90 000 ljudi, ali krajem 70-ih godina 19. stoljeća Akademijine izložbe znalo je posjetiti i gotovo 400 000 znatiželjenika. Akademijine »privatne izložbe« (s pozivnicama) postale su pomodna mjesta za okupljanje viših slojeva, što je siguran znak uspona slikarstva na socijalnoj ljestvici; o sličnoj pojavi u vezi s teatrom svjedoči sjaj kazališnih premijera, kojima se London od 1870. počeo natjecati s Parizom; i za slikarstvo i za kazalište posljedice su bile porazne. Buržoaski turisti sada su teško mogli izbjeći beskrajno i zamorno hodočašćenje po hramovima umjetnosti kakvo je i danas u toku po tvrdim podovima Louvrea, Uffizija d San Marca. Sami umjetnici, dotad sumnjivi glumci i pjevači, postali su ugledni ljudi koji su mogli postati vitezovi ili perovi.* Oni se čak nisu morali ponašati

u skladu s običajima normalnih buržuja, sve dok su im šalovi, baršunaste kape i ogrtači bili od dovoljno skupih materijala. (I u tom smislu Richard Wagner pokazuje nepogrešiv smisao za buržoasku publiku: čak su i njegovi skandali postali dio njegova stvaralačkog lika.) Gladstone je bio prvi premijer koji je, krajem 60-ih godina, na službene večere pozivao lučonoše umjetnosti i intelektualnog života.

Da li je buržoaska publika doista *uživala* u umjetnostima koje je pomagala i njegovala takvom, sve većom rasipnošću? Na ovo je pitanje danas teško odgovoriti. Neke vrste umjetničkog stvaranja bile su u neposrednoj vezi s publikom čijoj su zabavi u prvom redu služile. Među njima je glavna bila laka muzika koja je, možda jedina među umjetnostima, doživjela zlatno doba u razdoblju kojim se bavimo. Riječ opereta pojavljuje se prvi put 1856, a u desetljeću između 1865. i 1875. na vrhuncu stvaralaštva bili su Jacques Offenbach (1819—1880), i Johann Strauss mlađi (1825—1899) — valcer *Na lijepom plavom Dunavu* komponiran je 1867, a opereta *Šišmiš* 1874, a u to doba nastala je i Suppeova (1820—1895) *Laka konjica*, kao i rana djela Gil-bera i Sullivana (1836—1911, 1842—1900). Čak je i opera, sve dok je nije teško pritisnuo teret visoke umjetnosti, zadržala *vezu* s publikom koja je tražila neposredno uživanje (*Rigoletto*, *Il Trovatore*, *La Traviata* — ova su djela nastala ubrzo nakon 1848), a na komercijalnim pozornicama odvijalo se sve više drama i složenih farsa od kojih su samo neke jedva preživjele do danas (Labiche [1815—1888], Meilhac [1831—1897] i Halevy [1834—1908]). No takve zabave smatrane su kulturno inferiornima, kao i revije s djevojkama kakve su se prvi put pojavile u Parizu 50-ih godina 19. stoljeća, a s kojima je spomenuta vrsta kazališta očigledno imala mnogo zajedničkog.** Prava visoka umjetnost nije bila samo predmet uživanja, niti se čak mogla izolirati kao estetska vrijednost.

»Umjetnost radi umjetnosti« bila je još sporedan fenomen čak i među samim kasnoromantičnim umjetnicima, reakcija protiv izrazitog političkog i socijalnog angažmana iz vremena revolucije, reakcija koju su pojačala gorka razočarenja iz 1848, kada je s revolucionarnim pokretom ugušeno i mnogo kreativnih duhova. Tek krajem 70-ih i u 80-im godinama 19. stoljeća esteticizam je došao u modu među buržoazijom. Dotad su stvaraoci bili mudraci, proroci, učitelji, moralisti, izvori *istine*. Ulaganje napora bilo je cijena za nagradu koju im je buržoazija davala, previše uvjerena da sve što vrijedi (bilo u novčanom, bilo u duhovnom smislu) u početku zahtijeva odricanje od užitaka. Umjetnost je po shvaćanju buržoazije proizlazila iz takvog stremljenja. Njegovanje umjetnosti bilo je pak kruna svega.

IV.

Kakva je bila narav istine koju je donosila umjetnost? Razmatrajući ovo pitanje moramo izdvojiti arhitekturu, jer njoj u ovom razdoblju nedostaje motiv koji pruža jedinstvo prisutno u drugim umjetnostima. Doista, najizrazitija karakteristika ove arhitekture jest nestajanje onih opće prihvaćenih,

* U Britaniji su slikari odavno mogli postati vitezovi, ali je Henry Irving, koji je stekao slavu u razdoblju kojim se bavimo, bio prvi glumac proglašen vitežom, a Tennivson prvi pjesnik — i umjetnik uopće — koji je postao plemić. Ipak, usprkos kulturnom utjecaju (Nijemca) princa Alberta takve su počasti još bile malobrojne.

** Samo o Operi pričalo se više nego o Folies Bergereu, kazalištu koje je privlačilo mnogo više

moralno-ideološko-estetskih stilova koji su ostavljali pečat na građevinama prošlih stoljeća. Kao što je već 50-ih godina primijetio Pietro Selvatico u svojoj studiji *Storia dell'Arte del Disegno*, nije više postojao jedan stil niti jedinstveno shvaćanje lijepog. Stilovi su se birali u skladu s namjenom objekta. Tako je među novim građevinama duž bečkog Ringa crkva, prirodno, bila u gotičkom stilu, parlament u grčkom, vijećnica u mješavini renesanse i gotike, burza (poput većine burzi iz ovog razdoblja) u ne suviše bogatom klasicističkom stilu, muzeji i sveučilišta u stilu visoke renesanse, a Burgtheater i Opera u opernom stilu Drugog carstva, u kojemu prevladavaju elementi renesanse.

Zahtjevima za raskoši i sjajem najviše je odgovarala visoka renesansa i kasna gotika. (Barok i rokoko bili su prezreni do dvadesetog stoljeća.) Idiom renesanse, razdoblja prinčeva trgovaca, najviše je privlačio ljude koji su se smatrali njihovim nasljednicima, ali su im na raspolaganju stajali i drugi prikladni stilovi. Tako su plemići zemljoposjednici u Šleskoj, koji su postali pravi kapitalistički milijunaši zahvaljujući tome što je na njihovim posjedima bilo ugljena, kao i drugi buržuj, koristili čitav repertoar arhitekture prošlih stoljeća. Dvorac (Schloss) bankara von Eichborna (1857) sagrađen je u čistom pruskom neoklasicističkom stilu, koji se potkraj razdoblja kojim se bavimo sviđao velikom dijelu bogataša. Rasipnijima, koji su težili aristokratskom životu, više se sviđala gotika, puna slutnji o slavi srednjovjekovnih zamaka i vitezova, što je očigledno u Koppitzu (1859) i Miechowitzu (1858). Pariz Napo-leona III, u kojemu su glasoviti šleski bogataši ostavili traga, poput princa Henckela von Donnersmarcka koji se oženio jednom od najpoznatijih kurtizana, La Pai'vom, pružao je uzore raskošne arhitekture, barem prinčevima Donnersmarcka, Hohenlohea i Plessa. Stilovi talijanske, holandske i sjeverno-njemačke renesanse, pojedinačno ili u kombinacijama, sviđali su se onima koji su manje težili za grandioznošću.¹³ U arhitekturi ovog razdoblja pojavljuju se i motivi koje bismo najmanje očekivali. Bogati Židovi gradili su svoje sve raskošnije sinagoge u maursko-islamskom stilu, težeći da postanu svojevrsna orijentalna aristokracija (trag ovih težnji prisutan je u Disraelijevim romanima) koja se ne mora natjecati sa zapadnjacima. Ove su sinagoge možda jedini primjer svjesne upotrebe neevropskih modela u umjetnosti zapadnjačke buržoazije, prije no što su potkraj 70-ih i u 80-im godinama došli u modu japanski motivi.

Ukratko, arhitektura nije izražavala nikakvu istinu, već samo smjelost i samouvjerenost društva kojemu pripada, a upravo ova golema i neosporna vjera u budućnost buržoazije čini najbolje građevine ovog razdoblja impresivnima, ako ni zbog čega drugog barem zbog dimenzija. Jezik arhitekture bio je jezik društvenih simbola. Otuda svjesno skrivanje onoga što je bilo doista novo i zanimljivo, sjajne tehnologije i građevinarstva, koji su bili izloženi pogledima javnosti samo u malobrojnim prilikama kada su simbolizirali tehnički napredak: u londonskoj Kristalnoj palači iz 1851, u bečkoj Rotundi s izložbe 1873, kasnije u Eiffelovu tornju (1889). Inače je čak i funkcija upotrebnih građevina sve češće maskirana, kao što je bio slučaj sa željezničkim stanicama; o tome svjedoči ludi eklekticizam London Bridgea (1862), gotika St. Pancrasa u Londonu (1868), renesansa Siidbahnhofa u Beču (1869—73). (Ipak, graditelji nekih značajnih kolodvora srećom su se oduprli ukusu novog vremena.) Samo su mostovi sjali čistom građevinskom ljepotom — premda i oni, zahvaljujući obilju i niskim cijenama željeza, danas djeluju pomalo teško — doduše, već se pojavio neobičan fenomen, gotički viseći most (Tower Bridge

u Londonu). Međutim, iza renesansnih i gotičkih fasada moglo se naći i vrlo smione, originalne i *moderne* stvari. Dekoracije kuća Drugog carstva u Parizu skrivale su originalan i izvanredno napredan izum, *dizalo*. Možda jedina tehnička ostvarenja koja arhitekti nisu skrivali, čak ni u građevinama s umjetničkim fasadama, bile su velike kupole — kao na tržnicama, u čitaonicama knjižnica — i velike arkade poput onih u trgovačkoj galeriji Vittorea Emmanuelea u Milanu. Inače, nijedno doba graditeljstva nije toliko uporno skrivalo svoje zasluge.

Arhitektura nije imala vlastite istine, jer nije imala značenja koje bi se moglo izraziti riječima. Ostale umjetnosti imale su takvo značenje, pa stoga i vlastitu istinu. Generaciji iz sredine dvadesetog stoljeća, obrazovanoj u skladu s posve drugačijom dogmom, neobično djeluje vjerovanje ljudi iz sredine 19. stoljeća da je u umjetnosti forma nevažna, a sadržaj presudan. Bilo bi pogrešno tu pojavu pripisati jednostavno podređenosti ostalih umjetnosti književnosti, premda je činjenica da se u ovom razdoblju vjerovalo da sve one imaju sadržaj koji se može, bolje ili lošije, izraziti riječima, i premda je književnost doista bila glavna umjetnost ovog doba. Ako »svaka slika priča priču«, pa čak i glazba to često čini — ovo je uostalom, bilo doba opere, baleta i deskriptivnih *suita** — tada je programnost u umjetnosti neosporna. Bliže istini bilo bi tvrditi da se pretpostavljalo da se sadržaj svakog stvaralaštva može izraziti i sredstvima drugih umjetnosti, a da se sve ujedinjuju u idealnom »totalnom umjetničkom djelu« (*Gesamtkunstwerk*, čiji je istaknuti zagovornik bio Wagner). Ipak, umjetnosti čije se značenje moglo izraziti precizno, tj. riječima ili slikom, bile su u prednosti pred onima čije se značenje nije moglo tako izraziti. Bilo je lakše pripovijest pretvoriti u operu (npr. *Carmen*) ili čak slike u muzičku skladbu (*Slike s izložbe Musorgskoga*, 1874), nego glazbeno djelo pretvoriti u sliku ili u lirsku poeziju.

Dakle, u umjetnosti sredine 19. stoljeća pitanje »O čemu se tu radi?« nije bilo samo dopušteno već i presudno pri ocjeni umjetničkog djela. Opći odgovor na to pitanje glasio je: o stvarnosti ili o životu. Realizam je pojam koji se prirodno nametnuo i suvremenicima i kasnijim promatračima u vezi s ovim razdobljem, barem kada se radi o književnosti i vizualnim umjetnostima. Nijedan pojam nije toliko dvosmislen. On podrazumijeva pokušaj da se činjenice, ideje, osjećaji, strasti opišu, predstave ili da se nađe njima odgovarajući ekvivalent — ekstreman primjer ove težnje su VVagnerovi muzički *Leit-motivi*, koji predstavljaju pojedine likove, situacije ili zbivanja, ili, pak, također VVagnerovo, muzičko predstavljanje seksualne ekstaze (*Tristan i Izolda*, 1865). Ali koju realnost predstavljati, kakav je život »poput kojega« bi umjetnost trebala da bude? U vezi s tim pitanjem buržoazija iz sredine 19. stoljeća bila je u nedoumici koju je uspjeh kapitalističkog društva učinio intenzivnijom. Slika koju je buržoazija željela nije mogla predstavljati *svu* stvarnost, jer je ova uključivala siromaštvo, iskorištavanja i bijedu, materijalizam, te strasti i težnje čije je postojanje ugrožavalo stabilnost, a osjećalo se, usprkos građanskoj samouvjerenosti, da ta stabilnost nije pouzdana. Postojala je, kao što kaže novinarski moto iz *New York Timesa*, razlika između novosti i »novosti koje su prikladne da budu objavljene«. S druge strane, u dinamičnom i naprednom društvu stvarnost nije mogla biti statična. Zar ne bi bilo poželjno

* Inspiracija književnošću bila je osobito prisutna u muzici. Goetheovi stihovi nadahnuli su Liszta, Gounoda, Boitóa i Ambroisea Thomasa, da i ne spominjemo Berlioza; Schiller je nadahnuo Verdija, Shakespeare Mendelssohna, Čajkovskog, Berlioza i Verdija. VVagner, koji je izmislio vlastite poetske drame, smatrao je glazbu njima podređenom, premda su njegovi pretenciozni, pseudosrednjovjekovni stihovi posve mrtvi bez muzike, koja je postala dio standardnih koncertnih repertoara čak i bez riječi.

da se realizam ne bavi uvijek nesavršenom sadašnjošću, već boljom budućnošću kojoj ljudi teže i koja se sigurno već stvara? Umjetnost je imala i dimenziju budućnosti (Wagner je u i ovom pitanju bio u skladu s vremenom, tvrdeći da njegova djela najavljuju budućnost). Ukratko, »realistične« i »životne« predodžbe u umjetnosti sve više su se razlikovale od stiliziranih i sentimentalnih. U najboljem slučaju buržoaska verzija realizma nastajala je odabirom društveno podobnih elemenata, kao na slavnoj slici J. F. Milleta (1814—1875) *Angelus*, na kojoj su siromaštvo i težak rad učinjeni prihvatljivim zbog pobožne poslušnosti siromašnih; u najgorem slučaju, buržoaski je realizam stvarao sentimentalne i isprazne porodične portrete.

U predstavi jačkim umjetnostima postojala su tri rješenja za nedoumicu u vezi sa stvarnošću. Dio umjetnika opredijelio se za prikazivanje čitave realnosti, uključujući i njezine neugodne ili opasne vidove. Realizam se pretvorio u naturalizam ili *verismo*. Oni koji su se opredijelili ovako često su bili politički svjesni kritičari buržoaskog poretka, poput slikara Courbета ili pisaca Zole i Flauberta. No čak i djela u kojima nije bilo svjesnih kritičkih namjera, poput Bizetovog (1839—1875) remek-djela, opere *Carmen*, (1875) čiji je siže iz života donjih slojeva, nailazila su na otpor publike i kritičara kao da su bila politična. S druge strane, bilo je moguće potpuno napustiti suvremenu stvarnost ili stvarnost uopće, bilo ukidajući veze između umjetnosti i života, a posebno suvremenog života (»umjetnost radi umjetnosti«), bilo svjesno odabirući vizionarski pristup (kao u revolucionarnom djelu mladoga Rimbauda (*Bateau Ivre*, 1871) ili duhovitu fantastiku, za kakvu su se opredijelili Edvard Lear (1812—1888) i Lewis Carroll (1832—1898) u Britaniji ili Wilhelm Busch (1832—1908) u Njemačkoj. Ako se umjetnik nije namjerno povlačio (ili napredovao) u svijet mašte, vladala je opća pretpostavka da umjetnost »predstavlja život«. U tom su smislu vizualne umjetnosti doživjele dubok, traumatski šok: počela im je konkurirati tehnologija, tj. fotografija.

Fotografija, izumljena 20-ih godina 19. stoljeća, javno njegovana u Francuskoj od 30-ih godina, postala je u razdoblju kojim se bavimo medij za masovno reproduciranje stvarnosti, te se u toku 50-ih godina u Francuskoj ubrzo razvila u komercijalni posao. Njome su se uglavnom bavili neuspjeli pripadnici umjetničke boeme poput Nadara (1820—1911), kojemu je fotografija zamjenjivala umjetničke i financijske uspjehe, kao i sitni poduzetnici koji su ulazili u nov i relativno jeftin posao. Nezasitna glad buržoazije, a osobito ambicioznog sitnog građanstva, za jeftinim portretima, omogućila je uspjeh fotografije. (U Engleskoj je fotografija dugo ostala u rukama dobrostojećih gospođa i gospode, koji su se njome bavili eksperimentalno ili kao hobbijem.) Odmah je postalo očito da nova tehnika ruši monopol slikara. Konzervativna kritika primijetila je već 1850. da je u ozbiljnu opasnost došao opstanak »čitavih umjetničkih grana, poput bakroreza, litografije, genre-slika i portreta«. ¹⁵ Kako su se ove umjetnosti (osim bojom) mogle u prikazivanju prirode natjecati s metodom koja »činjenice« u sliku prenosi neposredno i znanstveno? Da li fotografija može zamijeniti slikarstvo? Neoklasicisti i reakcionarni romantičari bili su skloni vjerovati da može i smatrali su to nepoželjnim. Po mišljenju J. A. D. Ingesa (1780—1867) bio je to nepriličan prodor industrijskog progresa u domenu umjetnosti. Charles Baudelaire (1821—1867), sa sasvim drugačije točke gledišta, mislio je o fotografiji slično: »Koji je čovjek, dostojan imena umjetnika, koji je pravi ljubitelj umjetnosti ikad pomiješao industriju s umjetnošću?« ¹⁶ Obojica su fotografiji dodjeljivali mjesto podređene i neutralne tehnike, ulogu srodnu onoj koju u književnosti ima štampa ili stenografija.

Međutim, realisti, koje je fotografija direktnije ugrožavala, nisu bili prema njoj toliko neprijateljski raspoloženi. Oni su prihvaćali napredak i znanost. Nije li — kao što je primijetio Zola — Manetovo slikarstvo, kao i njegove vlastite romane, nadahnula naučna metoda Claudea Bernarda (v. 14. poglavlje)?¹⁷ Ipak, čak i kada su branili fotografiju, odbijali su jednostavno poistovjećivanje umjetnosti s točnom, naturalističkom reprodukcijom, koje kao da je bilo sukladno njihovoj teoriji. Naturalistički kritičar Francis Wey pisao je: »Umjetnika ne čini ni crtež, ni boja, ni prikazivačka točnost: umjetnika čini *mens divina*, božansko nadahnuće ... Slikara ne čini ruka već um: ruka se samo pokorava.«¹⁸ Fotografija je bila korisna jer je omogućila slikarima da se uzdignu iznad mehaničkog kopiranja predmeta. Rascijepljeni između idealizma i realizma buržoaskog svijeta realisti su također odbacivali fotografiju, ali s izvjesnom smetenošću.

Rasprava je bila žestoka, ali se smirila pomoću izuma u najvećoj mjeri karakterističnog za buržoasko društvo, prava na svojinu. Francuski zakon koji je još od vremena Velike revolucije (1793) posebno štiti umjetničku svojinu od plagiranja ili kopiranja, ostavljao je industrijske proizvode mnogo neodređenijoj zaštiti 1382. člana Civilnog zakonika. Svi su fotografi tvrdili da skromni kupci njihovih djela ne kupuju samo jeftine i prepoznatljive slike nego i duhovne umjetničke vrijednosti. Ujedno, oni fotografi koji slavne ljude nisu poznavali toliko dobro da bi mogli izraditi njihove, vrlo unosne portrete, nisu mogli odoljeti iskušenju da bez odobrenja proizvode njihove kopije, što znači da originalne fotografije nisu bile zakonom zaštićene kao umjetnost. Sud je morao riješiti spor kada su Mayer i Pierson tužili konkurentsku firmu za kopiranje njihovih portreta grofa Cavoura i Lorda Palmerstona. Ovaj se slučaj vukao po sudnicama sve dok Kasači jski sud nije donio odluku da je fotografija ipak umjetnost, jer ju je jedino u tom slučaju moguće zaštititi od zloupotreba. Međutim — takve je probleme tehnologija unijela u svijet umjetnosti — može li i sam zakon, usprkos svom dostojanstvu, donositi opće-važeće odluke? što ako svojinska prava dolaze u sukob s moralom, što se i dogodilo kada su fotografi, neizbježno, otkrili komercijalnu vrijednost fotografija ženskog tijela, pogotovo u formatu posjetnice?

Nije bilo sumnje o tome da su »fotografije nagih žena, bilo u stojećem bilo u ležećem stavu, u svojoj potpunoj golotinji izazovne za oko« bile opscene: zakon ih je takvima proglasio već 50-ih godina 19. stoljeća. No fotografi golih djevojaka iz sredine 19. stoljeća mogli su, poput njihovih mnogo smjeli-jih nasljednika, argumentima morala suprotstaviti — u ovom razdoblju još uzaludno — argumente umjetnosti, tj. zahtjeve radikalnog realizma. Tehnologija, trgovina i avangarda tvorile su podzemnu alijansu koja je bila odraz službene alijanse novca i duhovnih vrijednosti. Službeni pogledi obično su prevladali. Osuđujući jednog smionog fotografa, javni je tužilac osudio i »onu slikarsku školu koja sebe naziva realističkom i koja guši ljepotu... koja ljupke nimfe Grčke i Italije zamjenjuje nimfama dosad nepoznate rase, kakve uživaju žalostan ugled na obalama Seine.«²⁰ Njegov govor prenio je *Le Moni-teur de la Photographie* 1863, iste godine kada je nastao Manetov *Doručak na travi*.

Realizam je, dakle, sadržavao i dvosmislenost i kontradikcije. Ove probleme bilo je moguće prihvatiti samo po cijenu trivijalizacije kakvu su prihvatili akademski umjetnici koji su slikali ono što je bilo prihvatljivo i moglo se prodati, ne baveći se odnosima znanosti i mašte, činjenica i ideala, napretka i vječitih vrijednosti i sl. Ozbiljan umjetnik, kritičan prema buržoaskom društvu

ili tek odgovoran prema svom poslu, bio je u mnogo težem položaju; 60-ih godina 19. stoljeća počelo je u umjetnosti razdoblje koje će pokazati da ovi problemi nisu bili samo teški nego i nerješivi. Programatskim, tj. naturalističkim realizmom Courbeta završava povijest zapadnog slikarstva kakvo je, složeno ali koherentno, bilo od talijanske renesanse. Njemački povjesničar umjetnosti Hildebrand završava studiju o slikarstvu 19. stoljeća upravo Courbetom. Ono što je došlo kasnije — točnije, ono što se pojavljivalo istodobno u djelima impresionista — ne može se tako jednostavno priključiti prošlosti: ta zbivanja već najavljuju budućnost.

Nedoumica realizma obuhvaćala je i pitanja tematike i tehnike, te odnose među njima, što se tiče tematike problem nije bio samo u izboru između svakodnevnog i »plemenitog«, »odabranog« motiva, suprotstavljanju tema kojih se »ugledni« umjetnici još nisu dotakli akademskim proizvodima, tj. onom suprotstavljanju kojemu su bili skloni otvoreno politizirani umjetnici, poput revolucionara i komunara Courbeta.²¹ Naravno, svi su se umjetnici koji su shvaćali realizam ozbiljno okretali od akademskih tema, jer su željeli slikati ono što vide, tj. stvari ili osjetilne dojmove prije nego ideje, vrline ili vrijednosne sudove. *Olympia* sigurno nije bila idealizirana Venera nego — Zolinim riječima — »bez sumnje neki model koji je Eduard Manet mirno naslikao onakvim kakav jest... u njezinoj mladenačkoj, pomalo blijedoj golotinji«,²² a tim je više šokirala suvremenike što je formalno podsjećala na slavnu Tizia-novu Veneru. No umjetnik realist, bez obzira da li je bio politički svjestan, *nije mogao* slikati Venere nego samo gole djevojke, kao što nije mogao slikati veličanstva, već samo ljude s krunama; zato je Kaulbach, slikajući 1871. proglašenje Wilhelma I. za njemačkog cara, mnogo slabiji nego David ili Ingres slikajući *ikone* Napoleona I.

Premda se, dakle, činilo da je realizam politički radikalniji, jer su mu više odgovarale suvremene i popularne teme,* on je ustvari sputao ili možda čak onemogućio politički i ideološki angažiranu umjetnost kakva je dominirala u razdoblju prije 1848; političko slikarstvo, naime, ne može postojati bez ideja i vrijednosnih sudova. U doba realizma iz slikarstva je nestao oblik političke umjetnosti koji je u prvoj polovini stoljeća bio najrašireniji, tj. historijska kompozicija, koja je kao žanr, bila u naglom opadanju od sredine stoljeća. Naturalistički realizam Courbeta, republikanca, demokrata i socijalista, nije pružao osnovu politički revolucionarnoj umjetnosti čak ni u Rusiji, gdje su *peredviinjici*, učenici revolucionarnog teoretičara Černiševskog, naturalističku tehniku podredili pripovjednim elementima, tako da se realističko slikarstvo samo tematikom razlikovalo od akademskoga. Naturalizmom nestaje jedna tradicija, ali ne počinje druga.

Tako su se revolucija umjetnosti i umjetnost revolucije počele sve više razdvajati usprkos naporima teoretičara i agitatora, poput Theophilea Thorea (1807—1869), koji je sudjelovao u revoluciji 1848, ili radikalnog Emilea Zole da održe jedinstvo umjetnosti i revolucije. Impresionisti nisu značajni zbog popularnih tema koje su birali — nedjeljni izlasci, plesovi, kazalište, ulične scene, trke i bordeli buržoaskog polusvijeta, već zbog novih metoda slikanja. No impresionističke inovacije nastale su u pokušaju da se ode dalje u prikazivanju stvarnosti, »onoga što oko vidi« uz pomoć tehnika ili analognih fotografskim, Sli posuđenih iz područja fotografije i prirodnih znanosti.

* Kad drugi umjetnici slikajući Venere ispravljaju prirodu, tada lažu. Manet se upitao zašto bi trebalo da laže. Zašto ne reći istinu? On nas upoznaje s *Olympiom*, djevojkom našeg vremena, kakvu smo sreli na ulici i vidjeli kako svoja uska ramena pokriva tankim, istrošenim vunenim šalom, i dalje u istom smislu (Zola).²³

Međutim, taj pokušaj doveo je do napuštanja konvencionalnih zakona slikarstva koji su prije vrijedili. Što oko doista vidi kad svjetlost pada na predmete? Sigurno ne vidi uobičajene klišeje plavog neba, bijelih oblaka i ljudskih lica. Pokušaj da se realizam učini znanstvenijim nužno je vodio udaljavanju od uobičajenoga, sve dok nove tehnike nisu, s vremenom, i same postale konvencionalne. Danas bez teškoća ocjenjujemo i razumijemo djela Maneta, A. Renoira (1841—1919), E. Degasa, C. Moneta (1840—1926) ili C. Pissarroa (1830—1903). U vrijeme u kojemu su nastajala njihova su djela bila nerazumljiva; Ruskin je slike Jamesa MacNeilla Whistlera (1834—1903) opisao kao »posude pune boje bačene u lice publici«.

Problem odnosa publike prema impresionizmu riješit će se s vremenom, ali druga dva problema u vezi s novom umjetnošću pokazala su se težima. Slikarstvo je uskoro stiglo do granica svoje »znanstvenosti«. Naprimjer, impresionizam bi logično umjesto pojedinačnih slika zahtijevao obojeni, po mogućnosti trodimenzionalni film kojim bi se moglo reproducirati neprekidne svjetlosne promjene na predmetima. Claude Monet je serijom slika katedrale u Rouenu otišao u tom smislu najdalje što se moglo pomoću boje i platna, tj. ne osobito daleko. Premda potraga za znanstvenošću u umjetnosti nije mogla donijeti konačnog rezultata, dovela je do raspada konvencionalnih i općenito prihvaćenih pravila vizualnih komunikacija; ova pravila nisu zamijenjena stvarnošću, niti ikakvim jedinstvenim sistemom, već mnoštvom podjednako mogućih konvencija. Konačni zaključak — od kojega su umjetnici 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća bili još daleko — bio je da možda nema načina da se učini izbor među subjektivnim vizijama ma kojih pojedinaca; a kada se jednom stiglo do ove spoznaje, težnja za savršenom objektivnošću vizualnog iskaza pretvorila se u trijumf potpune subjektivnosti. Put koji se otvarao u umjetnosti bio je privlačan, jer, ako je nauka bila jedna bitna vrijednost buržoaskog društva, individualizam i konkurencija bili su u njemu također cijenjeni. U samim uporištima akademskog obrazovanja stare zahtjeve za savršenstvom i točnošću u ovom razdoblju, ponekad neprimjetno, zamjenjuje novi kriterij originalnosti.

Nadalje, ako je umjetnost analogna znanosti, tada je i njoj svojstven napredak, tj. razvojni put u kojemu su (s nekim ograničenjima) nova ili kasnija djela također i superiorna. Takva shvaćanja nisu stvarala teškoće u nauci, jer je i najprizemnji fizičar oko 1875. bolje razumio svoju oblast nego Nevvton ili Faradav. Ali u umjetnosti nije tako: ako je Courbet bio bolji od npr. baruna Grosa, to nije bilo zato što je stvarao kasnije ili zato što je bio realist, već je imao više talenta. Štoviše, sama riječ »napredak« bila je dvosmislena jer se primjenjivala u vezi sa svakom historijskom promjenom koja je (ili se u to vjerovalo) donosila neko poboljšanje, ali i u vezi s pokušajima da se u budućnosti ostvare neke pozitivne promjene. Napredak je mogao biti ili ne biti činjenica, ali je biti progresivan značilo imati određene političke namjere. Stoga su smeteni umovi, poput P. J. Proudhona, lako mogli pomiješati revolucionara u umjetnosti s revolucionarom u politici, a obje vrste revolucionara s nečim posve različitim, tj. s »modernošću« — riječ je prvi put zabilježena oko 1849.*

* Ukupno uzevši, Courbet je izraz vremena. Njegova djela nastaju istodobno s *Pozitivnom filozofijom* Augustea Comtea, *Pozitivnom metafizikom* Vacherota, mojim *Ljudskim pravom* ili *Imanentnom pravdom*; njegova djela pripadaju vremenu u kojemu se traži pravo na rad i zastupaju prava radnika, naviješta kraj kapitalizma i vladavina proizvođača; njemu je suvremena Gallova i Spurzheimova frenologija i Lavaterova fizionomija« (P. J. Proudhon).

Suvremenost u ovom smislu značila je tehničke inovacije, kao i novosti u tematici. Kao što je primijetio Baudelaire, ako zadovoljstvo u prikazivanju sadašnjosti ne dolazi samo zbog njezine moguće ljepote, već i zbog njezina »bitnog obilježja da se upravo odvija«, tada svaka »sadašnjost« mora naći svoj poseban oblik izražavanja, jer nijedan drugi ne može izraziti na odgovarajući način. U tome može, ali ne mora biti sadržan napredak u smislu objektivnog poboljšanja, ali je sigurno postojao u tom smislu što razumijevanje prošlosti mora uzmaci pred razumijevanjem sadašnjosti koja ima prednost već zato što se upravo odvija. Umjetnost se mora neprestano obnavljati. U tom će se procesu neizbježno, svakoj generaciji novatora, barem u početku, suprotstavljati masa tradicionalista, uskogrudnih, onih kojima — kao što je rekao mladi Arthur Rimbaud (1854—1891), koji je formulirao mnoge elemente buduće umjetnosti — nedostaje vizija. Ukratko, u ovom se razdoblju počinje stvarati danas poznati fenomen *avangarde*, premda sam naziv još nije bio raširen. Nije slučajno što nas retrospektivno traženje porijekla avangarde ne može odvesti u prošlost dalje od francuskog Drugog carstva — dalje od Baudelairea i Flauberta u književnosti, te impresionista u slikarstvu. Takva genealogija avangarde u historijskom je smislu dobrim dijelom samo mit, ali je usprkos tome značajna. Ona smješta početke nove umjetnosti u doba kada je propao pokušaj da se stvori umjetnost koja bi intelektualno bila u skladu s buržoaskim društvom (usprkos kritičnosti prema njemu), umjetnost koja bi utjelovila fizičku stvarnost buržoaskog svijeta, napredak i prirodnu znanost kako ih je shvaćao pozitivizam.

V.

Ovaj neuspjeh više je utjecao na marginalne slojeve buržoaskog društva nego na njegovu jezgru: na studente i mlade intelektualce, pisce i umjetnike, boemu sastavljenu od onih koji su odbijali (maĀar privremeno) zakone buržoaske pristojnosti i spremno se miješali s onima koji nisu mogli steći ugled u bur-žoaskom poretku, s onima Āiji je naĀin života to iskljuĀivao. U velikim su se gradovima sve više razvijale posebne Āetvrti — poput Latinske Āetvrti ili Montmartrea.* One su postale središta *avangarde*, centri kojima su teĀili mladi pobunjenici iz provincije poput Rimbauda, strastveni Āitatelji malih Āasopisa i nove poezije iz gradiĀa poput Charlevillea. Ovdje su se oblikovali proizvoĀaĀi i potrošaĀi onoga što će se stotinu godina kasnije zvati supkulturom; ovdje se stvaralo i vaĀno novo trĀište koje, doduše, još nije bilo dovoljno solventno da bi avangardnim stvaraocima omogućilo pristojnu zaradu. Zbog sve veće Źelje burĀoazije da privije umjetnosti na svoje grudi bilo je sve više onih koji su pokušavali postati umjetnici — studenata, ambicioznih pisaca i si. *Scene iz boemskog Źivota* (1851) Henrva Murgera dovele su u modu ono što bi se moglo nazvati burĀoaskim gradskim nadomjestkom za *fete cham-petre* 18. stoljeĀa, a pripada novom svjetovnom raju Zapadnog svijeta i umjetniĀkom centru s kojim se Italija više nije mogla nadmetati. U drugoj polovini 19. stoljeĀa u Parizu je bilo izmeĀu deset i dvadeset tisuĀa ljudi koji su se nazivali umjetnicima.²⁵

* RealistiĀko slikarstvo — tj. slikanje na otvorenom — dovelo je do stvaranja neobiĀnih, malih, Āesto privremenih kolonija umjetnika u okolini Pariza, na obalama Normandije i, nešto kasnije, u Provansi, kolonija koja se uglavnom ne pojavljuje prije sredine 19. stoljeĀa.

Premda su se neki revolucionarni pokreti u ovom razdoblju odvijali gotovo isključivo u Latinskoj četvrti — npr. blankistički — premda su anarhisti poistovjećivali supkulturu s revolucionarnošću, sama avangarda nije imala posebnih političkih uvjerenja, niti se uopće mnogo bavila politikom. Ultralijevi slikari Pissarro i Monet pobjegli su 1870. u London da bi izbjegli učešće u irancusko-pruskom ratu, ali Cezanne u svom provincijskom utočištu nije imao pravog interesa za politička shvaćanja svoga najbližeg prijatelja, romanopisca i radikala Emila Zole. Manet i Degas — koji su imali privatne prihode — kao i Renoir, mirno su otišli u rat i izbjegli Parišku komunu; Courbet je u njoj odigrao samo javnu ulogu. Strast za japanskim drvorezima — čija je pojava bila jedna od najznačajnijih kulturnih posljedica otvaranja svijeta pred kapitalizmom — povezala je impresioniste, izrazitog republikanca Cle-menceaua — predsjednika općine Montmartre u vrijeme Komune — i braću Goncourt, koji su bili žestoko protiv Komune. Ovim je ljudima bila zajednička, kao romantičarima prije 1848, samo odbojnost prema buržoaziji i njezinu političkom uređenju (u ovom slučaju Drugom carstvu), tj. prema vladavini osrednjosti, hipokrizije i profita.

Do 1848. ove duhovne »latinske četvrti« buržoaskog društva imale su nadu — vjerovale su u republiku i socijalnu revoluciju — i možda, usprkos mržnji, određeno divljenje prema silovitosti nekih kapitalističkih baruna — pljačkaša koji su rušili ograde tradicionalnog aristokratskog društva. Flaubertov *Sentimentalni odgoj* (1869) pripovijeda o toj nadi u srcima mladih ljudi iz 40-ih godina, te o njihovu dvostrukom razočaranju revolucijom 1848. i razdobljem koje je slijedilo, razdobljem u kojemu je buržoazija trijumfirala odrekavši se ideala vlastite revolucije, »slobode, jednakosti i bratstva«. Na određen način glavna žrtva ovog razočaranja bio je romantizam iz razdoblja između 1830. i 1848. Njegov vizionarski realizam pretvorio se u znanstveni ili pozitivistički realizam, u kojemu se doduše zadržao — možda i razvio — element socijalne kritike,* ili barem javne sablazni. Romantičarsko vizionarstvo pretvorilo se u »umjetnost radi umjetnosti« ili u bavljenje pitanjima jezika, stila i tehnike pisanja. »Svatko ima inspiraciju«, rekao je stari pjesnik Gautier (1811—72) jednom mladom čovjeku, »Svakog se buržuja doima svitanje i suton. Ali pjesnik raspolaže umijećem.«²⁶ Kada je generacija onih koji su 1848. bili djeca ili još nisu bili rođeni stvorila novu vizionarsku umjetnost — glavna djela Arthura Rimbauda pojavila su se 1871—73, a Isidore Ducasse, 'Comte de Lautreamont', (1846—1870) objavio je *Maldororova pjevanja* 1869; to je bila ezoterična, iracionalna i, bez obzira na namjere njezinih tvoraca, apolitična umjetnost.

Nakon razočaranja koje je donijela 1848, u pobjedničkoj stvarnosti francuskog Drugog carstva, Bismarckove Njemačke, Palmerstonove i Gladstonove Britanije i Italije Vittorea Emmanuelea, buržoaska se umjetnost, počevši sa slikarstvom i poezijom, počela sve više dijeliti na onu koja se obraća masovnoj publici i onu koja se obraća samosvjesnoj manjini. Stvaraoci koji su se obraćali manjini nisu bili u buržoaskom društvu toliko izopćeni kao što to prikazuje mitska povijest avangarde, ali je neosporno da su slikari i pjesnici koji su dosegli zrelost između 1848. i kraja razdoblja kojim se bavimo, stvaraoci kojima se još divimo, u svoje vrijeme imali uspjeha i bili slavni jedino zato što su izazivali skandale: Courbet i impresionisti, Baudelaire i Rimbaud, rani preraphaelisti, A. C. Swinburne (1837—1909), Dante Gabriel Rossetti (1828—

* Monsinjur Dupandoup je izjavio da svaki svećenik s iskustvom iz provincijskih isповјedaonica zna koliko istine ima u Flaubertovoj *Gospodi Bovary*.

—82). Ali situacija sigurno nije bila takva u ostalim umjetnostima, čak ni u onima koje su bile potpuno ovisne o buržoaskom pokroviteljstvu, osim drame, o kojoj je bolje što manje govoriti. Možda su teškoće koje je realizam donio vizualnim umjetnostima bile lakše rješive u drugim umjetnostima.

VI.

Takve teškoće nisu zahvatile glazbu, u kojoj prikazivački realizam uopće nije moguć, a termin muzički realizam ili je metafora ili se odnosi na djela ovisna o riječima ili drami. Osim onda kada je uklopljen u vagnerijanski *Gesamtkunstwerk* (totalnu umjetnost njegovih opera) ili u jednostavnu pjesmu, realizam je u muzici značio prikazivanje prepoznatljivih emocija: uključujući — kao u Wagnerovu *Tristanu* (1865) — prepoznatljive ljubavne emocije. No češće se radilo o nacionalnim emocijama za koje su postojali odgovarajući simboli, tj. motivi iz narodne glazbe i slično; takvih simbola pune su kompozicije stvaralaca nacionalnih škola: Smetane i Dvoraka u Češkoj, Čajkovskog, Rim-ski-Korsakova (1844—1908), Musorgskog i drugih u Rusiji, E. Griega (1843— —1907) u Norveškoj, te dakako, njemačkih (ali ne i austrijskih) kompozitora. No kao što smo već spomenuli, ozbiljna glazba nije cvjetala toliko zato što bi sugerirala stvarni svijet, već zato što je govorila o duhovnom te je počela služiti kao zamjena za religiju čija je moćna pomoćnica uvijek bila. Muzika koja se uopće izvodila morala se svidjeti pokroviteljima ili tržištu. Ona se mogla suprotstavljati buržoaskom svijetu samo iznutra što je prilično lako, jer nije bilo vjerojatno da će buržujci prepoznati kritiku. Oni su mogli vjerovati da glazba izražava njihove težnje i da govori o veličini njihove kulture. Tako je ova umjetnost cvjetala, uglavnom unutar tradicionalnog romantičarskog idioma. Najborbeniji pripadnik njezine avangarde Richard Wagner bio je najslavniji skladatelj svog vremena jer je uspio (doduše, velikim dijelom zahvaljujući pokroviteljstvu ludog bavarskog kralja Ludviga) uvjeriti autoritete koji su raspolagali novcem i članove buržoaske publike da sami pripadaju duhovnoj eliti koja je daleko iznad ograničenih masa i koja jedina zaslužuje umjetnost budućnosti.

Prozna književnost, a pogotovo oblik karakterističan za buržoasku eru, roman, cvjetala je iz posve suprotnih razloga. Riječi, za razliku od nota, mogu prikazivati stvarni život, kao i ideje, a pisanju se, za razliku od slikanja, nije postavljao zahtjev da imitira stvarnost. Realizam u proznoj književnosti nije, dakle, sadržavao neizbježne i nerješive kontradikcije poput onih koje je fotografija unijela u slikarstvo. Neki su pisci više od drugih težili dokumentarističkoj istini, neki su željeli proširiti tematiku zahvaćajući područja koja su se smatrala nepristojnima ili nedostojnima pažnje (francuski su se naturalisti bavili i jednim i drugim), ali se ne može poreći da su i najsubjektivniji pisali o stvarnom svijetu i, vrlo često, o suvremenom društvu. Teško je naći romanopisca iz ovog razdoblja čija se djela ne bi moglo prenijeti u televizijske serije. Otuda popularnost i elastičnost romana kao žanra, otuda njegova izvanredna ostvarenja. Najbolja umjetnička djela razdoblja kojim se bavimo, uz relativno malo izuzetaka — Wagner, nekoliko francuskih slikara i možda nekoliko pjesnika — bili su romani: ruski, engleski, francuski, pa čak i američki (ako uzmemo u obzir Melvilleova *Moby Dicka*). Osim *Moby Dicka*, najbolja djela velikih romanopisaca uskoro su dobila priznanje, premda ih publika često nije razumjela.

Velike mogućnosti romana kao vrste kriju se u njegovu doseg; romanopisac se može baviti najopsežnijim i najambicioznijim temama, o čemu svjedoče Tolstojev *Rat i mir* (1869), *Zločin i kazna* F. Dostojevskog (1866), *Očevi i djeca* Turgenjeva (1862). Romanom se pokušala obuhvatiti ukupna društvena stvarnost, premda su u razdoblju kojim se bavimo svjesni pokušaji ove vrste doduše urodili nizovima romana po uzoru na Scotta ili Balzaca, ali njihovi autori nisu bili najveći pisci svog vremena. Zola je tek 1871. počeo stvarati golemi retrospektivni portret Drugog carstva (seriju Rougon-Macquart), Pereš Galdos (1843—1920) počeo je pisati *Episodios Nacionales* 1873, a Gustav Freytag (1816—1895) — spuštamo se na nešto nižu književnu razinu — roman *Die Ahnen (Preci)* 1872. Ovi titanski pothvati nisu uvijek bili jednako uspješni, osim u Rusiji, gdje su to bili gotovo uvijek. U svakom slučaju, malo se razdoblja može usporediti s onim u kojemu su nastala zrela Dickensova djela, romani Flauberta, George Eliot, Thackeraya i Gottfrieda Kellera (1819—1890). No roman je tipičnim umjetničkim oblikom razdoblja kojim se bavimo učinilo to što najznačajnija ostvarenja ove vrste nisu nastala uz pomoć mita i rafinirane vještine (poput Wagnerova *Prstena*), već uz pomoć posve prizemnih opisa svakodnevnosti. Roman se nije naglo spustio s nebesa stvaranja, nego je s naporom prokročio put u njih. Zbog toga je bio i pogodan za prevođenje. Barem jedan veliki romanopisac stekao je u razdoblju kojim se bavimo međunarodnu slavu: Charles Dickens.

Ipak, ne bi bilo pravedno kada bismo raspravu o umjetnosti u razdoblju buržoaskog trijumfa ograničili na majstore i remekdjela stvorena za malobrojnu publiku. Bilo je to, kao što smo vidjeli, razdoblje u kojemu je nova tehnika reproduciranja omogućila neograničeno umnožavanje slika, doba u kojemu je razvoj tehnologije i komunikacija stvorio visokotiražne novine i časopise (naročito su popularni postali ilustrirani časopisi), a masovno obrazovanje novu publiku. Suvremena umjetnička djela koja su bila općepoznata u ovom razdoblju — tj. poznata i izvan »kulturnih« manjina — uglavnom, uz malobrojne iznimke među kojima je najznačajnija Charles Dickens,* nisu bila ona kojima se danas najviše divimo. Popularne novine bile su književnost koja se najbolje prodavala; njihove su tiraže dosizale četvrt milijuna primje raka, a u Britaniji i SAD čak i do pola milijuna. Na zidovima koliba pionira na američkom Zapadu i u domovima evropskih obrtnika od svjetovnih slika mogli su se naći otisci Landeseerova *Kralja Glena* (ili njihovi nacionalni ekvivalenti u drugim zemljama) ili portret Lincolna, Garibaldija ili Gladstonea. Od muzike koja je pripadala »visokoj kulturi« među mase su prodrle Verdije-ve melodije koje su posvuda izvodili talijanski ulični svirači i ulomci Wagne-rovih djela koji su se mogli koristiti pri vjenčanjima; same opere nisu bile šire poznate.

Ipak, sve ovo govori o kulturnoj revoluciji koja se odvijala. Pobjedom gradova i industrije stvarala se sve veća razlika između »modernih« slojeva, tj. ljudi koji su živjeli u gradovima, bili pismeni i prihvaćali hegemonističku buržoasku kulturu, i onih koji su bili vezani za tradiciju, osuđenu na propast. Ova je podjela postajala sve oštrija jer je realno nasljeđe postajalo sve manje značajno za život građske radničke klase: 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća industrijski radnici u Češkoj prestali su se izražavati narodnom pjesmom i prihvatili muziku varijetea, bezvrijedne balade o životu koji je imao malo

* No Dickens je pisao za novine — njegovi su romani izlazili u nastavcima, a ponašao se i kao glumac: tisućama ljudi bio je poznat zahvaljujući tome što je javno čitao dramatične odlomke iz svih djela.

zajedničkoga sa životom njihovih otaca. Za one čiji su kulturni zahtjevi bili skromni novonastalu prazninu počeli su ispunjavati prethodnici moderne popularne glazbe i zabave; za one koji su bili aktivniji, svjesniji i ambiciozniji prazninu su ispunjavale raznolike organizacije i samopomoć, a krajem razdoblja kojim se bavimo sve više i politički pokreti. Vrijeme kada su se u britanskim gradovima množili varijetei bilo je i vrijeme procvata radničkih zborova i duhačkih orikestara koji su izvodili popularna klasična djela visoke kulture. No za desetljeća kojima se bavimo karakteristično je da su kulturni tokovi išli u jednom smjeru — iz srednjih slojeva prema nižima, barem u Evropi. Čak i masovno zanimanje za sport, koje će postati karakterističan oblik proleterske kulture, potječe iz ovog razdoblja — mladi ljudi srednjih slojeva, pripadnici Nogometne asocijacije počeli su osnivati klubove i organizirati natjecanja. Tek krajem 70-ih i tokom 80-ih godina ove je klubove osvojila radnička klasa.*

No i najtradicionalniji seoski kulturni obrasci bili su ugroženi, ne toliko migracijama koliko obrazovanjem. Jer kada je osnovno obrazovanje postalo pristupačno masama, tradicionalna kultura nije mogla ostati usmena niti se prenositi osobnim kontaktima; moralo je doći do rascjepa na nadmoćnu, vladajuću kulturu pismenih, i inferiornu, potisnutu kulturu nepismenih. Obrazovanje i državna birokracija pretvorili su čak i sela u shizofrene skupine ljudi rascijepljenih između nadimaka po kojima su bili poznati susjedima i rodbini ('Hromi Paquito') i službenih imena koja su se upotrebljavala u školi i administraciji i po kojima su bili poznati državi ('Francisco Gonzales Lopez'). Nove su generacije zapravo govorile dva jezika. Sve brojniji pokušaji da se putem dijalektalne književnosti očuvaju stari jezici (kao u seljačkim dramama Ludwiga Anzengruber (1839—1889), pjesmama Williama Barnes (1800—1886) na dorsetskom dijalektu, u *plattdeutch* autobiografiji Fritza Reutera (1810—74) ili, nešto kasnije, u pokretu *Felibrige* (1854), kojim se pokušala oživjeti pro-vansalska književnost), privlačili su samo nostalgичne romantičare iz srednjih slojeva, populiste ili 'naturaliste'.**

Prema našim mjerilima ovo opadanje tradicionalne kulture još nije poprimilo velike razmjere. No ono je bilo značajno jer se u ovo doba još nije vidljivo razvila nova proleterska ili gradska supkultura. (Na selu nikada nije bilo takvog fenomena.) Hegemonija službene kulture koja se neizbježno poistovjećuje s pobjedničkom srednjom klasom nametnuta je potčinjenim masama. U razdoblju kojim se bavimo bilo je malo mogućnosti da se u toj potčinjenosti nešto izmijeni.

* U Britaniji, sportskoj zemlji *par excellence*, u ovom je razdoblju u opadanju profesionalni plć-bejski sport koji se počeo razvijati prije, npr. kriket. Nestalo je nekoliko dotad istaknutih sportova, npr. profesionalne trke muškaraca, hodačka i veslačka natjecanja.

** Najveća iznimka u ovom smislu bio je populističko-demokratski protunapad humorista i novinara u zapadnim i južnim dijelovima SAD na visoku, tj. u ovom slučaju stranu kulturu. Ovi pisci su se sistematski služili govornim jezikom; najznačajnije djelo tog stila je *Huckleberry Finn* Marka Twaina (1884).

ZAKLJUČAK

»Što god čovjek učinio, sudbina ima posljednju riječ. To je prava tiranija. Prema načelima Napretka sudbinu je odavno trebalo ukinuti.«

Johann Nestrov, bečki komediograf, 1850.¹

Razdoblje pobjedničkog liberalizma počelo je slomom revolucije a završilo dugotrajnom krizom. Prvi događaj više odgovara za određenje početka ili kraja nekog razdoblja nego drugi, no povijest se ne ravna prema onome što odgovara povjesničarima, premda neki od njih nisu toga uvijek svjesni. Dramaturški zahtjevi mogli bi nas navesti da ovu knjigu završimo odgovarajućim spektakularnim događajima — ujedinjenjem Njemačke i Pariškom komunom 1871. ili možda velikim burzovnim slomom 1873, ali zahtjevi drame često se ne poklapaju sa zahtjevima stvarnosti. Naš put ne završava vrhuncem niti vodopadom, već manje dojmljivim krajolikom: vremenom između 1871. i 1879. Ako moramo odrediti točnu godinu, izabrat ćemo onu koja simbolizira »sredinu 70-ih«, a nije povezana ni s kojim osobitim događajem — 1875.

Novo razdoblje koje će uslijediti nakon ere trijumfa liberalizma bit će posve drugačije. U ekonomskom će životu neograničeno konkurentsko privatno poduzetništvo, potpuno nemiješanje vlasti u privredu i ono što su Nijemci nazvali *Manchesterismus* (ortodoksna slobodna trgovina viktorijske Britanije) ubrzo biti zamijenjeni velikim industrijskim korporacijama (karteli, trustovi, monopoli), znatnim miješanjem vlasti u privredu, drukčijom orto-doksijom u politici, premda ne uvijek i u ekonomskoj teoriji. Doba individualizma završilo je 1870, žalio se engleski pravnik A. V. Dickey, a počelo je doba kolektivizma; premda nam se najveći dio promjena koje je on smatrao znamenjem kolektivizma čini neznčajnim, bio je u pravu na neki način.

Kapitalistička privreda mijenjala se na četiri bitna načina. U prvom redu 70-ih godina 19. stoljeća počinje nova tehnološka era koju više ne uvjetuju izumi i metode prve industrijske revolucije: era novih izvora energije (elektricitet i nafta, turbine i motori s unutrašnjim izgaranjem), novih strojeva od novih materijala (čelik, razne legure, metali koji zamjenjuju željezo), novih industrijskih grana zasnovanih na znanstvenim otkrićima, poput sve razvijenije organskokemijske industrije. Drugo, privreda se počela sve više oslanjati na tržište domaćih potrošača kakvo je prvi put stvoreno u SAD; stvaranju takvog tržišta nije pridonijelo toliko povećanje prosječnih prihoda masa (koje je u Evropi u to doba bilo još skromno) koliko porast stanovništva u razvijenim zemljama. Od 1870. do 1910. broj stanovnika Evrope povećao se od 290 na 435 milijuna, a broj stanovnika SAD sa 38,5 na 92 milijuna.

Drugim riječima, počelo je razdoblje masovne potrošnje, uključujući i proizvodnju robe široke potrošnje.

Treća i možda najznačajnija promjena jest svojevrsan paradoksalni obrat. Razdoblje pobjedničkog liberalizma bilo je *de facto* doba britanskog industrijskog monopola unutar kojega su (uz neke značajne iznimke) mala ili srednje velika konkurentna poduzeća ostvarivala profite bez mnogo teškoća. U postliberalno doba došlo je do međunarodne konkurencije suparničkih nacionalnih privreda — britanske, njemačke, sjeveroameričke; njihovu su konkurentsku borbu oštrijom učinile poteškoće s kojima su se suočile pojedine nacionalne tvrtke u godinama krize. Konkurencija je stoga vodila privrednoj koncentraciji, kontroliranom tržištu i manipulaciji. Navodimo riječi jednog izvanrednog historičara.

»Ekonomska rast sada je postao i ekonomska borba — borba koja je služila tome da se odvoje jaki od slabih, da jedni ojačaju, a drugi se obeshrabre, da se nove, gladne nacije razvijaju na račun starih. Optimizam u vezi s budućim neprekidnim napretkom pretvorio se u osjećaj nesigurnosti i agonije, u klasičnom smislu riječi. Ova vrsta konkurencije pridonosila je političkim suparničtvima koja su, pak, intenzivirala ekonomsku borbu. Ova dva oblika konkurencije izmiješala su se u gladi za zemljom i borbi za utjecajnim sferama, tj. u novom imperijalizmu.«²

Svijet je ušao u razdoblje imperijalizma u širem smislu riječi (a to uključuje promjene u strukturi ekonomske organizacije, tj. uvođenje »monopolističkog kapitalizma«), ali i u užem smislu: počela je nova integracija nerazvijenih zemalja u svjetsku privredu kojom vladaju razvijene zemlje. Osim suparničkih impulsa (koji su potakli velike sile da podijele svijet u zone, formalno i neformalno rezervirane za njihove biznismene), zahtjeva tržišta i izvoza kapitala, uključivanja nerazvijenih zemalja u svjetsku privredu kao potčinjenih pridonijela je sve veća važnost sirovina kojih, zbog klimatskih i geoloških razloga, nije bilo u većini razvijenih zemalja. Nova industrijska tehnologija tražila je takve materijale: naftu, gumu, rude koje ne sadrže željezo. Potkraj 19. stoljeća Malaja je bila poznati proizvođač kositra, Rusija, Indija i Čile mangana, a Nova Kaledonija nikla. Nova potrošačka privreda tražila je sve veće količine ne samo namirnica i sirovina koje su se proizvodile u razvijenim zemljama (npr. žitarica i mesa), nego i onih koje se u tim zemljama nije moglo proizvesti (npr. tropska i subtropska pića i voće ili biljno ulje za sapun iz prekomorskih zemalja). »Republike banana« postale su dio kapitalističke svjetske privrede kao i kolonije za kositar, gumu ili kokos.

Ova podjela svjetskih razmjera na razvijene i (teorijski njima komplementarne) nerazvijene krajeve nije bila nova, ali je nakon 70-ih godina 19. stoljeća počela dobivati moderan oblik. Novi uzorak odnosa razvijenih i o njima ovisnih razvijati će se s kratkim prekidima sve do krize 30-ih godina dvadesetog stoljeća, te predstavlja četvrtu važnu promjenu u svjetskoj privredi.

U političkom je životu liberalna era doista završila. U Britaniji su vigovci, liberali (u širem smislu svi koji nisu bili torijevci, tj. konzervativci) bili na vlasti, uz dva kratka prekida tokom čitavog razdoblja od 1848. do 1874. U posljednjoj četvrtini stoljeća vladat će samo osam godina. U Njemačkoj i Austriji od 70-ih godina liberali nisu više glavna parlamentarna osnova vladama, ako je ovima uopće bila potrebna takva osnova. Oni nisu oslabili samo zbog poraza ideologije slobodne trgovine i jeftine (tj. relativno pasivne) vlade, već i zbog demokratizacije izbora koja je razorila iluziju da liberali zastupaju

mase. S jedne su strane proizvođači u nekim industrijskim granama i poljoprivrednici zbog krize sve više tražili protekcionističku politiku. Slobodna trgovina počela se ograničavati u Rusiji i Austriji 1874—1875, u Španjolskoj 1877, u Njemačkoj 1879, zapravo svuda osim u Britaniji, a čak je i ondje od 80-ih godina slobodna trgovina bila izložena kritici. S druge strane, zahtjevi odozdo, zahtjevi malih ljudi za zaštitom od kapitalista, za socijalnom sigurnošću, javnim mjerama protiv nezaposlenosti i zajamčenim minimalnim radničkim nadnicama, postali su glasni i politički djelotvorni. Više klase, bilo staro hijerarhijsko plemstvo, bilo nova buržoazija, nisu više mogle zastupati niže slojeve, niti se, što je još važnije, pouzdati u njihovu podršku bez nadoknade.

Stoga se počela razvijati i sve moćnija i sve nametljivija državna vlast, a unutar nje novi oblici političkog života o kojima su tužno govorili antidemokratski mislioci. »Moderna verzija ljudskih prava«, pisao je historičar Jacob Burckhardt 1870, »uključuje pravo na rad i sredstva za život. Ljudi više nisu spremni da najvitalnija pitanja prepuste društvu, jer žele nemoguće i nadaju se da bi im to mogao osigurati samo pritisak države.«³ Njih nije mučio tek utopijski zahtjev siromašnih za pravom na pristojan život, već sposobnost siromašnih da takav zahtjev nametnu. »Mase žele svoj mir i svoje plaće. Priklonit će se državi koja će im to osigurati, bila ona republika ili monarhija. Ukoliko im postojeća država ne može to pružiti, priklonit će se prvoj organizaciji koja im obeća ono što žele.«⁴ A država koja više nije imala tradicionalnu moralnu autonomiju i legitimitet niti je bila sputana vjerovanjem da se ekonomski zakoni ne mogu narušavati, postajala je u praksi svemoćni Levijatan, premda je u teoriji bila tek oruđe za ostvarivanje ciljeva masa.

Prema modernim mjerilima porast značenja i broja funkcija države bio je još skroman, premda su se njezini rashodi (tj. njezina djelatnost) *per capita* u razdoblju kojim smo se bavili gotovo svuda porasli, što je uglavnom bila posljedica velikog povećanja javnog duga (osim u uporištima liberalizma, mira i nezavisnog privatnog poduzetništva, Britaniji, Holandiji, Belgiji i Danskoj).^{*} U svakom slučaju, troškovi u socijalne svrhe, osim možda za školstvo, ostali su zanemarivo maleni. S druge strane, iz zbrkanih napetosti novog razdoblja ekonomske krize, koje je gotovo posvuda donijelo socijalne nemire i nezadovoljstva, proizišle su tri nove političke tendencije.

Prva i najočitije nova bila je pojava nezavisnih radničkih stranaka i pokreta, uglavnom socijalističke (tj. sve više marksističke) orijentacije, među kojima je njemačka Socijaldemokratska partija bila prva i najimpresivnija. Premda su ih buržoaske vlade njihova vremena smatrale opasnim, ovi su pokreti prihvaćali vrijednosti i pretpostavke racionalističke prosvijećenosti na kojima se zasnivao liberalizam. Druga struja nije prihvaćala ovo nasljeđe, čak mu se otvoreno suprotstavljala. Osamdesetih i devedesetih godina 19. stoljeća pojavile su se antiliberalne i antisocijalističke stranke, ili u sjeni nekoć liberalnih udruženja — kao antisemitski i pangermanski nacionalisti koji su postali preteče hitlerizma — ili pod okriljem dotad politički neaktivnih crkava, poput »kršćanskih socijalista« u Austriji.^{**} Treća važna pojava je emancipacija masovnih nacionalnih partija i pokreta od liberalno-radikalne ideologije s kojom

^{*} Porast državnih troškova bio je mnogo veći u prekomorskim zemljama u razvoju gdje je tekao proces izgradnje infrastrukture uz pomoć uvezenog kapitala — u SAD, Kanadi, Australiji i Argentini.

^{**} Iz različitih razloga, među kojima je možda najznačajnija ultrareakcionarna pozicija Vatikana u vrijeme Pia IX (1846—78), katolička crkva nije u masovnoj politici djelotvorno iskoristila svoj veliki potencijal, osim u nekoliko zapadnih zemalja u kojima su katolici bili manjina, te su se morali organizirati kao politička grupa, poput njemačke Stranke centra 70-ih godina.

su se prije poistovjećivali. Neki su pokreti za nacionalnu autonomiju ili nezavisnost imali sklonost skretanju, barem teorijskom, ulijevo, pogotovo ako je radnička klasa igrala značajnu ulogu u njihovim zemljama; no njihov je socijalizam bio više nacionalan nego internacionalan (kao među češkim tzv. Narodnim socijalistima ili u Poljskoj socijalističkoj stranci) a nacionalni su elementi obično prevladali socijalističke. Ostali su se nacionalni pokreti kretali prema ideologiji krvi, tla i jezika, tj. etničkoj tradiciji bez mnogo dodataka.

Ove pojave nisu narušile osnovni politički obrazac u razvijenim zemljama koji se pojavio tokom 60-ih godina 19. stoljeća: manje ili više postupno i nevoljno približavanje demokratskom uređenju. Ipak je pojava neliberalne masovne politike, premda teorijski prihvatljiva, plašila vlasti. Prije no što su naučile kako da se vladaju u novom sistemu, vlade su — pogotovo za vrijeme »Velike depresije« — ponekad padale u paniku ili se služile silom. Francuska Treća republika tek je početkom 80-ih godina u politički život primila komu-nare koji su preživjeli pokolj 1871. Bismack, koji je znao izići na kraj s buržoaskim liberalima, ali ne i s masovnom socijalističkom partijom, kao niti s masovnom katoličkom strankom, stavio je 1879. socijaldemokrate izvan zakona. Gladstone se u Irskoj služio prinudom. Takvo se političko vladanje međutim, pokazalo kao prolazna faza, a ne kao stalna tendencija. Tek u dvadesetom stoljeću okviru buržoaske politike (tamo gdje je postojala) bili su napeti do pucanja.

Doista, premda razdoblje kojim se bavimo završava nemirnim vremenom »velike depresije«, o njoj ne bi trebalo stvoriti suviše mračnu predodžbu. Ekonomske su teškoće, za razliku od onih u doba krize 30-ih godina dvadesetog stoljeća, bile toliko složene i ograničene da su historičari čak počeli sumnjati da se pojam »depresija« može primijeniti na dvadesetak godina što su uslijedile nakon razdoblja kojim se bavimo. Oni nisu u pravu, no njihove nas sumnje mogu upozoriti da ne prikažemo krizu suviše dramatično. Struktura kapitalističkog svijeta iz sredine 19. stoljeća nije se raspala ni u ekonomskom ni u političkom smislu. Za buržoasko društvo započela je nova faza, ali je čak i kada se zasnivalo na ekonomskom i političkom liberalizmu, koji se sporo mijenjao, još imalo dovoljno prostora za zamah. Njegova struktura je bila drugačija u podređenim, nerazvijenim, zaostalim i siromašnim zemljama ili u onima, poput Rusije, koje su se svrstale i među pobjednike i među žrtve. U njima je »velikom depresijom« započelo razdoblje neminovne revolucije. No još za generaciju ili dvije nakon 1875. svijet pobjedničke buržoazije bio je dovoljno čvrst. Možda je u njemu bilo nešto manje samopouzdanja nego prije, ali se to glasnije govorilo o samopouzdanju i možda malo više zabrinutosti u vezi s budućnošću. Možda je taj svijet bio zbunjen slomom starih intelektualnih vrijednosti koje su (pogotovo nakon 80-ih godina) sve više ugrožavali mislioci, umjetnici i znanstvenici. No napredak se i dalje odvijao u buržoaskom, kapitalističkom i uopće uzevši liberalnom uređenju. »Velika depresija« bila je samo međustavak. Nije li se nastavljao ekonomski rast, tehnički i naučni razvoj, nisu li životni uvjeti sve bolji, ne vlada li mir? Neće li dvadeseto stoljeće biti još sjajnija, uspješnija verzija devetnaestoga?

Danas znamo da dvadeseto stoljeće to neće biti.

UVOD

- ¹ Vidjeti J. Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 a 1872*, (Pariš, 1963).
² D. A. Wells, *Recent Economic Changes* (New York, 1889), str. 1.

1. POGLAVLJE: »PROLJEĆE NARODA«

- ¹ P. Goldammer (izd.), 1848, *Augenzeugen der Revolution* (Istočni Berlin 1973), str. 58.
² Goldammer, *op. cit.*, str. 666.
³ K. Reppen, *Mdrzbewegung und Maiwahlen des Revolutionsjahres 1848 im Rheinland* (Bonn, 1955), str. 118.
⁴ *Rinascita, II 1848, Raccolta di Saggi e Testimonianze* (Rim, 1948).
⁵ R. Hoppe i J. Kuczynski, »Eine... Analyse der Märzgefallenen 1848 in Berlin«, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1964), IV, str. 200—276; D. Cantimori u F. Fejtš, izd., *1848 — Opening of an Era* (1948).
⁶ Roger Ikor, *Insurrection ouvriere de juin 1848* (Pariš), 1936).
⁷ Adresa Savezu komunista, K. Mara — F. Engels, Dela 10, Beograd 1975, str. 205.
⁸ Paul Gerbod, *La Condition universitaire en France au 19^e siecle* (Paris, 1965).
⁹ *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*, K. Mara — F. Engels, Dela 10, Beograd 1975, str. 27, 29, 29—30.
¹⁰ Franz Grillparzer, *Werke* (Miinchen, 1960), I, str. 137.
¹¹ *Klasne borbe u Francuskoj*, K. Mara — F. Engels, Dela 10, Beograd 1975, str. 39.

2. POGLAVLJE »VELIKI BUM«

- ¹ Citirano u *Ideas and Beliefs of the Victorians* (London, 1949), str. 51.
² Za ovaj podatak zahvaljujem prof. Sanfordu Ehvittu.
³ »Philoponos«, *The Great Exhibition of 1851; or the Wealth of the World in its Workshops* (London, 1850), str. 120.
⁴ T. EUison, *The Cotton Trade of Great Britain* (London, 1886), str. 63 i 66.
⁵ Horst Thieme, »Statistische Materialien zur Konzessionierung der Aktiengesellschaften in Preussen bis 1867«, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1960), II, str. 285.
⁶ J. Bouvier, F. Furet i M. Gilet, *Le Mouvement du projet en France au 19^e siecle* (Haag, 1955), str. 444.
⁷ Marx Engelsu (15. XI 1857.) u Mara — Engels, *Dela*, (Beograd 1979), sv. 36, str. 199.
⁸ Marx Danielsonu (10. IV 1879) u Mara — Engels, *Dela*, (Beograd 1979), sv. 41, str. 111.
⁹ Podatak izveden iz Ellison, *op. cit.*, tablica II, uz pomoć množitelja na str. 111.

- ¹⁰ F. S. Turner, *British Opium Policy and its Results to India and China* (London, 1876), str. 305.
- ¹¹ B. R. Mitchell i P. Deane, *Abstract of Historical Statistics* (Cambridge, 1962), str. 146—147.
- ¹² C. M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondsvvorth, 1969), tablica I, Appendix II, III.
- ¹³ F. Zunkel, »Industriebiirgertum in Westdeutschland« u H. U. Wehler (izd.), *Mo derne Deutsche Sozialgeschichte* (Koln — Berlin, 1966), str. 323.
- ¹⁴ L. Simonin, *Mines and Miners or Underground Life* (London, 1868), str. 290.
- ¹⁵ Daniel Spitzer, *Gesammelte Schriften* (Miinchen i Leipzig, 1912), II, str. 60.
- ¹⁶ J. Kuczynski, *Gescichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus* (Istočni Berlin, 1961), XII, str. 29.

3. POGLAVLJE: »UJEDINJENI SVIJET«

- ¹ *Komunistički manifest*, K. Mara — F. Engels, Dela 7, Beograd 1975, str. 383.
- ² U. S. Grant, Uvodna riječ Kongresu (1873). I. Gončarov, *Oblomov* (1859).
- ³ J. Laffey, »Racines de l'imperialisme français en Extreme-Orient«, *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* XVI (avril-juin 1969), str. 285. Velik dio ovih podataka preuzet je iz W. S. Lindsav, *History of Merchant Shi-pping*, 4 toma (London, 1876).
- ⁴ M. Mulhall, *A Dictionary of Statistics* (London, 1892), str. 495.
- ⁵ F. X. von Neumann-Spallart, *Vbersichten der Weltwirtschaft* (Stuttgart, 1880), str. 336; »Eisenbahnstatistik«, *Handn'b'rterbuch der Staatswissenschaften* (2. izdanje), (Jena, 1900).
- ⁶ L. de Rosa, *Iniziativa e capitale straniero nelV industria metalmeccanica del Mezzogiorno, 1840—1904* (Napulj, 1968), str. 67.
- ⁷ Sir James Anderson, *Statistiscs of Telegraphy* (London 1872). Engels Marxu (24. VIII 1852.) u Marx-Engels, *Dela* (Beograd, 1979) sv. 35, str. 103.
- ⁸ *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850—1), str. 11.
- ⁹ *Bankers Magazine*, IX (London, 1849), str. 545.
- ¹⁰ *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850—1), str. 11.
- ¹¹ Neumann-Spallart, *op. cit.*, str. 7.

4. POGLAVLJE: »SUKOBI I RATOVI«

- ¹ Princ Napoleon Bonaparte, *Fragments Historiques, 1688 et 1830* (Pariš 1841), str.
- ² Jules Verne, Put na Mjesec (1865).

5. POGLAVLJE: »NACIJE U STVARANJU«

- ¹ Ernest Renan »What is a Nation« u A. Zimmern (izd.), *Modem Political Doctrines* (Oxford, 1939), str. 191—192.
- ² Johann Nestroy, *Hauptling Abendwind* (1862).
- ³ Šatov u romanu F. Dostojevskog *Zli dusi* (1871—2).
- ⁴ Gustave Flaubert, *Dictionnaire des idées regues* (oko 1852).
- ⁵ Walter Bagehot, *Physics and Politics* (London, 1873), str. 20—21.

⁶ Navedeno u D. Mack Smith, // *Risorgimento Italiano* (Bari, 1968), str. 422.

⁷ Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita* (Bari, 1963).

⁸ J. Koralka, »Social problems in the Czech and Slovak national movements« u: Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et des Structures Sociales, *Mouvements Nationaux d'Independance et Classes Populaires* (Pariš, 1971), I, str. 62.

⁹ J. Conrad, »Die Frequenzverhältnisse der Universitäten der hauptsächlichsten Kulturländer, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik (1891) 3. ser. I, str. 376 i d.

¹⁰ Za ove podatke zahvaljujem dr R. Andersonu.

6. DEMOKRACIJE«

POGLAVLJE: »SNAGE

¹ H. A. Targe, *Les Deficits* (Pariš, 1868), str. 25.

² Sir T. Erskine May, *Democracy in Europe* (London, 1877), I str. LXXI.

³ *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparte*, K. Mara — F. Engels, Dela, 11, Beograd 1975, str. 161—162.

⁴ G. Procacci, *Le elezioni del 1874 e l'opposizione meridionale* (Milano, 1956), str. 60; W. Gagel, *Die Wahlrechtsfrage in der Geschichte der deutschen, Liberalen Parteien 1848—1919* (Dusseldorf, 1958), str. 28.

⁵ J. Ward, *VJorkmen and VJages at Home and Abroad* (London, 1868), str. 284.

⁶ J. Deutsch, *Geschichte der österreichischen Gewerkschaftsbewegung* (Beč, 1908), str. 73—74; Herbert Steiner, »Die internationale Arbeiterassoziation und die österreichische Arbeiterbevvegung, *Veg und Ziel* (Beč, Sondernummer, januar 1965, str. 89—90.

7.

POGLAVLJE: »GUBITNICI«

¹ Erskine May, *op. cit.*, I, str. 29.

² J. W. Kaye, *A History of the Sepoy War in India* (1870), II, str. 402—403.

³ Bipan Chandra, *Rise and Growth of Economic Nationalism in India* (Delphi, 1966), str. 2.

⁴ Chandra, *op. cit.*

⁵ E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820—1914* (Oxford, 1969), str. 156.

⁶ Nikki Keddie, *An Islatnic Response to Imperialism* (Los Angeles, 1968), str. 18.

⁷ Hu Sheng, *Imperialism and Chinese Politics* (Peking, 1955), str. 92.

⁸ Jean A. Mever u *Annales E. S. C.* 25, 3 (1970), str. 796—797.

⁹ Karl Mara, »British Rule in India«, *New York Daily Tribune* (25. VI 1853), v. K. Mara — F. Engels, Dela, Beograd 1875, str.

¹⁰ B. M. Bhatia, *Famines in India* (London, 1967), str. 68—97.

Ta Chen, *Chinese Migration \with Special Refrence to Labour Conditions* (US Bureau of Labor Statistics, Washington, 1923).

¹¹ N. Sanches Albornoz, »Le Cycle vital annuel en Espagne 1863—1900«, *Annales E.S.C.* 24, 6 (XI—XII 1969); M. Emerit, »Le Maroc et l'Europe jusau'en 1885« *Annales E. S. C.* 20, 3 (V—VI 1965).

¹³ P. Leroy-Beaulieu, *L'Algerie et la Tunisie*, 2. izd. (Pariš, 1897), str. 53. "
Almanach de Gotha 1876.

8. POGLAVLJE: »DOBITNICI«

¹ Jakob Burkhart, *Reflections on History* (London, 1943), str. 170.

² Erskine May, *op. cit.*, I, str. 25.

- ³ Navedeno u Henry Nash Smith, *Virgin Land* (New York, izd. 1957), str. 191. Ova vrijedna studija o agrarnoj utopijskoj struji u SAD bila mi je od velike koristi kao i djelo Erica Fonera *Free Soil, Free Labor, Free Men* (Oxford, 1970).
- ⁴ Herbert G. Gutman, »Social Status and Social Mobility in Nineteenth Century America: The Industrial City. Paterson, New Jersey« (mimeo) (1964).
- ⁵ Martin J. Primack, »Farm construction as a use of farm labor in the United States 1850—1910«, *Journal of Economic History* XXV (1965), str. 114. i dalje.
- ⁶ Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (New York, 1963), str. 57—81.
- ⁷ Joseph G. McCoy, *Historic Sketches of the Cattle Trade of the West and Southwest* (Kansas City, 1874; Glendale, Kalifornija, 1940). Autor ove knjige osnovao je Abilene kao stočni centar i postao njegov gradonačelnik 1871.
- ⁸ Charles Hovvard Shinn u *Mining Camps, A Study in American Frontier Government* izd. R. W. Paul (New York, Evanston i London, 1965), poglavlje XXIV, str. 45-46.
- ⁹ Hugh Davis Graham i Ted Gurr (izd.), *The History of Violence in America* (New York, 1969), 5. poglavlje, posebno str. 175.
- ¹⁰ Miller (izd.), *Men in Business* (Cambridge /Mass./, 1952), str. 202.
- ¹¹ Za podatke na kojima se zasniva ova pretpostavka zahvaljujem dr. Williamu Rubinsteinu na John Hopkins University.
- ¹² Herbert G. Gutman, »Work, Culture and Society in Industrializing America 1815—1919«, *American History Review*, 78, 3 (1973), str. 569.
- ¹³ John Whitney Hall, *Das Japanische Kaiserreich* (Frankfurt, 1968), str. 282.
- ¹⁴ Nakagawa, Keiichiro i Henry Rosovsky, »The Case of Dying Kimono«, *Business History Review* XXXVII (1963), str. 59—80.
- ¹⁵ V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind* (London, 1972), str. 188.
- ¹⁶ Horace Capron, »Agriculture in Japan« u *Report of the Commissioner of Agriculture*, 1873 (Washington, 1874), str. 364—374.
- ¹⁷ Kiernan, *op. cit.* str. 193.

9. MIJENI«

POGLAVLJE: »DRUŠTVO U

- ¹ Eskine May, *op. cit.*, I, str. LXV—LVI. *Journaux des Freres Goncourt* (Paris, 1956), II, str. 753.
- ² Marx-Engels, *Dela* 30, Beograd, 1979. Marx-Engels, *Dela* 27. Marx-Engels, *Dela* 30 Marx-Engels, *Dela* 30
- ³ M. Pushkin, »The professions and the intelligentsia in nineteenth-century Russia«, *University of Birmingham Historical Journal*, XII, I (1969), str. 72 i dalje.
- ⁴ Hugh Seton Watson, *Imperial Russia 1861—1917*, Oxford, 1967), str. 422—423.
- ⁵ A. Ardao, »Positivism in Latin America«, *Journal of the History of Ideas* XXIV, 4 (1963), str. 519, bilježi da je u državi Rio Grande do Sul (Brazil) stvarno uveden Comteov ustav.
- ⁶ G. Haupt, »La Commune comme symbole et comme exemple«, *Mouvement Social*, 19 (IV-VI, 1972), str. 205—226.
- ⁷ Samuel Bernstein, *Essays in Political and Intellectual History* (New York, 1955), poglavlje XX, »The First International and a New Holy Alliance«, osobito str. 194—195 i 197.
- ⁸ J. Rougerie, *Paris Libre 1971* (Paris, 1971), str. 256—263.

10.

POGLAVLJE: »ZEMLJA«

- ¹ Navedeno u Jean Meyer, *Problemas campesinos y revueltas agrarias (1821—1910)* (Mexico, 1973), str. 93.

- ² Navedeno u R. Giusti, »L'agricoltura e i contadini nel Mantovano (1848—1866)«, *Movimento Operaio* VII, 3—4 (1955), str. 386.
- ³ Neumann-Spallart, *op. cit.*, str. 65.
- ⁴ Mitchell i Deane, *op. cit.*, str. 356—357.
- ⁵ M. Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas* (Prag, 1968), str. 168.
- ⁶ »Bauerngut«, *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (2. izd.), II, str. 441 i 444. »Agriculture« u Mulhall, *op. cit.*, str. 7.
- ⁷ I. Wellman, »Histoire rurale de la Hongrie«, *Annales E. S.C.*, 23, 6 (1968), str. 1203; Mulhahh, *loc. cit.*
- ⁸ E. Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano* (Bari, 1962), str. 351—352. Ne treba zanemariti niti uništavanje šume zbog industrije. »Sječe prouzrokovane velikim potrebama za gorivom (za visoke peći na Velikom jezeru u SAD) već su ostavile traga u okolnim šumama«, pisao je H. Bauermann 1868 (*A Treatise on the Metallurgy of Iron* /London, 1872/, str. 27); dnevne potrebe samo jedne visoke peći zahtijevale su krčenje jednog jutra šume.
- ⁹ Elizabeth Whitcombe, *Agrarian Conditions in Northern India, I, 1860—1900* (Berkeley, Los Angeles i London, 1972), str. 75—85 kritički raspravlja o posljedicama navodnjavanja velikih razmjera u Ujedinjenim provincijama.
- ¹⁰ Irvin Feller, »Inventive activity in agriculture, 1837—1900«, *Journal of Economic History*, XXII (1962), str. 576.
- ¹¹ Charles McQueen, *Peruvian Public Finance* (Washington, 1926), str. 5—6. Od prodaje *guano* dolazilo je 1861—1866 75 posto ukupnog prihoda peruanske vlade, a 1869—1875 čak 80 posto. (Heraclio Bonilla, *Guano y burguesia en el Peru* /Lima, 1974/, str. 138—139, citirajući Shane Hunta.
- ¹² »Bauerngut«, *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* (2. izd.), II, str. 439.
- ¹³ Vidjeti pripovijetku G. Verge »Sloboda«, inspiriranu pobunom u Bronteu. O toj pobuni govori D. Mack Smith u raspravi »The peasants' revolt in Sicily in 1860« u *Studj in Onore di Gino Luzzatto* (Milano, 1950), str. 201—240.
- ¹⁴ E. D. Genovese, *In Red and Black, Marxian Explorations in Southern and Afro-American History* (Hardmonds-worth, 1971), str. 131—134.
- ¹⁵ Najrazrađeniju verziju ovakvih pretpostavki vidjeti u R. W. Fogel i S. Engermann, *Time on the Cross* (Boston i London, 1974).
- ¹⁶ Th. Brassey, *Works and Wages Practically Illustrated* (London, 1872).
- ¹⁷ H. Klein, »The Coloured Freedmen in Brazilian Slave Society«, *Journal of Social History* 3, I (1969), str. 36;
- ¹⁸ Julio Le Riverend, *Historia economica de Cuba* (Havana, 1956), str. 160.
- ¹⁹ P. Ljaščenko, *A History of the Russian National Economy* (New York, 1949), str. 365.
- ²⁰ Ljaščenko, *op. cit.*, str. 440 i 450.
- ²¹ D. Wells, *Recent Economic Changes* (New York, 1889), str. 100.
- ²² Jaroslav Purš, »Die Entwicklung des Kapitalismus in der Landwirtschaft der böhmischen Länder 1849—1879«, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1963), III, str. 38.
- ²³ I. Orosz, »Arbeitskräfte in der ungarischen Landwirtschaft«, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (1972), II, str. 199.
- ²⁴ J. Varga, *Typen und Probleme des bauerlichen Grundbesitzes 1767—1849* (Budimpešta 1965), navedeno u *Annales E.S.C.*, 23, 5 (1968), str. 1165.
- ²⁵ A. Girault i L. Milliot, *Principes de Colonisation et de Legislation Coloniale. L'Algerie* (Pariš, 1938), str. 383 i 386.
- ²⁶ Raymond Carr, *Spain 1808—1939* (Oxford, 1966), str. 273.
- ²⁷ Jose Termes Ardevol, *El Movimiento Obrero en Espana. La Primera Internacional (1864—1881)* (Barcelona, 1965), nepag. Appendix: Sociedades Obreras creadas en 1870—1874.
- ²⁸ A. Dubuc, »Les sobriquets dans le Pays de Bray en 1875«, *Annales de Normandie* august, 1952, str. 281—282.

²⁹ Purš, *op. cit.*, str. 40.

³⁰ Franco Venturi, *Les Intellectuels, le peuple et la revolution. Histoire du populisme russe au XIX siecle* (Pariz, 1972), II, str. 946—948. Ova izvanredna knjiga, čije ranije izdanje postoji i u engleskom prijevodu (*Roots of Revolution* /London, 1960/), klasično je djelo o ovoj temi.

³¹ M. Flery — P. Walmary, »Les Progres d' instruction elementaire de Louise XIV a Napoleon III, *Population* XII (1957), str. 69 i dalje; E. de Laveleve, *L' instruction du Peuple* (Pariz, 1872), str. 174, 188, 196, 227—228. i 481.

11. POGLAVLJE: »LJUDI U POKRETU«

¹ Scholem Alejchem, *Auf dern nahem Osten* (Berlin, 1922).

² F. Mulhauser, *Correspondence of Arthur Hugh Clough* (Oxford, 1957), II, str. 396.

³ I. Ferenczi, izd. F. Willcox, *International Migrations*; vol. I *Statistics*, National Bureau of Economic Research (Nevv York, 1929).

⁴ Ta Chen, *Chinese Migration with Special Reference to Labor Conditions*, United States Bureau of Labor Statistics (Washington, 1923), str. 82.

⁵ S. W. Mintz, »Cuba: Terre et Esclaves«, *Etudes Rurales*, 48 (1972), str. 143.

⁶ *Bankers Magazine*, V (Boston, 1850—1851), str. 12.

⁷ R. Mayo Smith, *Emigration and Immigration, A Study in Social Science* (London, 1890), str. 94.

⁸ M.-A. Carron, »Prelude a l'exode rural en France: les migrations anciennes des travailleurs creusois«, *Revue d'histoire economique et sociale*, 43, (1965), str. 320.

⁹ A. F. Weber, *The Growth of Cities in the Nineteenth Century* (New York, 1899), str. 374.

¹⁰ Herbert Gutman, »Work, Culture and Society in industrializing America, 1815—1919«, *American History Review*, 78 (3. VI 1973), str. 533.

¹¹ Barry E. Supple, »A Business Elite: German-Jewish Financiers in Nineteenth Century New York«, *Business History Review*, XXXI (1957), str. 143—178.

¹² Mayo Smith, *op. cit.*, str. 47; C. M. Turnbull, »The European Mercantile Community in Singapore, 1819—1867«, *Journal of South East Asian History*, X, I (1969), str. 33.

¹³ Ferenczi, izd. Willcox, *op. cit.*, vol. II, str. 270, bilješka.

¹⁴ K. E. Levi, »Geographical Origin of German Immigration to Wisconsin«, *Collections of The State Historical Society of Wisconsin*, XIV (1898), str. 354.

¹⁵ Carl F. Witke, *We who built America* (New York, 1939), str. 193.

¹⁶ Egon Envin Kisch, *Karl Marx in Karlsbad* (Istočni Berlin, 1968).

¹⁷ C. T. Bidvell, *The Cost of Lying Abroad* (London, 1876), Appendix. Glavni cilj ovakvog putovanja bila je Švicarska.

¹⁸ Bidvell, *op. cit.*, str. 16.

¹⁹ Georg v. Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre*; II, *Bevoelkerungsstatistik*, 2. Lieferung (Tubingen, 1922), str. 176.

²⁰ E. G. Ravenstein, »The Laws of Migration«, *Journal of the Royal Statistical Society*, 52 (1889), str. 285.

12. POGLAVLJE: »GRAD, INDUSTRIJA, RADNIČKA KLASA«

¹ J. Purš, »The working class movement in the Czech lands«, *Historica*, X (1965), str. 70.

² M. May, *Die Arbeitsfrage* (1848) citirano u R. Engelsing, »Zur politischen Bildung der deutschen Unterschichten, 1789—1863« *Hist. Ztschr.*, 206, 2 (IV 1968), str. 356.

³ *Letters and Private Papers of W. M. Thackeray*, izd. Gordon N. Ray, II, 356 (London, 1945).

⁴ J. Purš, »The industrial revolution in the Czech Lands«, *Historica*, II (1960), str. 210 i 220.

- ⁵ Navedeno u H. J. Dyos i M. Wolff (izd.) *The Victorian City* (London i Boston, 1973), I, str. 110.
- ⁶ Dyos i VVolff, *op. cit.*, I, str. 5.
- ⁷ A. F. Weber (1898), navedeno u Dyos i VVolff, *op. cit.*, I, str. 5.
- ⁸ H. Croon, »Die Versorgung der Staedte des Ruhrgebietes im 19. u. 20. Jahrhundert« (mimeo) (International Congress of Economic History 1965), str. 2.
- ⁹ Dyos i Wolff, *op. cit.*, I str. 341.
- ¹⁰ L. Henneaux-Depooter, *Miseres et Luttes Sociales dans le Hainaut 1860—96* (Brusselles, 1959), str. 117;
- ¹¹ Dyos i Wolff, *op. cit.*, str. 134.
- ¹² G. Fr. Kolb, *Handbuch der vergleichenden Statistik* (Leipzig, 1879).
- ¹³ Dyos i Wolff, *op. cit.*, I, str. 422.
- ¹⁴ Dyos i Wolff, *op. cit.*, I, str. 326. " Dyos i VVolff, *op. cit.*, I, str. 379.
- ¹⁵ J. H. Clapham, *An Economic History of Modern Britain* (Cambridge, 1932), II, str. 116—117.
- ¹⁶ Erich Maschke, *Es entsteht ein Konzern* (Tiibingen, 1969).
- ¹⁷ R. Ehrenberg, *Krupp-Studien* (Thiinen-Archiv II, Jena, 1906—1909), str. 203; C. Fohlen, *The Fontana Economic History of Europe, 4: The Emergence of Industrial Societies* (London, 1973), I, str. 60; J. P. Rioux, *La Revolution Industrielle* (Pariš, 1971), str. 163.
- ¹⁸ G. Neppi Modona, *Sciopero, potere politico e maistratura 1870—1922* (Bari, 1971), str. 163.
- ¹⁹ P. J. Proudhon, *Manuel du Speculateur a la Bourse* (Pariš, 1857), str. 429 i dalje.
- ²⁰ B. Gille, *The Fontana Economic History of Europe, 3: The Industrial Revolution* (London, 1973), str. 278.
- ²¹ J. Kocka, »Industrielles Management: Konzeptionen und Modelle vor 1914«, *Vierteljahrschrift für Sozial—und Wirtschaftsgesch.* 56/3 (X, 1969), str. 336, navodi iz Emminghaus, *Allgemeine Gewerbslehre*.
- ²² P. Pierrard, »Poesie et chanson... a Lille sous le 2^e Empire«, *Revue du Nord*, 46 (1964), str. 400.
- ²³ G. D. H. Cole i Raymond Postgate, *The Common People* (London, 1946), str. 368.
- ²⁴ H. Mottek, *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands* (Istočni Berlin, 1973), II, str. 235.
- ²⁵ E. Waugh, *Home Life of the Lancashire Factory Folk during the Cotton Famine* (London, 1867), str. 13.
- ²⁶ M. Anderson, *Family Structure in Nineteenth Century Lancashire* (Cambridge, 1973), str. 31.
- ²⁷ O. Handlin (izd.) *Immigration as a Factor in American History* (Englewood Cliffs, 1959), str. 66—67.
- ²⁸ J. Hagan i C. Fisher, »Piece-vyork and some of its consequences in the printing and coal mining industries in Australia, 1850—1930«, *Labour History*, 25 (XI, 1973), str. 26.
- ²⁹ A. Plessis, *De la fete imperiale au mur des Federes* (Pariš, 1973), str. 157.
- ³⁰ E. Schviedland, *Kleingewerbe und Hausindustrie in Osterreich* (Leipzig, 1894), II, str. 264—265 i 284—285.
- ³¹ J. Saville i J. Bellami (izd.), *Dictionary of Labour Biographi*, I, str. 17.
- ³² Engelsing, *op. cit.*, str. 364.
- ³³ Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem landlichen Industriegebiet im 19. u. 20. Jahrhundert* (Erlenbach-Zürich i Stuttgart, 1965), str. 139, smatra ovaj pojam specifičnim za to razdoblje. Zainteresiranom čitaocu mogu osobito preporučiti izvanredne knjige ovoga autora (vidjeti također *Industrialisierung und Volksleben* /1960/).
- ³⁴ *Industrial Remuneration Conference* (London, 1885), str. 27.
- ³⁵ *Industrial Remuneration Conference*, str. 89—90.
- ³⁶ Beatrice VVebs, *My Apprenticeship* (Harmondsvorth, 1938), str. 189 i 195.
- ³⁷ *Industrial Remuneration Conference*, str. 27 i 30.

13. POGLAVLJE: »BURŽOASKI SVIJET«

- ¹ Navodi se u L. Trenard, »Un Industriel roubaisien du XIX siècle«, *Revue du Nord*, 50 (1968), str. 38.
- ² Marttn Tupper, *Proverbial Philosophy* (1876).
- ³ Vidjeti Emanie Sachs, *The Terrible Siren* (New York, 1928), pos. str. 174—175.
- ⁴ G. von Mayr, *Statistik und Gesellschaftslehre III Sozialstatistik*, Erste Lieferung (Tubingen, 1909), str. 43—45. O nepouzdanosti statistike u vezi s prostitucijom, *ibid.* (5. Lifereung), str. 988. O uskoj povezanosti prostitucije i veneričnih bolesti v. Gunilla Johonsson, »Prostitution in Stockholm in the latter part of the 19th century« (mimeo) (1974). O raširenosti sifilisa i smrtnosti od te bolesti u Francus koj vidjeti T. Zeldin, *France 1848—1945* (Oxford, 1974), I, str. 304—306.
- ⁵ Slobodno ponašanje američkih djevojaka spominje se u poglavlju o strancima u sjajnom *Pariš Guide 1867* (2 toma).
- ⁶ U vezi s Kubom, Verena Martinez Alier, »Elopement and seduction in 19th century Cuba«, *Past and Present*, 55 (V, 1972); u vezi s američkim Jugom E. Genovese, *Roll Jordan Roll* (New York, 1974), str. 413—430 i R. W. Fogel i Stanley Engermann, *op. cit.*
- ⁷ B. Shaw, Man and Superman, iz »Maksima za revolucionare«: »Umjereno pošten čovjek s umjereno vjernom ženom, oboje umjereno piju i žive u umjereno zdravom domu: to je prava zajednica srednje klase.«
- ⁸ Zunkel, *op. cit.*, str. 320.
- ⁹ Zunkel, *op. cit.*, str. 526 bilj. 59.
- ¹⁰ Tupper, *op. cit.*: »O domu«, str. 361.
- ¹¹ Tupper, *op. cit.*, str. 362.
- ¹² John Ruskin, »Fors Clarigera«, u E. T. Cook i A. Wedderburn (izd.), *Collected Works* (London i New York, 1903—12), vol. 27, pismo 34.
- ¹³ Tuper, *op. cit.*: »O braku«, str. 118.
- ¹⁴ H. Bolitho (izd.), *Further Letters of Queen Victoria* (London, 1938), str. 49.
- ¹⁵ »Moje je mišljenje da žena koja je prisiljena raditi (makar bila i kršćanski dobro odgojena) odmah gubi poseban položaj koji se obično podrazumijeva pod riječju *gospođa*« (Pismo u *Englishwoman's Journal*, VIII (1866), str. 59).
- ¹⁶ Trenard, *op. cit.*, str. 38 i 42.
- ¹⁷ Tupper, *op. cit.*: »O radosti«, str. 133.
- ¹⁸ J. Lambert-Dansette, »Le Patronat du Nord. Sa periode triomphante« u *Bulletin de la Societe d'histoire moderne et contemporaine*, 14, Serie 18 (1971), str. 12.
- ¹⁹ Charlotte Erickson, *British Industrialists: Steel and Hosiery, 1850—1950* (Cambridge, 1959).
- ²⁰ H. Kellenbenz, »Unternehmertum in Siidwestdeutschland«, *Tradition*, 10, 4 (august 1965), str. 183 i dalje.
- ²¹ *Nouvelle Biographie Generale* (1861); članci: Koechlin, str. 954.
- ²² C. Pucheu, »Les Grands notables de l'Agglomeration Bordelaise du milieu du XIXe siecle a nos jours«, *Revue d'histoire economiae et sociale*, 45 (1967), str. 493.
- ²³ P. Guillaume, »La Fortune Bordelaise au milieu du XIX siecle«, *Revue d'histoire economique et sociale*, 43 (1965), str. 331, 332 i 351.
- ²⁴ E. Gruner, »Quelques reflexions sur Telite politique dans la Confederation Helvetique depuis 1848«, *Revue d'histoire economique et sociale*, 44 (1966), str. 145 i dalje.
- ²⁵ B. Verhaegen, »Le groupe Liberal a la Chambre Belge (1847—1852)«, *Revue Belge du Philologie et d'histoire*, 47 (1969), 3—4, str. 1176 i dalje.
- ²⁶ Lambert-Dansette, *op. cit.*, str. 9.
- ²⁷ Lambert-Dansette, *op. cit.*, str. 8; V. E. Chancellor (izd.), *Master and Artisan in Victorian England* (London, 1969), str. 7.
- ²⁸ Serge Hutin, *Les Francs-Macons* (Paris, 1960), str. 103 i dalje i 114 i dalje; P. Chevallier, *Histoire de la Francmaconnerie frangaise*, II (Paris, 1974).
U vezi sa zemljama Pirinejskog poluotoka: »Slobodno zidarstvo ovog razdoblja

nije bilo ništa drugo do opća zavjera revolucionarne srednje klase protiv feudalne, monarhijske i crkvene tiranije. Ono je bilo internacionala srednje klase«, navedeno u Iris M. Zavala, *Masones, Comuneros y Carbonarios* (Madrid, 1971), str. 192.

- ²⁹ T. Mundt, *Die neuen Bestrebungen tu einer wirtschaftlichen Reform der unteren Volksklassen* (1855), citirano u Zunkel, *op. cit.*, str. 327.
- ³⁰ Rolande Trempe, »Contribution a l'etude de la psychologie patronale: le comportement des administrateurs de la Societe des Mines de Carmaux (1856—1914)«, *Mouvement Social*, 43 (1963), str. 66.
- ³¹ John Ruskin, *Modern Painters*, citirano u W. E. Houghton, *The Victorian Frame of Mind* (Nevvhaven, 1957), str. 116. Samuel Smiles, *Self Help (1859)*, II poglavlje, str. 359-360.
- ³² John Ruskin, »Traffic«, *The Crown of Wild Olives* (1866), *Works 18*, str. 453.
- ³³ Trempe, *op. cit.*, str. 73.
- ³⁴ W. L. Burn, *The Age of Equipoise* (London, 1964), str. 244. bilj.
- ³⁵ H. Ashvort 1853—1854, citirano u Burn, *op. cit.*, str. 243.
- ³⁶ H. U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus* (Koln-Berlin, 1969), str. 431.

14. POGLAVLJE: »Znanost, religija, ideologija«

- ¹ Francis Damin i A. Seward (izd.), *More Letters of Charles Darwin* (New York, 1903), II, str. 34.
- ² Navodi se u Engelsing, *op. cit.*, str. 361.
- ³ *Anthropological Review*, IV (1866), str. 115
- ⁴ P. Benaerts i dr., *Nationalite et Nationalistne* (Pariš, 1968), str. 623.
- ⁵ Karl Mara, *Kapital*, I, postscriptum drugom izdanju.
- ⁶ V. *Electromagnetic Theory* Juliusa Strattona, istraživača u MIT-u (Massachusetts Institut of Technology), Dr. S. Zienau, kojemu dugujem posebnu zahvalnost u vezi s podacima o fizikalnim znanostima, kaže da je izlaganje Max\vellove teorije donijelo koristi anglosaksonskim nastojanjima da usavrše radar za ratne svrhe.
- ⁷ J. D. Bernal], *Science in History* (London, 1969), II, str. 568.
- ¹ Bernal, *op. cit.*
- ¹ Mara Engelsu (19. XII. 1860).
- ¹¹ H. Steinthal i M. Lazarus, *Zeitschrift für Volkerpsychologie und Sprachwissenschaft*.
- ¹ F. Mehring, *Karl Marx, The Story of his Life* (London, 1936), str. 383.
- ¹² E. B. Tylor, »The Religion of Savages«, *Fortnightly Review* VI (1866), str. 83. ^B *Anthropological Review* IV (1866), str. 83.
- ¹⁴ Kiernan, *op. cit.*, str. 159.
- ¹⁵ W. Philips, »Religious profession and practice in New South Wales 1850—1900«, *Historical Studies* (X, 1972), str. 388.
- ¹⁶ Havdn's *Dictionarv of Dates* izd. 1889); članak: Misije.
- ¹¹ Eugene Stock, *A Short Hadbook of Missions* (London 1904), str. 97. Statistički podaci u ovom utjecajnom i tendencioznom priručniku uzeti su iz J. S. Dennis, *Centennial Survey of Foreign Missions* (New York i Chicago, 1902).
- ¹¹ *Catholic Encyclopedia*; članak: Misije, Afrika.

15. POGLAVLJE: »Umjetnost«

- ¹ R. Wagner, »Kunst und Klima«, *Gesammelte Schriften* (Leipzig, 1907), III, str. 214. ¹ Citirano u E. Dovvden, *Studies in Literature 1789—1877* (London, 1892), str. 404.

- ³ Th. v. Frimmel, *Lexicon der Wiener Gemaldesammlungen* (A — L 1913—1914); članak: Ahrens.
- ⁴ G. Reitlinger, *The Econotnics of Taste* (London, 1961), 6. poglavlje. Mnogo sam se oslanjao na ovo vrijedno djelo koje u proučavanju umjetnosti unosi grubi financijski realizam prikladan za razdoblje kojim se bavimo.
- ¹ Asa Briggs, *Victorian Cities* (London, 1963), str. 164 i 183.
- ⁶ Reitlinger, *op. cit.*
- ¹ R. D. Altick, *The English Common Reader* (Chicago, 1963), str. 355 i 388.
- ⁸ Reitlinger, *op. cit.*
- ¹ F. A. Mumby, *The House of Routledge* (London, 1934).
- ¹⁰ M. V. Stokes, »Charles Dickens: A Customer of Coutts & Co.«, *The Dickensian*, 68 (1972), str. 17—30. Za ovu bilješku zahvaljujem Michaelu Slateru.
- ¹¹ Mulhall, *op. cit.*; članak: Libraries. Posebno treba spomenuti britanski pokret osnivanja javnih knjižnica. 50-ih godina 19. stoljeća devetnaest gradova je osnovalo takve biblioteke, 60-ih godina jedanaest gradova, a 70-ih pedesetjedan (W. A. Munford, *Edward Edwards* (London, 1963/)).
- ¹² T. Zeldin, *France 1848—1945* (Oxford, 1974), I, str. 310.
- ¹³ G. Grundmann, »Schlosser und Villen des 19. Jahrhunderts von Unternehmern in Schlesien«, *Tradition*, 10, 4 (VIII, 1965), str. 149—162.
- ¹⁴ R. Wischnitzer, *The Architecture of the European Synagogue* (Philadelphia, 1964), X poglavlje, posebno str. 196 i 202—206.
- ¹⁵ Gisele Freund, *Photographie und bürgerliche Gesellschaft* (Miinchen, 1968), str. 92.
- ¹⁶ Freund, *op. cit.*, str. 94—96.
- ¹⁷ Citirano u Linda Nochlin (izd.), *Realism and Tradition in Art* (Englevvood Cliffs, 1966), str. 71 i 74.
- ¹⁸ Gisele Freund, *Photographie et Societe* (Pariš, 1974), str. 77.
- ¹⁹ Freund, *op. cit.*, (1968), str. 111.
- ²⁰ Freund, *op. cit.*, (1968), str. 112—113.
- ²¹ O odnosu umjetnika i revolucije u ovom razdoblju vidjeti T. J. Clark, *The Absolute Bourgeois* (London, 1973) i *Image of the People: Gustave Courbet* (London, 1973).
- ²² Nochlin, *op. cit.*, str. 77.
- ²³ Nochlin, *op. cit.*, str. 77.
- ²⁴ Nochlin, *op. cit.*, str. 53.
- ²⁵ Čak i u manjem boemskom centru, Miinchenu, umjetničko udruženje *Miinchner Kunstverein* imalo je sredinom 70-ih godina 19. stoljeća oko 4500 članova. P. Drey, *Die wirtschaftlichen Grundlagen der Malkunst. Versuch einer Kunstökonomie* (Stuttgart i Berlin, 1910).
- ²⁶ »U umjetnosti je majstorstvo skoro sve. Inspiracija — da, inspiracija je vrlo zgodna stvar ali malo banalna; suviše je univerzalna. Svakog se buržuja manje ili više doima izlazak ili zalazak sunca. On ima izvjesnu dozu inspiracije.« Citi rano u Dowden, *op. cit.*, str. 405.

16. POGLAVLJE: »ZAKLJUČAK«

- ¹ Johann Nestroy, *Sie Sollen Ihn Nicht Haben* (1850).
- ² D. S. Landes, *The Unbound Prometheus* (Cambridge, 1969), str. 240—241.
- ¹ Burckhardt, *op. cit.*, str. 116.
- ¹ Burckhardt, *op. cit.*, str. 171.

BIBLIOGRAFIJA

Uz manje iznimke sljedeće upute odnose se samo na knjige, i to na engleskom jeziku. Navedeni radovi nisu uvijek najbolji od dostupnih, iako često jesu. Radi se o ustupku nepoznavanju stranih jezika većine čitalaca u anglofonskom dijelu svijeta.

Bibliografija za to razdoblje toliko je opsežna da je nemoguće pokriti sve njegove aspekte, čak ni selektivno, te je predloženi izbor neizbježno osoban i ponekad slučajan. Upute za daljnje čitanje literature sadržane su u *A Guide to Historical Literature* Američke historijske asocijacije, izdanju koje se periodično revidira. Bibliografija u *Cambridge Economic History of Europe*, sv. VI, šira je nego što sugerira njezin naslov. Djelo *A Bibliography of Modern History* (1968), izd. J. Roach, može se također upotrijebiti, ali uz oprez. Većina knjiga koje se niže navode sadrže bibliografske podatke, bilo u bilješkama, bilo zasebno.

Među općim redovima o historijskom razvoju našeg razdoblja knjiga W. Langer *Encyclopedia of World History* daje glavne (kronološke) podatke, kao i Neville Williams, *Chronology of the Modern World* (1966). Alfred Mayer u *Annals of European Civilisation 1500—1900* (1949) bavi se umjetnošću i znanostima. *A Dictionary of Statistics* (1892) W. Mulhalla ostaje najbolji kompendij brojčanih podataka. Za opće upoznavanje s 19. stoljećem jedanaesto izdanje djela *Encyclo-paedia Britannica*, koje je još dostupno u dobro opremljenim sveučilišnim knjižnicama, znatno je bolje od kasnijih izdanja, kao što je *Encyclopaedia of the Social Sciences* (1931) — za našu svrhu — bolja od njezine nove verzije objavljene 1968. Biografski kompendij i priručnici o posebnim pitanjima previše su brojni da bi se ovom prilikom navodili. Od historijskih atlasa može se preporučiti J. Engel i dr. *Grosser Historischer Weltatlas* (1957), Rand-McNally, *Atlas of World History* (1957) i *Penguin Historical Atlas* (1974).

G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History* (1967) i C. Moraze, *The Triumph of the Middle Classes* (1966) mogu poslužiti kao uvodi za globalnu povijest. Sjajno i učeno djelo V. G. Kiernana *The Lords of Human Kind* (1969, 1972) daje pregled evropskih stanovišta prema ostalom svijetu. Granice Evrope prelaze i *New Cambridge Modern History*, sv. X (ur. J. P. T. Bury, *The Zenith of European Power 1839—1870*) i dva dijela u *Cambridge Economic History*, sv. VI. (*The Industrial Revolution and After*). Oba su djela trajno korisna. Užim pregledom evropskog razvoja bave se M. S. Anderson, *The Ascendancy of Europe 1815—1914* (1972) i E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution, Europe 1789—1848* (1962), ali i prelaze evropske okvire. Knjiga W. E. Mossea *Liberal Europe 1848—1875* (1974) pokriva isto razdoblje kao i ovo djelo. Knjiga V. Villiamsa L. Langer *Political and Social Upheaval 1832—1852* (1969), s korisnom bibliografijom, najbolja je među kronološki odgovarajućim svescima serije *The Rise of Modern Europe*, koju je uredio isti autor.

Od općih djela o užim temama vrlo je prikladna *The Fontana Economic History of Europe* (1973, svesci 3, 4i i 4ii), ur. C. Cipolla. No, najbolji uvod u ekonomsku povijest toga razdoblja jest odlično djelo D. S. Landesa *The Unbound Prometheus* (1969), proširena verzija autorova doprinosa u *Cambridge Economic History*. Treba spomenuti i odgovarajuće sveske djela C. Singera i dr. *A History of Technology*. Djelo G. L. Mossea *The Culture of Western Europe: the nineteenth and twentieth centuries* (1963) prikladan je uvod za naslovu odgovarajuću temati-

ku. Knjiga J. D. Bernala *Science in History* (1965) je sjajna, ali neki njezini dijelovi koji se odnose na naše razdoblje ne smiju se prihvatiti nekritički. Isto vrijedi i za A. Hauser, *The Social History of Art* (1952; Socijalna istorija umetnosti i književnosti, u 2 sveska, Beograd 1966). Razni svesci *Penguin History of Art* bave se 19. stoljećem. Djelo Petera Stearnsa *European Society in Upheaval* (izd. 1975) pokušaj je, možda preuranjen, da se dade socijalna povijest našeg kontinenta. Dva djela C. Cipolle, *The Economic History of World Population* (1962) i *Literacy and Development in the West* (1969), kratki su, ali korisni uvodi. Knjiga A. F. Webera *The Growth of Cities in the 19th century* (1899. i kasnija izdanja) izvanredno je vrijedan kompendij od prvog objavljivanja.

Sve zemlje nemaju moderne pfglede nacionalne povijesti s obuhvatom odgovarajućim našem razdoblju, objavljene na engleskom jeziku. Takvih djela nema ni za Veliku Britaniju, iako djela H. Perkina *The Origin of Modern English Society 1780—1880* (1969) i Geoffreya Besta *Midvictorian Britain 1850—1875* (1971) daju dobar uvid u socijalnu povijest, a još uvijek je značajna knjiga J. H. Claphama *An Economic History of Modern Britain, sv. II (1850—1880)* (1932). Najbolje povijesti Francuske u tom razdoblju još su (na engleski neprevedeni) svesci *Nouvelle Histoire de la France contemporaine*, i to osmi M. Agulhona (*1848 ou V apprentissage de la Republique*) i deveti Alaina Plessisa (*De la fete imperial au mur des fôderes*) (oba sveska su izašla 1973). Kvalitetno je i djelo Hajo Holborna *A history of Modern Germany 1840—1945* (1970), ali za naše razdoblje posebno su važne knjige T. S. Hamerowa *Restoration, Revolution, Reaction, Economics and Politics in Germany 1815—1811* (1958) i *Social Foundations of German Unification* (1969). Knjiga C. A. Macartneva *The Habsburg Empire* (1969) i impresivno djelo Ravmonda Carra *Spain 1808—1939* (1966) sadrže gotovo sve što za ovu svrhu moramo znati o zemljama čija je povijest u njima obrađena. B. J. Hovde, *The Scandinavian Countries 1720—1865*, 2 sveska (1943) daje čak i više. Povijesti Rusije odražavaju ortodoksna gledišta. Djelo Hughha Seton VVatsona *Imperial Russia 1801—1917* (1967) obiluje informacijama, što vrijedi i za knjigu P. Lvashchenko (Ljaščen-ko), *A History of the Russian National Economy* (1949). Djelo G. Procaccia *History of the Italian People, II* (1973) vrijedan je, ali vrlo sažet uvod, dok je knjiga D. Mačka Smitha *Italy, A Modern History* (1959) raniji rad jednog od vodećih specijalista za taj period talijanske povijesti. Djelo L. S. Stavrianosa *The Balkans since 1453* (1958) daje izvanredan opći pregled.

Za izvanevropski svijet većini čitalaca neće trebati pregled povijesti samo tog razdoblja već opći uvodi o malopoznatim sredinama. Za Kinu takav se uvod može naći u *China Readings 1, Imperial China* (1967), ur. Franz Schurmann i O. Schell, za Japan u *The Japan Reader 1, Imperial Japan 1800—1945* (1973), ur. J. Livingston, J. Moore i F. Oldfather, za islamski svijet u *Unity and Variety in Muslim Civilization* (1955), ur. G. von Grunebaum, za Latinsku Ameriku u *Readings in Latin American History II: Since 1810* (1966), ur. Lewis Hanke. Za Indiju v. Elizabeth Whith-combê, *Agrarian Conditions in Northern India, I: The United Provinces under British Rule* (1972), za Egipat v. E. R. J. Owen, *Cotton and the Egyptian Economy 1820—1914* (1969). Za glavne događaje u zemljama koje obrađuju (Kina i Japan) v. M. Franz, *The Taiping Rebellion* (1966) i W. G. Beasley, *The Meiji Restoration* (1972).

Bibliografija povijesti Amerike je beskrajna. Svaki opći pregled dobro će doći onima kojima su SAD gotovo nepoznate, npr. djelo E. C. Rozvvenca *The Making of American Society I; to 1877* (1972), dopunjeno sa R. B. Morris, *Encyclopaedia of American History* (1965). Sva takva djela zaostaju za napretkom istraživanja.

Glavna je tema ove knjige stvaranje jedinstvenog svijeta pod kapitalističkom hegemonijom. Za proces geografskih otkrića v. J. N. L. Baker, *History of Geographical Discovery and Exploration* (1931), za zemljopisno prikazivanje Cdr L. S. Davvson RN, *Memoirs of Hydrography II* (odnosi se na 1830—1880 (reprint 1969); za transport v. kratak uvod M. Robbinsa, *The Railway Age* (1962) i opsežnu i trijumfalnu kroniku W. S. Lindsava, *History of Merchant Shipping*, 4 sveska (1876). Sirenje na-

seljavanja i pothvata neodvojivo je od povijesti migracija (v. pogl. 11). O tome v. Brinlev Thomas, *Migration and Economic Growth* (1954); o običnom životu emigranata v. M. Hansen, *The Immigrant in American History* (1940) i C. Erickson, *Invisible Imigrants: The Adaptation of English and Scottish immigrants in 19th century America* (1972). Hugh Tinker, *A New System of Slavery* (1974) bavi se s izvozom radne snage »pod ugovorom«. Za kretanje »granice« (u SAD) v. R. A. Billington, *Westward Expansion* (1949) i Rodman Wilson Paul, *Mining Frontiers of the Far West* (1963). Za kapitalističko poduzetništvo u inozemstvu v. sjajnu knjigu D. S. Landesa *Bankers and Pashas: International Finance and Modern Imperialism in Egypt* (1958), kao i L. H. Jenks, *The Migration of British Capital to 1875* (1927), H. Feis, *Europe, The World's Banker* (1930), A. T. Helps, *The Life and Labours of Mr Brassey* (1872, reprint 1969) te W. Stewart, *Henry Meiggs, A Yankee Pizzaro* (1946). Posljednja dva djela bave se titanima gradnje željeznica. Zanimljiv uvid u suvremena gledišta daje Jean Chesneau, *The Political and Social Ideas of Jules Verne* (1972), autora poznate knjige *Put oko svijeta u 80 dana*.

Povijest buržoazije, ključne klase našeg razdoblja, prikladno je obrađena i napisana, u svakom slučaju na engleskom jeziku, i u općenito uzevši prihvatljivom obliku. Knjiga Ase Briggsa *Victorian People* (1955) koristan je uvod, ali najbolji je vodič kroz materiju serija romana Emila Zole o Rougon-Macquartima, opus koji analizira društvo u vrijeme Drugog carstva, a zasnovan je na pouzdanoj dokumentaciji. Vidi također uvod Maria Prazu u *The Nineteenth Century World* (1968), ur. G. S. Metraux i F. Crouzet. Od monografija treba spomenuti djela: Adeline Dau-mard, *La bourgeoisie parisienne 1815—1848* (kratka verzija iz 1970), A. Tudesq, *Les Grandes Notables en France*, 2. sveska (1964) s vrijednim tekstom o formiranju političke svijesti u vrijeme revolucije 1848. god., te F. Zunkel, »Industriebürgertum in VWestdeutschland' u *Modeme Deutsche Socialgeschichte* (1966), ur. H. U. Wehler. O aspiracijama donjega dijela srednje klase, koje se smatralo pogodnima za svakoga, v. Samuel Smiles, *Self Help* (1859. i brojna kasnija izdanja). Knjiga W. L. Burna *The Age of Equipoise* (1964) daje sjajan presjek (britanskog) buržoas-kog društva, dok je djelo T. Zeldina *France 1848—1945*, sv. I (1974) vrlo dobar vodič kroz tematiku francuskog buržoaskog društva, uključujući i za pitanja obitelji i seksa. Poticajan je rad J. R. Vincenta *The Formation of the British Liberal Party 1857—1868* (1972).

Iako postoje sjajne knjige o gradu u 19. stoljeću pored radova A. F. Webera (napr. Asa Briggs, *Victorian Cities* /1963/ i enciklopedijsko djelo *The Victorian City*, u dva sveska (1973), ur. H. J. Dyos i M. Wolff), opći priručnici za svijet manualnih radnika su malobrojni, što se ne može reći za povijest njihovih organizacija. U ediciji *Useful Toil* (1974), ur. John Burnett, sabrane su autobiografije britanskih radnika, uz prikladne uvode. Djelo Henryja Mayhewa *London Labour and the London Poor*, u četiri sveska (1861—1862), genijalna je reportaža o najvećem gradu Zapada. Knjiga E. J. Hobsbavvma *Labouring Men* (1964) sadrži neke rasprave u vezi s tom temom. Postoje brojne vrijedne studije (o manualnim radnicima) u pojedinim zemljama, ali one, nažalost, nisu prevedene na engleski jezik. Među njima mogu se spomenuti ove knjige: Michelle Perrot, *Les Ouvriers en greve, 1871—90*, u dva sveska (1974), Rolande Trempe, *Les Mineurs de Carmaux* (1971) i Rudolf Braun, *Sozialer und kultureller Wandel in einem ländlichen Industriegebiet* (1965), rad koji ima znatno veće značenje od onog što ga sugerira njegova uska lokalna osnovica (u Svicarskoj). Treba spomenuti i golemo djelo J. Kuczvnskog *Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus*, u 40 svezaka (1960—1972). Svezak 2, 3 i 18—20. bave se njemačkim radnicima u našem razdoblju.

Pitanja zemlje, poljoprivrede i agrarnog društva mogu se proučavati ne samo na osnovi već spomenutih općih djela, već i služeći se knjigama *Peasants and Peasant Societies* (1971), ur. T. Shanin, Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia* (1961), Geroid T. Robinson, *Rural Russia under the Old Regime* (1932), F. M. L. Thompson, *English Landed Society in the 19th Century* (1963) i F. A. Shannon, *The Farmer's last Frontier* (1945) o mnogo pretresanom pitanju posljednje faze

ropstva v. Eugene G. Genovese, *The World the Slaveholders made* (1969) i *Roll, Jordan Roll: The World the Slaves Made* (1974), kao i R. W. Fogel — S. Engermann, *Time on the Cross*, (1974) u dva sveska, što je kontroverzni rad. Za manje poznatu privredu »ugovornog rada« v. Alan Adamson, *Sugar without Slaves* (1972). U Zolinom djelu *La Terre* susrećemo ispravne uvide a i gradske predrasude o seljacima. O seljacima iščupanim iz svoje sredine v. *Immigration as a Factor in American Hi-story* (1959), ur. O. Handlin.

Za uvod u povijest međunarodnih odnosa poslužit će djelo A. J. P. Tavlora *The Struggle for Mastery in Europe, 1848—1918* (1954) i knjiga W. E. Mossea, *The European Powers and the German Question 1848—1871* (1969). Za probleme ratova v. A. Vagts, *A History of Militarism* (1938), E. A. Pratt, *The Rise of Rail Power in War and Conquest* 1915) i H. Nickerson, 'Nineteenth Century Military Techniques', *Journal of World History*, IV (1957—1958). Djelo Michaela Howarda, *The Franco--Prussian War* (1962) uzorna je monografija.

Za suvremena gledišta o dva velika pitanja — nacionalne i narodne vlade v. VValter Bagehot, *Physics and Politics* (1873) i *The British Constitution* (1872). Ni historiografija ni rasprava o nacionalizmu ne zadovoljava. Polazište je spis Ernesta Renana, 'What is a Nation?' u *Modern Political Doctrines* (1939), ur. A. Zimmern. Najbolja je knjiga M. Hrocha, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Volkern Europas* (Prag, 1968). Usp. i izdanje Commission Internationale d'Histoire des Mouvements Sociaux et de Structures Sociales, *Mouvements Nationaux d'Independance et Classes Populaires aux 19e et 20e siecles*, sv. I (1971). O proširenju prava glasa u Velikoj Britaniji u 1867. god. v. Royden Harrison, *Before the Socialists* (1965), pogl. III—IV. Za Njemačku v. G. Mayer, 'Die Trennung der proletarischen von der bürgerlichen Demokratie in Deutschland 1863—1870' u *Grünberg's Archiv*, 11(1911), str. 1—67. V. također radove J. R. Vincenta, T. S. Hamerovva i djelo T. Zeldina *The Political System of Napoleon III* (1958). Za revolucije u našem periodu v. V. G. Kiernan, *The Revolution of 1854 in Spanish History* (1966), C. A. M. Hennessy, *The Federal Republic in Spain 1868—1874* (1962). Iz opsežne literature o Pariškoj komuni, kojoj je posvećen i poznat Marxov spis *Gradanski rat u Francuskoj*, izdvajam djelo J. Rougeriea, *Pariš Libre 1871* (1971), Knjige W. L. Langer *Political and Social Upheaval 1832—1852* (1969) i Petera Stearnsa *The 1848 Revolution* (1974) mogu pak čitaoce uvesti u problematiku najveće revolucije našeg razdoblja. Njoj je Mara posvetio dvije suvremene brošure (*Klasne borbe u Francuskoj i Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparte*), Engels jednu (*Revolucija i kontrarevolucija u Njemačkoj*), a A. de Tocqueville neke znamenite odjeljke u svojim *Memoirs*. Najvećem borcu za slobodu u tom razdoblju posvećen je rad J. Ridleya *Garibaldi* (1974), a ruskim revolucionarima klasično djelo F. Venturia *Roots of Revolution* (1960).

H. K. Girvetz, *From Wealth to Welfare: The Evolution of Liberalism* (1963) opisuje promjene značenja prevladavajuće buržoaske ideologije. Knjiga Henrya Nasha Smitha *Virgin Land* (1957) izvanredan je vodič za upoznavanje ideologije radikalizma, koji je svoj najpotpuniji izraz našao na američkoj »granici« (v. također Eric Foner, *Free Soil, Free Labor, Free Men* (1970). Djelo G. Lichtheima *The Origins of Socialism* (1969) najbolji je uvod za temu kojom se autor bavi. Knjiga G. D. H. Colea *A History of Socialist Thought, II: Marxism and Anarchism 1850—1890* (1954) još uvijek daje najpotpuniji opći uvid u tematiku istaknutu u naslovu djela. Za ne-socij;>! ističku kritiku kapitalizma možda najveći njezin suvremeni primjerak jeste djelo J. Burckhardta *Reflexions on World History* (1945). Knjiga E. Rolla, *A History of Economic Thought (Povijest ekonomske misli, Zagreb, 1956)* koncizna je i umna. U toku više njezinih izdanja autor se udaljio od svojih početnih pogleda. Rad W. M. Simona *European Positivism in the 19th Century* (1963) odnosi se na centralnu ideološku struju perioda. Knjiga Franza Mehringa *Karl Marx, The Story of His Life* (1936) ima prednosti prema kasnijim uvodenjima u Marxov život i misao, jer autor reflektira što je on značio za generaciju njegovih neposrednih

učenika i sljedbenika. Zbog sličnih razloga može se preporučiti djelo A. D. Whitea *A History of the Warfare of Science and Theology* (1896). O darvinizmu v. J. Burrow, *Evolution and Society: A Study in Victorian Social Theory* (1966), kao i uvod istog autora za Penguinovo izdanje *The Origin of Species* (1968), a također i knjige R. Hofstadtera *Social Darwinism in American Thought* (1955) i W. Bagehota *Physics and Politics* (1873).

Djelo J. T. Merza *A History of European Thought in the 19th Century* (u 4 sveska, 1896—1914) ostaje bitno za studij razvoja znanosti u 19. stoljeću. S. P. Thompson bavi se u knjizi *The Life of William Thompson* (u dva sveska, 1910) s jednom od vodećih ličnosti u znanosti toga doba. Djelo J. D. Bernala *Science and Industry in the 19th Century* (1953) sjajna je monografija. Rad istog autora *Science in History* već je spomenut. U djelu A. Findlava *A Hundred Years of Chemistry* (1948) prikladno je obrađen razvoj jedne od ključnih znanosti. Za umjetnost, osim već spomenutih općih djela, v. G. Reitlinger, *The Economics of Taste*, I—II (1961, 1963); autor raspravlja o prirodi tržišta umjetnina. T. J. Clark bavi se u svojoj knjizi *The Absolute Bourgeois and Image of the People* (1973) odnosom umjetnosti i revolucije. Naslov knjige Linde Nochlin *Realism* (1971) razumljiv je sam po sebi (v. i njezin rad 'The Invention of the Avant-Garde: France 1830—1880' u *Art News Annual* 34). Odnosom fotografije i građanskog društva bavi se Gisele Freund u knjizi *Photographie und bürgerliche Gesellschaft* (1968). Rad Waltera Benjamina 'Paris-Capital of the 19th Century' (u *New Left Review* 48, 1968) kratak je, ali temeljit. Knjiga G. Lukacsa *Studies in European Realism* (1950) odlična je kritika proze toga perioda. Veliko djelo Georga Brandesa *Main Currents in Nineteenth Century Literature* (u 6 svezaka, 1901—1905) daje poglede o vremenski bliskoj materiji. Bryan Magee u *Aspects of Wagner* (1972) brani velikog, ali neugodnog skladatelja.

O krizi kojom se završava naše razdoblje v. Hans Rosenberg, *Grosse Depressions und Bismarckzeit* (1967) i David Wells, *Recent Economic Changes* (1889).

Napokon, valja spomenuti i značajno djelo općeg karaktera Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (1967, Penguin 1973).

SADRŽAJ

Hobsbowmovo <i>Doba kapitala</i>	
5	
Predgovor	
7	
Uvod.....	
9	
I. DIO — REVOLUCIONARNA PREDIGRA.....	13
1. poglavlje »PROLJEĆE NARODA«	
15	
II. DIO — RAZVOJ.....	29
2. poglavlje VELIKI BOOM	
31	
3. poglavlje UJEDINJENI SVIJET	
45	
4. poglavlje SUKOBI I RATOVI	
60	
5. poglavlje NACIJE U NASTAJANJU	
70	
6. poglavlje SNAGE DEMOKRACIJE	
83	
7. poglavlje GUBITNICI	
97	

8. poglavlje DOBITNICI	
.....	
111	
9. poglavlje DRUŠTVO U MIJENI	
.....	
126	
III. DIO — POSLJEDICE.....	137
10. poglavlje ZEMLJA	
.....	
139	
11. poglavlje LJUDI U POKRETU	
.....	
155	
12. poglavlje GRAD, INDUSTRIJA, RADNIČKA KLASA	
.....	
167	
278	
13. poglavlje BURŽOASKI SVIJET	
.....	
184	
14. poglavlje ZNANOST, RELIGIJA, IDEOLOGIJA	
.....	
200	
15. poglavlje UMJETNOST	
.....	
220	
16. poglavlje ZAKLJUČAK	
.....	
240	
Bilješke.....	253
Bibliografija.....	263
Kazalo.....	268

